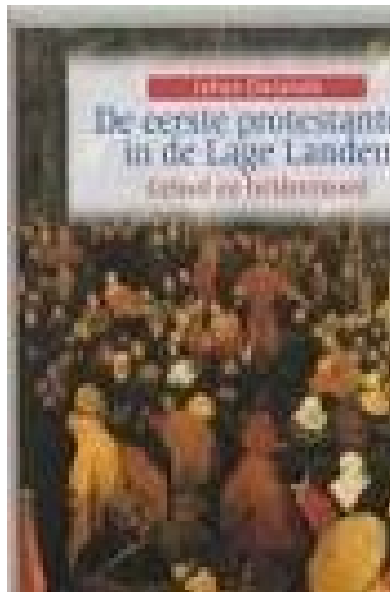

DE EERSTE PROTESTANTEN IN DE LAGE LANDEN

Geloof en heldenmoed

Door

JOHAN DE CAVELE

**STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2021**

Johan Decavele en Uitgeverij Davidsfonds NV, Blijde-Inkomststraat 79-81, 3000 Leuven

**Exploitatierecht voor Nederland: Waanders Uitgevers, Zwolle Omslagontwerp en -
illustratie: Daniël Peetermans © 2004,**

'Rechtgelovigen' en 'kettters' lijnrecht tegenover elkaar... Ook in de Lage Landen bracht het optreden van Luther scheiding en tweespalt.

Het protestantisme zette zich krachtig door en verstoorde grondig de traditionele eenheid van het katholieke geloof.

Decavele ontrafelt deze grote geschiedenis van de zestiende eeuw, maar ook de 'petite histoire'... Hoe hebben de gelovigen die tijd beleefd? Hoe speelden ze er zelf een vaak heldhaftige rol in?

Vijftien schokkende, soms wel eens 'grappige' verhalen geven een levendig overzicht van de turbulente geschiedenis van de hervormingsbeweging. Een overrompend relaas, gebaseerd op verslagen van razzia's, verhoren, processen en vonnissen.

Een nieuw licht ook op de stuwende rol van Vlaamse Lutheranen, Mennonieten, Gereformeerden en Calvinisten in een internationaal netwerk van contacten.

Door dat netwerk heeft het protestantisme van de zuidelijke gewesten een sterke stempel gedrukt op de reformatorische ontwikkeling van de hele Nederlanden.

JOHAN DECAVELE, dr. in de geschiedenis en departementshoofd Cultuur van de stad Gent, is dé kenner van de religieuze geschiedenis van de Nederlanden in de zestiende eeuw.

ISBN 90 852) 100 7. - 9 789085 261001

Waanders Uitgevers

Johan Decavele – geboren 1943 - studeerde geschiedenis aan de universiteiten van Leuven en Mainz. Zijn proefschrift werd bekroond door de *Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschap en Kunst* en gepubliceerd als *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen* (1975). Hij vond snel werk als stadsarchivaris in Gent, waar hij uiteindelijk hoofd van de culturele afdeling van de stad zou worden in 2003. Hij ging met pensioen in 2005.

INHOUD

Woord vooraf

Kaart van de Zeventien Provinciën (1543-1579) Chronologisch kader

Hoofdstuk 1

De evangelische beweging en de godsdienstige verdeeldheid in de Lage Landen in de 16de eeuw

Een overzicht

Hoofdstuk 2

'Een nieuw lied heffen wij aan, zo wil het God onze Heer'

Brabant en Vlaanderen in de ban van Luther

Hoofdstuk 3

Een selecte club Luther-aanhangers in Brussel

De kunstenaarselite rond Bernard van Orley en Pieter de Pannemaeker

Hoofdstuk 4

Opvoering van een ketters toneelstuk in Roborst in 1543

De Gentse edelman Jan Utenhove als gangmaker van het protestantisme in Oudenaarde, Ronse en de Zwalmstreek

Hoofdstuk 5

Van geletterde mensen en geleerde schoolmeesters in Gent

Het culturele netwerk als kweekbodem van de evangelische gezindheid

Hoofdstuk 6

Karel van Manders geloofsgenoten in Vlaanderen

Dopers - anabaptisten - Mennonieten in de jaren 1550-1650

Hoofdstuk 7

De radicale 'kapelaan van Alveringem'

Een driftkikker op zendingstocht voor het Calvinisme in Vlaanderen

Hoofdstuk 8

'De stede van Brugghe es argher dan Genève'

Fray Lorenzo de Villavicencio, Spaanse spion, ketterjager en onheilsprofeet in de Zwinstad

Hoofdstuk 9

Catharina van Boetzelaer, kasteelvrouwe van Aalter

Protestantisme volgens adelijk recept

Hoofdstuk 10

Filips van Wissekercke, kasteelheer van Nokere

Edelman, bedelman -alchemist, Calvinist

Hoofdstuk 11

'Want die van West-Vlaenderen es een vechtachtich volck'

Nieuwsgaring in Gent over de godsdienstberoerten in Ieper, Veurne, Hondschote, Belle en Armentières tijdens het wonderjaar 1566

Hoofdstuk 12

Ketters en papisten in het Kortrijkse stadsbestuur

De godsdienst als splijtzwam binnen de stedelijke burgerij

Hoofdstuk 13

Protestantisme in Noord-Vlaanderen

Gereformeerden in Axel, Hulst en Eeklo

Hoofdstuk 14

Ontuchtige monniken op de brandstapel in Brugge en Gent in 1578

Aanleiding voor het begin van de openlijke Calvinistische predicaties in Vlaanderen

Hoofdstuk 15

Frans van der Kethulle, heer van Ryhove

De condottiere' van het Calvinistische en republikeinse Gent

Bibliografische verantwoording

Index van persoons- en plaatsnamen

Woord vooraf

In de geschiedenis-handboeken is het protestantisme in Vlaanderen maar karig bedeed. Na enkele algemeenheden over misbruiken in de roomse Kerk, de ketterplakkaten van keizer Karel V, de Lutheranen en de Calvinisten, de Beeldenstorm en Alva 's Raad van Beroerten, gaat men doorgaans vrij vlug over naar Willem van Oranje, de Nederlandse Opstand, de val van Antwerpen en de scheiding van de Nederlanden na 1585.

Over het onderwerp bestaat er ook maar weinig toegankelijke literatuur in het Nederlands voor een breed publiek. Na Robrecht van Roosbroecks in Nederlandse ballingschap geschreven Emigranten uit 1968 en het niet feilloze werkje *De geschiedenis van het protestantisme in Vlaanderen* van dominee Ernest Pichal uit 1975 is er enkel het zeer gedegen boek van Guido Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie* uit 1996. Veel andere detailstudies, zoals die van Gérard Moreau, Alastair Duke, Ludo Vandamme, Marcel Backhouse, Gustaaf Janssens en ondergetekende, liggen besloten in veeleer moeilijk toegankelijke, geleerde publicaties.

Het is dus een aantrekkelijk opzet de ongemeen boeiende geschiedenis van het protestantisme in Vlaanderen in de 16de eeuw voor een ruim lezerspubliek te beschrijven, in een bevattelijke betoogtrant, maar met een verantwoorde omgang met de bronnen - en dus zonder toegevingen aan de eisen van het wetenschappelijk onderzoek. Het feitenmateriaal komt er niet zelden helemaal anders naar voren dan wat vandaag meestal in het historisch bewustzijn leeft. Wie had bijvoorbeeld vermoed dat sommige Mennonietengemeenschappen in Siberië en Latijns-Amerika waarover Lut Vandekeybusch in 1999 een aangrijpende documentaire maakte - nog steeds teruggaan op hun Vlaamse en Friese roots, zowel in godsdienst en levensstijl als in taal en gebruiken? Dikwijls ook wordt het protestantisme van de Lage Landen beschouwd als iets van de (Noord-)Nederlanders. Wie vanuit Knokke de naburige grens met Zeeuws-Vlaanderen oversteekt en er vaststelt dat al onmiddellijk in plaatsjes als Retranchement, Cadzand, Schoondijke, IJzendijke of Groede de hoofdkerk een protestantse kerk is, vindt alleen maar bevestiging van zijn vooroordeel.

Vanuit het domineeshuis van een van die Zeeuws-Vlaamse grensdorpen, Sint-Anna ter Muiden bij Sluis, schreef **Henricus Quirinus Janssen** een kleine honderd vijftig Jaar geleden zijn *De Kerkhervorming te Brugge*, in 1868 gevolgd door *De Kerkhervorming in Vlaanderen*. De Nederlandse kerkhistoricus Christiaan Sepp sprak van 'een groot geschenk voor de geleerde wereld'. Maar van de Brugse kanunnik Charles Carton kreeg de arme Zeeuws-Vlaamse dominee een onbekookte scheldtirade naar het hoofd geslingerd: 'Hij is een man wiens gemoed sinds zijn prilste kindsheid doordrongen is van afgrijselijke vooroordelen tegen de katholieke godsdienst.'

Hetgeen Guido Gezelle er niet van weerhield Henricus Quirinus te vragen eens op bezoek te komen in Brugge. Zijn uitnodiging aan de dominee eindigde hij echter fijntjes met de katholieke speldenprik 'God groet U en Sinte Marije'. Zo was de toon waarop de allereerste, min of meer wetenschappelijk verantwoorde geschiedenis van de Reformatie in Vlaanderen werd onthaald. 'Vlaanderen ooit een land van protestanten? Dat is toch je reinste onzin!'

Vandaag kan het onderwerp veel rustiger, sine ira et studio, behandeld worden. Wat niet betekent dat de gebeurtenissen zelf toen rustig zouden zijn geweest. Het is bijna onvoorstelbaar hoezeer geloofsaangelegenheden in de 16de eeuw zich ook in onze contreien aanhoudend op het scherp van de snede afspeelden. Zoals overal elders in Europa gold in de

landen van keizer Karel van koning Filips II de stelregel dat Kerk en Staat hand in hand werkten voor de vrijwaring van het geloof. Cuius regio, eius religio speelde aan beide kanten: onderdanen moesten de godsdienst van hun vorst volgen en de vorst moest die godsdienst tot elke prijs verdedigen.

Ten gevolge van de onmenselijke repressie in Karels en vervolgens Filips' erfgebieden riep de ene afgrond de andere op. Energie en verzet kolkten des te heviger naar boven. Niet enkel verbale krachtpatserij vanaf kansels of in pamfletten, kwetsende spotprenten, intriges, familievetes en handgemeen waren schering en inslag, ook regelrechte wraakoefeningen, vernielzucht, ja zelfs doodslag en oorlogsgeweld ontbraken niet. Niets was de verschillende opponenten in de groeiende kloof tussen 'rechtgelovigen' en 'kettters' vreemd, ook al omdat politieke en maatschappelijke doelstellingen zich op den duur met godsdienstige vermengden. De 16de eeuw, de eeuw van humanisten en wetenschapslui en van de nieuwe intellectuele en morele fijnbesnaardheid, was ook de eeuw van brutaal geweld en wreedheid zonder scrupules. De brutale kanten van de toenmalige samenleving zijn in deze verhalen allerminst verdoezeld. Vaak gebruik ik een of ander sensationeel, ook al eens grappig voorval als aanleiding voor de behandeling van weer een nieuw thema.

Bij sommige schrijvende verhalen, zoals dat over het ellendige bestaan en het trieste lot van de Mennonieten uit Tielt, kan men slechts stil worden. Andere bieden ongetwijfeld stof genoeg voor een spannende historische roman, ware het niet dat de naakte realiteit al eens de fictie van de schrijversfantasie inhaalt. Dat die verhalen vandaag nog steeds zo tot de verbeelding kunnen spreken, heeft te maken met de aard van het bewijsmateriaal dat we hebben gebruikt. In een tijd van hevige vervolgingen hebben de ver volgden zelf weinig of geen eigen archieven kunnen bewaren en overleveren. Wat we over hen te weten kunnen komen, moeten we voornamelijk uit bescheiden van de vervolgende overheid halen: enquêtes, verslagen van razzia's, verhoren, processen, gevelde vonnissen, betaling van reisonkosten en prestaties van gerechtsambtenaren, vergoedingen voor de scherprechter. Hoe ongewoon die repressiebronnen ook zijn, ze bieden ons toch soms een uitzonderlijke inkijk in het alledaagse leven van de 16de- eeuwse bewoners van onze gewesten.

Dit verleden wordt benaderd met de vraag hoe de mensen van toen die tijd beleefden, hoe ze aankeken tegen wat er om hen heen gebeurde, hoe ze daar zelf een rol in speelden, hoe ze dachten en wat ze voelden. De *petite* en de *grande histoire* lopen bij hen voortdurend door elkaar. Naast de militante strijdbaarheid en de aanhoudende zorgen waarmee ze wegens hun geloofsovertuiging te maken hadden, ontmoeten we ze elders als intelligente, gevoelige en vaak hartelijke mensen met een grote familiezin. Zelfs de beruchte geloofsvervolger van Vlaanderen, Pieter Titelmans, liet zich tegenover een aanhanger van de meest belaagde sekte, een doper, eens ontvallen: 'Gij leeft met mekaar in vrede, liefde en eendrachtigheid, wat zeer goed is, gij staat elkaar bij in uw nood en benauwenis en zijt bereid uw leven te geven voor elkaar, hetgeen ook zeer goed is, ik kan daar niets tegen zeggen.' Het meest nog is de hedendaagse waarnemer gefascineerd door de wijze waarop de nieuwgezinden het decennialang tegen de nietsontziende repressie hebben uitgehouden. En hoewel zij (althans in Vlaanderen) de ongelijke strijd uiteindelijk hebben verloren, zijnde straffende kerkelijke en burgerlijke overheden er nooit in geslaagd hun geestkracht definitief te breken.

Ik ga ervan uit dat een gedetailleerd relaas van concrete gebeurtenissen en van de figuren die daarin een rol hebben gespeeld pas het volle pond geeft aan de complexiteit van het godsdienstige tijdsgebeuren. Het is dus zeker niet mijn opzet om - zoals dat in de historiografie lange tijd gangbaar is geweest - alles sociaal-economisch of via veralgemenende maatschappelijke verklaringsmodellen te willen duiden. 'De eens zo

bloeiende boom waaraan de vruchten der historie rijpten schijnt gedoemd om te verdorren', zo betreurde Johan Huizinga reeds in 1941 hoe in de geschiedschrijving het economische - en daarmee het collectieve - steeds meer op de voorgrond was gekomen. De geschiedenis kon volgens hem slechts tot een beeld worden 'verdicht' indien ze werd opgehangen aan één of enkele dramatis personae.

Door de wederwaardigheden van deze mateloos turbulente tijd heen wordt telkens zorgvuldig gepeild naar de intrinsieke betekenis van de religieuze vernieuwingsbeweging zelf. Alhoewel dit boek niet bedoeld is als een allesomvattende synthese over het onderwerp 'het vroege protestantisme in de Lage Landen', proberen we op een min of meer complete en genuanceerde wijze recht te doen aan wat Lutheranen, Mennonieten, Gereformeerden en Calvinisten bezielde en aan de wijze waarop ze hun geloof beleden. Met nog de meeste aandacht voor het lot van de individuele gelovigen zelf en hun leiders (vaak voormalige geestelijken, van wie er enkele tientallen in onze verhalen rondlopen) die hier ter plekke de verschillende richtingen belichaamden. Vandaar dan toch de drie hoofdstukken met een veeleer algemeen karakter. In het eerste geven we een summier overzicht van de ontwikkeling van de Reformatie in de Lage Landen, om de lezer toe te laten elk van de verhalen in het juiste referentiekader te duiden. Het tweede hoofdstuk belicht de relatie tussen de boekdrukkunst en het opkomende protestantisme in de (Zuidelijke) Nederlanden. In het vijfde hoofdstuk blijf ik wat langer stilstaan bij de ontwikkeling van het onderwijs in Gent, waaruit blijkt dat de samenhang tussen intellectuele emancipatie en openheid voor de nieuwe godsdienstige denkbeelden nooit ver weg was. Kan men die Gentse schoolsituatie allicht moeiteloos overplaatsen naar andere Nederlandse steden van ongeveer dezelfde omvang, dan is het onderwijsproject dat in de nochtans uiterst bewogen jaren 1578-1584 door toedoen van de Calvinistische machthebbers in de Arteveldestad werd opgezet, wél uniek te noemen. Voor de verschillende hoofdstukken heb ik een keuze gemaakt uit bijdragen die ik eerder heb gepubliceerd in vaktijdschriften. Hoewel ik ze voor dit boek naar verhaaltrant grondig heb herwerkt en volledig herschreven, ontslaat die werkwijze mij van de verantwoordingsplicht in een voetnotenapparaat, dat in een boek bestemd voor een ruim lezerspubliek als ballast zou kunnen worden beschouwd. Wel geef ik achteraan per hoofdstuk een opsomming van de oorspronkelijke bijdragen, waarin alle gebruikte bronnen en literatuur perfect kunnen worden nagekeken. Ten slotte moet een lijst van toegankelijke literatuur over het onderwerp de kritische lezer helpen zich verder in deze materie te verdiepen.

Mijn gebruik van de term 'Vlaanderen' zou - ik ben er mij goed van bewust - een wetenschappelijke toetsing niet doorstaan. Steden als Antwerpen en Brussel, die hier ruim aan bod komen, passen natuurlijk in de hedendaagse connotatie van Vlaanderen, maar behoren historisch gezien tot het hertogdom Brabant. Axel, Hulst, Hondschote (Hondschoote), Belle (Bailleul), Duinkerken (Dunkerque) horen dan weer sinds vele eeuwen tot een ander staatsverband, al blijft hun historische oorsprong bewaard in de namen 'Zeeuwsch Vlaanderen' en 'la Flandre Francaise' (thans meer en meer 'les Flandres'). Het gebruik van de term 'Zuidelijke Nederlanden' zou - afgezien van de verwarring die zulke duistere term zaait bij de niet-gespecialiseerde lezer - niet correct zijn, aangezien kernen van het 16de-eeuwse protestantisme als Doornik, Bergen, Rijsel (Lille) en Valenciennes slechts in de rand worden behandeld. Dat geldt trouwens ook -hoewel in beperktere mate - voor Leuven, Mechelen, Turn hout, en tevens voor Hasselt (dat historisch gezien niet eens tot de Nederlanden behoorde, wel een hedendaagse Vlaamse stad is). Alle genoemde steden behoorden tot een netwerk, waarin de ontwikkeling van de Reformatie tamelijk gelijklopend was en waarin

Antwerpen, Doornik en alleszins ook een uitzonderlijke concentratie van vele steden en dorpen van het toenmalige graafschap Vlaanderen de belangrijkste rol hebben gespeeld.

Biedt dit boek het volledige plaatje van de godsdienstige ontwikkelingen?

De kritiek op de lage graad van kennis en moraliteit bij sommige geestelijken, het parasitaire leventje in veel kloosters, de vraag van zowel de geleerden als de geletterde stedelijke klassen naar een meer spirituele godsdienstbeleving, dichter bij het voorbeeld van de vroege Kerk, bekommerde zeer zeker ook veel leidende katholieken. De katholieke Reformatie, ingeleid door het Concilie van Trente sinds 1545, begon vanaf 1561 ingang te vinden in de Lage Landen, onder meer door de oprichting van de nieuwe bisdommen. Van de bisschoppen werd verwacht dat ze, met de organisatie van priesteropleidingen en regelmatige synodes en door persoonlijke visitaties, de pastorale zorg zouden vergroten en de ketterij zouden bestrijden. Dat dient hier op zijn minst te worden vermeld, omdat het een belangrijk - hoewel zeer traag op gang komend - aspect was van het religieuze leven tijdens de hier behandelde periode. Een beschrijving van de katholieke Reformatie (de 'Contrareformatie') valt evenwel buiten het thema van dit boek, dat voor Vlaanderen als het ware een 'protestants' pendant vormt van het mooie 'katholieke' boek van Eddy Put en Craig Harline, *Verlopen schapen, schurftige herders* (Davidsfonds Leuven, 2002).

Ik ben meer verder van bewust dat een figuur als Pieter Titelmans, door hem eenzijdig te belichten als inquisiteur en geducht ketterjager, eigenlijk onrecht wordt aangedaan. Ook om zijn theologische werk was hij niet onbelangrijk en men kan er waarschijnlijk van uitgaan dat zijn rusteloze activiteit ingegeven was door een 'oprecht streven' om de zo zeer belaagde katholieke gemeenschap voor groter onheil te behoeden. Ook dat aspect, bij hem en andere vervolgers, laat ik buiten beschouwing.

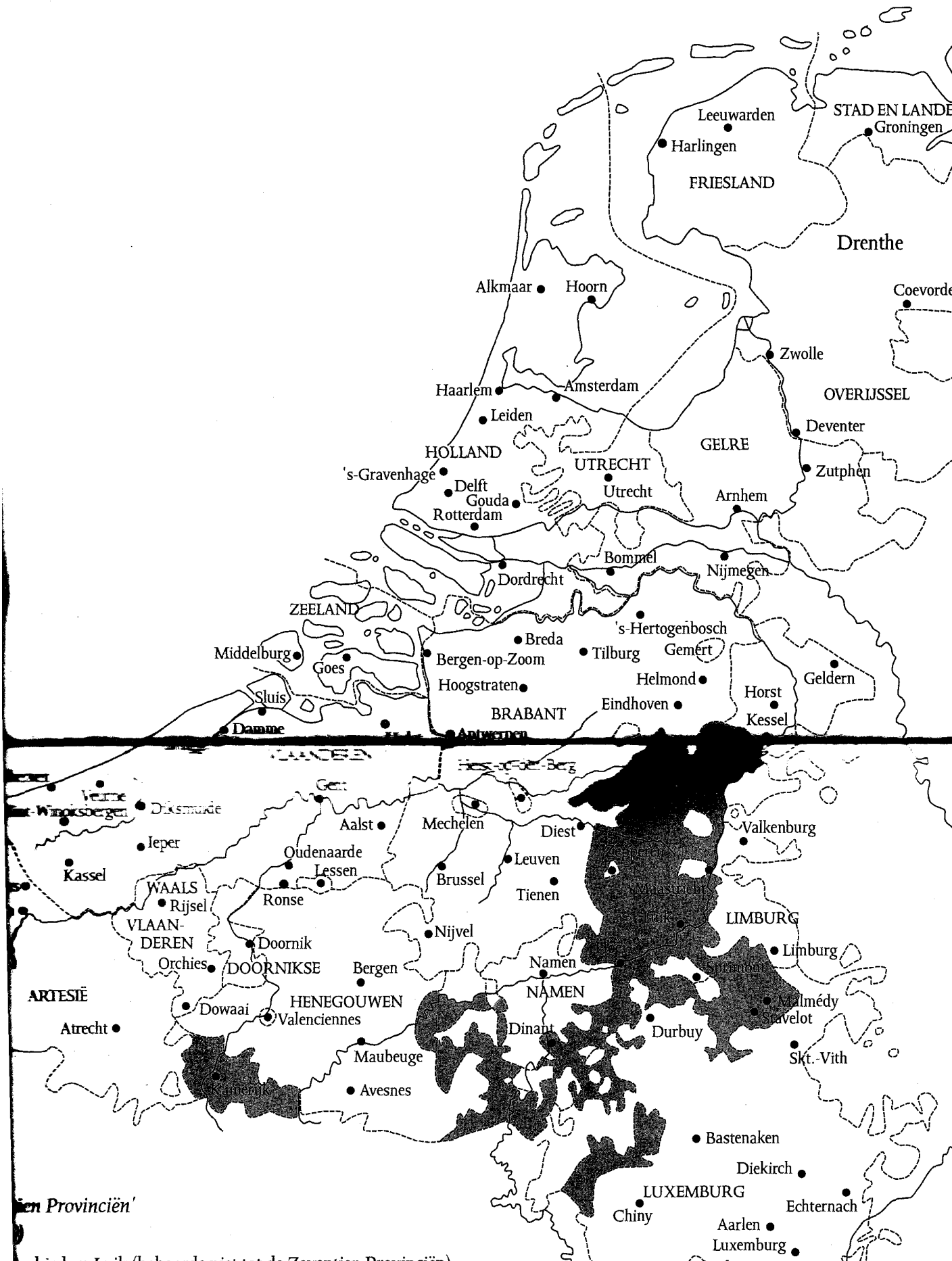
Samen biedende vijftien verhalen - min of meer chronologisch gerangschikt - dan toch een vrij compleet overzicht van de reformatische beweging, vanaf de opkomst omstreeks 1520 tot de herovering door Spanje van Brugge, Brussel, Gent en Antwerpen in het midden van de jaren tachtig van de 16de eeuw. Hier en daar werpen we ook een blik op de eerste helft van de 17de eeuw.

In zijn geheel beschouwd valt vooral de internationale dimensie van het protestantisme in Vlaanderen op. Bijna elk hoofdstuk van dit boek bevat verwijzingen naar plaatsen als Basel, Zurich, Straatsburg, Genève, Parijs, Montpellier, Londen, Cambridge, Sandwich, Emden, Wesel, Duisburg, Keulen, Frankfurt, Wittenberg, de Palts, Heidelberg... En uiteraard was er binnen de Nederlanden zelf een netwerk van velerlei contacten, ook met steden boven de grote rivieren: Lelden, Haarlem, Amsterdam, Harlingen, Utrecht, Middelburg, Dordrecht, of in het zuiden Doornik, Bergen, Rijsel en Amiens. Vandaar dat het boek kan worden gelezen als een geschiedenis van de vroege Reformatie in de Lage Landen. Net zoals dat het geval was in de toenmalige wereld van geleerden en kunstenaars, oversteeg het protestantisme in Vlaanderen in ieder geval ver de bekrompenheid rond de eigen kerktoren.

De hieronder afgedrukte map van de **Zeventien Provinciën** betreft een duidelijke overzicht van het tijdperk 1543- 1579.

Zwart afgedrukt is het Prinsdom Luik (behoorde niet tot de Zeventien Provinciën)

Kamerik kende een wisselend lot, nu eens onder het gezag Frankrijk, dan weer tijdelijk onder de Habsburgers

Chronologisch kader

1517

Luther maakt zijn stellingen tegen de aflaat openbaar aan de deur van de slotkerk in Wittenberg.

1520

De pauselijke bul *Exsurge Domine* tegen de stellingen van Luther en zijn geschriften wordt officieel van toepassing in de Nederlanden. Keizer Karelvaardigt een edict uit dat voorschrijft ketterse boeken in beslag te nemen en te verbranden. In 1520 en 1521 hebben de eerste boekverbrandingen plaats in diverse Zuid-Nederlandse steden.

1521

De officiële afkondiging van het edict van Worms wordt als plakkaat van toepassing verklaard in de Nederlanden: Luther is in de rijksban gedaan en zijn boeken moeten verbrand worden, ze mogen niet verkocht of gelezen worden.

1522

Frans van der Hulst, een leek, wordt door keizer Karel tot algemeen inquisiteur aangesteld, maar wordt in 1524 vervangen door drie geestelijken.

1523

Eerste terechtstelling van protestanten op de Grote Markt in Brussel.

De wet wordt verscherpt door alle openbare en geheime vergaderingen te verbieden en door de verplichting om verdachte boeken in te leveren.

Op het bezit van verboden boeken wordt verbanning gesteld.

1527

Op het bezit van verboden boeken wordt in principe de doodstraf gesteld. Hervallen kettters zullen met de vuurdood worden bestraft, van de andere schuldigen zullen de mannen worden onthoofd, de vrouwen levend begraven.

1535

Plakkaat tegen de anabaptisten: berouwhebbenden zowel als hardnekkigen moeten worden terechtgesteld.

1545

Verbanning van Jan Utenhove uit Gent, hetgeen aanleiding geeft tot de aanstelling van Pieter Titelmans als inquisiteur voor Vlaanderen en tot de oprichting van de vluchtelingenkerk in Londen.

1550

Uitvaardiging van het Bloedplakkaat. Het drukken, verspreiden, verkopen, kopen en bezitten van ketterse boeken en prenten is verboden. Het aanbrengen bij de overheid van ketterij en kettters is verplicht. Voor alle overtredingen geldt dat de mannen moeten worden onthoofd, de vrouwen levend begraven indien ze inkeer vertonen; voor wie volhardt geldt de executie door het vuur. In alle gevallen wordende bezittingen geconfisqueerd ten voordele van de vorstelijke schatkist. Onder Filips II wordt dit plakkaat verschillende keren ongewijzigd opnieuw gepubliceerd.

1550

Oprichting van een kerk voor Nederlandse geloofsvluchtelingen in Londen, heroprichting in 1559.

1550

Pieter Titelmans maakt zijn rondreizende rechtbank in Vlaanderen operationeel.

1556

Aansluiting van de uitgewezen Nederlandse 'Londenaars' bij de stadskerk van Emden, die vervolgens een centrum wordt voor de verspreiding van het protestantisme in de Nederlanden.

1561

Oprichting van nieuwe bisdommen in de Nederlanden.

1561

De Doornikse predikant Guy de Brès stelt de Nederlandse Geloofsbelijdenis op.

1564, december

Pleidooi van Willem van Oranje in de Staten-Generaal voor meer gematigdheid in de kettervervolging.

1565, oktober

De Brieven uit El Bosque in Segovia stellen dat de inquisitie moet behouden blijven en dat de plakaten onverminderd moeten worden toegepast.

1566, april

Het Eedverbond der Edelen biedt aan Margaretha van Parma een smeekschrift aan tot afschaffing van de plakaten en schorsing van de inquisitie.

1566, augustus-september De Beeldenstorm.

1566, 23 september

De protestanten mogen verder preken op die plaatsen waar dat tot op die datum gebeurde, elders niet.

1567, goede week

Er wordt overal een einde gemaakt aan de openlijke uitoefening van de nieuwe leer.

1567, september

De hertog van Alva stelt de Raad van Beroerten in ter berechting van de schuldigen aan de godsdienstonlusten.

1572, 1 april

De watergeuzen nemen het Hollandse stadje Brielle in en weten vervolgens grote delen van Holland en Zeeland te bezetten. Willem van Oranje neemt de leiding van het verzet.

1576, 8 november

De Pacificatie van Gent wordt afgesloten in het Gentse schepenhuis. Daardoor komen de strijdende Nederlandse partijen tot het vergelijk om de Spaanse troepen te verdrijven en spreken ze (een zeker) pragmatisme af in godsdienstzaken.

1577, 24 juli

Landvoogd don Juan van Oostenrijk maakt zich bij verrassing meester van de citadel van Namen en versterkt zo de eendrachtigheid van de Nederlanden in de strijd tegen Spanje: de Nederlandse Opstand wordt algemeen.

1577, 23 september

Triomfantelijke intocht van Willem van Oranje in Brussel.

1577, 1 november

Installatie van een revolutionair stadsbestuur in Gent, dat spoedig in Calvinistische richting evolueert.

1578, 31 januari

Smadelijke nederlaag van de Staatse troepen tegen het regeringsleger in Gembloers, waardoor het radicalisme in de Opstand wordt versterkt.

1578, 1 juni

Begin van de publieke predicatie van de Calvinisten in Gent.

1578, 3 juni en volgende dagen

In het licht van de plotse doorbraak van het Calvinisme, nu ook in de zuidelijke gewesten, formuleert de synode van Dordrecht de Nederlandse kerkordening opnieuw.

1578-1579

Overname van de macht in de meeste Vlaamse steden door aanhangers van het nieuwe Gentse regime en invoering van het Calvinisme in bijna geheel Vlaanderen.

1584

Val van Ieper, Brugge en Gent.

1585

Val van Brussel en Antwerpen.

1585

Versnelde uittocht van uiteindelijk zo'n 100.000 Zuid-Nederlanders, hoofdzakelijk naar de Republiek in het Noorden.

Hoofdstuk 1

De evangelische beweging en de godsdienstige verdeeldheid in de Lage Landen in de 16de eeuw

Een overzicht

Op een groot Gents stadsplein, de Kouter, speelde zich op 22 september 1566 een verwoed gevecht af tussen twee rivaliserende jeugdbenden. Precies een maand tevoren had de Beeldenstorm in dezelfde stad in kerken, kloosters en cultusgebouwen vernieling gezaaid. De jongeren knutselden met ossenbenen in een stuk hout gevat proppenschieters ineen, waarmee ze gevaarlijk verbeterd op elkaar instormden. Een ooggetuige, de kroniekschrijver Marcus van Vaernewijck, die het verhaal vertelt, zag hierin de afschaduwing van de ongemeen scherpe breuk die in die dagen in de samenleving was ontstaan. En elders knoopte hij er de bedenking aan vast dat, net zoals de kinderen zich lukraak in het ene of het andere vechterskamp opstelden, maar zich niettemin mateloos lieten opzweepen tegen hun kameraadjes bij de 'vijand', ook de onberedeneerde haat tussen twee partijen van volwassenen in die dagen, mede ten gevolge van de godsdiensttroebelen, zinloos fel was opgelaaid.

De Beeldenstorm had inderdaad in Vlaanderen en Brabant, op de plaatsen waar hij het hevigst was geweest, een paniekerige ontreddeering veroorzaakt. Velen die zich tot dan niet of nauwelijks voor de religieuze en politieke strijdvragen hadden geïnteresseerd, waren nu tot een snelle stellingname gedwongen. De stem van de gematigden leek in het algemeen gewoel wel versmoord. Zeker, heel wat politieke verzetstemming en opgekropte materiële nood hadden in de Beeldenstorm of in het openlijk manifesteren van een nieuwe geloofsovertuiging een uitlaatklep gevonden. Is het niet tekenend dat in de Noord-Vlaamse stadjes Axel en Hulst de helft van het totale aantal zoutzieders actief bij de troebelen was betrokken, op een ogenblik dat hun nering door erge crisisverschijnselen was getroffen? Maar dat alles neemt niet weg dat de publieke opinie in de eerste plaats een Calvinistisch initiatief zag in de uitbarsting. Niet ten onrechte. Vandaar overigens dat in de noordelijke gewesten, waar de invloed van het Calvinisme vóór het 'wonderjaar' veel minder groot was geweest, de storm niet eens zo'n gewelddadig karakter kende. In Holland hadden agitators, wellicht op instigatie van Hendrik van Brederode, zich bediend van slinkse streken - zoals het verspreiden van geruchten over het bestaan van een Bloetbouck waarin de minderbroeders de namen van protestanten en lauwe katholieken zouden hebben opgetekend — om via een angstpsychose ook daar een zeker verzet los te weken.

Maar dan toch vertoonden de Lage Landen in die dagen alom het beeld van diepe verscheurdheid wegens de godsdienst. Kregen degenen die steeds voor de protestanten hadden gewaarschuwd achteraf toch niet gelijk? De invloed van de evangelische beweging in de Nederlandse samenleving sinds enkele decennia was natuurlijk wel niemand ontgaan. Men wist dat veel dissidenten in onvrede leefden met de pauselijke Kerk, zonder ze echter bewust te verlaten om naar een confessioneel protestantisme over te gaan. Zoals een Jan Daelman uit Oudenaarde, die in 1557 tijdens een twistgesprek met predikant Adriaan van Haernstede vasthield aan de stelling dat de roomse Kerk, ondanks haar verwording, de Kerk van Christus blijft en dat de gelovige de superstitie en afgoderij mag beoefenen zonder in zonde te vallen, voor zover hij tenminste in zulke oefeningen zijn heil niet zoekt.

Overtuigde protestanten waren in de ogen van anderen dan weer de arme verdrukten geweest, wier moed op de brandstapel ze bewonderden, ook al deelden ze hun opvattingen niet.

Nu moest men door de gebeurtenissen van 1566 eensklaps ontuchtend vaststellen dat de

gereformeerden, ondanks de vervolgingen, erin geslaagd waren in de voorafgaande jaren een weliswaar ondergrondse, maar toch volwaardige tegenkerk op te bouwen. Hoe was dat voordien allemaal zo onduidelijk kunnen blijven? Het optreden van Luther tegen de aflat lag al bijna een halve eeuw terug en in grote delen van Europa had een min of meer geprofileerd protestantisme zich stevig kunnen vastzetten. In de Lage Landen evenwel, geografisch én intellectueel zo breed openliggend voor alle grote reformatorische stromingen, is het verloop van het protestantisme veel minder rechtlijnig gegaan. Ook de hedendaagse historici zijn in dat opzicht tot een meer genuanceerd inzicht gekomen. Ze beschouwen de Nederlandse Reformatie niet langer als een getrapte beweging, met duidelijk onderscheiden en chronologisch op elkaar volgende Lutherse, anabaptistische en Calvinistische fasen. Het pluriforme karakter van zowel het protestantisme als het rooms-katholicisme begrijpt men nu beter, terwijl het belang van de 'middengroepen', waarvoor er nog zeer lang een verrassend grote speelruimte bleef bestaan, thans algemeen wordt erkend.

Vast staat wel dat de beginnende evangelische beweging in de Lage Landen een gunstige kweekbodem heeft gevonden in de intellectuele milieus. Intellectuele openheid was er hier in elk geval in bijzondere mate. In de meeste Nederlandse steden was de schoolopleiding voortreffelijk. In hoofdstuk 5, 'Van geletterde mensen en geleerde schoolmeesters', wordt daar dieper op ingegaan. Die hele intellectuele toestand werd geschraagd door een uitmuntende grafische nijverheid. Alleen al tussen 1500 en 1540 rolden in de Lage Landen zowat vierduizend boeken van de persen, waarvan meer dan de helft in Antwerpen werd gedrukt.

Van de geletterde bedrijvigheid bij het volk getuigt overigens het bloeiende rederijkersleven. Over de hele Nederlanden zijn er 184 rederijderskamers bij naam bekend waarvan drievierde in Vlaanderen. Naast hun specifieke literaire bezigheden tot stichting en vermaak van het volk groeiden die kamers uit tot echte kunst- en de- batingclubs waar de actuele problemen aan de orde werden gesteld.

Het staat vast dat in die literaire sociëteiten, die bovendien zeer begaan waren met de lectuur en de studie van de Bijbel, de nieuwe ideeën een gunstige kweekbodem en een krachtig propagandamiddel hebben gevonden. Het kan geen toeval zijn dat bijvoorbeeld alle be waard gebleven gegevens over de heide kamers van Ronse betrekking hebben op heterodoxe activiteiten; dat de Oudenaardse rederijders dé grote aanstichters werden genoemd van de religietroebelen van 1566; dat de nieuwgezinden van Brussel zich voor het eerst in de openbaarheid manifesteerden door precies het opvoeren van *scandaleuse spelen* op de Grote Markt; dat *het Spel van Sinne*, in 1561 opgevoerd door de Leidse rederijderskamer, sterk doordrongen bleek te zijn van Lutherse invloeden; dat het protestantisme het snelst furore heeft gemaakt in het Vlaamse Westkwartier, een gebied dat veruit het dichtste net van rederijderskamers bezat van de hele Nederlanden.

Sterke impulsen tot religieuze vernieuwing zijn er vooral ook uitgegaan van *de humanisten*. In hun teruggrijpen naar de authenticiteit van de vroege Kerk toonden ze hun afkeer van de spitsvondige definities en het theoretische geharrewar van sommige theologen, en kwamen ze tot het besef dat waar het werkelijk op aankomt de zuivere beleving is van het geloof op grond van het Woord in de Bijbel. De Antwerpse stadssecretaris Cornelius Grapheus had, zo schreef hij in 1522, de overtuiging dat de *bonae litterae* overal aan het herleven waren, dat het evangelie herontdekt was en dat Paulus als het ware opnieuw leefde. Het humanistische streven om de kennis van de klassieken ten dienste te stellen van een beter begrip van de bijbel en van het christelijke leven in het algemeen, ging nauw samen met het algemeen streven om de Kerk weer dichter bij haar oorsprong te brengen, haar te vernieuwen en weer

tot een levende gemeenschap te maken. Maar door de strenge vervolgingen van Karel v en Filips II. die de conservatieve theologen bleven steunen en het gezag van de oude Kerk onverminderd gehandhaafd wensten te zien, is het christelijk humanisme nooit kunnen opgaan in een reformatie in evangelische zin. De nauwe band die er in de Nederlanden in de periode 1520-1550 ontegensprekelijk heeft bestaan tussen de intelligentsia en de evangelische beweging is door de straffende hand van de overheid vrij grondig en definitief verbroken geweest.

Het waren die intellectuele kringen die aanvankelijk zeer door het optreden van Luther werden aangesproken, omdat hij zijn theologie op het evangelie en de bronnen van het christendom baseerde. In de Nederlanden had, zoals elders, de figuur van Luther aan het begin gestaan van de evangelische beweging. Zijn woord bracht ook hier scheiding en tweespalt, zoals in de twee volgende hoofdstukken omstandig wordt toegelicht. De Habsburgse regering in Brussel nam snel tegenmaatregelen en liet die in 1520-1521 met de hulp van de pauselijke gezant Hiëronymus Aleander uitvoeren.

Op de bekende rijksdag van Worms (1521) vaardigde Karel V een decreet tegen Luther uit en verklaarde dat, als landheer van de Nederlanden, ook in zijn gewesten geldig. Hiermee was een begin gemaakt met de vervolging, op grond waarvan de ambtenaren van de centrale, gewestelijke en stedelijke rechtbanken tegen de aanhangers van de nieuwe leer konden optreden.

Het jaar daarop ging Karel een stap verder door het oprichten van een eigen inquisitie die naast (en vaak boven) de traditionele pauselijke en bisschoppelijke inquisitie zou werken. Inquisiteur Frans van der Hulst, een leek, ging direct aan het werk. De eerste slachtoffers waren enkele augustijnen-eremieten van Antwerpen, die de leer van hun Duitse ordebroeder gemakkelijk overnamen en ze aan hun toehoorders in de Scheldstad verkondigden.

Ook in het Noorden vielen er slachtoffers. Hinne Rode, de Utrechtse rector, moest de stad verlaten *propter Lutherum*. Jan de Bakker, een oud-priester uit Woerden, leerling van Rode, liet in 1525 zijn leven op de brandstapel in Den Haag. Bij de Brusselse, Leuvense en Gentse Lutheranen was er permanent een sterke binding met Antwerpen. Dat was niet te verwonderen. De stad was de meest internationale metropool van de Nederlanden. Door haar grote contingent Duitsers onder de bevolking was er een voortdurende doorstroming van het Lutheranisme. De magistraat toonde weinig neiging tot geloofsonderzoek, althans tegenover Lutheranen; zowel christelijk- humanistische als economische beweegredenen zullen die pragmatische denkwijze beïnvloed hebben. Vandaar dat een bloeiende Lutherse gemeente van Duitse signatuur zich door vele wederwaardigheden heen wist te handhaven in de Scheldestad, tot 1585 toe.

Ongetwijfeld zijn Luther, zijn geschriften en liederen en zijn gedachtewereld een belangrijke plaats blijven innemen in het godsdienstige denken en handelen van de 16de-eeuwse Nederlanden. Maar toch is het opvallend dat, ondanks de krachtige start, de Lutherse kerkvorm — althans buiten Antwerpen — niet echt wortel heeft geschoten en hier na 1525 nog nauwelijks weerklank vond bij het volk. Dit is eigenlijk niet verwonderlijk. De specifieke Lutherse Reformatie is bijna overal het werk van de regerende vorsten geweest: ook hier was *het cuius regio eius religio-principe* van toepassing.

In de verschillende Duitse landen was het verloop van de Reformatie er meer een van boven naar beneden, volgens de wil en de beslissing van de regerende vorst. In de Nederlanden was zoiets uitgesloten. In dit deel van de Habsburgse erflanden heeft Karel V de ketterij vanaf het begin consequenter en systematischer bestreden dan waar ook in het Rijk. Zowel hijzelf als zijn zoon Filips II hebben de handhaving van de katholieke eenheid als hun dure plicht

beschouwd.

Toen hier het volk in de contramine ging tegen Kerk en maatschappij en rijp was voor het doorbreken van de twee-eenheid van staat en katholicisme, vond het een uitlaat voor zijn radicalisme in de beweging der dopers en weldra veel meer nog in het militante Calvinisme.

Het is opmerkelijk dat Luthers Avondmaalsopvatting, zijn nadruk op de werkelijke aanwezigheid van Christus, nooit veel belangstelling heeft gekregen van de Nederlandse evangelischgezinden. De zuiver symbolische betekenis van de eucharistie ('dit is Mijn lichaam' wil zeggen: 'dit betekent Mijn lichaam') was een thema dat reeds in de jaren twintig en dertig werd besproken in de informele conventikels die op diverse plaatsen werden gehouden door de zogenoemde sacramentariërs (Luther sprak van Schwärmer en Sakramentslästerer).

De pauselijke nuntius Aleander berichtte in 1521 aan de keizer dat in Rijsel en Artesië kettters waren gevat die de tegenwoordigheid van Christus in het Avondmaal loochenden en het sacrament slechts als een teken beschouwden.

Wendelmoet Nicolaasdochter uit Monnikendam zei tijdens een verhoor in 1527: 'Ic houde u sacrament voor broot ende meel.' Tegenover de 'werkelijke aanwezigheid' — waardoor Luther veel dichter bij de katholieke opvatting aansloot— hielden de evangelische Lagelanders het bij de zinnebeeldige betekenis van brood en wijn bij de instellingswoorden van het Avondmaal.

De huiselijke bijeenkomsten, waar doorgaans de best geletterde van het gezelschap voorlas uit de Bijbel en waar allerlei gebruiken van de pauselijke Kerk werden bekritiseerd, kon men aanvankelijk nog het best typeren als Bijbelgroepen: In Leuven was het nichtje van de kunstenaar Duimen Metsys, Katelyne, vaak ten huize van de adellijke dame Antonia van Roesmaele geweest. Soms waren er vier mensen, soms vijf, en er werd gemeynlyck gelesen inden bibel ende somwylen inde postille. Ze noemde de namen van degenen die voorlazen en bekende een van hen te zijn geweest. Er werd daar ook gesproken over het altaarsacrament, dat slechts eene gedenckenisse was, over het vagevuur, over de groote rabbauwerye bij de geestelijkheid. Aan afscheiding van de oude Kerk dacht men toen evenwel allerminst.

Omstreeks 1531 begonnen zulke conventikels bij de Amsterdamse *anabaptisten* (de naam wordt verder toegelicht in hoofdstuk 6 over Karel van Manders geloofsgenoten) het karakter aan te nemen van een verzamelde gemeente, met Bijbellezing, viering van het Avondmaal en verstrekking van bijstand door diakens.

In de Nederlanden vormden de Dopers de eerste groep die wél radicaal de breuk met de officiële Kerk voltrok. Het vroegst gebeurde dat in het Noorden, in Holland en Friesland, waar de extatische prediking van de Duitser Melchior Hoffman en anderen vooral weerklank vond bij duizenden armoedzaaiers.

Evenmin als het Lutheranisme of later het Calvinisme was het doperdom een autochtone beweging. De beïnvloeding kwam uit het Zürich van Ulrich Zwingli en uit Straatsburg, terwijl Einden in Oost-Friesland bijna onophoudelijk als bruggenhoofd heeft gefungeerd. Wel kreeg het Nederlandse anabaptisme, eerst in zijn *revolutionaire*, later in zijn *pacifistische* vorm, een heel eigen profiel.

In de overtuiging dat Christus zeer spoedig op aarde zou terugkeren, wilden de dopers de mensen op die komst voorbereiden. De doop was het teken dat de belijder brak met het vroegere leven en deel wilde uitmaken van de heilige gemeenschap. De wederdopers wensten aan de met ongeduld verwachte komst van het Duizendjarige Rijk van Christus op aarde een

zichtbare gestalte te geven in de Westfaalse bisschopsstad Munster. 'Koning' Jan van Leiden vestigde daar niet geweld het 'Nieuwe Jeruzalem'. Maar het experiment van de gewapende kerkstaat werd in 1535 in bloed gesmoord. De overheid reageerde met een golf van arrestaties en strenge vonnissen. Vanaf dat moment kregen de meer vreedzame elementen in de beweging de overhand. Het odium van Münster is evenwel nog generaties lang op de Nederlandse dopers blijven wegen. Ook nadat ze het gewelddadige karakter geheel hadden afgeworpen, *werden ze door zowel katholieken als Calvinisten vervolgd en uitgestoten.*

Tegen het einde van de jaren veertig van de 16de eeuw ging het anabaptisme heel krachtig herleven. Dirk Philips, maar in toenemende mate de gewezen Friese pastoor Menno Simons, werden de vereerde leiders. Menno's *Fundament des Christelycken Leers* (1539) ging de grondslag vormen van de nu 'stille' doperse beweging (mennonieten, menisten), die niet meer beperkt bleef tot Holland, Friesland en Zeeland, maar na 1550 ook stevig wortel schoot in Vlaanderen en Brabant, en daar zelfs, over alle religieuze en politieke wederwaardigheden heen, tot diep in de 17de eeuw nog wist stand te houden. Haar geschiedenis is getekend door de voortdurende migratie van de ene plaats naar de andere, en door de nooit afwezige tragiek van het martelaarschap. In Holland, Zeeland, Brabant en Vlaanderen was de kettervervolging in overwegende mate tegen de anabaptisten gericht. Zoals in de jaren dertig en veertig de door de crisis getroffen textielwerkers van Leiden heel ontvankelijk waren geweest voor het doperdom, zo rekruteerde de beweging in de jaren vijftig en zestig in Vlaanderen vooral bij de armoedige lijnwaadwevers in het Leiegebied rond Kortrijk en in Hondschote. Hoewel er een aantal opmerkelijke uitzonderingen waren, betrof het zowel in het ene als in het andere geval de sociaal zwakkeren van de maatschappij.

Buiten de doperse sfeer begonnen de *evangelischgezinden* in de Lage Landen pas tegen het einde van de regering van Karel V tegenkerken te vormen. Tot die tijd hadden ze uit hun overtuiging niet de consequentie getrokken om de oude Kerk te verlaten. Het was pas in de ballingschap dat de Nederlandse reformatorische stroom stilaan een eigen bedding begon te zoeken. Aanleiding hiertoe waren de zeer hevige vervolgingen geweest van 1544-1546, die vooral in het Zuiden een einde maakten aan de prille hervormingsgezinde kernen in plaatsen als Doornik (Piere Brully!), Rijsel, Leuven, Brussel, Namen, Gent, Brugge. Oudenaarde en de Zwalm-Scheldeestreek, Ronse en het gebied Ieper-Veurne.

De repressie had een eerste grote emigratiegolf vanuit die plaatsen tot gevolg, aanvankelijk een aantal Franstaligen die in oostelijke richting naar Aken en Keulen trokken, maar vanaf 1549-1550 ook Nederlandstaligen en in toenemende mate naar Engeland. Juist toen ontplooidde zich daar de Engelse hervorming onder het bewind van koning Edward VI. De Nederlanders kregen in Londen de beschikking over het schip van de voormalige kerk van de Austin Friars, de augustijnenbroeders.

De Pool Johannes a Lasco, een vriend van Erasmus die tot de Reformatie was overgegaan en die voordien in Emden al zijn organisatietalent had bewezen, werd superintendent, de contactpersoon met de Engelse kroon. De predikanten waren de gewezen Amsterdamse stadsleraar Wouter Deelen en de Gentenaar Marten Micron. Een andere Gentenaar, de edelman Jan Utenhove, werd de gezaghebbende ouderling en zou dat vijftien jaar blijven.

Toen in 1553 de katholieke Mary Tudor aan het bewind kwam, vond de vluchtelingenkerk via een lange omweg langs Lutherse steden—die evenwel niets van de sacramentarische Lagelanders wilden weten —bijna in haar totaliteit gulle gastvrijheid in het Oost-Friese Emden. Na de troonsbestijging van koningin Elizabeth ging vanaf 1559 bovendien ook Londen opnieuw functioneren als veelgezocht ballingsoord voor de Nederlandse emigrés.

Emden en Londen zijn in de daaropvolgende jaren als het ware de pijlers geweest waarop het gereformeerd protestantisme in de Nederlanden zich heeft kunnen ontplooien.

Genève is allerminst te verwaarlozen voor een goed begrip van het *Nederlandse Calvinisme*, ook in de beginperiode. Natuurlijk zijn er al heel vroeg velerlei contacten geweest, rechtstreeks met de stad van Calvijn en Théodore de Bèze, of meer nog via het Hugenootse Frankrijk. De tussenkomst van de Antwerpse predikant Adriaan van Haemstede bij de koning van Frankrijk voor een aantal in Parijs gekerkerde Franse geloofsgenoten op 1 december 1557, is hiervan een illustratie.

Maar het is dan toch opvallend dat bij de dood van de Geneefse hervormer (1564) amper vier van zijn geschriften in het Nederlands waren vertaald. Van de 84 bekende predikanten die in 1566 in de Zuidelijke Nederlanden werkzaam waren, hadden er niet meer dan een dozijn banden gehad met Genève en slechts vier onder hen hadden daar aan de Academie gestudeerd.

Veel ingrijpender dan Genève en het Hugenootse Frankrijk waren dus, althans voor de eerste opleving van het gereformeerd protestantisme na 1550, de impulsen uit de *vluchtelingengroepen in Londen en Emden*. De nauwe bindingen tussen de Franse en Nederlandse vreemdelingenkerken aldaar droegen er mee toe bij dat zowel de Waalse als de Nederlandstalige gemeenten in de Lage Landen zelf hoofdzakelijk langs die omweg voeling hebben gekregen met het gereformeerd protestantisme, en weldra met het Calvinisme.

Intussen hadden andere Nederlandse emigranten zich in het Rijnland verspreid, een gebied dat wegens de goede weg- en waterverbindingen en de vele handelsrelaties 'goed in de markt lag'. In eerste instantie waren het inwoners uit Franstalige gebieden, maar zeker vanaf 1555 vormden de Nederlandstaligen er de meerderheid. Aan de Beneden-Rijn waren vooral Wezel, en verder ook Calcar, Goch, Xanten en Emmerik geliefkoosde schuilplaatsen voor de vluchtelingen. In Duisburg (Mercator!) trof men al vroeg Brugse en Gentse emigranten aan, terwijl er in Aken in 1558 een grote groep Antwerpenaren woonde. In Frankfurt had een deel van de Londense gemeente die door Bloody Mary was verdreven een toevlucht gevonden. De plaatselijke stadsraad had in 1554 besloten dat alle protestanten welkom zouden zijn, zodat de Messestad enige tijd een extra aantrekkingskracht uitoefende.

Tot in het najaar van 1555 daar de predikant Pieter Datheen verscheen, die vanuit Emden was overgekomen. Wegens zijn onverzoenbaar conflict met de Lutherse stadspredikanten zagen de gereformeerde Lagelanders zich mettertijd gedwongen naar een andere wijkplaats uit te kijken. Die werd hun in 1562 aangeboden door de keurvorst van de Palts, Frederik in, die het oude klooster van Frankenthal in de nabijheid van Worms te hunner beschikking stelde. De plek werd een waarachtige Lagelandse nederzetting die, mede door de aanwezigheid van Datheen, een plaats van gewicht werd, ook voor de ontwikkelingen in het moederland zelf.

Het is niet steeds na te gaan of de emigranten om religieuze, dan wel om economische of andere redenen naar al die toevluchtsoorden waren gegaan. Men kan goed vaststellen dat ze overal waar ze zich vestigden hun stempel hebben gedrukt op het economische en commerciële patroon van de steden, met name in de branche waar ze sterk in waren: de textielnijverheid, de handel en de scheepvaart. Ook velen uit het intellectuele en artistieke milieu, zoals apothekers, chirurgijnen, onderwijzers, predikanten, kunstenaars en drukkers, vonden er een gastvrij onthaal. Welke ook hun beweegredenen mogen zijn geweest voor uitwijking, in elk geval werd het kolonieverband op de meeste plaatsen tevens een kerkverband. In de regel waren het protestantse predikanten die als eersten de verzoekschriften aan of de overeenkomsten met de lokale autoriteiten ondertekenden. En

alleszins gingen die door Nederlandse emigrés gevormde gemeenten als vluchthavens fungeren voor hen die wél vanwege het geloof hun thuisland verlieten. In de eerste plaats waren juist zij die door de justitie werden gezocht de vurigste en strijdbaarste belijders. Zij hebben zich dan ook van meet af aan zeer strak opgesteld in godsdienstige aangelegenheden.

De vluchtelingenkerken, vooral dan die van Londen en Emden, zijn van uitzonderlijk grote betekenis geweest voor de doorbraak van het protestantisme in het moederland. Onmiddellijk na de oprichting van de emigrantenkerk in Londen werden van daar uit contacten gelegd met de zuidelijke gewesten: met Antwerpen, Doornik, Rijsel, Armentières, westelijk Vlaanderen, Gent en Brugge. Op al die plaatsen signaleerde men voortdurend heen en weer reizende Londenaars.

In Brugge trad goudsmid Cornelis Volckaert op als geldschieder voor het op gang brengen van een boekenproductie bestemd voor Londen én voor de Brugse nieuwgezinden.

In Gent zei de ex-priester Stefaan Myelbeke hij zijn arrestatie niets over Calvijn, maar had hij het uitvoerig over de geloofsbelijdenis van de *Duutsche Keercke* van Jan Utenhove en Johannes a Lasco in Londen, die hij de *waere kercke* noemde. De Nieuwkerkse chirurgijn Jakob Dieussart bracht naar Vlaanderen exemplaren over van Marten Microns *Christlicke Ordinantien*. Tijdens de verhoren in de gevangenis van Veurne sprak hij over Zwingli en Calvijn, maar noemde in één adem ook *Johannes a Lasco en Marten Micron als behorend tot de grote reformatoren*.

Toen de protestantse Nederlanders in 1554 uit Londen moesten vertrekken, vestigden verscheidenen zich weer in het thuisland en begonnen er een intense propaganda. Op tientallen plaatsen werden ze in 1554 en 1555 gesignaleerd, zowel in het West-Vlaamse industriegebied tussen Hondschote en Rijsel als in het Land van l'Alleu.

De belangrijkste uit Londen teruggekeerde balling zou weldra **Guy de Brès** blijken te zijn. Die vroegere glazenmaker uit Bergen in Henegouwen probeerde in Rijsel een georganiseerd gemeentelven op te bouwen, maar slaagde daar voorlopig nog niet in wegens de hevige repressie van 1555. Hij en vele andere teruggekeerde 'Londenaars' drukten heel duidelijk hun stempel op de gereformeerde geloofsrichting.

Emden nam in 1554 de zendingstaak van Londen over. De gemeente van Emden werd terecht de moederkerk, *de herberge der kerke Gods* genoemd. A Lasco organiseerde ze onmiddellijk volledig naar het model van de door Calvijn zelf gestichte kerkgemeenten. Een eigenlijke vluchtelingenkerk in strikte zin was Emden niet. De immigranten traden wel op de voorgrond, maar maakten gewoon *deel uit van de stadskerk*, die op den duur vrijwel de gehele Emdense bevolking omvatte. Voor de ballingen vormde de structuur van de Calvinistische gemeente een zeer hechte band. Er werd een consistorie opgericht bestaande uit ouderlingen en diakens en onder de leiding van een predikant. De catechismus van A Lasco, de kerkelijke leerboeken van A Lasco, Micron en Utenhove kwamen daar tot stand of werden er uitgegeven. Emden speelde voor de Nederlanden een vergelijkbare rol als Genève voor de Franse Calvinisten, niet enkel voor het trainen en uitsturen van predikanten, maar ook voor het drukken en binnensmokkelen van protestantse boeken.

Emden werd inderdaad een belangrijk drukkersoord, dat de hele Nederlanden van reformatorische lectuur voorzag. De eerste Nederlandse vertaling van Calvijns Institutie, van Heinrich Bullingers Huysboec, verscheidene Bijbelvertalingen (onder meer de Deux-aes-bijbel), de psalmvertaling van Jan Utenhove, waarschijnlijk ook het Martelarenboek van Adriaan van Haemstede, en tal van theologische en polemische geschriften in het Nederlands

kwamen er van de pers. Tevens vormde de kerk van Emden een soort van centraal adviesbureau voor alle andere Nederlandse gemeenten in de verstrooiing en een bemiddelingskantoor voor het verwerven van predikanten in het thuisland.

Tussen de Oost-Friese stad en de Nederlanden was er na 1554 een voortdurend komen en gaan van vluchtelingen en predikanten. Een poging om in dit vroege stadium vanuit Emden gemeenten op te richten in Gent en Brugge (allebei 1556) mislukte.

Fortuinlijker was Gaspard van der Heyden, een schoenmaker afkomstig van Mechelen, die in 1555 vanuit Emden als predikant naar Antwerpen werd gestuurd. Hij vond er een gunstig klimaat. Antwerpen was immers het toevluchtsoord voor velen die, elders vervolgd, hier in de anonimiteit van de grootstad een veilig onderkomen hoopten te vinden. Een protestantse koopman uit Elversele in het Land van Waas getuigde bij zijn arrestatie in 1558: *'Antwerpen is ghelijck een werelt, men magh hem daer wel in verborgen houden sonder daer uyt te vlieden.'*

Hier was het dan ook dat omstreeks 1555 de eerste gereformeerde Kerk onder het Kruis in de Nederlanden werd opgericht. Adriaan van Haemstede kwam zich in 1556 als tweede predikant bij Van der Heyden voegen. Het gemeentelven werd hier van in het begin bijzonder streng ingericht. Vooraleer tot het Avondmaal te worden toegelaten moest de gelovige openlijk belijdenis doen van zijn geloof en zich aan het gezag van de kerkenraad onderwerpen. Hij diende — helemaal zoals Calvijn het had voorgeschreven—radicaal te breken met *de roomsche gruwelen en superstitiën*: dezelfde strakke, scherp omlinjnde sfeer van exclusivisme die men ook in de vluchtelingenkerken aantreft en die later kenmerkend zou zijn voor de nieuw opgerichte Gemeenten onder het Kruis in de Nederlanden.

Toen en later hadden die — relatief zelfstandige — gemeenten een sterke interne organisatie. Ze werden geleid door een beroepen predikant. Een kerkenraad, *consistorie* genoemd en bestaande uit *leken*-ouderlingen doorgaans plaatselijke notabelen, organiseerde de geheime bijeenkomsten en stond in voor de aanwerving en het salaris van de predikant en voor de aanschaf van devotieboeken zoals de Bijbel en de psalmen, beide in de volkstaal. Een college van diakens was belast met de armenzorg.

Antwerpen fungeerde op zijn beurt als voogdijkerk voor een groot deel van Vlaanderen, en verder voor Brabant, Zeeland en Holland. Het was vanuit Antwerpen dat, bijna steevast in overleg met Emden, predikanten werden uitgestuurd, onder meer vanaf 1558 naar Brussel, Axel, Hulst en Eeklo, in 1562 naar Gent, in 1564 naar Mechelen.

Het waren drie ouderlingen van het Antwerpse consistorie die in 1560 aan de Emdense kerkenraad om de overkomst verzochten van een bekwame predikant die zijn arbeidsveld zou hebben in Brussel, Mechelen, Breda, Turnhout en Holland, *'anghesien dat den ogst groet is ende die aerbeijders hier wijnich sijn'*.

Breda kreeg daarop weliswaar af en toe het bezoek van een predikant, maar het duurde nog tot 1565 voordat hier een gemeente met ouderlingen en diakens werd gevormd, met een vaste predikant, die aanvankelijk werd gedeeld met Maastricht. Het is dan weer te kenend dat het niet zozeer ingeborenen van de stad zelf, maar ingeweken protestanten uit Antwerpen, Eeklo, Doornik, Rijsel en het Waalse gebied waren die in Breda de protestantse kern uitmaakten.

Ook op andere plaatsen in de Nederlanden, tot zelfs in het graafschap Namen toe, richtte de kettervervolging zich voornamelijk tegen 'ketterse' immigranten uit Antwerpen, Gent, Rijsel. Doornik en Valenciennes. Waarmee meteen de meest actieve kernpunten van het vroegste gereformeed protestantisme van de Lage Landen zijn aangeduid.

Naast de Nederlandstalige gemeente bestond er in Antwerpen sinds 1557 ook een

afzonderlijke **Waalse kerk**. De belangrijkste Franstalige kruisgemeente werd echter die van Doornik. Alhoewel de Emdense kerk *de frères de Tournay* (Doornik) reeds in 1556 belangrijk genoeg achtte om mede hun stem te laten horen bij Calvijn, lijkt de organisatie van de gemeente hier pas voltooid te zijn met de terugkeer van Guy de Brès als vaste predikant in 1559. Vanuit Doornik gaf De Brès ook leiding aan de kerken van Rijsel en Valenciennes. In die laatste steden bestonden er sinds 1563 volwaardige gemeenten, die nog in hetzelfde jaar werden aangevuld met kerken in Toerkonje (Tourcoing), Quesnoy-sur-Deule en Armentières.

Een derde groeipool was **het industriegebied van westelijk Vlaanderen**. Meer dan uit Emden en Antwerpen kreeg dit gebied na 1559 zijn gereformeerde stempel uit de heropgerichte vluchtelingenkerk in Londen en sinds 1561 tevens uit het dichterbij gelegen Sandwich. De Londense kerk heeft veel minder rechtsreeks invloed gehad op de organisatorische ontwikkeling van het Nederlandse kerkverband dan die van Emden. Maar ze is wel zeer belangrijk geweest als overlegoord, zelfs als plaats van samenzwering voor de expansie van het protestantisme in het algemeen en in de Nederlanden in het bijzonder. Door heel de tweede helft van de 16de eeuw heen werd vanuit de Londense kerk een drukke briefwisseling onderhouden met de kopstukken van het Calvinisme, en zeer geregeld werd van daar uit met geldelijke bijdragen steun verleend aan de clandestiene gemeenten in het thuisland. Betekenisvol is verder wel dat na 1566 precies Engeland het toevluchtsoord werd van de watergeuzen.

Nog radicaler dan Londen was vanaf 1561 de 'satellietkerk' in Sandwich, aan de Engelse zuidoostkust, gelegen op amper enkele uren varen van Vlaamse havens als Duinkerken, Grevelingen en Nieuwpoort. Sandwich werd in de jaren zestig en zeventig de veilige operatiebasis van het strijdbaar Calvinisme in de Zuidelijke Nederlanden. De zowat 25 predikanten, hulppredikanten en 'weetdoenders' die tussen 1560 en 1565 hun werkterrein hadden in westelijk Vlaanderen kwamen allen over uit Londen en Sandwich. Calvinisten mogen we ze zeker noemen. Terecht zei inquisiteur Pieter Titelmans over de Nieuwkerkse lakenwever Gillis Ente, die in 1562 bij zijn terugkeer uit Engeland in de val gelopen was: *'wesende van der Duutscher kercke in Inghelandt ende es houdende die leeringhe van Calvinus.'*

Dit flinke Londense stempel belet niet dat er vanuit West-Vlaanderen op het organisatorische vlak dan toch weer nauwe banden bestonden met Antwerpen. Die werden aangehaald door de Antwerpse predikant van Tielse origine Joris Wybo en voornamelijk door de voortdurend heen en weer reizende predikant van het Westkwartier, Pieter Hazaert. Een hele reeks aanwijzingen duidt er dus op dat Antwerpen als grootste en belangrijkste gemeente in de praktijk een soort voorrangspositie heeft bekleed boven alle andere Nederlandse gemeenten, waarschijnlijk zelfs boven Doornik. Nog eens wordt daardoor **de centrale betekenis van Antwerpen** als zenuwcentrum van het Lagelandse protestantisme in het licht gesteld. In dit verband mag er in het voorbijgaan op worden gewezen dat volgens recent onderzoek de hele reformatorische ontwikkeling in Brussel (in haar Lutherse, doperse en Calvinistische uitingen) gedurende de volledige 16de eeuw bijna uitsluitend te verklaren is vanuit de directe leiding en beïnvloeding uit de Scheldstad. Recentelijk is eveneens aangetoond dat, op de synode van Gent in 1566 na, alle synodale vergaderingen binnen de Nederlandse grenzen vóór 1571 in Antwerpen zijn gehouden.

De vorming van een eigen synode vanaf 1562, waarin de verschillende Nederlandse gemeenten vertegenwoordigd waren, betekende vanzelfsprekend een belangrijke stap in de organisatorische opbouw van het Calvinisme. Die 'meerdere' vergaderingen naar het

voorbeeld van Frankrijk — waar in 1559 de eerste nationale synode plaatsvond — sproten voort uit de behoefte om buiten de bestaande Kerk en desnoods los van het wereldlijke gezag een volwaardige tegenkerk op te bouwen. En aldus zijn we, in dit pluriforme Nederlandse protestantisme, bij de beïnvloeding van het Franse protestantisme aanbeland, dat — iets later dan Emden en Londen — vanaf de jaren zestig mee zijn stempel ging drukken op wat er in de Nederlanden gebeurde.

Het belangrijkste confessiegeschrift was de **Geloofsbelijdenis in 37 artikelen** die in 1561 werd opgesteld door Guy de Brès ter verdediging van de leer tegenover de vervolgende overheid. De Doornikse predikant heeft zich hierbij duidelijk geïnspireerd getoond door de Confessio Gallicana, **de Franse, geloofsbelijdenis** van 1559, maar heeft voor het uitwerken van het geschrift tevens overleg gepleegd met zijn eigen gemeente en met die van Antwerpen. Ook de Franse en Vlaamse vluchtelingenkerken in Londen hebben er kennis van gekregen. De synode van april 1563 bepaalde dat nieuwgekozen diakens, ouderlingen en predikanten de belijdenis moesten ondertekenen. Ze werd een van de sterkste bindmiddelen tussen de Calvinistische gemeenten, vooral toen de synode van Antwerpen in 1566 na enkele wijzigingen De Brès' werk verhief tot de belijdenis van de Calvinistische kerken in de (Zuidelijke) Nederlanden.

Vóór zijn terugkeer naar Doornik in 1559 had De Brès in Genève in de nabijheid van Calvijn geleefd. Hij trad met zoveel gezag op dat hij *ministre de la parole de Dieu dès Pays-Bas* werd genoemd en hij heeft ongetwijfeld de verspreiding van het gedachtegoed van Genève in de Nederlanden versterkt. Ook Holland kreeg spoedig daarop rechtstreekse voeling met het Calvinisme naar Geneefs model wat blijkt uit het feit dat enkele verspreid wonende protestanten in 1565 tot tweemaal toe advies vroegen aan Calvijns opvolger Théodore de Bèze.

Uit zoveel aanwijzingen blijkt hoezeer de spectaculaire ontplooiing van het Calvinisme in Doornik en Valenciennes en in de wijde omgeving gelijkliep met de politieke agitatie in het naburige Frankrijk. Samen met Rijsel lagen die Nederlandse steden door de geografische nabijheid en de gemeenschappelijke taal breed open voor het **Franse Calvinisme**, vooral toen na het einde van de oorlog tussen Filips II en Frankrijk door de Vrede van Le Cateau Cambrésis (1559) het vrije grensverkeer werd hersteld. Al sinds 1559 hielden de Brusselse en plaatselijke overheden en de inquisiteur van Vlaanderen, Pieter Titelmans, niet meer op te waarschuwen voor *het dreigende gevaar uit die hoek* voor de religie en voor de orde en rust in het land. In 1561 zongen de Calvinisten in de straten van Doornik de Franse psalmen van Clement Marot en Théodore de Bèze. Het houden van zulke chanteries, het liefst nog onder het raam van de plaatselijke geestelijkheid, zou in de komende jaren schering en inslag worden in Vlaanderen. Bij de bevrijding van de maubralez van de brandstapel in Valenciennes op 27 april 1562 was het een Fransman die de menigte toesprak.

Is dus na 1559 de band met de hugenoten en met het Genève van Calvijn en Théodore de Bèze overduidelijk merkbaar in het ideeëngoed, de gebruikte literatuur en de herkomst van sommige leidende predikanten, dan hebben op hun beurt de partijstrijd en de godsdienstoorlogen in Frankrijk de spanningen en de dynamiek van het Zuid-Nederlandse protestantisme verhoogd. Het Franse Calvinisme was niet enkel een religie, het was ook een politieke beweging. Met de steun van Genève, dat predikanten opleidde en uitzond, werden de Calvinistische gemeenschappen in Frankrijk gebruikt door de Hugenootse partij om de kroon, die volkomen in de macht van de katholieke adel was, te destabiliseren.

Geheel in de lijn van Calvijn had Pieter Datheen al in 1559 zijn geloofsgenoten in Vlaanderen en Antwerpen erop gewezen dat verzet tegen de overheid kon verantwoord zijn indien het uitging van de *magistratus inferiores*, de lagere overheden, maar dat particulieren zich van zulk verzet dienden te onthouden.

Het probleem werd vanaf 1561 bijzonder actueel toen de meest militante protestanten, in navolging van Frankrijk, ook in de Zuidelijke Nederlanden wilden gaan preken, maar er zich geplaast zagen tegenover de 'tirannie' van de centrale regering en de onverbiddelijkheid van inquisiteur Pieter Titelmans. De consistories van de plaatselijke kerkkerken en van de vluchtelingenkerken reageerden verdeeld op het zo omstreden vraagstuk van het recht op weerstand. Maar op het ogenblik dat ze hierover nog eindeloos aan het discussiëren waren, nam de volksbeweging in *de Waalse industriesteden en in het Vlaamse Westkwartier* — twee regio's waar het protestantisme een massabeweging was geworden — hand over hand toe. Door zijn machtswil en organisatie en door de strijdvaardigheid van zijn aanhangers nam het Calvinisme niet alleen de leiding van het religieuze verzet, maar ging het uiteindelijk ook op het politieke vlak een belangrijke rol spelen. In het klimaat van sociaal-economische malaise en van politieke verwarring kreeg het weldra een revolutionair elan, dat zich voor het eerst in alle hevigheid manifesteerde tijdens de zomer van 1566 in de Beeldenstorm.

De Beeldenstorm had als onmiddellijk gevolg dat de gereformeerden in de praktijk geloofsvrijheid bezaten en dat zelfs op vele plaatsen, niet alleen in het Zuiden, maar ook in Zeeland, Holland en Utrecht, de uitoefening van de katholieke eredienst tijdelijk werd gestaakt. Met de hulp van massaal teruggekeerde ballingen groeide het aantal volwaardige gemeenten — in de 'beloken tijd' minder dan tien — in korte tijd verbazend snel, nu ook boven de grote rivieren. Zoals vóór 1566 ging er in de organisatie ook nu weer veel leiding uit van het Antwerpse consistorie. In het Noorden kregen de protestanten op verschillende plaatsen bestaande kerken als preekkerken toegewezen, zoals in Amsterdam, Asperen, Brielle, Delft, Vianen en Leeuwarden. Elders, onder meer in Gorcum, Leiden, Haarlem, Middelburg en Zierikzee, werd aan de rand van de stad een tempel opgericht of werden bestaande gebouwen (schuren, afgedankte zoutketen) tot cultusgebouw ingericht. Hetzelfde werd aan de belangrijkste gemeenten in het Zuiden toegestaan. Hier telde men in 1566 op z'n minst een **zeventigtal** min of meer volwaardige kerken met een eigen consistorie, niet alleen in bijna alle grote steden, maar ook in kleine stadjes als Deinze, Tiel, Axel, Hulst en zelfs in dorpen als Aalter en Boeschepe.

De nederlaag van de geuzenlegers bij Oosterweel (Austerweel) in het voorjaar van 1567 en de daaropvolgende capitulatie van Valenciennes werkten als een ijskoud bad op de Calvinisten. Voor hen werd het een algemeen 'redde wie zich redden kan', te water en te land, opnieuw naar de vluchtelingenkerken van Duitsland en Engeland. In de loop van maart en april namen de predikanten in hun laatste openbare preken afscheid van hun gemeenten, en vervolgens werden alle nog overblijvende Calvinistische gebouwen gesloten of met de grond gelijk gemaakt. Meteen was ook de rol van het Calvinisme in de Nederlanden — zo leek het althans — volkomen uitgespeeld. Er begon een tijd van gewelddadige reactie, die met allerlei middelen van repressie en wraak het Spaanse bewind van Alva zo berucht heeft gemaakt.

Opnieuw werden de Calvinistische gemeenten naar de ondergrondse illegaliteit verbannen, of naar de vluchtelingencentra in den vreemde, die geconfronteerd werden met een massale toeloop. In die buitenlandse plaatsen nam het gereformeerd protestantisme de organisatie van het kerkverband weer op.

Na *informele besprekingen* in Wezel in 1568 (volgens sommige onderzoekers in werkelijkheid *in het geheim in Antwerpen*), kwam in oktober 1571 op instigatie van de Nederlandse Calvinisten in de Palts een synode bijeen in Emden, onder het voorzitterschap van de predikant van Frankenthal, Gaspard van der Heyden. De belangrijkste Nederlandse vluchtelingen kerken in het Duitse Rijk hadden een afvaardiging gestuurd, ook de kruiskerken van Antwerpen en Gent, terwijl andere aanwezigen beweerden te spreken voor enige Hollandse gemeenten. Een stap verder gaand dan Wezel in 1568, waar men zich beperkt had tot het geven van richtlijnen voor de plaatselijke kerken, werkte men thans een algemeen kerkverband uit. Daartoe werd de Franse kerkregeling van 1559 aangenomen. Hierdoor werd ook volop aangeknoopt bij de presbyteriale kerkorde van de verborgen synoden in de Zuidelijke Nederlanden vanaf 1564: 'Geen kerk zal over een andere voorrang of heerschappij uitoefenen.' Dat artikel sloot iedere hogere instantie in het kerkelijke leven uit, zowel plaatselijk als landelijk. Wel zou men regelmatig in een regionale of provinciale synode samenkomen. Er werd ook aan een algemene synode om de twee jaar gedacht. Tussen de plaatselijke kerkenraad en de provinciale synode in, ontwierp de vergadering van Emden de 'classis' van bijeengelegene gemeenten, een soort districten van onderling bereikbare kerken die twee tot vier keer per jaar gezamenlijk overleg zouden plegen. Het gebruik van andere catechismussen dan die van Genève en Heidelberg werd afgewezen. Bovendien werd de geloofsbelijdenis van Guy de Brès door de aanwezigen ondertekend, en tevens verklaarden ze zich bereid om ook de Franse confessie te ondertekenen. Zowel de eendrachtigheid van alle Nederlandse kerken als de band met de Franse kerken werden daardoor benadrukt, en alleszins werd de kerk bevestigd in Calvinistische geest.

De synode had vooraf overleg gepleegd met Willem van Oranje. Alhoewel er geen politieke uitspraken werden gedaan, werkte ze helemaal in de overtuiging dat de Prins er binnenkort in zou slagen een staatkundige ommekeer in de Nederlanden teweeg te brengen, waarvan de vestiging van het Calvinisme het gevolg zou zijn.

Een veeleer toevallige gebeurtenis bracht dat toekomstperspectief onverwacht dichterbij. Aan de watergeuzen, een zootje ongeregeld van verbitterde piratenkapiteins en bemanningen dat zich met een vrijbrief van Oranje onledig hield met het enteren van Spaanse schepen, werd op een gegeven moment door koningin Elizabeth de toegang tot de haven van Dover ontzegd. Rondzwalpend op de Noordzee konden ze tot hun eigen verbazing op 1 april 1572 moeiteloos aan land gaan in het amper verdedigde Hollandse havenstadje Den Briel (Brielle) aan de Maasmonding.

Dikwijls met de hulp van een kleine Calvinistische minderheid binnen de stadswallen, wisten de geuzen in de zomer van 1572 de meeste plaatsen in Holland en Zeeland te bezetten. Grote steden als Amsterdam en Middelburg bleven echter voorlopig in handen van Alva. In het voetspoor van de rebellen volgden de terugkerende protestantse vluchtelingen, afkomstig zowel uit het Zuiden als uit het Noorden, die uit de ballingschap een consequente en onwrikbare geloofshouding hadden meegebracht.

Het *'openen van de deur voor het evangelie'*, waar het convent van Wezel in 1568 had van gesproken, was werkelijkheid geworden. De nu onbetwiste leider van het verzet, Willem van Oranje, ging in 1573 zelf tot de Calvinistische belijdenis over, blijkbaar niet zozeer uit echte religieuze overtuiging dan vanuit een vast vertrouwen in de kracht van het Calvinisme als stevige factor in de revolutie. De Nederlanden zouden volgens zijn programma een protestantse staat vormen, waar de 'ware christelijke religie' zou worden gepredikt. Wat evenwel niet heeft belet dat hij lange tijd de gedachte aan een samengaan van de beide religies levendig heeft gehouden, met de verwachting dat er misschien een eigen Nederlandse

volkskerk uit zou ontstaan.

In de door de rebellen bezette steden van Holland en Zeeland werd de uitoefening van de katholieke religie in de lente van 1573 verboden. De stadsbesturen en de provinciale staten bekleedden, meestal zonder al te veel enthousiasme, de gereformeerde kerk met gezag. Ze betaalden de predikanten uit de opbrengst van de in beslag genomen katholieke kerkgoederen. De inkomsten van de benedictijnenabdij van Egmond werden aangewend voor het salaris van de professoren van de Leidse universiteit, die in 1575 was opgericht voor de vorming van de toekomstige politieke en godsdienstige leiders.

In **Holland en Zeeland** begon de protestantisering dus in de zomer van 1572 als een gevolg van de geuzeninvasie, hoewel de Calvinistische gemeenten er kwantitatief nog voor lange tijd weinig ontwikkeld bleven. In de grote Hollandse en Zeeuwse steden, en verder in Vlaanderen, Brabant, Utrecht, Gelderland, Overijssel en Friesland kwam de godsdienstige ommekeer in 1577-1578. Eigenlijk kan men nergens gewagen van het voorafgaandelijk bestaan van een protestantse factie met zo 'n grote aanhang bij de bevolking dat de slinger zich als vanzelf in haar richting zou hebben bewogen. De kracht van de Calvinistische beweging lag in die jaren dus minder in het getal van de gemeenteleden dan in de discipline en de organisatie. Dat ze op den duur zo'n belangrijke rol in de Lagelandse maatschappij is kunnen gaan spelen - en in het Noorden heeft kunnen behouden - is inderdaad vooral veroorzaakt door haar heel eigen karakter. Ze bezat niet alleen een duidelijke geloofsbelijdenis, maar ook veel meer dan andere reformatorische stromingen een uitgesproken opvatting zowel over de organisatie van de kerk — de kerkorde was voor de Calvinist in feite een onderdeel van zijn belijdenis — als over overheid én samenleving. Leken namen deel aan het kerkbestuur en aan de besluitvorming, waardoor hun mondigheid en bekwaamheid tot oordelen werd erkend. Terwijl de dopers zich van iedere politieke activiteit onthielden en de Lutherse, klein in getal, geneigd waren tot gehoorzaamheid aan de wettige overheid, bezaten de Calvinisten de ideologische wapens die in de Opstand bruikbaar waren. Vandaar dat ook Oranje, hoezeer hij persoonlijk afkerig was van hun scherpslijperij, toch in de Calvinistische diehards het meest betrouwbare element zag van het verzet tegen Spanje. Het Plakkaat van Verlatinge (26 juni 1581) toont de invloed van de staatsleer van de — soms letterlijk geciteerde — Franse monarchomachen (vorstendoders). De uitspraak 'dat d'onderstaten nier en sijn van Godt gheschapien tot behoef van den Prince..., moer den Prince om d'ondersaten wille', is een woordelijk citaat uit Théodore de Bezes *Du droit des magistrats* (1574).

Geen andere ideologie dus dan die van de Calvinistische minderheid leek in staat, of was althans geschikt om aan het verzet zulke duidelijke geloofsbrieven uit te reiken. Dat was evenzo in het Zuiden, waar na de Pacificatie van Gent (1576) brede groepen uit de burgerij zonder aarzelen kozen voor een samengaan met Holland en Zeeland in de oorlog tegen de Spaanse landvoogd. De 'revolutionaire Reformatie' — zoals ze door de Nederlandse historicus Enno van Gelder terecht is genoemd - die zich met de politieke opstand verbond, ging weliswaar ook hier uit van een minderheid, maar beschikte toch over een bredere basis en bezat een scherper profiel, gedragen als ze was door 'preciezen' die al tot de tweede generatie Calvinisten behoorden.

Vooraf in Gent slaagden de radicalen erin de gematigden schaakmat te zetten. In mei 1578 was het stadsbestuur er openlijk en militant Calvinistisch en vanaf dat ogenblik werd de stad de roerigste onder alle Nederlandse steden. De aanhangers van het Calvinisme, met versterkte geleerden sinds de terugkeer van talrijke protestantse ballingen, droomden van een 'nieuw Genève', een grote Calvinistische republiek die heel Vlaanderen zou omvatten. Ook de

herinnering aan het middeleeuwse Gent, dat men als machtige industrie- en koopmansstad wilde doen herleven, speelde sterk mee. Onder zware druk van de Arteveldestad evolueerde Vlaanderen in 1578-1579 tot een volkomen protestants land, waar weinig of niets nog herinnerde aan het (verboden) katholicisme. Zelfs tal van plattelands dorpskerken werden leeggehaald en witgekalkt en door een dominee bediend. In Antwerpen, Brussel en de andere Brabantse steden was de ontwikkeling veel minder radicaal, maar op den duur wisten de Calvinisten zich ook daar een bevoorrechte positie te verwerven.

Felle en fanatieke religieuze druk is er dus ongetwijfeld overal geweest, wat dan toch weer niet uitsluit dat er op vrij korte tijd op veel plaatsen een bloeiend protestants gemeentelven kon ontstaan. In Antwerpen zouden er, op een bevolking van 80.000 inwoners, 35.000 á 40.000 Calvinisten en Lutheranen zijn geweest, een grove raming brengt ons voor Gent op ongeveer 15.000 protestanten (circa 30% van de bevolking). Het valt buiten het opzet van dit boek hier dieper in te gaan op de complexe politieke en sociaal-economische omstandigheden die mee zulke ingrijpende godsdienstige ommekeer hebben mogelijk gemaakt. Wel mag worden benadrukt dat voor de vestiging van het gereformeerde kerkverband alleszins *de Religionsfrid* van 1578 (zie hierover hoofdstuk 15 over Frans van der Kethulle) belangrijk is geweest.

Door Oranje eigenlijk gepromoot als middel om te vermijden dat de godsdienst een hinderpaal zou vormen voor de eendrachtige oorlogsvoering, is ze in de praktijk een werkzaam middel geweest om daar waar het katholicisme nog een monopoliepositie bezat, ook aan de hervormden veel meer rechten toe te kennen. Organisatorisch werd die verdere verspreiding voorbereid en begeleid door de nationale synoden van Dordrecht (1578) en Middelburg (1580, die telkens de kerkorde opnieuw formuleerden en de bedoeling hadden de eenheid van de Nederlandse kerk te handhaven. De plaatselijke organisatie werd uitgewerkt door tal van particuliere synoden, die vanaf 1579 ook in Vlaanderen, Brabant, Gelderland, Overijssel en Zeeland werden gehouden.

Een figuur rond wie het in de beide nationale synoden telkens tot controverses kwam, was predikant Pieter Datheen. Hij eiste een duidelijke partijkeuze van de overheid voor één enkele gezindheid en uitsluiting met gedwongen emigratie van alle andere. Hij zwoer bij de geloofsbelijdenis van Guy de Brès van 1561, waarin het de taak van de overheid werd genoemd 'alle valse godsdiensten te weren en uit te roeien, het rijk van de antichrist te vernietigen, het koninkrijk van Jezus Christus voortgang te doen hebben en het Woord van het evangelie overal te doen prediken' (art. 36). Datheen kreeg in 1578 van het Gentse stadsbestuur de opdracht de kerk en het onderwijs in de stad en in Vlaanderen te organiseren. Die ondernemende houding van de overheid kreeg in streng Calvinistische middens instemming, maar leidde tot een grondige verdeeldheid over de vraag of de overheid ook rechtstreekse zeggenschap moest hebben over predikanten en kerkenraden.

In Leiden kwam het hieromtrent tot een hevig conflict tussen predikant Caspar Coolhaes en degenen die voor de volledige zelfstandigheid van de kerk tegenover het wereldlijk gezag opkwamen. Voor de coryfee van het Calvinistische theologie-onderwijs in de Nederlanden, de Fransman Lambert Daneau, was dat een reden om Leiden te verlaten voor de Calvinistische Academie van Gent, waar hij zei onder de indruk te zijn gekomen van de kerkelijke inrichting en de open, gulle ingesteldheid van de plaatselijke Magistraat.

De antithese tussen de 'politieken' die de soevereiniteit van de staat over de kerk verdedigden, en degenen die voor de kerk in haar geheel een exclusief Calvinistische richting wilden

aanhouden, zou nog decennialang de verhoudingen in de Nadere Unie in het Noorden beheersen. De positie van de principiële Calvinisten daar werd na de succesvolle opmars van de hertog van Parma in het Zuiden in de jaren tachtig aanzienlijk versterkt door de toevloed van vluchtelingen uit dat gebied. Die waren dikwijls om sociaal-economische of intellectuele redenen weggegaan, maar ze waren in overwegende mate ook sterk religieus gemotiveerd. Waar het proces van protestantisering in het Noorden tot die tijd veeleer langzaam was verlopen, zijn het vooral de inwijkelingen uit Vlaanderen, Brabant en de Waalse industriesteden geweest die daar aan de hervorming haar strakke Calvinistische gelaat hebben gegeven.

De uitslag van het politiek-religieuze conflict van de tweede helft van de 16de eeuw was dat de Lage Landen na 1600 voorgoed uiteenvielen in twee gedeelten, de katholieke Spaanse Nederlanden in het Zuiden en de gereformeerde Republiek der Zeven Provinciën in het Noorden.

Hoofdstuk 2

'Een nieuw lied heffen wij aan, zo wil het God onze Heer'

Brabant en Vlaanderen in de ban van Luther

*'Een nieuw lied heffen wij aan,
Zo wil het God onze Heer'
Wij zingen wat hij heeft gedaan
Zijn grote Naam ter ere.
Te Brussel in Zuid-Nederland
Heeft aan twee jongelingen
De Heer' getoond zijn wond're hand,
Die met Zijn zegeningen
Hij rijkelijk versierde.'*

Tijdens zijn rondreis in de Nederlanden in 1520-1521 stak de Duitse schilder Albrecht Dürer zijn grote genegenheid voor Luther en diens ideeën niet onder stoelen of banken. In Antwerpen had hij contacten met Jacob Praepositus, de prior van het Augustijnenklooster, een van de notoire volgelingen van Luther. Van de Antwerpse stadssecretaris Cornelis de Schryver, beter bekend onder zijn humanistennaam Grapheus, ontving Dürer Luthers geschrift *De captivitate babilonica. Über die Babylonische Gefängnis*. In zijn Nederlands dagboek wijdde de Duitse schilder uitvoerige passages aan de hervormer. Zo schreef hij op de vrijdag voor Pinksteren 1521: 'In Antwerpen bereikte mij het gerucht dat men Maarten Luther verraderlijk gevangen had genomen. Toen hem een heraut van keizer Karel als geleide was meegegeven, was hij vol vertrouwen. Maar zodra de heraut bij Eisenach in een onherbergzaam oord was gekomen, zei deze dat hij niet langer mocht blijven en hij reed van hem weg. Spoedig waren daar tien ruiters die de verkochte, vrome, met de heilige Geest verlichte man wegvoerden, omdat hij een navolger van Christus was en van het ware christelijke geloof. En of hij nog leeft dan wel of zij hem vermoord hebben, wat ik niet weet, hij heeft dat alles geleden ter wille van de christelijke waarheid en omdat hij het onchristelijke pausdom heeft berispt, dat zich verzet tegen de vrijmaking van Christus, zoals het aanhoudend de rechten der mensen onderdrukt... En in het bijzonder is mij nog het moeilijkste dat God ons misschien nog onder hun valse, blinde leer wil laten blijven, die toch maar door mensen, die Hem hun vader noemen, verzonnen en bedacht is. Daardoor wordt ons Gods Woord op vele plaatsen valselijk verklaard of in het geheel niet voorgehouden. God, is Luther dood, wie zal ons dan voortaan het heilige Evangelie zo helder verklaren?'

Later heeft Dürer, ongetwijfeld tot zijn grote vreugde, vernomen dat de 'ontvoering' in scène was gezet door Luthers beschermheer Frederik de Wijze van Saksen. Die keurvorst liet hem na de rijksdag van Worms (1521), waar de Wittenbergse monnik voor keizer Karel was moeten verschijnen, veiligheidshalve enige tijd onderduiken op de Wartburg in Eisenach.

De aantekening in Dürers reisjournaal illustreert alleszins dat men in Antwerpen van meet af aan goed was geïnformeerd over het optreden van Luther. Dat was mee te danken aan het grote contingent Duitsers dat in de handelsmetropool woonde, onder wie tal van kooplieden uit Augsburg en Neurenberg.

Een aantal monniken van een klein klooster van de Augustijnen-eremieten, dat er sinds 1513 bestond, kenden Luther door hun studie in Erfurt en Wittenberg. De reeds genoemde Jacob

Proost of Praepositus, afkomstig uit Ieper, was er prior. In de lente van 1519 waren er in Antwerpen al geschriften van Luther te koop. Erasmus maakte er op 30 mei 1519 melding van in een persoonlijke brief aan Luther, waarin hij verder schreef: 'Te Antwerpen is de prior van het klooster een zuiver christenman die u bijzonder is toegedaan, een oud-leerling van u, zoals hij zelf zegt. Van allen is hij ongeveer de enige die Christus predikt. De overigen preken slechts menselijke fabels of eigen gewin.'

Door de drukpers kreeg Luther sneller bekendheid dan ooit in voorgaande eeuwen mogelijk zou zijn geweest. Op 30 Augustus 1519 veroordeelden de theologen van de universiteit van Keulen een aantal thesen van Luther. Ruim een maand later volgden hun collega's van Leuven dat voorbeeld. In hun veroordeling stond dat Luther de filosofie en de traditionele kerkelijke leer in hoge mate mispreekt. In het bijzonder verweten de Leuvense theologen hem zijn opvattingen over de goede werken, de aflaten en de sacramenten, vooral de biecht. Ook Luthers ideeën over de begeerlijkheid en haar gevolgen, het vagevuur en de toestand waarin de zielen der overledenen zich bevinden, beschouwden zij als niet rechtgelovig.

Paus Leo X wachtte nog tot 15 juli 1520 alvorens het Leuvense verdict om te zetten in een leerstellige uitspraak. De bul *Exsurge Domine* veroordeelde bij name *de stellingen* die de grondslag vormden van Luthers leer, schreef voor zijn boeken te vernielen en bedreigde *hem en zijn aanhangers met excommunicatie* indien hij ze niet binnen de zestig dagen herriep.

De pauselijke nuntius Hiëronymus Aleander, tevens inquisiteur-generaal, kreeg de opdracht Karel V in kennis te stellen van de bul. Hij reisde daartoe naar Antwerpen, waar de keizer in de laatste dagen van september 1520 verbleef. Daar ondertekende de vorst een edict dat voorschreef de ketterse boeken in beslag te nemen en te verbranden.

Aleander nam de uitvoering van de pauselijke bul en het keizerlijke edict persoonlijk ter hand. In Leuven gingen op 8 oktober 1520 zo'n tachtig werken van Luther in vlammen op. Een anoniem vlugschrift beweerde dat de Leuvense studenten van die gelegenheid gretig gebruik maakten om nog vlug een andere partij druksels in het vuur te gooien, namelijk een aantal handboeken die volgens hen 'voorbijgestreefd' waren. Het heet dat het grootste deel van de verbrande boeken afkomstig was van de drukkerij van Dirk Martens. Van Leuven trok Aleander dan naar Antwerpen, waar hij op 13 april 1521 een tweede brandstapel liet oplaaieren. In wat hij zelf 'questa bella esecuzione delli libri di Luter' noemde, liet hij ongeveer vierhonderd boeken door het vuur vernietigen.

Na de rijksdag van Worms begaf keizer Karel V zich naar zijn geboortestad Gent. In zijn gevolg bevond zich alweer Aleander. Bij zijn aankomst in de stad op 17 juli 1521 stelde de Italiaan vast hoe ook hier de propaganda voor de nieuwe leer hand in hand ging met de verspreiding van ketterse boeken. Hoe juist zijn inzicht was, zou later blijken uit het feit dat de bestrijding van de ketterij in Gent tussen 1521 en 1535 grotendeels een hardnekkige poging was om het verkopen en lezen van hervormde druksels tegen te gaan. In nauwelijks één week tijd bracht de pauselijke nuntius, daarbij geholpen door de Gentse bedelorden, meer dan driehonderd Lutherse geschriften bijeen. Volgens het enthousiaste rapport van Aleander waren er verscheidene luxueus ingebonden exemplaren bij, één zelfs in fluwelen band. De plechtigheid van het autodafé (verbranding) op de Vrijdagmarkt op 25 juli 1521 ging met een buitengewone luister gepaard. De keizer zelf, zijn gevolg, koning Christiaan II van Denemarken, de hertogen van Brandenburg en Braunschweig en talrijke edelen, geestelijken en hoogwaardigheidsbekleders die voor de vergadering van de Staten-Generaal in Gent verbleven, en duizenden Gentenaren woonden het schouwspel bij.

Een dergelijke boekenbrand moet in die tijd een geweldige indruk hebben gemaakt op de toeschouwers. In de vroege 16de eeuw hing er nog een atmosfeer van eerbied om het boek.

Oorspronkelijk alleen in handen van een kleine groep geletterden of bewaard in bibliotheken van kloosters en kerken, maakte het boek pas geleidelijk een democratiseringsproces door, maar het was nog lang geen alledaags voorwerp. Of evenwel de eerbiedige stilzwijgende instemming van het publiek zo algemeen was als Aleander in zijn verslag wil doen voorkomen, kan worden betwijfeld. Uit een later proces blijkt althans dat de Gentse bakker Lieven de Zomere tijdens de bewuste boekenbrand op de Vrijdagmarkt vlak bij de minderbroeders stond en er niet voor terugschrok tegenover een van hen zijn misprijzen te laten blijken voor wat daar gebeurde. Hij 'wilde wel een article zien oft weten waer omme men de selve behoort te verberne'. Het was volgens hem lammere... datmen dese helighe leeringhe aldus te nieuten doet'. Maar nog waren Luthers boeken niet allemaal verbrand en overigens: 'al machmen de boucken verbernen, men mach daer omme niet te nieuten doen dat men in 't herte heeft.' Op zijn zak kloppend voegde hij hieraan toe: 'Daer es noch eenen bouc van Luuter inne, niement en satten my doen verberrenen, ende ic hebber noch thuus.' De bevlogen bakker ging de sermoenen verstoren van de minderbroeder Jan nan Herenthals in de Sint-Veerlekerk. Op straat riep hij grove beledigingen naar de predikant: thy page, ghy hoeresone, ghy cappenot, waer hebby ter freten gheleghen, dat ghy zult een goddelicken leeraer (Luther), doctryne, goddelycke leeringhe wilt te nieuwtien brenghen met uwer valscher leeringhe, die ghy den volcke te kennen geeft?' Hij beroemde er zich openlijk op nog negentien boeken van Luther te bezitten, 'moer zoude liever int vier gaen dan Luther af te gaen, oft van den boucken te scheen.(scheiden)'

Al die informatie halen we uit het in het Gentse stadsarchief bewaard gebleven proces-verbaal van het verhoor van Lieven de Zomere, nadat het gerecht inderdaad bij hem thuis een kijkje was gaan nemen naar zijn boekenbezit en hem meteen had gearresteerd. De man kwam er uiteindelijk nog goed af: zijn boeken werden verbrand, zelf werd hij op een schavot tentoongesteld met op de buik een papier gespeld waarop zijn misdrijf was vermeld.

Na gedane zaken in Gent reisde Aleander verder naar Brugge, nog steeds in het gezelschap van keizer Karel, die hier in Augustus 1521 kwam onderhandelen met kardinaal Thomas Wolsey over een Engels-Spaans bondgenootschap tegen Frankrijk. Met zulk voortreffelijk gezelschap uit het gevolg van beide onderhandelaars in de stad nam Marc Laurin, de geleerde deken van het kapittel van Sint-Donaas en trouwe vriend van Erasmus, de gelegenheid te baat om als gastheer op te treden voor een select clubje van intellectuelen. De godsdienstige beroering vormde hét onderwerp van zijn gesprekken met Erasmus en Thomas More. Aleander van zijn kant deed intussen zijn eigen ding. Met voldoening schreef hij in zijn rapport dat een plechtige boekverbranding in Brugge overbodig was gebleken, aangezien de stad op dat vlak helemaal zuiver was. Schamper merkte de nuntius echter op dat er ook hier enkele van die lui woonden die zich inbeeldden beter te zijn dan andere mensen, namelijk enkele schavuiten van de sekte van de Satrapa (bedoeld is Erasmus) die hier verblijft: om als voortreffelijke lieden te worden aangezien laten ze zich doorgaan als Lutheranen. Aleander richtte nog een strenge waarschuwing aan het adres van twee of drie leden van het stadsbestuur, onder wie de geleerde pensionaris Frans van Craneveld, afkomstig uit Nijmegen. De kanunniken van Sint-Donaas bedreigde hij ermee desnoods hun prebenden te zullen laten intrekken. Hij wilde hen nu niet direct allemaal Lutheranen noemen, maar op aanstoken van hun goede vriend Erasmus stonden ze toch niet afkerig van de Wittenbergse hervormer en zeker zouden ze liever hebben gezien dat het keizerlijke plakkaat tegen de Lutherse boeken niet verder gepubliceerd werd. Toch stelde hij zelfingenomen vast dat zij dankzij zijn snel en kordaat ingrijpen op het rechte pad waren teruggekeerd.

Uit het optreden van Aleander in verscheidene Zuid-Nederlandse steden in 1520 en 1521

blijkt hoe gemakkelijk de naam van Erasmus verbonden werd met die van Luther. Maar Erasmus is niet tot het Lutheranisme overgegaan, toen niet en ook later niet.

Jan Albert Goris (pseudoniem Marnix Gysen) typeerde de Rotterdammer als volgt: 'Erasmus wist dat de Heer hem de kracht niet zou geven om als martelaar voor het nieuwe geloof te fungeren, maar in elk geval weigerde hij een martelaar voor Luther te zijn. Geestelijk was de brutale, scatologische hervormer al te zeer een tegenstelling van de aristocratische geleerde die Erasmus was.' Erasmus was de wetenschapper die in Parijs had gestudeerd en tenslotte in Italië doctor in de theologie was geworden. Vooral was hij de verlichte criticus die de misstanden in de Kerk scherp zag en met grote durf en bekwaamheid die niet slechts signaleerde, maar ook beschreef en ermee spotte.

Veel Nederlandse volgelingen en vrienden zijn evenwel aanhangers van het nieuwe geworden op basis van motieven die hij bij hen duidelijk had gemaakt. Tot hen kan men een aantal Latijnse schoolmeesters en -rectoren rekenen, zoals Sebastiaan Neusen (Noutzenus) in Gent, Nicolaas van 's-Hertogenbosch (Buscodensis) in Antwerpen, Frederik Hondebeke (Canirivus) in Delft, Willem de Volder (Gnapheus) in 's-Gravenhage, Johannes Sartorius in Amsterdam en Noordwijk, Hinne Rode in Utrecht, Gerardus Listius in Zwolle; of hoge ambtenaren, zoals de Brugse stadspensionaris Frans van Craneveld, de advocaat van de officialiteit van het aartsdiaconaat Brussel Jan der Kinderen, de advocaat van het Hof van Holland Cornelius Hoen en de stadssecretaris van Antwerpen Cornelis de Schryver (Grapheus).

Grapheus (geboren in Aalst in 1482) biedt ons de gelegenheid op die individuele ontwikkeling in te gaan. Hij had op een bepaald ogenblik het geschrift *Over de christelijke vrijheid* in handen gekregen, dat vele jaren tevoren was opgesteld door Johan Pupper van Goch, die in 1475 als rector van het Augustinessenklooster van Mechelen was gestorven. Pupper van Goch stelde duidelijk de Bijbel boven de kerkelijke traditie en zag in het monnikenwezen beslist geen hogere levensvorm die boven de lekenstaat stond. Grapheus gaf het teruggevonden traktaat in de lente van 1521 uit. In zijn inleiding sprak hij met geestdrift over de wijsheid die Christus ook aan leken schenkt. Hij verkondigde dat het evangelie herboren was en dat Paulus opnieuw tot leven was gekomen dankzij de geschriften van Luther en zijn volgelingen. Elk van de boeken van Luther bezat Grapheus reeds kort na hun publicatie. We zagen al dat hij, nog steeds in de lente van 1521, een ervan aan Albrecht Dürer gaf.

Op dat ogenblik verbleef prior **Jacob Praepositus** van het Antwerpse Augustijnenklooster in Wittenberg om er te promoveren. Zijn vroegere leermeester zag hij er niet, aangezien Luther sinds tegen hem de rijksban was uitgesproken, ondergedoken leefde op de Wartburg. In de late zomer van 1521 kwam Praepositus naar Antwerpen terug. Vol vuur ging hij daar preken tegen de afluathandel die door Italiaanse kooplieden in Antwerpen was gepacht. Maar op 7 december moest hij een verhoor ondergaan, waarna hij voor verdere berechting naar Brussel werd overgebracht. Ook stadssecretaris Grapheus kwam in januari 1522 in de gevangenis terecht. Praepositus bezweek onder de bedreiging met de doodstraf. Op 9 februari herriep hij in de Brusselse Sint-Goedelekerk zijn prediking. Hij verklaarde er dat hij zeven sacramenten erkende, dat het universeel priesterschap (dus ook voor leken) een dwaling was, dat aflaten wel degelijk zielentrost boden en dat de menselijke wil in staat was verdienstelijke werken te verrichten. Hierna diende hij zich terug te trekken in zijn moederklooster in Ieper voor een bezinningsperiode.

Grapheus herriep op zijn beurt zijn gunstig oordeel over Luther in april 1522, eerst op een schavot op de Grote Markt in Brussel, vervolgens vanaf de kansel van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Antwerpen. Pas in 1540 werd hij in zijn functie van stadssecretaris hersteld. Tot zijn dood in 1558 bleef hij verder binnen de kerkelijke perken.

Luther was diep teleurgesteld over Praepositus' herroeping. Maar de prior herwon diens achting toen hij, zodra hij weer mocht preken, opnieuw de nadruk legde op de unieke betekenis van Christus. Al in mei 1522 werd hij in Antwerpen eens temeer gearresteerd. Met de hulp van een minderbroeder ontsnapte hij in juni. Hij week uit naar Wittenberg en zwierf vervolgens enige jaren door Duitsland. In 1562 overleed hij als Luthers predikant in Bremen. In 1521 was Praepositus als prior van het Antwerpse klooster vervangen door Hendrik van Zutphen, ook een in Wittenberg gevormde kwekeling van Luther. Als prior van het Augustijnenklooster van Dordrecht kwam hij door zijn verdediging van Luther in botsing met de dominicanen aldaar. Dat gaf aanleiding tot zijn verbanning. Hij vertoefde vervolgens enige tijd in Wittenberg, om daarna Praepositus in Antwerpen op te volgen. In september 1522 werd ook hij wegens Lutherse prediking gearresteerd. Door een oploop van sympathiserende dames (een 'groot rumoer van quade Wijffs') bevrijd, vluchtte hij eveneens naar Bremen, waar hij de Hervorming doorvoerde. Hij preekte op verschillende plaatsen, tot hij in 1524 werd vermoord in Heide in Ditmarschen.

Een gemeenschap zoals de Antwerpse Augustijnen-eremieten, die zich zo hardnekkig aan Luthers kant opstelde, was voor de overheid onaanvaardbaar. Al op 6 oktober 1522 nam ze de opvolger van Hendrik van Zutphen, prior *Lambert van Thorn* (over wie nieuwe bijzonderheden te lezen zijn in het verhaal van de Brusselse nieuw-gezinden, volgend hoofdstuk), met vijftien ordegenoten gevangen. De volgende dag liet ze het gebouw ontwijden en definitief sluiten. Het zou later tot op de grond worden afgebroken. Dertien Augustijnenbroeders herriepen hun uitlatingen, maar de prior en twee confraters weigerden en werden voor verder onderzoek door Leuvense theologen naar Brussel overgebracht. Het dispuut ging vooral over de aflaat, de betekenis van het vagevuur en van de eucharistie.

Toen twee broeders volhardden stond het vonnis dat door de burgerlijke overheid moest worden geveld vast. Op 1 juli 1523 werden ze op de Grote Markt ontwijd. Daarna zijn Hendrik Voes en Jan van Esschen op de brandstapel gedood. Een kroniekschrijver doet het verhaal: 'In 't selve jaer op den jersten doch der maent van julio. Soe worden te Bruessele op de marct voer der stadthuys op eene groote stellinghe, die aldaer doen tertijd gemaect was, gedegradeert ende ontwijdt drye priesters van der oirdenen van Sinte Augustyne, die welcke van Antwerpen te Bruessele gebrocht waeren, die welcke gecondemneert waeren te stervene metten viere ende brande: daer alf de twee aen eenen staeck al levende tot polvere verbrant waeren op de selve merct voer het broothuys aldaer, want sie huere opinie van Lutherie aft ketterye daer mede zy beticht waeren nyet afgaen noch oyck revoceren en wilden. Ende de twee voirseyde persoonen aenden staeck gebonden synde om te verbrandene, hebben sy God geloofd ende gebenedyt, lesende overluut: Te Deum laudamus, ende singende in den Latyne noch eene litanye: *Hec est crux sanctis diu a me desiderata, etc.* Ende alsoe henlieden verbliedende, haeckende nae de doot, daer doere dat de gemeynte ende vele lieden van Bruessele siende dese voorseyde justicie seere hen waeren verwonderende ende grootelycken onder malcanderen murmurerende, want de gemeyne fame was gaende dat se (als) goeden kersten (Christen) menschen waeren gestorven.'

Bij de mare van hun trieste lot richtte Luther zich in een brief tot 'die Christen ym Nidderland'. 'Gij moogt de eersten zijn die om Christus' wil thans schande en schade, angst en nood, gevangenschap en gevaar lijdt, en die nu zo rijk in vruchten en sterk geworden zijt dat gij het ook met uw eigen bloed begoten en bekrachtigd hebt. Bij u immers hebben de twee edele kleinodiën van Christus, Hendrik en Jan, hun leven gering geacht, opdat Christus en zijn Woord geprezen zouden worden. God zij geloofd en in eeuwigheid geprezen dat wij het beleefd hebben echte heiligen en werkelijke martelaren te zien en te horen.' Aan de marteldood van de twee monniken wijdde Luther zijn eerste lied: *Eyn neues lyed wyr heben*

an, das wald got unser herre...

Buiten het Augustijnenklooster van Antwerpen stonden ook die van Dordrecht, Doornik en Gent in meer of mindere mate onder Lutherse invloed. Ze behoorden tot de tak van Luthers eigen voormalige klooster, namelijk de Saksische observantiecongregatie (het zogenoemde Vicariaat). Prior **Melchior Miritsch** van Gent, een Duitser, had net als zijn Antwerpse confraters bij Luther gestudeerd. Diens leer werd in Gent, volgens een bericht van nuntius Aleander uit januari 1521, openlijk verkondigd als de leer van Paulus, ja zelfs als de leer van Christus. Miritsch probeerde de binding met Wittenberg te bevorderen door jonge broeders naar de universiteit aldaar te sturen. In de Wittenbergse matrikels komen in 1520 en 1521 de namen voor van drie Gentse Augustijnen: Maarten Berlin, Joris Lechard en Jan Blanckherdt. Lang niet iedereen van de communautiteit was het echter met die strekking eens. De tegenstellingen tussen de aanhangers van de Saksische observantie en de meer traditioneel gerichte conventuelen werden er maar scherper door. De Gentse prior zag zich genoodzaakt Luther met de lippen te verloochenen. Uiteindelijk vond hij het veiliger zich uit de voeten te maken. Reeds in 1522 was hij als prior werkzaam in Maagdenburg, waar hij met succes de invoering van de Reformatie bewerkstelligde. Op 23 november 1522 werden de kloosters van Gent, Edingen, Dordrecht en Haarlem door toedoen van landvoogdes Margaretha van Oostenrijk losgemaakt van de verderfelijker geachte Duitse observantie en verenigd in een afzonderlijk vicariaat, onder leiding van Jan van Mechelen, prior van Dordrecht. Antwerpen afgeschaft, vier andere kloosters in de pas gedwongen, onwilligen hard aangepakt: aan de sympathiserende ordebroeders van Luther in de Nederlanden leek in 1523 wel voorgoed het zwijgen te zijn opgelegd.

We zagen al dat op plaatsen als Antwerpen en Gent de brandstapels vroeger voor boeken rookten dan voor mensen. Vanaf het begin is de verspreiding van reformatische ideeën via de drukpers gegaan. Al in september 1520 begon Nicolaas de Grave in Antwerpen met het publiceren van enkele boekjes, waarschijnlijk vertaald door Praepositus. Zowel Michiel Hillen van Hoochstraten in Antwerpen als Jan Seversz. in Leiden drukten snel boeken van Luther na. In Antwerpen zijn in de jaren 1520-1522 minstens twaalf Latijnse en tien Nederlandse uitgaven verschenen. Bij Luthers dood in 1546 waren er in de Nederlanden zo'n 85 eigen edities van door hem geschreven werken te tellen. Driekwart daarvan was in vertaling, zodat Luther hier stilaan ook in brede kring kon worden gelezen. Alleszins werd het drukken van ketterse werken in de loop der jaren steeds gevaarlijker. En toch kon de regering de snelheid waarmee de drukkers werkten niet bijhouden. Om hun verboden waar met een minimum aan risico op de markt te brengen en de censuur te verschalken, namen de drukkers al eens hun toevlucht tot schijnadressen, schuilnamen en antedateringen. Zo zijn niet enkel de tijdgenoten, maar ook latere historici vaak om de tuin geleid en is slechts in recente tijd - dankzij geduldig typografisch onderzoek van ervaren bibliografen - hun ware identiteit aan het licht gekomen. Opvallend talrijk waren in die jaren de Bijbeluitgaven. Vanzelfsprekend waren ook de middeleeuwen al vertrouwd met de Schrift en geen boek was van bij de aanvang van de boekdrukkunst zo verspreid als de Bijbel. Toch kwam de stroom van voor het volk bedoelde vertalingen pas vanaf de jaren twintig van de 16de eeuw op gang. Oorspronkelijk waren het kleine boekjes met een of meer evangeliën. Met zijn vertaling van de Bijbel en zijn oproep aan eenieder om er persoonlijk de heldere boodschap van Gods bedoelingen in te lezen maakte Luther een einde aan het monopolie van geleerde theologen om de Schrift te interpreteren. De Bijbel in de volkstaal gaf hij als boek een zodanige plaats in het geloofsleven dat ze met de positie van het kerkinstituut kon wedijveren.

Van Luthers uitgave van het Nieuwe Testament verscheen de eerste Nederlandse bewerking in 1523 bij Adriaen van Berghen in Antwerpen. Hans van Ruremond gaf in 1525 een vertaling uit van het Oude Testament, waarin reeds rekening werd gehouden met Luthers nog aan de gang zijnde uitgave. In 1526 kwam voor het eerst een volledige Bijbel uit. Het was de beroemde Liesveldt-Bijbel, zo genoemd naar de Antwerpse drukker **Jacob ban Liesveldt** die hem bezorgde: een mooi uitgevoerde schitterend geïllustreerd foliant, waarin de vertaling van Luther gevolgd werd voor zover die op dat moment voorhanden was. De drukker werd in 1545 onthoofd, omdat een toen door hem verzorgde Bijbeluitgave ketterse aantekeningen bevatte.

Al in 1528 was zijn stadsgenoot Willem Vorsterman met een minstens even mooie Bijbeluitgave voor de dag gekomen. Alhoewel de titelbladzijde en het voorwoord aangaven dat dit een goede katholieke editie was, vertaald uit de officiële Vulgaat, kwam de onderlegde lezer al vlug tot de slotsom dat dat slechts schijn was. Al in de voorrede waren hele stukken van Luthers proloog tot diens Bijbelvertaling overgenomen en verder hadden de bewerkers gebruik gemaakt van zeer ketterse vertalingen.

IJverige boekhandelaars zorgden ook buiten Antwerpen, Leiden of Amsterdam voor verkoop en verspreiding van de Lutherse geschriften. Zo werden in Gent begin 1522 ketterse boeken in beslag genomen bij de boekbinders-verkopers Jan Ryckaert en Gillis van de Walle. De geconfisqueerde waar werd daarop in het openbaar verbrand.

In Augustus 1523 kwamen nog eens twee Gentse boekbinders in aanraking met de justitie: Michiel Neetezoone en Jan van den Steene, die werk van Luther hadden gekocht en met anderen over de nieuwe leer hadden gesproken. Zij werden voor vijftig jaar uit Vlaanderen verbannen, een straf die echter na voldoende blijken van berouw weer werd ingetrokken. Nog bleven er verdachte boeken te koop in de winkel van Sander Huubert. Een huiszoeking in 1536 bracht zoveel bezwarend materiaal aan het licht dat de boekverkoper een strenge straf niet meer kon ontlopen: het werd terechtstelling op de brandstapel, waarvan de voltrekking op 16 juni 1536 gebeurde vlakbij het Gravensteen op het Sint-Veerleplein, tegelijk met de verbranding van de in beslag genomen boeken. Soortgelijke processen werden gevoerd tegen boekhandelaars in Brugge, Ieper, Duinkerken en Sint-Winoksbergen (Bergues).

De gretigheid waarmee drukkers en boekhandelaars zich op die nieuwe 'producten' wierpen, mag al symptomatisch zijn voor hun persoonlijke overtuiging, ze zegt vooral iets over de sterk groeiende afzetmogelijkheden van druksels in de volkstaal. In een nog steeds overheersende orale cultuur werden die teksten verspreid via het gesproken woord, in huisbijeenkomsten waar de beste aanwezige lezer ze voorlas aan de anderen, en in openluchtsermoenen waar vaak anonieme predikers de boodschap van het evangelie uiteenzetten voor een geïnteresseerd publiek.

Het kan geen verbazing wekken dat keizer Karels vroegste plakaten tegen de ketterij in de eerste plaats tegen de verdachte boeken waren gericht. Ze werden als staatswetten in de verschillende gewesten en steden van kracht. Het eerste plakkaat was slechts de officiële afkondiging van het edict van Worms in de Nederlanden. Luther was in de rijksban gedaan en zijn boeken moesten verbrand worden; ze mochten niet verkocht of gelezen worden (8 mei 1521).

Op 24 september 1525 werd de wet verscherpt door alle openbare en geheime vergaderingen te verbieden en door de verplichting om verdachte boeken in te leveren. Het epistel en het evangelie in de zon- dagmis mocht men niet langer commentariëren. Een gedeelte van die bepalingen werd op 17 juli 1526 herhaald. Op het bezit van verboden boeken werd verbanning gesteld. Speciaal de geestelijkheid en de schoolmeesters werden nu gevisieerd: zij moesten zich ervoor hoeden - de enen op de preekstoel, de anderen in de klas - gebruik te

maken van verdachte boeken of de dwalingen te behandelen. Een nieuwe koers bracht het plakkaat tegen de Lutheranen van 14 maart 1527, dat op het bezit van ketterse boeken en het aanhangen van de nieuwe religie in principe de doodstraf stelde. In steden als Brussel, Leuven, Brugge, Ieper, Kortrijk, Gent, Hulst, Turnhout, Zierikzee, Middelburg, Leiden, Delft, Utrecht en Amsterdam kan men goed vaststellen dat in de maanden na de uitvaardiging van dit plakkaat de vervolging voor het eerst systematisch werd aangepakt. Die repressiegolf hield aan tot 1531 en leidde op verschillende van die plaatsen tot de eerste ketterterechtstellingen.

Door die vervolgingen is het de regering grotendeels gelukt het Lutheranisme bij de *intellectuelen* te onderdrukken. Zij, als enkelingen, waren het inderdaad geweest die naar reformatie streefden. Nergens blijkt dat de burgerij, nog wel de meest zelfstandige bevolkingsgroep, als geheel in grote mate met Luther instemde. Tot afscheiding van de bestaande Kerk en het vormen van een onafhankelijke 'tegenkerk' waren de evangelische dissidenten nog niet gekomen. Op zon- en feestdagen bleven bijvoorbeeld de nieuwgezinde Brusselaren gewoon de mis bijwonen. Zij wilden niet verder gaan dan met elkaar in een huis bijeen te komen om er een predikant te beluisteren of elkaar voor te lezen uit religieuze geschriften. Hierdoor hebben ze zich aangepast aan de eigen situatie in de Nederlanden, waar de evangelische beweging - in tegenstelling tot het Duitse Rijk - in voortdurende strijd was met de vervolgende overheid en de Kerk van Rome. Voor Luther kon de hervorming van de kerk alleen plaatsvinden wanneer de overheid daarvoor gewonnen was en ze evangelische predikanten in het openbaar toeliet. Was dat niet het geval, dan had men slechts de keuze tussen uitwijking of bijeenkomsten in de beslotenheid van het huis. In zijn gehoorzaamheid aan de overheid ging Luther tot het uiterste. Volgens hem moest de koninklijke vrijheid van de gelovigen hen in staat stellen om zich te schikken naar de talloze onchristelijke geboden en wetten van paus, bisschoppen, kloosters en vorsten.

Al hebben de intellectuelen uiteindelijk ingebonden, toch slaagde de overheid er niet in de ketterij uit te roeien bij het gewone volk, dat minder kwetsbaar was dan priesters die preekten, geleerde schoolmeesters die les gaven, kunstenaars die in hun werken allusie maakten op de nieuwe ideeën, drukkers die ketterse geschriften op hun persen legden. In die groep van eenvoudigen waren er geen hoge intellectuele discussies.

Onder hen kregen wel de dweperige sekten, die vanuit Zuid-Duitsland in de Nederlanden waren binnengebracht, gemakkelijk aanhang. Zij kenden zich het recht toe als waarheid te verkondigen wat Gods Woord hun leerde. Zij vergaten vooral de Apocalyps niet en spraken van de komst van een nieuw Godsrijk op aarde, waarin de mensen gelukkig zouden zijn. Zij meenden ook dat de doop op het geloof moest volgen en verwierpen daarom het kinderdoopsel.

Hier komen we dan terecht bij het Doperdom, dat omstreeks 1530 in de Noordelijke Nederlanden aanhang vond, maar na 1535 ook in Vlaanderen en Brabant een tijdlang de *overheersende protestantse richting* zou worden. Tegenover de slechts vaag te omschrijven, brede evangelische beweging met haar kritiek op de sacramenten en de Kerk, was het Doperdom vanaf het begin veel duidelijker geprofileerd en veel radicaler: de aanhangers verkondigden niet alleen hun leer, zij voerden ook uit wat zij preekten. Pas die Dopers zouden met de bestaande Kerk breken. Een strikte discipline hield hen afgescheiden van de verdorvenheid van de buitenwereld en verschafte hun een schild van geheimhouding. In hun aparte groepen hadden ze een eigen bediening van sacramenten, maar zonder veel formele kerkelijke organisatie.

Pas veel later zou het Calvinisme tot de instelling van een goed georganiseerd eizen

kerkverband overgaan. De Calvinisten waren de eerste hervormden die een volwaardige tegenkerk oprichtten. Zij aanvaardden het recht van verzet tegen een tirannieke vorst en gingen dan ook een belangrijke rol spelen in de Nederlandse Opstand tegen koning Filips II van Spanje.

Alleen in Antwerpen bleef er een *Lutherse kern* voortleven, met voornamelijk Duitse kooplieden en 'Oosterlingen' (handelaars uit Noord-Duitse kuststeden ten oosten van Hamburg). Tot echte kerkorganisatie kwamen ze echter niet, omdat Luther zelf daar tegen was. In maart 1531 vroeg men hem uit Antwerpen hierover om raad. De 'Kerkhervormer' verwierp de gedachte aan huiskerken resoluut. 'Men moet,' zo zei 'Luther, 'in stilte thuis godsdienstoefeningen houden of anders het land verlaten naar plaatsen waar Gods Woord zuiver wordt gepredikt.' De Lutheranen hielden zich lange tijd aan dat advies. Pas in de periode van ontreding in het landsbestuur na het woeden van de Beeldenstorm in 1566 gingen ze over tot organisatie, maar dan op basis van de confessie van Augsburg (1555). Matthias Flacius, afkomstig uit Illyrië aan de Dalmatische kust, was toen de centrale figuur. Door toedoen van twee voornamen Brusselaren, Frans Alaert (Alardus) en de gewezen dominicaan Balthazar Houwaert, broer van de bekende dichter Jan Baptist Houwaert, vonden nu ook Antwerpse autochtonen tijdelijk weer aansluiting. Alhoewel de Lutheranen tijdens de confrontatie met de Calvinisten in de lente van 1567 onvoorwaardelijk de kant van de wettige overheid kozen en bijgevolg op enig begrip durfden rekenen, werd op 10 april 1567 alweer een einde gemaakt aan de openlijke uitoefening van hun religie.

De Pacificatie van Gent (1576) bracht een herleving, maar na de val van Antwerpen in 1585 liep de geschiedenis van het Lutheranisme in de Scheldestad definitief ten einde. De Antwerpse kerk werd bijna in haar geheel overgeplant naar Amsterdam. Een aantal Lutherse families van Amsterdam kunnen tot vandaag hun stamboom laten opklimmen tot aan hun Antwerpse afkomst.

HOOFDSTUK 3.

Een selecte club Lutheraanhangers in Brussel¹

De kunstenaarselite rond Bernard van Orley en Pieter de Pannemaeker

Bernard van Orley, de bekende hofschilder van landvoogdes Margaretha van Oostenrijk, kreeg op Witte Donderdag 18 april 1527 merkwaardig bezoek in zijn woning in de Brusselse Sint-Gorikswijk. In het grootste geheim bracht een dienaar van koning Christiaan II van Denemarken er een persoon binnen die hij in Antwerpen was gaan halen. De vreemdeling had zich voor onderweg een baard aangemeten en droeg een Spaanse kapmantel om niet herkend te worden. Zodra beide mannen stiekem waren binnengelaten, kregen ze een hartelijke ontvangst. Bernard van Orley kende de hoveling uit de tijd dat hij een schilderij had gemaakt van koning Christiaan en diens vrouw Isabella van Oostenrijk, een zus van keizer Karel v. Nu was de Deense koning uit zijn land verdreven en had met vrouw en hofhouding een onderkomen gevonden in Lier en in Brussel. Het gezelschap was evenwel een bron van veel ergernis. Tijdens een bedeltocht bij Duitse rijksvorsten hadden de vorstelijke echtelieden in Wittenberg het trouwfeest van Maarten Luther en Catharina van Bora bijgewoond en ze waren vervolgens toegetreden tot de Lutherse leer. Zelfs als asielzoeker in het Brabant van zijn zeer katholieke zwager Karel V hield Christiaan II niet op zich in woord en daad als overtuigd Lutheraan te gedragen.

Tegen die achtergrond is de koninklijke steun aan de tweede heimelijke bezoeker op Witte Donderdag 1527 te verklaren: het was Nicolaas van der Elst, Brusselaar van geboorte en voormalige pastoor van de Antwerpse Sint-Jacobskerk, die sinds een drietal jaar actie voerde als prediker van de evangelische leer. Al onmiddellijk na zijn aankomst hield hij in het huis van Van Orley een vermaning voor een groep bijeengeroepen belangstellenden. Ze duurde ruim drie uur en was pas omstreeks middernacht afgelopen.

Van Goede Vrijdag tot paasmaandag 1527 preekte de ex-priester twee keer per dag in een aantal andere kunstenaarshuizen in de buurt van de Sint-Gorikskerk. Bij tapiissier Pieter de Pannemaeker was er zoveel volk dat de bijeenkomst in de tuin werd gehouden. Een collega van De Pannemaeker, meester-tapijtwever Christiaan der Moyen, hield er een collecte ten voordele van de Antwerpse Augustijn Lambert van Thorn, die in Brussel gevangenzat op verdenking van ketterij. In totaal werden de negen vermaningen beluisterd door zo'n vijftig belangstellenden, wier namen en identiteit ons vrij nauwkeurig zijn overgeleverd. Een groot deel van de artistieke elite van Brussel was erbij, namelijk 24 tapijtwevers, onder wie alle grote tapiissiers van de

stad, 10 schilders, met naast Bernard van Orley onder meer ook Jan van Coninxloo, Jan Tseraerts en een zekere 'meester Quinten in de Zak', en verder de bekende glasschilder Nicolaas Rombauts. Het zijn allemaal namen van topartiesten die door de kunsthistorici als de grote vernieuwers van de (Zuid-)Nederlandse kunst in de geest van de renaissance worden beschouwd.

De huisbijeenkomsten zouden allicht geheim - en dus ook voor ons onbekend -gebleven zijn, als niet het jeugdige dienstmeisje van tapiissier Hendrik Tsas was gaan klikken bij de parochiepriesters van Sint-Goriks. Via de deken van Sint-Goedele kwam vanaf 25 april 1527 een gerechtelijke enquête op gang, geleid door geloofsonderzoeker Nicolaas Coppin en enkele raadsheren van het hoge provinciale justitiehof, de Raad van Brabant. Er volgde vanaf begin

¹ Hoofdstuk 3

mei een hele reeks arrestaties.

Schilder Bernard van Orley was op 4 mei de eerste die aan een verhoor werd onderworpen. De amman van Brussel kreeg lucht van een plan om tijdens een volksoproer de gevangenen met geweld te bevrijden. Misschien was het beraamd door de vele tientallen tapijtwerkers, die zich na de arrestatie van hun meesters in hun broodwinning bedreigd zagen. De schuttersgilden werden dringend onder de wapens geroepen. Een sterke politiemacht patrouilleerde de hele nacht rond het stadhuis en in de straten waar de huizen van de gedetineerden stonden. Maar de gevreesde incidenten bleven uit.

De onderzoeksrechters werkten verbazend snel. Al na minder dan anderhalve maand was het proces afgewikkeld. Bij vonnis van de Raad van Brabant van 15 juni 1527 moesten de voornaamste beschuldigen een fikse boete betalen, terwijl van sommigen daarbovenop een deel van hun bezittingen in beslag werd genomen. De huizen waar de preken waren gehouden werden verbeurd verklaard. Alle schuldigen kregen het verbod gedurende een aantal jaren Brussel te verlaten. Pieter de Panne maeker en Bernard van Orley waren al op 1 mei 1527 voorlopig geschorst als hofkunstenaars van Margaretha van Oostenrijk. Ze verloren hun prestigevolte benoeming spreken nu formeel (maar blijken al vanaf omstreeks 1530 opnieuw voor het hof te hebben gewerkt).

Dankzij het ophefmakende proces is er over de evangelische bijeenkomsten in het Brusselse milieu van kunstenaars en intellectuelen tijdens de Goede Week van 1527 veel informatie bewaard. Door ze te confronteren met talrijke andere verspreide bronnen zijn wij in staat ons een vrij goed beeld te vormen van de wijze waarop de nieuwe predikante godsdienstige ideeën hier in die tijd ingang hadden gevonden.

De levensloop van een van de spilfiguren, *Nicolaas van der Elst*, is daartoe een goede leidraad. Nicolaas van der Elst, geboren in Brussel omstreeks 1493, liet zich op 30 Augustus 1508 inschrijven aan de universiteit van Leuven. In het register staat zijn naam bij *divites*, d.i. de rijke studenten. Met zijn diploma van baccalaureus in de theologie had hij goede uitzichten op een interessante kerkelijke carrière. Daarover is er aanvankelijk niets bekend, tot hij als jonge dertiger het ambt van parochiepriester van een Antwerpse stadskerk verwierf, die van Sint-Jacobs. De kerk was toen in volle opbouw, naar de plannen van de beroemde Brabantse bouwmeesters Domien en Herman de Wagemakere en Rombout Keldermans. Vlak bij de parochiekerk, in de Eikenstraat, vond in maart 1524 een geheime protestantse bijeenkomst plaats van wel veertig personen, onder leiding van ene Adriaan 'de schilder'. In die dagen kwam ook pastoor Van der Elst zelf voor het eerst in opspraak. Het kwam de theologen van de Leuvense universiteit ter ore dat hij in zijn druk bijgewoonde vastensermoenen van 1524 verdachte leerstellingen verkondigde. Professor Ruard Tapper, als theologisch adviseur gespecialiseerd in processen tegen ketteren, was belast met het onderzoek. Met vaderlijke vermaningen wist hij de priester ertoe te bewegen in Leuven voor de voltallige theologische faculteit zijn dwalingen te gaan afzweren.

Maar wat ze spoedig daarop alweer vernamen over de pastoor en zijn activiteiten verontrustte de Leuvense theologen ten zeerste. Bij bijzondere missive naar Antwerpen vroegen ze de tussenkomst van het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw. De Antwerpse kanunniken moesten onverwijld een einde maken aan de ketterse preken in Sint-Jacobs, en zich daarbij terdege hoeden voor het gevaar door de woorden van de predikant zelf in dwalingen te worden gestort. De vrees van de Leuvense theologen was niet ongegrond. De faam van Van der Elsts vastensermoenen van 1524 was zelfs tot in Brussel doorgedrongen. Om ze te gaan beluisteren deed een groep van enkele Brusselse gezinnen tot zes keer toe de tocht naar Antwerpen. Onder hen bevonden zich toen al de schilder Bernard van Orley en zijn gezin, en verder een

aantal familieleden van de pastoor. Nicolaas van der Elst was inderdaad de neef van zowel meester- tapijtwever Hendrik Tsas als van de vrouw van Pieter de Pannemaeker. De bronnen spreken verder van 'nae maescap', nauwe verwantschap met meester-tapijtwever Pieter de Kempeneer.

Tengevolge van zijn onorthodoxe preken werd Van der Elst uit zijn pastoorsambt van de Antwerpse Sint-Jacobskerk ontheven. Hij was zeker geen alleenstaand geval. Er waren in die tijd wel meer 'Lutherende' priesters, over wie landvoogdes Margaretha van Oostenrijk zich vanaf 1524 aanhoudend zorgen maakte. Tegen hen was het ketterplakkaat van 24 september 1525 gericht. Het heette daarin: 'Veel predikanten, religieuzen en andere geestelijken veroorloven zich op de preekstoel de dwaling van Luther en zijn aanhangers, alsmede de ideeën van genoemde veroordeelde kettters en ketterijen te verhalen. Daardoor brengen ze de herinnering van de mensen in verwarring en praten ze hun ideeën in het hoofd waaraan dezen tevoren nooit gedacht hebben of waarvan ze nooit eerder gehoord hebben.'

Na zijn afzetting trok Nicolaas van der Elst naar de Lutherstad Wittenberg. Hij was er samen met de bekende Gerard Geldenhouwer uit Nijmegen, eveneens een 'Lutherende' geestelijke. Die laatste had voor zijn reis en zijn persoonlijke introductie bij Luther ondersteuning gekregen van koning Christiaan II van Denemarken. Misschien moet ook in het geval van Van der Elst aan die koninklijke sponsor worden gedacht. In Wittenberg heeft Nicolaas naar eigen zeggen 'die lessen van Luyter selver gehoord'.

Samen met Geldenhouwer was hij op 27 oktober 1525 op bezoek in Torgau, ten zuiden van Wittenberg, in de residentie van de keurvorst Johann van Saksen. Johann was de zoon van de pas overleden Frederik de Wijze, de grote begunstiger van Luther. In Saksen heeft Nicolaas allicht ook Luthers vriend Philipp Melancton ontmoet.

Een fan van Melancton was schout Jan Hubrechtsz. van Amsterdam. Bij hem ging de Antwerpse ex-priester na zijn terugkomst in de Nederlanden logeren. De geleerde wetsdienaar, licentiaat in het kerkelijk en burgerlijk recht, nodigde bij die gelegenheid een aantal geïnteresseerden uit om getuige te zijn van tafeldiscussies over de Schrift. Sommige goede katholieken die Van der Elst aan de Amsterdamse schoutdis bezig hadden gehoord, bestempelden hem later als 'eenen man vol erreuren ende dwalinghen'.

Uiterlijk in de herfst van 1526 was Nicolaas weer in Antwerpen-misschien wel opnieuw in het gezelschap van zijn reiskompaan Gerard Geldenhouwer, die immers net in 1526-1527 enige tijd ondergedoken leefde bij de reeds genoemde Antwerpse stadssecretaris Cornelius Grapheus. De handelaar in fijne waren Hubrecht Sternaer, een van de Luthersgezinden van Brussel, zei dat hij op Bamismarkt (1 oktober) 1526 in Antwerpen, ten huize van Pieter Froymont In de Witte Lelye, met Van der Elst had gegeten. Het etentje werd herhaald rond Kerstmis 1526. Het blijkt dat daar toen de eerste afspraken zijn gemaakt om tijdens de daaropvolgende vastentijd in Brussel te komen preken. Voor de organisatie van een veilige overkomst stelde een hofdienaar van koning Christiaan zijn diensten ter beschikking.

Tijdens hun ontmoeting in Antwerpen had Nicolaas van der Elst aan Hubrecht Sternaer twee boeken meegegeven naar Brussel. Een ervan was de *Summa der godliker scriftueren. Oft een duytsche theologie*. De Brusselse schilder Valentijn van Orley, vader van Bernard, werd later in het bezit bevonden van zo'n exemplaar. Het was een bewerking in de volkstaal van het Latijnse *Oeconomia christiana*, van een nog niet met zekerheid gekende auteur, die evenwel in veel opzichten schatplichtig was aan Luther. Het geschrift stelde zich tot doel voor een breed publiek een samenvatting te bieden van het evangelische geloof en de mensen te leren hoe zij volgens de voorschriften van het Nieuwe Testament moesten leven. Daartoe werd het lezen van de Bijbel aanbevolen. In de Nederlandse vroeg-reformatorische literatuur was het

boek enig in zijn soort. In de geest van Luther staat de overtuiging centraal dat *alleen het geloof rechtvaardigt en dat de mens zich niet op zijn eigen gerechtigheid kan beroepen*. De Summa wijst de verdienstelijkheid van goede werken af en relateert de betekenis van de kerkelijke instellingen, maar blijft zich toch bewegen binnen de Kerk. Over de eucharistie zegt het boek weinig en het beschouwt het bijwonen van de mis overigens nog als een normale praktijk.

Het heeft er alle schijn van dat juist dat ideeëngoed sterk leefde in de Brusselse kunstenaarskring. Dat kan bijvoorbeeld mee verklaren waarom de groep gewoontegetrouw wel eerst naar de mis ging alvorens de sermoenen van Van der Elst te beluisteren. In zijn vermaningen in de privéhuizen in Brussel tijdens de goede week van 1527 is Nicolaas zelf evenwel een stap verder gegaan, in het bijzonder inzake de mis en het altaarsacrament. Over de inhoud van zijn preken zijn we slechts indirect geïnformeerd, namelijk door wat de toehoorders ervan onthouden hadden en wat ze, na hun arrestatie, tijdens de verhoren er nog van wisten (of wensten) te vertellen.

Nicolaas van der Elst begon de bijeenkomsten in de Sint-Gorikswijk steeds met het voorlezen van een passage uit het Evangelie of uit een psalmboek. Al in de eerste vermaning ten huize van Bernard van Orley sneed hij de kwestie van het Avondmaal

aan. Hij zei dat de apostelen het ware lichaam van Christus hebben ontvangen, Judas daarentegen niets dan een stuk brood. Bernard van Orley 's vrouw interpreteerde dat in haar eigen woorden als volgt: 'Zij die tot Onze Heer gaan zonder berouw over hun zonden of met het inzicht nog te zullen zondigen, ontvangen net als Judas enkel een stuk brood en niets anders.'

Hetzelfde thema sneed Van der Elst aan in zijn vermaning op Pasen bij Pieter de Pannemaeker. 's Morgens had hij samen met enkele leden van zijn gehoor de mis bijgewoond in de naburige Sint-Nicolaaskerk. Hij verwachtte daar in het sermoen van vice-pastoor Jan van Bergheyt de Hamalia een aantal welgevallige dingen te horen, aangezien men van die predikant dacht dat hij sympathiseerde met de nieuwe denkbeelden. De preek beviel Van der Elst evenwel niet: Bergheyt bleek een aantal opvattingen uit vroegere sermoenen weer te hebben verlaten. In zijn eigen namiddagvermaning zei Nicolaas tot degenen die 's morgens te communie waren gegaan: 'Gij gaat naar Onze Heer, ja tot Onze Heer, gelooft gij dat Onze Heer daar in een stukje brood komt? Hij zit aan de rechterkant van Zijn Vader en zal daar blijven zitten tot de Laatste Dag. Maar wie bij het ontvangen van een stuk brood op de passie van Onze Heer denkt en het ontvangt in de juiste gesteltenis om het lichaam van Onze Heere in de geest te ontvangen, heeft Zijn waarachtig lichaam ontvangen.' Laatdunkend voegde hij daaraan toe: 'De mis mag men terecht mis heten, want het is inderdaad gemist en het is allemaal een geldzaak.'

Een non zei dat ze zijn uitspraken over het altaarsacrament nog niet goed begreep. Van der Elst toonde daar begrip voor omdat het inderdaad niet simpel was, maar vond dat de meeste andere broeders en zusters wél al het goede inzicht hadden. Vormelijk achtte hij het verkeerd dat de priesters zich tijdens de mis van de gelovigen afwendden, zodat men niet hoorde wat zij zeiden. De priesters zouden er goed aan doen hun missen in de volkstaal te doen, zoals in Duitsland, opdat men hen zou verstaan.

Over zichzelf zei Nicolaas, *dat hij liever tien keer in 't vuur zou gaan dan nog een mis te doen zoals vroeger*. Hij bedankte de Heere dat Hij hem weggeroepen had uit de dwaling.

Nog over een hele reeks andere onderwerpen sprak hij in zijn vermaningen in Brussel. Hij verwierp de bemiddelaarsrol van Onze-Lieve-Vrouw en van de heiligen, die men dus niet behoorde te vereren. Hij liet zijn misprijzen blijken voor de geestelijke staat. Vooral de monniken moesten het ontgelden, omdat ze de mensen 'met subtielheit' hun geld ontfutselen.

De gelofte van zuiverheid die ze afleggen is waardeloos als er geen sprake is van echte zuiverheid. En verder stelde hij: 'Het biechtsacrament dient tot niets, men moet in eigen hart biechten tot de Heere. De vasten is niet ingesteld door de Heere. Er is geen enkel onderscheid in de spijsen, mits men ze maar met matigheid eet. Men mag dus op vastendagen evengoed vlees eten als op andere dagen, want menselijke geboden kunnen niemand verplichten op straf van doodzonde. Overigens besmet hetgeen in de mond gaat de ziel niet.' Enkele toehoorders pasten die opvattingen in de praktijk toe. Zo hadden ze tijdens de voorbije vasten in gezinsverband ostentatief verboden spijsen, zoals eieren of vlees, gegeten.

Nicolaas van der Elst noemde de pauselijke Kerk *de hoer van Babylon op de zevenkoppige draak*. Dat was een symbolisch thema uit het boek Openbaring, dat zowel in geschrift als in afbeelding gedurende de hele Reformatietijd zeer populair zou blijven. Zulke kleurrijke uitspraken moesten wel bijzonder tot de verbeelding van de aanwezige kunstenaars spreken.

Bij glasschilder Nicolaas Rombauts vond men later spotprenten op de katholieke Kerk, waarop onder meer de paus geketend werd voorgesteld en de kardinalen met gekloven voeten en met horens die door de kardinaalshoed heen staken, of waar aan de ene zijde Christus met de doornenkroon was afgebeeld, aan de andere zijde de triomf van de paus van Rome. Rombauts had die prenten naar eigen zeggen gekregen van een Zwitserse vriend uit Basel. Van Bernard van Orley zijn uit diezelfde tijd soortgelijke satirische prenten op de roomse Kerk bekend.

Over de goede-week- en paasvermaningen zal onder de toehoorders allicht nog uitvoerig zijn nagepraat. Toen einde april 1527 het gerechtelijk onderzoek begon, was Nicolaas van der Elst zelf al lang weer vertrokken. We vernemen pas een vol jaar later opnieuw iets over hem, namelijk bij zijn arrestatie in Leiden in april 1528, op verdenking lid te zijn van de Lutherse sekte. In het huis waar hij logeerde, pakte de schout van Leiden nog twee verdachten op, de dames Dignum Gerijtsdochter uit Aarlanderveen bij Alphen aan de Rijn en Neeltje Symon Nicolaasdochter uit Utrecht. Tevens nam hij er een aantal ketterse boeken in beslag. Na een eerste verhoor kregen degenen die aan de voormalige pastoor van Antwerpen onderdak hadden verschaft een dagvaarding. Onder hen bevonden zich niet alleen Leidenaars, maar ook burgers van Amsterdam. Het onderzoek breidde zich bijgevolg onmiddellijk uit naar die laatste stad. Daar werden de reeds genoemde schout Jan Hubrechtsz. en verder nog Cornelis Benninck en meester Pieter Colijn gearresteerd. Zowel Benninck als Colijn waren verschillende keren schepen van Amsterdam geweest. Ondanks de nieuwe aantijgingen wist Jan Hubrechtsz. zich eens temeer als schout te handhaven. Pas in 1534 zou hij worden afgezet, en toen hij uiteindelijk in 1540 door het Hof van Holland als ketter werd verbannen, stond bij de redenen van het vonnis nog eens uitdrukkelijk zijn gastvrijheid voor de Antwerpse ex-priester vermeld.

Nicolaas van der Elst zelf zat sinds april 1528 in Leiden in voorhechtenis. Nog voor het proces zijn beslag kreeg overleed hij er, op of omstreeks 25 juli 1528. Hij moet toen ongeveer 35 jaar oud zijn geweest. Vanwege zijn verwantschap met de voorname tapiissiers Pieter de Pannemaeker, Pieter de Kempeneer en Hendrik Tsas en als gevormd theoloog heeft Nicolaas van der Elst ongetwijfeld een grote invloed gehad op het Brusselse kunstenaarsmilieu, hoewel hij daar slechts gelegenheidscontacten onderhield.

De echte intellectuele leider van de groep was klaarblijkelijk de jurist *Jan der Kinderen*. Hij was een generatie ouder dan Van der Elst en genoot in Brussel groot aanzien als een geleerd en achtenswaardig man. Jan der Kinderen was geboren in Antwerpen omstreeks 1470. Na studies in Leuven in 1485-1490, waar hij in de klasse van de rijke studenten stond

geregistreerd, ging hij van 1490 tot 1496 rechten studeren aan de universiteit van Orléans. Zijn beroep van jurist oefende hij uit in de kerkelijke rechtbank van het bisdom Kamerijk, als advocaat van de officialiteit van het aartsdiaconaat Brussel. Net zoals de Antwerpse stadssecretaris Cornelius Grapheus was hij goed geïnformeerd over wat er zich op het religieuze vlak afspeelde in Duitsland. Uiterlijk vanaf 1521 las hij boeken van Melancton en de Zwitser Johannes Oecolampadius, een medestander van Zwingli Luther en hij schafte zich verder geschriften aan van de reformatoren Philipp Melancton en Oecolampadius. Medestander van Zwingli in Basel. Als sympathisant van de nieuwe religie trad Jan der Kinderen voor het eerst in de openbaarheid op i juli 1523, ter gelegenheid van de reeds vermelde terechtstelling op de brandstapel van twee Antwerpse Augustijnen-eremieten op de Grote Markt van Brussel. Meester Jan was een van de toeschouwers die vanuit de ramen van de omliggende huizen getuige waren van de executies. Aan omstanders liet hij zich ontvallen: 'Zoudt gij wel durven oordelen of zij rechtvaardig verwezen zijn om te sterven? Moest ik doodgaan, dan zou ik nog liefst in hun staat sterven.' Iemand had hem daarop gezegd: 'Hoe, meester Jan, soudij dan willen Luthers syn?'

De terechtstelling van Hendrik Voës en Jan van Esschen werd door nog meer leden van de Brusselse elitekring bijgewoond. De reeds genoemde meester-tapijtwever Hendrik Tsas gedroeg zich erg roerig onder de toeschouwers van de ketterverbranding. De twee Augustijnen noemde hij hardop martelaren voor het ware geloof. Ook de jonge twijnverver Hendrik Houwaert vond 'dat die muncken die alhier te Bruessel verbeernt (verbrand) waren, al gestorven waren (als) martelaren.'

Dat waren geen spontane uitspraken in een plotse opwelling. Uit nieuw ontdekte archiefbronnen blijkt immers dat op z'n minst tien leden van de Brusselse groep rond Jan der Kinderen zich het lot aantrokken van **Lambert van Thorn**, de overblijvende gevangen Augustijn van het Antwerpse klooster. De prior was in 1523 op het nippertje aan het lot van zijn beide medebroeders ontsnapt, omdat hij bedenktijd had gevraagd. De Brusselaren vormden voor hem een soort comité van ondersteuning. De informatie daarover geeft meteen opheldering over de identiteit en het lot van die nummer drie. Niemand minder dan Erasmus, met zijn bericht dat de aan de vuurdood ontsnapte kloosterling werd teruggevoerd naar een Brusselse gevangenis en er allicht spoedig was gedood, ligt aan de oorsprong van de taaie legende van de kerkermoord.

In werkelijkheid is Lambert nog verscheidene jaren in leven gebleven. Er is immers een proces-verbaal bewaard gebleven van een verhoor dat op 24 mei 1527 door twee raadsheren van de Raad van Brabant van hem werd afgenomen in de Brusselse Steenpoortgevangenis. Lambert van Thorn wordt er beschreven als 'geboren van Thoren vuytten Lande van Ludieke (Land van Luik)', dat is het huidige Thorn bij Roermond. Hij was toen 37 jaar oud, wat zijn geboortejaar op omstreeks 1490 brengt. Volgens het proces-verbaal was hij geprofest in het Augustijnenklooster van Antwerpen. Hij werd daar prior, als opvolger van Hendrik van Zutphen nadat die, bevrijd door een volksoploop, was kunnen vluchten naar Bremen. Als ketter was Lambert in 1523 samen met zijn beide medebroeders uit de geestelijke staat ontzet en gevangelijk naar Brussel overgebracht om er opgesloten te worden in de gevangenis van de Steenpoort. Toen hij na de terechtstelling van Voës en Van Esschen alleen overbleef, hield de overheid zijn lot geheim. Vandaar Erasmus' vermoeden dat hij heimelijk ter dood was gebracht.

Wie wel de ware toedracht kende, was een niet nader bekende broeder Ingel, afkomstig uit Mechelen, maar behorend tot het minderbroedersklooster van Brussel. Hij was het die de Brusselse nieuwgezinden inlichtte over de echte identiteit van de gevangene in de Steenpoort.

Volgens broeder Ingel was Lambert van Thorn een goed christen en verdiende hij het in de kerker te worden bezocht door geestesgenoten. Een van zijn trouwste bezoekers was meester Jan der Kinderen. De advocaat van de bisschoppelijke rechtbank voorzag Lambert in de gevangenis van lectuur. Hij bezorgde hem twee 'grote boeken', namelijk een commentaar op de profeet Jesaja van Johannes Oecolampadius en een commentaar op de psalmen van Johannes Bugenhagen. Een andere bezoeker was een zekere broeder Pieter uit Mechelen, die eveneens tot de vervolgde Augustijnen van het klooster van Antwerpen had behoord. Ook hij was een tijdlang gevangen geweest op verdenking van ketterij. Nu hij terug vrij was, speelde hij de rol van verbindingsman tussen het Duits-Zwitserse protestantisme en de Nederlanden. Van die Pieter kreeg de gevangen Lambert van Thorn in 1524 een boek van Melancton met commentaren op Paulus' brieven aan de Romeinen en op twee brieven aan de christenen van Corinthe. Het was een luxueuze uitgave, ingebonden in fijn handborduurwerk en gevat in zwart leder met twee sloten. Er werd ook een persoonlijk aan Lambert van Thorn gerichte brief van Luther zelf in de gevangenis binnengesmokkeld, gedateerd 10 januari 1525, waarin de Duitse reformator hem sterkte en troost toesprak. De tekst van de brief is bewaard gebleven.

Brief van Luther aan Lambertus (van) Thorn²

19 Januari 1524.

Genade en vrede in den Heere!

Christus, Die bij u is, mijn lieve broeder Lambertus, betuigt krachtig aan mij, dat gij mijn vertroosting, hetzij door woord, hetzij door geschrift, niet nodig hebt. Want Hij lijdt en wordt verheerlijkt; Hij is gevangen en heerst. Hem wordt geweld aangedaan, en toch zegeviert Hij in en bij u, Hij, Die u de kennis aangaande Hem, welke heilig en rechtvaardig maakt, (voor de gehele wereld verborgen, door niemand gekend), rijkelijk gegeven heeft. Die u ook niet alleen inwendig sterkt door Zijnen Geest in uw lichamelijke verdrukkingen, maar ook door het waarachtige, heilzame voorbeeld der beide broederen Hendrik en Johannes. Alzo dat beide zij en gij mij een oorzaak van grote vertroosting, ja der gehele Christenheid een aangename reuk, ook het Evangelie van Christus een heerlijk sieraad zijt. Hoe zou ik u dan met mijne koude, krachteloze vertroosting lastig vallen? En wie weet, waarom de Heere niet heeft gewild, dat u met de anderen zou omkomen? Wellicht heeft Hij u bewaard, omdat Hij door u nog wat bijzonders wil werken.

Ik ben er daarom hartelijk door verkwikt en verblijd mij met u en dank ook de trouwe Heiland, onze Heere Jezus Christus, dat Hij mij niet alleen gegeven heeft Zijn Woord te kennen, en mij genadig verleend heeft de eerstelingen Zijns Geestes te smaken, maar mij aan u drieën ook een rijk en heerlijk gedijen van Zijn genade heeft laten beleven en zien.

Ik mag mij, bij u vergeleken, wel ongelukkig achten, ja ik, van wie gezegd wordt, dat ik de eerste ben, die deze leer (om welker belijdenis twee uwer verbrand zijn en gij nu gevangen zit) aan het licht gebracht heeft. Maar ik houd mij billijk voor de laatste, dewijl ik zodanige vervolgingen en verdrukkingen, als gij drieën en (Gode zij dank) meer anderen hebt geleden, nog niet geleden en doorstaan heb; terwijl ik misschien ook nimmer zal waardig geacht worden, om Christus' Naam en Woord vervolging en

² AMSTERDAMSCH ZONDAGSBLAD 15-8-1897

smaad te lijden.

Intussen wil ik dit mijn ongeluk daardoor vergoed achten, dat ik er mij mee troosten kan, dat uw banden mijn banden zijn, uw kerker mijn kerker, uw blijdschap mijn blijdschap is. Bovendien predik en belijd ik immers ook openlijk voor de goddeloze, boze wereld, haar overste en Zijn engelen juist dat Woord, om welks wil twee uwer verbrand zijn, en gij nu gevangen en gebonden zijt; waarom ik ook te gelijk met u lijd en mij verheug.

De Heere Jezus nu, Die begonnen heeft Zijn heerlijkheid aan u te openbaren, Die zal het ook voleindigen tot op de dag Zijner heerlijke en blijde verschijning. (Filipp. 1 : 6). Bid daarom, mijn lieve broeder in de Heere, voor mij, gelijk ook ik voor u, en bedenk, dat gij niet alleen lijdt, maar dat ook Die met u lijdt, Die zegt (Ps. 91 : 14 en 15): *In de benauwdheid zal Ik bij hem zijn ; dewijl hij Mij zeer bemint, zoo zal Ik hem uithelpen; Ik zal hem op een hoogte stellen, want hij kent Mijn Naam.* Ja, wij allen en de Heere zijn bij u, daarom zijt gij niet verlaten. *Alleenlijk, wacht op den Heere, zijt sterk, en Hij zal uw hart versterken, ja wacht op den Heere* (Ps. 27 : 14), Die gezegd heeft: *In de wereld zult gij verdrukking hebben; maar hebt goeden moed, Ik heb de wereld overwonnen* (Joh. 16 : 33).

Disputeer niet met den Satan, maar houd uwe ogen onafgebroken op den Heere gericht. Wees welgegrond op het waarachtige, zuivere geloof; houd het voor zeker en twijfel er niet aan, dat wij alleen door het dierbaar bloed van Christus, van het onschuldige en onbevleete Lam, rechtvaardig en zalig worden. Zoomin onze werken en menselijke geboden dezelfde waarde kunnen hebben als Christus' bloed, zoomin vermogen zij zonde weg te nemen en rechtvaardig te maken, en dus ook evenmin te verdoemen of schuldig te maken aan enige zonde.

Bij ons, in ons keurvorstelijk land, is alles nog vrede (Gode zij dank). De hertog van Beieren en de bisschop van Trier laten velen ombrengen en anderen vervolgen en verjagen.

Andere bisschoppen en vorsten zijn wel is waar geen bloedhonden, maar toch kwellen zij hun ondergeschikten met dreiging en doen hen veel leed. *Zo is Christus dan wederom een smaad van mensen en veracht van het volk* (Ps. 22 : 7). Welks lidmaat gij geworden zijt door de heilige roeping onzes Vaders in de hemelen, welke Hij in u ook vervult tot eer van Zijn Woord en Zijn Naam. Amen.

U groeten al de onzen en onze ganse Gemeente; bovenal Jakob Proost en de broeders van Antwerpen, en bevelen zich aan in uw gebed.

Martin Luther
Te Wittenberg, op Dinsdag

Niet zonder verbazing lezen we over al dat heen- en weergeloop in de gevangenis. Blijkbaar werd het vrije verkeer met een gevangen ketter door de overheid stilzwijgend gedoogd. Enkele dames van de Brusselse evangelische groep kwamen geregeld in de Steenpoort om Lamberts kleren te wassen of hem voedsel, bier en wijn te brengen. Zelfs Pieter de Pannemaeker in hoogsteigen persoon kwam er een paar keer langs. Tijdens de vermaning in zijn huis op Pasen 1527 liet hij een collecte doen voor de gevangen monnik. Bernard van Orley 's broer Everaert en hun beider vader Valentijn van Orley waren de contactpersonen met Antwerpen. Verschillende burgers uit die stad gaven geld en goederen mee naar Brussel voor

de gevangen Augustijn. Of ze kwamen zelf op bezoek.

Een anonieme kroniekschrijver berichtte daarover: 'Deze derde Augustijn deed vanuit de gevangenis veel kwaad, want vele coopliden van Antwerpen die van dier seecten waeren, quamen hem seere secretelycken besoecken om van hem onderwesen te syne.'

Na vijf jaar gevangenschap stierf Lambert van Thorn in de Brusselse Steenpoort. Aangezien hij geen inkeer had getoond en niet had willen biechten, liet de beul hem op 15 september 1528 op een slee naar de Flotsenberg in Vorst, buiten Brussel, voeren, waar hij onder de galg werd begraven.

Het optreden van Jan der Kinderen biedt ons enig inzicht in de denkwereld van de intelligentsia in Brussel en elders. De gestudeerden van die tijd waren voor het merendeel geestelijken en juristen, en we zagen reeds in het vorige hoofdstuk dat er onder hen nogal wat waren die een meer dan gewone belangstelling hadden voor de nieuwe godsdienstige ideeën. Alleszins blijken vrijmoedige gesprekken over zulke onderwerpen toen vaak te zijn voorgekomen in sommige kringen van geestelijken in Brussel en in hun omgeving, bijvoorbeeld bij de baas zelf van Jan der Kinderen, de wijbisschop van Kamerijk, en verder bij enkele leden van het personeel van diens officialiteit. Of bij kanunniken van het kapittel van Sint-Goedele, bij de parochiegeestelijkheid van Sint-Nicolaas en Sint-Goriks, bij de premonstratenzers van de abdij van Dielegem in Jette, bij de monniken van het Windesheimse klooster Ten Troon in Grobbendonk in de buurt van Herentals en bij de nonnen van het klooster der reguliere kanunnikessen van Jericho. Enkelen worden in de processtukken met name genoemd. Geen van hen voelde blijkbaar de behoefte om zich klaar en duidelijk tegen de 'ketterij uit te spreken. Zo greep er op een dag in 1526 in het abtshuis van de Antwerpse Sint-Michielsabdij - waar vroeger ook Erasmus had verbleven - een theologische discussie plaats tussen Jan der Kinderen en een twaalfstal hoge geestelijken over de predestinatie. Meester Jan verweet zijn tegenstanders dat ze nooit goed de Bijbel hadden gelezen: 'Wat met ieder mens gebeurt, is door God voorbestemd. Alles wat de mens overkomt, overkomt hem noodzakelijk omdat het zo door de Heer gepredestineerd is.' Toen hem werd gevraagd of hij niet van plan was tegen zulke onorthodoxe uitspraken op te treden, zei de aanwezige suffragaanbisschop van Brussel koeltjes: 'Ik heb daartoe geen opdracht gehad.'

Verschillende arrestanten van de Brusselse groep verwezen tijdens de verhoren in 1527 niet enkel naar uitspraken van Nicolaas van der Elst, maar citeerden ook meester Jan der Kinderen. Hij had hun gesproken over het universele priesterschap: in nood, als men geen priester in de buurt heeft, mag iedereen consacreran. Over de goede werken heette het: 'Onze Heer heeft alles reeds betaald, een mens moet zich niet troosten met, of zich verlaten op zijn eigen goede werken; onze goede werken kunnen ons niet zalig maken, maar als we ze doen, moeten we ze verrichten in caritaten ende lyefden.' Betreffende de aflaten was hij kort en goed van mening 'dat daerup nyet te letten en es'.

Jan der Kinderen volgde niet in alles Nicolaas van der Elst. Diens sermoenen waren hem naar zijn zeggen weliswaar goed bevallen, maar Nicolaas' opvatting over het altaarsacrament, namelijk dat de geconsacreerde hostie niet het waarachtige lichaam van Christus is, verwierp hij kordaat met de woorden 'dat 't selve qvalycken geseght was'. Waaruit blijkt dat dezelfde tegenstelling betreffende de realis presentia, de werkelijke aanwezigheid van Christus in het altaarsacrament, die op dat ogenblik Luther en Zwingli tegenover elkaar plaatste, ook hier in Brussel speelde. Het ging om de interpretatie van de zogenoemde instellingswoorden. 'Hoc est corpus meum zo had Luther in Marburg met krijt in grote letters op het bord geschreven. Zwingli wilde 'est' weglaten (en werd daarin enigszins in het gelijk gesteld door de oorspronkelijke Hebreeuwse of Aramese zinsconstructie), waardoor het werkwoord kon

worden opgevat als 'significat', en de mis enkel als een gedachtenisviering: als de gemeente de maaltijd tot gedachtenis van Christus' offerdood houdt, wordt ze volgens Zwingli zelf het lichaam van Christus.

Aan zijn volgelingen deelde meester Jan boeken uit. Verschillende verdachten vertelden van hem de *Seven Psalmen* te hebben gekregen of gekocht. Hier is duidelijk Luthers *Die sevuen penitencie* Psalmen in de uitgave van Nicolaas de Grave van Antwerpen uit 1520 bedoeld. In de uitleg die Luther daarin bij de psalmen geeft, benadrukt hij dat de mens geen troost vindt in zichzelf, maar dat die enkel in Gods barmhartigheid te vinden is.

Jan der Kinderen had al in 1521 bij Henric in 't Kelderken, boekverkoper bij de Brusselse Sint-Nicolaaskerk, de *Resolutiones* van Luther gekocht. Hij bezat verder een Nederlandse vertaling van Luthers *Een sermoen van den hoochwaerdighen sacrament des heylighen warachtigen lichzaems ons heeren Ihesu Christi*, waarvan een druk uit omstreeks 1521 door Jan Seversz. van Leiden bekend is. Zulk bezit was wel niet toevallig. Zoals daareven vermeld had Der Kinderen immers moeite met de opvatting van het sacrament als louter gedachtenismaal en sloot hij veel nauwer aan bij Luthers Avondmaalsleer'. In zijn huis werden nog verschillende andere boeken van Luther aangetroffen. Jan der Kinderen mag bijgevolg naar alle waarschijnlijkheid tot een van de zeldzame echte Lutheranen in de Nederlanden worden gerekend. In de historiografie is voldoende aangetoond dat men hier voor de rest veeleer aansloot bij de opvattingen van Zwingli.

Ook bij andere leden van de Brusselse groep circuleerden er boeken van Luther. Het populairst was de Nederlandse vertaling van het Nieuwe Testament, gedrukt in mei 1525 door Adriaan van Berghen in Antwerpen, die teruggaat op Luthers eigen vertaling in het Duits. Veel geciteerd werd ook het Pater Noster van Luther, maar dan in het Nederlands. De vrouw van Jan der Kinderen zei haar exemplaar al sinds 1522 te bezitten. Uit die tijd is er nochtans nog geen Nederlandse editie teruggevonden onder die naam. Er zijn wel vertalingen van Luthers *Vater Unser* bekend uit 1522 (Leiden) en 1524 (Antwerpen), maar ze hebben in het Nederlands een heel andere titel. Tot op heden is er pas uit 1540 een uitgave met de titel *Van dat heylighe Pater noster* teruggevonden. Verder onderzoek naar drukken en drukkers zal hierover meer duidelijkheid moeten brengen.

Valentijn van Orley, de vader van Bernard, bezat een hele collectie boeken van Luther. Ook glasschilder Nicolaas Rombauts beweerde er thuis veel te hebben. Een ervan was de uitgave van de brieven van Paulus. Op een dag in 1525 had hij het erover met karmeliet Jan Quassaert. Tijdens de discussie over de verspreiding van het christendom die zich daarop ontspon, diepte hij een wereldkaart op. Hij wees er de landen aan waar Paulus gepreekt had, en ook andere landen die vroeger christelijk waren geweest. Al die gebieden, zo zei hij, hadden nu het christendom weer verlaten. Dat was te wijten aan de nalatigheid van de kerkprelaten en aan de vele fantasieën van het pausdom, waarvan mensen die wel beter wisten zich hadden afgekeerd. Rombauts gaf aan de karmeliet een (niet nader bekend) boekje mee in de vorm van een brief van een wereldlijke vrouwe aan haar zus die in het klooster was gegaan. De schrijfster wilde met argumenten uit de Heilige Schrift de non overhalen haar geestelijke staat weer te verlaten. Er stonden verscheidene passages in tegen de paus en de kerkelijke hiërarchie. Dit is een wel zeldzaam getuigenis van de intellectuele bemoeienis van een dame in de religieuze problematiek van die dagen, naast dat van de Antwerpse dichteres Anna Bijns, die evenwel in het andere kamp stond. Jan Quassaert mocht het boekje maar drie dagen houden; dat was de reden waarom hij in zijn klooster *neerstich was om dat te leesen ende te incorporeren*.

Een pittig detail is wel dat de glaskunstenaar met zijn kleurrijke verzameling prenten en druksels meer dan dertig jaar later nog eens opschudding zou veroorzaken door zijn boekenbezit. De omstandigheden waren de volgende. In 1559 voerde het toneelgezelschap 'De Coorenbloem' op de Brusselse Grote Markt een lachwekkende klucht op met de titel *De Beruoete Broers*. Het stuk zette veel kwaad bloed bij de bedelorden, die het als ketters bestempelden. Nu beweerde de factor of schrijver-secretaris van de kamer, Anthonis Cueppens, de klucht te hebben gevonden in een oud boek van zijn oom Nicolaas Rombauts, toen zeventig jaar oud en al vijftig jaar lid van het rederijkersgenootschap: ongetwijfeld dus niemand anders dan onze glasschilder. In hun preken noemden de beledigde minderbroeders de acteurs van het stuk 'eenen hoop lechweerckers' (=tapijtwevers), die naar hun mening 'al rabbauwen' waren. Blijkbaar was er voor de freremineuren een voor de hand liggend verband: aangezien het tegen de Kerk en de geestelijke stand ging, kon het niet anders of de tapijtwerkers hadden er de hand in.

Het geval Nicolaas Rombauts en het incident met de 'tapijtwevers van 1559' geven reeds aan dat ook na de gebeurtenissen van 1527 de nieuwe leer blijvend een gunstige kweekbodem heeft gevonden in de artistieke ambachten. Dat geldt zeker voor het milieu van de Brusselse tapijtnijverheid, mede ten gevolge van de grote mobiliteit van die groep, die voortdurend contacten onderhield met belangrijke centra van de Nederlandse Hervorming als Doornik en Antwerpen.

Enkele gegevens uit die tussenperiode ondersteunen deze stelling. Zo werden in 1534 een vijftiental voortvluchtige personen uit Brussel voor het gerecht gedaagd op beschuldiging 'openbaerlyck befaemt te zyn te wesene vander secten van Luteriaenen'. Onder hen treffen we de namen aan van de tapijtwevers Jeronimus van Clapbeeck en Pieter van den Bossche en diens vrouw. Alle drie hadden ze al in 1527 tot de Evangelische groep behoord. Ze waren dus blijkbaar standvastig gebleven in hun geloofsovertuiging. Ook enkele verdachten uit het tapissiersmilieu die in 1544 na de arrestatie van de protestant Gillis Tielmans in Brussel moesten onderduiken, hadden zeventien jaar eerder al tot het evangelischgezinde kunstenaarsgezelschap behoord: Willem de Kempeneer, Joos van Grimbergen en verder Jan der Moyen, wiens moeder en broer in 1527 voor de inquisiteur hadden moeten verschijnen. Een Jan der Moyen (ofwel de genoemde zelf, ofwel een naamgenoot uit dezelfde Brusselse familie) ging daarop in Genève bij Calvijn studeren en speelde na 1566 een rol in de kerk van de Nederlandse vluchtelingen in Londen.

De hoofdverdachte om wie het in de gerechtelijke actie van 1544 te doen was, **Gillis Tielmans**, moet te oordelen naar zijn beroepsbezigheid eveneens in het milieu van de tapijtnijverheid gesitueerd worden. Hij was immers kammen- en messenmaker voor legwerk op de zogenaamde basse-lisseweefgetouwen. In de jaren veertig was hij het kopstuk van de Brusselse en Leuvense protestanten.

Volgens de Spaanse reformator en Bijbelvertaler Francisco de Enzinas (beter bekend onder zijn bijnaam Dryander), die in Brussel op last van de Spaanse inquisitie in 1544 enige tijd de gevangenschap met de Brusselaar deelde in de Vreunte-gevangenis, was Tielmans enorm populair in de wijk van de Kapellekerk. Bij zijn arrestatie zou volgens Dryander een lijst zijn opgesteld van wel driehonderd personen in de stad die van ketterij verdacht waren. Dat leidde tot grote spanningen.

Nadat Gillis Tielmans' terechtstelling was vastgesteld op 27 januari 1544 op de Grote Markt, werden voor die dag de vijf Brusselse schuttersgilden op de been gebracht om het hoofd te kunnen bieden aan een eventueel volksoproer. Al enkele dagen later was er een lied over de marteldood gedrukt. Het werd zelfs door de straatkinderen in koor gezongen. Zo legendarisch

bleef Tielmans, dat nog in 1547 een pamflet aan de deur van Sint-Goedele werd aangeplakt waarin hij als martelaar voor een rechtvaardige zaak werd verheerlijkt. Lodewijk van Schore, president van een hoog regeringscollege, de Geheime Raad, moest in een rapport aan landvoogdes Maria van Hongarije toegeven dat Gillis Tielmans door de Brusselse bevolking als een heilige werd vereerd.

Uit de houding van de artistieke en intellectuele elite rond Bernard van Orley en Pieter de Pannemaeker blijkt dat de door Maarten Luther ontketende Hervorming al vanaf de jaren twintig ook in Brussel ingang vond. En dat in Antwerpen, Amsterdam, Leiden situatie daar waarschijnlijk niet anders was. Voor Brussel is het alleszins duidelijk en Utrecht komen eveneens in het verhaal voor, waaruit kan worden afgeleid dat in deze beginperiode de evangelische gerichtheid voor alles én een stedelijk én een cultureel gegeven was. Het was een beweging van ontwikkelden, geletterden en beoefenaars van artistieke ambachten. Niet ten onrechte omschreef een katholieke tijdgenoot de aanhangers van de vroege Reformatie als 'lui die haer sinnen seer gemoeyt hebben met gheestelijcken oefeninghen oft met veel studerens, oft die constighe ambachten doen, ende ambachten die die sinnen moeyen, als schilders, beelidsniders.'

Er had zich bij hen een mondig individualisme ontwikkeld met een sterke drang om zelf te beslissen. Alleen de Bijbel had de kracht om Gods werkelijkheid tot de mens te brengen. Luthers Babylonische Gevangenschap, die blijkbaar wijd verspreid was in Brussel, was een pleidooi voor een religie van de geest en voor de vrijheid van de individuele christen, en daarmee gericht tegen de aanmatigheden van de middeleeuwse priesterheerschappij. De Kerk is volgens Luther geen religieuze dwanginstelling noch een groep waarin godsdienstige prestatiedrang en -dwang bestaan. Ze is niets meer en niets minder dan de gemeenschap van gelovigen. Haar eigenlijke taak bestaat erin het evangelie te verspreiden en zo de mensen de heilsweg te leren kennen. Als instituut dat zelf de heilsmiddelen bezit en toedient, zoals de sacramenten, heiligenverering, beeldenverering, vasten en aflaten, werd die traditionele Kerk verworpen.

Dit zijn samengevat de ideeën die in de teruggevonden verhalen naar boven kwamen. Vandaar de groeiende kritiek van de Brusselaren op veel tot louter formalisme vervallen kerkzaken, maar ook op priesters die zich de macht aanmatigden tussen God en de mensen te staan, op de drukkende last van de kerkelijke geboden en de tirannieke macht van de paus. De Bijbelvertalingen in de volkstaal maakten trouwens een einde aan de monopoliepositie van de Latijnkundige geestelijkheid. Leken werden nu direct bij het geloof betrokken door de leer over het priesterschap van alle gelovigen.

Alhoewel dus de invloed van Luthers woord en geschriften onmiskenbaar was, moet toch gesteld worden dat de evangelische beweging in Brussel ook een aantal trekken vertoont die men eerder als Zwingliaans zou kunnen bestempelen. In Zürich ging Huldreich Zwingli, pastoor van de Grote Kerk, omstreeks 1523 een soort theologie van de stad ontwikkelen, waarin hij eigen accenten legde. Niet toevallig maakte hij met zijn versie van de nieuwe leer vooral in stedelijke milieus al snel opgang bij hervormingsgezinde geestelijken, geleerden, kunstenaars, politici en gewone burgers. Met Luther liep onder meer de mening uiteen over de betekenis van het Avondmaal en bijgevolg over de gehele leer en geloofspraktijk. De vraag was: moet men de aanwezigheid van Christus in de gemeenschap van gelovigen als 'reëel', lijfelijk en werkzaam opvatten, of eerder als 'spiritueel', door de Geest tot stand gebracht en afhankelijk van het geloof? Over die kwestie konden de theologen het niet eens worden, met het politieke gevolg dat er binnen de protestantse standen in Duitsland een breuk ontstond

tussen de vorstendommen in het midden en het noorden die Luther aanhingen, en de Zuid-Duitse steden die eerder Zwingli volgden. Een strekking die dus ook in Brussel en in andere steden van de Lage Landen ingang vond, zeer tot ongenoegen trouwens van jurist Jan der Kinderen.

In Gent schaarde de hiëronymiet Jan Cousaert zich rond dezelfde tijd uitdrukkelijk achter Zwingli en diens Avondmaals opvatting. Jan Utenhove uit dezelfde stad zou later het Zwingliaanse standpunt met verve verdedigen. Of evenwel de gewone gelovige hoogte kreeg van dat subtiële onderscheid, is maar de vraag. Nog in 1562 wilde de voormalige kapelaan van Alveringem Jan Hendrickx, die protestant was geworden, er zich niet over uitspreken. Tijdens zijn gevangenschap in Nieuwpoort werd hem gevraagd: 'Wat segt gij mij van het naechtmael, en gelovet gij niet als gij dat broot ende wijn nuttet, dat gij dat lichaem Christi hetet ende Sijn bloet drincket?' Waarop Hendrickx laconiek antwoordde: 'Daer van en wil ic niet disputeren, mitsgaders dat de geleerde daer van noch twistigen.'

Terugblikkend op de gebeurtenissen in Brussel sinds het midden van de jaren twintig van de 16de eeuw valt het op dat in een aantal kunstenaarsfamilies - met name die van de artistieke tenoren Pieter de Pannemaeker, Bernard van Orley, Nicolaas Rombauts en Willem de Kempeneer - de evangelische traditie nog lang is blijven voortleven. Na Pieter werd later een andere telg uit het geslacht De Pannemaeker, de beroemde Willem, op zijn beurt keizerlijk en koninklijk tapiessier van Karel V en vervolgens van diens zoon Filips II. Ook tegen deze Willem de Pannemaeker werden na de godsdienstberoerten van 1566-1567 zware beschuldigingen ingebracht wegens nauwe banden met het protestantisme. Volgens Alva 's Raad van Beroerten was hij al sinds vele jaren verdacht. De tapijtwerkers die hij in zijn huis tewerkstelde, waren allemaal kettters die uit Vlaanderen waren gevlucht en zelfs hun Calvinistische predikant hadden meegebracht.

Een spilfiguur van het Brusselse Calvinisme in het bewogen jaar 1566 was dan weer de schilder Jan van Orley, zoon van Bernard. En dan was er nog Jans broer Michiel van Orley, die zich in 1540 als tapijtwever in Oudenaarde had gevestigd. Hij was daar in 1566 een prominent lid van de Calvinistische kerkenraad, en dat was de reden waarom hij samen met zijn gelijkgezinde zoon Pieter later verbannen werd door de Raad van Beroerten.

Hoofdstuk 4

De Gentse edelman Jan Utenhove als gangmaker van het protestantisme in Oudenaarde, Ronse en de Zwalmstreek

Roborst is vandaag een dorp van zo'n achthonderd inwoners in de pittoreske Zwalmvallei tussen Oudenaarde en Zottegem. Vlak bij de Sint-Dionysiuskerk ziet men in het park van het landhuis, aan de noordzijde, nog enkele overblijfselen van een middeleeuws kasteel. Het voormalige gemeentehuis is het oorspronkelijke poortgebouw. Het kasteeldomein deed in de 16de eeuw dienst als buitenverblijf van een aloud Gents patriciërsgezicht, de Utenhoves.

In de zomer van 1543 liet Jan Utenhove hier *een spel van zinne* opvoeren, waarin aan het *'Ongeleerd Volk'*, dat onrustig zijn heil zoekt in aflaten en eigen verdiensten, de ware weg naar Christus wordt gewezen door de *'Evangelische Leraar'*. Na afloop ontstond er in Gent zoveel commotie rond de strekking van het toneelstuk en de geloofsovertuiging van initiatiefnemers en acteurs dat Jan Utenhove zich genoodzaakt zag uitte wijken naar het buitenland. Hij werd later de bekende voorman van de protestantse kerk voor Nederlandse geloofsvluchtelingen in Londen.

Jan Utenhove was de zoon van ridder Rijkaert, heer van Roborst, en Josine van de Woestine. Vader Rijkaert was in 1516 voorschepen, dat is burgemeester, van Gent. Hij was kapitein in het leger van Karel V toen de jonge keizer in 1521 vanuit Oudenaarde het beleg sloeg voor de stad Doornik, die in Franse handen was gevallen (en ten huize van zijn Oudenaardse gastheer bij Janneken van der Gheynst een kind verwekte, de latere Margaretha van Parma!). Ten laatste sinds juni 1523 woonde ridder Rijkaert, toen 63 jaar oud, met zijn gezin permanent op het kasteel in Roborst. Hij overleed er op 13 januari 1529 en liet vier kinderen achter, Nicolaas, Josine, Jan en Marie.

De oudste zoon, Nicolaas, geboren in 1499, was in 1525 afgestudeerd als jurist. Na zijn studies in Leuven had hij nog een universitaire rondreis van ruim zes jaar mogen maken in Frankrijk, teneinde er zich te specialiseren aan de rechtsfaculteiten van Orléans en Poitiers. Hij was nu werkzaam als raadsheer in de Raad van Vlaanderen, het hoge justitie- en bestuurshof met zetel in het Gravensteen in Gent. Van raadsheer in Gent promoveerde hij later, in 1547, tot raadsheer in de Grote Raad van Mechelen, het centrale vorstelijke gerechtshof voor de hele Nederlanden. Nicolaas Utenhove was door zijn huwelijk met Elisabeth de Gruutere de zwager van Karel Utenhove, uit een andere tak van de Gentse familie. Die Karel Utenhove was in zijn jonge jaren huisgenoot van Erasmus in Basel geweest. Vanaf omstreeks 1545 ging hij in Gent een soort geleerd salonprotestantisme propageren, maar in 1557 moest hij, zoals onze Jan voorheen, op zijn beurt het land verlaten op verdenking van ketterij.

Jan Utenhove was zeventien jaar jonger dan zijn broer Nicolaas. Hij was volgens akten opgesteld bij het overlijden van zijn vader toen dertien jaar oud, hetgeen ons brengt tot 1516 als zijn geboortejaar. Als knaap was hij in de school van Eloi Houckaert aan de Gentse Zandberg de studiegenoot van onder meer Joris Cassander uit Pittem, de man die later in Duitsland een zo vooraanstaande rol zou spelen als bemiddelingstheoloog.

Hoogstwaarschijnlijk heeft Jan korte tijd in Leuven gestudeerd. Zijn inschrijving is daar echter niet meer terug te vinden. In 1533, amper 17 jaar oud, ging hij in het voetspoor van Nicolaas naar de universiteit van Orléans. Een solide carrière zoals die van zijn broer sprak hem evenwel niet aan. Al in 1540 wilde Jan zich definitief losmaken van zijn familie om elders in Europa zijn geluk te zoeken. Daartoe had hij echter zijn erfdeel nodig, maar de oudste zoon hield de uitvoering van vaders erfenis tegen, naar eigen zeggen ook opdat men *'daerby te bet den zelve Jan Utenhove zoude houdden binnen den lande'*. Als goede katholiek zou Nicolaas er spoedig spijt van krijgen de plannen van zijn broer te hebben gedwarsboemd. Jan Utenhove ging zich immers ter plekke mengen in de evangelische beweging, die zich in die tijd niet enkel in de steden Gent, Oudenaarde en Ronse, maar ook op het hele platte-land tussen de Schelde en de Zwalm, ten zuiden van Gent, ging manifesteren.

In Gent zelf was het - begrijpelijk - op dat front tijdelijk erg stil. In 1540 had keizer Karel zijn grote straf opgelegd aan zijn rebellerende geboortestad. In de nadagen heerste daar een geest van terreur, ook op het godsdienstige vlak. De vorstelijke ambtenaren die belast waren met de toepassing van de strafbepalingen behielden een maar al te waakzame herinnering aan het geruchtmakende toneelconcours van negentien rederijderskamers uit Vlaanderen, Brabant en Henegouwen, dat in 1539 vlak bij de trappen van het stadhuis was georganiseerd. Het Gentse toneelfeest was duidelijk veel meer geweest dan zomaar een gewone bijeenkomst van kunstminnende lieden. Het leek eerder een onverhulde provocatie gericht tegen het autoritaire gezag van vorst en regering, en niet het minst ook tegen de godsdienstige onderdrukking door de keizerlijke ketterplakkaten. De teksten van de negentien toneelstukken zijn bewaard, omdat ze onmiddellijk ter perse waren gelegd door de Gentse drukker Joos Lambrecht (en vervolgens even vlug op de index van de verboden boeken geplaatst). Men kan ze er dus nog op nalezen, en het is juist dat ze hier en daar fikse kritiek op geestelijkheid en kerkelijke praktijken bevatten. Op de vraag *'welc den mensche stervende den meesten troost es'*, sloeg menige rederijderskamer nogal opvallend de Kerk en haar genademiddelen over en verving die door het vertrouwen op Gods Woord alleen. Richard Clough, de zaakgelastigde van de Engelse regering in Antwerpen, schreef met enige overdrijving dat in de Gentse spelen het Woord Gods voor het eerst inde Lage Landen was geopenbaard - de reden waarom volgens hem de tekstuitgave van drukker Joos Lambrecht hier met meer gestrengheid verboden werd dan de boeken van Luther. Een regeringsman in Brussel sprak schande van het theatertoernooi. Aan keizer Karel schreef hij: *'De Gentenaren vonden geld in overvloed voor hun rederijdersfeest, maar blijkbaar niet voor het betalen van de door de vorst gevraagde belasting.'* Die laatste zinsnede was een verwijzing naar de directe aanleiding van de Gentse opstand tegen Karel v. De keizerlijke administratie, met name hooggeplaatste Brabanders die niets moesten hebben van de eigengereidheid van de Vlaamse hoofdstad, heeft nadien haar stille wraak genomen. Zo kwam het dat in 1543 de plannen van Martin Snouckaert om in Gent een megadrukkerij op te richten, waar hij naar het voorbeeld van Lyon en Italië grote juridische verzamelwerken ter perse zou brengen, botweg werden afgewezen op last van Lodewijk van Schore. Als president van een regeringsraad wilde die invloedrijke man aan het onbetrouwbare Gent zulke drukkerij niet gunnen. Alleen zijn eigen geboortestad Leuven, of anders Antwerpen, kwam daar volgens hem voor in aanmerking.

Alleszins waren verdachte toneelopvoeringen nu wel erg riskant geworden. Het Gentse schepencollege vaardigde op 20 juni 1542 een reglement uit waarbij het zon-der voorafgaande toestemming verboden was *'vut te stellene, vertoghene ofte vut te ghevene eenighe spelen, refreynen, liedekins, loven of andere dichten van rethoricquen.'* Wie, zoals Jan Utenhove, in

dat domein nog iets wilde ondernemen, deed dat dus beter buiten Gent, bijvoorbeeld in een klein, afgelegen dorp als Roborst.

De vertoning in Roborst in 1543 was nochtans niet zomaar een toevallig initiatief van de plaatselijke 'kasteelheer'. Ze mag beschouwd worden als een uiting van de nieuwgezindheid, zoals die sinds een aantal jaren in de betreffende streek aan het groeien was. Aan Jan Utenhove en zijn drie mede-initiatiefnemers werd later ten laste gelegd dat ze sinds lang onderling en met veel andere personen, '*wezende van der dwalinghe, erreure ende secte van Martinus Luther*', geheime vergaderingen hielden. Ze lazen er, zo heette het, in verboden boeken en bekritiseerden in hun gesprekken de heiligenverering, de bedevaarten, de offergaven en gebeden voor de overledenen, het vagevuur, en veel andere *erroneuse ende hereticque propositiën, al contrarie onzen kersten ghelove*.

In samenhang met het zinnenspel in Roborst dient de aandacht allereerst te gaan naar de evangelischgezinden van Oudenaarde. Daar was het immers dat Utenhove de auteur en de meeste acteurs had weten te rekruteren. Lieden uit de stedelijke middenklasse van intellectuelen, onder meer twee schoolmeesters en twee chirurgijnen, waren omstreeks die tijd in Oudenaarde bekend als aanhangers van de nieuwe religie.

- Zo was onderwijzer Pieter Scuddematte, zelf actief in rederijkersmiddens, in 1532 al een keer gestraft geweest wegens ketterij. Later hoopte hij als auteur in grotere vrijheid te kunnen werken in Antwerpen. Dat was de reden waarom hij Oudenaarde definitief verliet. In Antwerpen werd hij lid van de rederijderskamer 'De Violieren', terwijl hij eveneens zinnenspelen en balladen schreef voor de kamer 'De Olijftak'. De kwalijke teneur van zijn stukken en ook nog het feit dat hij bezig was met een Nederlandse bijbelvertaling, leidden in januari 1545 tot zijn arrestatie. Na meer dan twee jaar gevangenschap werd hij op 26 mei 1547 in Antwerpen als ketter terechtgesteld.
- Nog in 1545 leed een tweede onderwijzer, Andries Aelshuut, eveneens onder de repressie. Hij mocht in Oudenaarde voortaan geen school meer openhouden omdat hij al sinds verscheidene jaren de heiligenverering belachelijk had gemaakt. Allicht moet hij eveneens in het rederijkersmilieu worden gesitueerd, hetgeen mag blijken uit het feit dat de literaire nalatenschap van de befaamde Matthijs de Casteleyn hem ten deel viel.
- Aelshuuts vriend en geestesgenoot was de Oudenaardse chirurgijn Jan van den Broucke. Bij een huiszoeking in 1544 vond men bij hem een grote hoeveelheid ('grande abondance') verdachte boeken. Tot twee keer toe werd de chirurgijn om zijn afwijkende geloofshouding gestraft. Vermeldenswaard is wel dat Van den Broucke de zwager was van Jacob Blommaert, in 1566 lid van de calvinistische kerkenraad van Oudenaarde en later een beruchte geuzenkapitein.
- Een andere chirurgijn in de stad was Adriaan Meynfroot.
- Samen met meester-tapijtwever Gillis de Waele, iemand die betrokken was bij de organisatie van het spel in Roborst, behoorde hij tot de kring van evangelischgezinden over wie informatie bekend is uit een ketterproces tegen Pauwels Tophuve.
- Die Tophuve woonde luidens het proces-verbaal van zijn verhoor niet alleen geheime vergaderingen bij in Oudenaarde, maar hij organiseerde er ook zelf in zijn huis en zijn tuin in Ronse. Hij is overigens een sprekend voorbeeld van de wijze waarop er, ondanks de vervolgingen van de jaren veertig, in bepaalde families een continuïteit bleef bestaan in de hervormingsgezindheid. Zo leest men met betrekking tot het protestantisme met een tussenpoos van soms vele jaren telkens weer over de familie Tophuve. Zelf was Pauwels

in 1566 al overleden, maar de weduwe Tophuve nam toen actief deel aan de godsdienststroevelen in Ronse. Om die reden werd zij door Alva Raad van Beroerten verbannen verklaard.

- Haar zoon Valeer Tophuve, bekend onder zijn verlatijnste naam Valerius Pauli Tophusanus, ging in 1568 voor in de hervormde kerk van Emden in Oost-Friesland. Vervolgens was hij predikant van de kruiskerk van Gent en Antwerpen en vanaf 1575 diende hij in Rotterdam. Zulke familietraditie kan men in de ontwikkeling van het protestantisme in Vlaanderen dikwijls vaststellen.

Voor de stad van Pauwels Tophuve dient hier nog te worden aangestipt dat, zoals uit latere gegevens blijkt, het rederijersmilieu daar al evenzeer als het Oudenaardse was doordrongen van het nieuwe ideeëngoed. Er is immers sprake van opvoering van ketterse stukken in Ronse in 1548, 1552 en 1562. De drie vertoningen leidden telkens tot zware vervolgingen. Na die van 1548 werd de plaatselijke schoolmeester Jan de Zuttere, afkomstig uit Zottegem, om zijn aandeel veroordeeld tot levenslange opsluiting. Veel erger verging het Lowijs Elinck. Voor zijn verantwoordelijkheid voor de opvoering van het spel van 14 augustus 1552 op het kerkhof belandde hij op de brandstapel. Joos Elinck, misschien een verwant, was tien jaar later hetzelfde lot beschoren, nadat Pieter Titelmans, deken van Ronse en geloofsonderzoeker voor Vlaanderen, diens teksten van een opvoering die gepland was voor 16 mei 1562 net op tijd had kunnen inkijken: *'ende waren quaet bevonden ende verboden te speelen'*.

Het valt op dat - weliswaar ruim een decennium later dan in Brussel, Antwerpen, Gent of Brugge - de hervormingsbeweging ook in kleinere steden als Oudenaarde en Ronse eerst ingang vond bij lieden uit de intellectuele middenklasse. Hun nieuwsgierigheid en vernieuwingsdrift richtten zich onder meer op de misstanden in de moederkerk, en vooral op de mogelijke antwoorden die daarop bestonden of ontwaakten. Jan Utenhove, die op dat moment in Gent zelf weinig bewegingsruimte vond voor zijn plannen, heeft daar zijn profijt uit gehaald.

Een opgemerkte deelnemer aan de heimelijke vergaderingen in het huis van Pauwels Tophuve en *in zynen lochtinc* te Ronsse was niemand minder dan de maker zelf van het zinnenspel van Roborst, namelijk Gillis Joyeulx, alias den Drom. Volgens de processtukken had hij het op zich *genomen te makene ende componere een spel vul here-sizën (=ketterijen) ende dwalinghen, inhoudende de leeringhe ende secte vanden voironomden Martinus Luther*. Jan Utenhove had hem daarbij een helpende hand geboden, allicht met inbegrip van het nalezen en wellicht wijzigen of aanvullen van de tekst.

Persoonlijk nam Utenhove het initiatief om het spel te laten opvoeren op zijn kasteel in Roborst. Het rekruteren van de geschikte acteurs liep aanvankelijk niet van een leien dakje, omdat sommige aangezochte personen weigerden, andere lang aarzelden. De jonge Gentse edelman gebruikte al zijn overredingskracht om hen over de streep te trekken. De voorstelling vond plaats op een zomerse maandag, 2 juli 1543, op de binnenhof van het slot. Het was het feest van Onze-Lieve-Vrouw-Visitatie en op die vrije dag kon er dus veel volk komen. Men speelde op een stelling die voor de gelegenheid op de binnenplaats was opgetimmerd. Het *Seer schoon spel van zinnen* werd gebracht door vijf acteurs.

- Simon de Dondere was de figuur van de Evangelische Leraar, met een in de hand getiteld *Gods Verholenheid*.
- Rijcxkin du Mont speelde de figuur van de Dienaar Gods en droeg het boek *Evangelische Waarheid*. Beide personages zaten neergeknield.

- De schrijver zelf van het stuk, Gillis Joyeux, speelde de hoofdrol. Hij verbeeldde het Ongeleerd Volk. Tussen zijn vingers zat een rozenkrans die *Veel Woorden* heette en aan zijn gordel hing een bidsnoer met als naam *Kleine Aandacht tot God*. Hij droeg het boek *Betrouwen op Menselijke Scheppingen* bij zich. Arent de Kethele en Pieter van Rackelbosch, twee tapijtwevers uit Oudenaarde, hadden als taak zich voor te doen als personen die weinig verstonden van hetgeen er gezegd werd.
- Hanskin van der Schelden hield een boek vast *om also den speelders te assisteren*. Hij was dus wellicht de toneelmeester, ofwel degene die in de zogenoemde 'togen' de teksten voorlas vanachter de schermen. De 'togen' waren gesproken evocaties, een soort historische scènes die tussen het verloop van het toneelspel werden ingeschoven.
In het stuk van Roborst waren er drie:
 - het gesprek van Christus met de Samaritaanse vrouw bij een waterput,
 - Christus die vanuit een deuropening een refrein declameert op de stokregel 'al zijt ge verdoemd, wijt het niet aan Mij',
 - en tenslotte Christus die zijn hemelse Vader bidt voor de zondaars, waarna men in een kort antwoord de stem van de onzichtbare Vader hoort.
- Bij elke pauze zong Tijskin de Muldere een lied. Zulke pauzes waren zeker nood-zakelijk, want het stuk duurde vermoedelijk erg lang. Het telt immers 1515 verzen, dat is bijvoorbeeld drie keer zoveel als de meeste spelen die in 1539 in Gent waren opgevoerd.

Een gedrukt exemplaar van het zinnespel van Roborst is in 1957 teruggevonden in de Bibliothèque Nationale in Parijs door professor **Gerrit Kuiper** van de **Vrije Universiteit Amsterdam**. De inhoud is recentelijk toegelicht door Dirk Coigneau van de Universiteit Gent. (De Evangelische leeraar; 1989) Enkele van diens commentaren mogen hier samengevat worden.

Ongeleerd Volk is de Latijnonkundige leek. Hij is niet ongeletterd, maar wenst de Bij-bel en de liturgie in de volkstaal te kunnen lezen. Hij draagt een boek met gebeden en aflaten, en verder een rozenkrans en een bidsnoer. Die attributen typeren hem dus als een man die voor zijn zielenheil volop vertrouwt op zijn gedachteloos opgezegde ge-beden en op de pauselijke aflaten. In het begin spreekt hij dat vertrouwen op aflat en eigen verdiensten ook duidelijk uit. Hij toont aanvankelijk wantrouwen tegenover de nieuwe leer, maar spoedig is zijn belangstelling gewekt en noemt hij zijn tegensprekers 'bemінде vrienden', 'broeders' en 'Gods gezellen'. Er volgt kritiek op het vieren van heiligendagen, de verering van relikwieën en het versieren van altaren, beelden en kerken. Het vertrouwen op eigen verdiensten staat gelijk met een ontkenning van de verdiensten van Christus. De paus en de predikers die hun menselijke leugens voor waarheid verkopen, zijn valse draken en duivelsklerken. Het ware evangelische geloof staat gelijk met het vertrouwen dat de zich voor God schuldig wetende zondaar toont in de vrijspraak die Christus heeft verworven en aan de mensen heeft geschonken. De ware naastenliefde, bevrijd van de zorg om het eigen ik, komt uit het geloof in Christus. Van de pauselijke aflat wordt *Ongeleerd Volk* bekeerd tot de ware aflat, namelijk door berouw, bekering van zonden, het vergeven van de schuldenaren en het geloof in de vrijspraak die door Christus aan het kruis is verworven. De evangelische aflatprediking valt niet in dovemansoren. Schreiend verklaart het personage *Ongeleerd Volk* zich nu zondig voor God en spreekt hij zijn verlangen naar genade uit. Na zijn katholieke attributen als puur bedrog van zich te hebben afgeworpen, belijdt hij zijn geloof in Christus. Dan komt de vraag: 'Hoe kan hij volgens het geloof verder leven in Christus' dienst?' Als een pasgeboren kind dient de nieuwe gelovige met zuivere melk, dat is het levende Woord Gods, te worden gevoed en gesterkt. Zijn naaktheid, de zonde, wordt bedekt met een wit kleed, Christus' gerechtigheid. De

brandende fakkel die hij in de hand houdt, is het teken van de ware liefde.

De kernboodschap van het toneelstuk is dat het levende Woord Gods de scheppende kracht is die het waarachtige geloof met de ware liefde verbindt. Het Woord is de kracht waardoor het persoonlijke geloof en de individuele heiliging levend worden.

Met zijn duistere beeldspraak en zijn statische verloop bevat het stuk voor de heden-daagse lezer weinig opzienbarends. Ook voor de toenmalige toeschouwers zal het geen gemakkelijke materie zijn geweest. De vraag is dan ook in hoever veel aanwezigen zich echt bewust waren van het onorthodoxe karakter ervan. Alleszins verneemt men in de eerste weken en maanden na afloop van de opvoering niets van enig schandaal, noch welke andere reactie ook.

Pas een jaar na de feiten, in de zomer van 1544, kwam er een gerechtelijk onderzoek op gang, nog wel op uitdrukkelijk bevel van landvoogdes Maria van Hongarije. De opdracht zal zijn doorgegeven aan de procureur-generaal van Vlaanderen, de hoge gerechtsambtenaar wiens taak het was informatie te verzamelen over ketters en er rapport over uit te brengen bij de Raad van Vlaanderen in Gent. Die procureur-generaal was toen Ydrop van Waerhem (1489-1559). Hij was getrouwd met Catharina Ansins, weduwe van de voormalige baljuw van Oudenaarde, Jan Isaac, en het lijkt om die reden weinig waarschijnlijk dat hij totaal onwetend zou zijn geweest over wat er zich in de streek van Oudenaarde had afgespeeld. Vermeldenswaard is ook dat Ydrop van Waerhem sinds het huwelijk van zijn dochter Johanne in 1538 de schoonvader was van **Jan van Hembyze**, de latere sterke man van de Gentse Calvinistische Republiek.

Aan de andere zijde was er natuurlijk de persoon van Jan Utenhoves broer, Nicolaas Utenhove, raadsheer in de Raad van Vlaanderen. De veronderstelling dat hij uit familiezin aanvankelijk heeft geprobeerd de zaak toe te dekken ligt voor de hand. Dat kan een verklaring zijn voor een vol jaar uitstel.

Wie heeft er dan wél het initiatief genomen tot vervolging? Het bevel van Maria van Hongarije is misschien toe te schrijven aan een interventie van Lodewijk van Heylwichen, de president zelf van de Raad van Vlaanderen en vertrouweling van het Hof in Brussel. De Brabander Van Heylwichen was in 1541 in zijn hoge Vlaamse post benoemd door toedoen van de reeds genoemde Lodewijk van Schore, president van de Geheime Raad. Van Schore had na de Gentse opstand van 1539-1540 immers niet veel vertrouwen meer in Vlamingen. Door de benoeming van een Brabander aan het hoofd van de belangrijkste vorstelijke instelling in Vlaanderen wilde hij in dit gewest de greep van de centrale regering vergroten. Lodewijk van Heylwichen werd in Gent duidelijk niet gunstig ontvangen. Zijn mogelijke stappen in de zaak Roborst mogen blijken uit het feit dat hij persoonlijk het onderzoek volgde en in december 1544 gedurende dertien dagen aan het Hof te Brussel verbleef *'voor het beter benaarstigen van zaken van ketterij in Vlaanderen'*.

Procureur-generaal Ydrop van Waerhem, vergezeld van deurwaarder Ydrop Oste, deed een verkennende rondreis langs Roborst, Zingem, Asper, Oudenaarde, Welden, Mater, Beerlegem, Zottegem, Paulatem, Allerheiligenzwalm (nu Nederzwalm), Sint-Maria-Latem, Nederename en in de omgeving van Oudenaarde. Uit zijn bewaard gebleven rekeningen kan men zijn activiteiten gemakkelijk op de voet volgen. De enquête nam 45 werkdagen in beslag. De onderzoekers ondervroegen een groot aantal getuigen. Hun verklaringen besloegen vijf 'handen' dicht beschreven papier. In een aantal dorpen werd een vrijwilliger gezocht - en betaald! - die de huizen van de verdachten aanwees. De boeken die men tijdens huiszoekingen

vond, werden per persoon in canvaszakjes gestopt en in koffers naar Gent vervoerd. Een lijst van de boeken en het verslag van de getuigenverhoren gingen naar president Van Heylwichen. Na controle stuurde die ze op zijn beurt door naar de Geheime Raad in Brussel. Brussel vond de aangebrachte feiten ernstig genoeg om op 28 oktober 1544 de zaak in handen te geven van twee raadsheren in de Raad van Vlaanderen, namelijk meester Jacob de Blasere en meester Denijs Baelde. De Blasere werd later vervangen door meester Jacob Taccoen. Hun opdracht was door de regering zeer nauwkeurig omschreven: "Zij zullen een onderzoek instellen naar meerdere inwoners van stad en kasselrij Oudenaarde en elders, die de plakkatens op de lutherse en andere verwerpelijke sekten overtreden hebben. Het onderzoek zal in het bijzonder diegenen betreffen die enkele slechte, schandaleuze, verderfelijke, ketterse spelen hebben gemaakt en gespeeld, en tevens samenscholingen, conventikels en geheime bijeenkomsten hebben gehouden die onwettig zijn en verboden door de vorstelijke ordonnanties."

De Gentse raadsheren namen de taak zeer ter harte. Gedurende 75 dagen, zon- en feestdagen niet uitgezonderd, waren ze voltijds in de weer. De door hen samengestelde bundel bevatte niet minder dan driehonderd folio's. Dat onderzoeksdossier is jammer genoeg nog niet teruggevonden. Intussen had de regering op grond van de toegestuurde informatie een lijst laten opstellen van 59 verdachte personen die onmiddellijk dienden te worden gearresteerd. Aangezien ze verspreid woonden in een vrij uitgestrekt gebied en er gevaar bestond dat ze al bij het minste onraad zouden onderduiken, werd beslist op verschillende plaatsen tegelijk te beginnen. In de winter-nacht van 29 op 30 december 1544 hielden 54 gerechtsdienders, verdeeld over 4 groepen, een klopjacht in het betreffende gebied. In hoogsteigen persoon leidde de procureur-generaal de operaties. Hij liet zich bijstaan door de baljuw van het Land van Aalst, onderbaljuw Adriaan van Mullem van Oudenaarde, de baljuw van Zingem en zeven deurwaarders van de Raad van Vlaanderen. Uiteindelijk konden 24 personen worden ingerekend. Ze werden naar Gent overgebracht. Van de gezochten hadden er zich 35 tijdig uit de voeten kunnen maken.

Twee arrestanten uit Welden kregen de doodstraf. Zij werden op 27 maart 1545 in Gent op het Sint-Veerleplein terechtgesteld. Negen anderen kregen een fikse boete opgelegd. Achttien vluchtelingen, onder wie Jan Utenhove en al degenen die hadden meegeholpen aan de opvoering van het zinnespel in Roborst, werden tussen 23 maart en 9 mei 1545 bij verstek verbannen verklaard. Enkel Tijksen de Muldere, de man die tussen de bedrijven in liedjes had gezongen, gaf zich vrijwillig aan. Als straf moest hij in Oudenaarde op een zondag in zijn onderkleed en met een kaars in de hand meelopen in de processie en vervolgens geknield voor het altaar de hoogmis bijwonen. Gedurende twee jaar mocht hij zich niet buiten de grenzen van de stad Oudenaarde en de baronie Pamele begeven.

Bij het inzetten van de repressie was Jan Utenhove ongrijpbaar, want hij was allang in het buitenland. Op 1 augustus 1543, amper enkele weken na de opvoering in Roborst, was ook zijn moeder **Josine van de Woestine** overleden. Jan had nu wél zijn deel van het familiebezit in handen gekregen, zodat niets hem nog weerhield om in 1544 het land te verlaten. Verschillende ballingen van 1545 zijn hem vermoedelijk achternagegaan *naer Deutsche landen*. Dat staat bijvoorbeeld uitdrukkelijk in het vonnis van Pieter Peyte.

Spoedig zouden er nog meer vluchtelingen volgen uit Gent zelf. Een incident tijdens de terechtstelling van de twee ketteren uit Welden leidde immers in maart en april 1545 ook in de Arteveldestad tot een grootscheeps onderzoek, dat de namen van 27 nieuwe verdachten

opleverde. Vier van hen werden op hun beurt op 8 en 9 mei 1545 terechtgesteld. Dit was het sein voor nog eens een lange reeks uitwijkingen. Gentse geestelijken, drukkers, chirurgijns, schoolmeesters en juristen trokken weg. Ze zouden vervolgens een vooraanstaande rol spelen in Londen, Emden en het gebied van de Neder-Rijn.

Van een aantal vooraanstaande emigranten kan men de omzwervingen tamelijk goed volgen. Jan Utenhove trok via Keulen begin 1544 naar Aken, waar hij de zorg voor een dertigtal protestantengezinnen op zich nam, vooral Franssprekenden uit Waals-Vlaanderen en Artesië. In het najaar van 1545 vestigde hij zich in Straatsburg. Dat was de start van een vier jaar durende verkenningstocht naar diverse hervormde centra in de Elzas, Zwitserland en Engeland, waar hij goede relaties wist aan te knopen met een aantal reformatorische kopstukken. Het meest nog kwam hij onder de indruk van de kerkelijke organisatie in Zurich. Alhoewel hij in 1549 in Genève een persoonlijk gesprek had met niemand minder dan Calvijn zelf, zou hij tot het einde van zijn dagen niet zozeer het calvinisme dan wel de Zwitsers-Zwingliaanse kerkleer blijven aanhangen en verdedigen.

Drie ontmoetingen waren beslissend voor zijn verdere leven.

- Allereerst was er die in Canterbury met Thomas Cranmer, de grondlegger van de kerk van Engeland onder koning Hendrik VIII. Met diens hulp kon Jan Utenhove in die stad in 1549 de eerste aanzet geven tot de oprichting van een kerk voor protestantse vluchtelingen uit de Lage Landen.
- Nog hetzelfde jaar maakte hij in Keulen kennis met een tweede cruciale figuur, John Hooper, de latere anglicaanse bisschop van Gloucester. Ook Utenhoves stadsgenoot Maarten de Cleyne of Micron was erbij. Beide Gentenaren trokken daarop met Hooper mee naar Londen, waar ze enige tijd zijn gasten waren.
- Daar sloot Jan Utenhove definitief vriendschap met de Poolse reformator Johannes a Lasco, iemand die hij tevoren al bij Thomas Cranmer in Canterbury had leren kennen. De band met die nummer drie werd doorslaggevend, niet enkel voor de oprichting, maar ook voor het toekomstige reilen en zeilen van de zo uitzonderlijk belangrijke Nederlandse emigrantenkerken op vreemde bodem.

Op 29 juni 1550 kregen de geloofsvluchtelingen uit de Nederlanden in Londen door toedoen van Johannes a Lasco de beschikking over het schip van de kerk van de verdreven augustijnenbroeders, de Austin Friars.

Utenhove was een van de vier ouderlingen die op 5 oktober 1550 in de kerkenraad werden verkozen om de predikanten bij te staan in de leiding van de Nederlandstalige gemeente.

Zijn collega-ouderling was Hermes Backereel uit Ronse, die tevens optrad als schoolmeester voor de zonen van gemeenteleden.

Tot de diakens behoorden de tapijtwever Willem de Visscher uit Oudenaarde en Pauwels van Winghen uit Ronse.

Andere vooraanstaande lidmaten in de beginperiode van de Londense vreemdelingenkerk waren de geleerde Gerard Mortaigne en de ex-priester Karel de Coninck of Regius, allebei uit Gent.

Verder was daar de tapijtwever Hendrik Moreels uit Oudenaarde en de boekverkoper Bartholomeus Huusman uit Ronse. Uit deze gegevens blijkt overigens de onvergelijklijk grote betekenis van Vlaamse emigranten uit Gent, Oudenaarde en Ronse voor de stichting van de Nederlandse vluchtelingenkerk van de Austin Friars in Londen.

Ten behoeve van het Londense gemeentelieven verzorgde Jan Utenhove in 1551 op eigen kostende Nederlandse vertaling van geschriften van Johannes a Lasco. Terzelfder tijd gaf hij zijn eerste metrische psalmberijming uit, een taak die hij trouwens zijn hele verdere leven zeer ter harte zou nemen. Maar al na enkele jaren, bij het aan-treden van de katholieke koningin Mary Tudor ('Bloody Mary'), werden de deuren van de Austin Friars gesloten voor de protestanten uit de Lage Landen.

Op 17 september 1553 trok Jan Utenhove weg uit Londen, samen met 175 gemeenteleden. De onfortuinlijke zeereis, de belevenissen in Noorwegen en Denemarken, de uitdrijving uit dat laatste land, de moeilijkheden en ontberingen tijdens de verdere zwerftochten langs de kusten van de Noordzee en de Baltische Zee, en uiteindelijk de gastvrije opname door gravin Anna van Oldenburg in Emden zijn later door Utenhove kleurrijk in een boek beschreven.

In Emden verscheen in 1556 ook zijn eerste volledige Nederlandse Psalmvertaling in verzen. De verkoop werd evenwel een fiasco.

Van 1556 tot 1559 verbleef Jan Utenhove in Polen om daar samen met Johannes a Lasco te ijveren voor de invoering van de Reformatie. Hij trouwde er met de Vlaamse Anna van Coyeghem. Maar zelfs Polen en wat de Gentenaar daar verrichtte, waren ook toen al niet ver genoeg om nog onverwacht voor flink wat deining te zorgen in zijn geboorteland zelf. Aanleiding was een rapport dat de reeds genoemde Gerard Mortaigne over Utenhoves ondernemingen in Polen schreef naar zijn vader Antoine in Mechelen. Die bezorgde er op zijn beurt een kopie van aan de priester-schoolmeester Stefaan Myelbeke in Gent. Het was in diens kantoor dat inquisiteur Pieter Titelmans op 7 september 1556 de brieven van Gerard en Antoine Mortaigne in beslag wist te nemen. De vondst gaf aanleiding tot de vervolging van de hele Gentse geleerdenkring rond de reeds genoemde Karel Utenhove, een verre neef van Jan.

In de zomer van 1559 was Jan Utenhove opnieuw in Londen. Daar was na de troonsbestijging van koningin Elizabeth de Nederlandse emigrantenkerk inmiddels heropgericht. Alhoewel hij slechts de functie van ouderling bekleedde, zou hij tot aan zijn dood de onbetwiste leider van de kerkgemeente blijven. Vanuit Londen behartigde hij de stichting van andere Vlaamse vluchtelingengemeenten aan de Engelse zuidkust, in Sandwich, Norwich en Colchester. Buiten de specifieke kerkelijke sfeer speelde hij onder meer een belangrijke rol in de verplaatsing van de Engelse wolstapel van Brugge naar het protestantsvriendelijke Emden in 1564, een aangelegenheid waarover hierna nog wordt gehandeld. Tegen de Antwerpse calvinistische predikant **Adriaan van Haemstede**, die in 1560 op beschuldiging van toenadering tot de doopsgezinden als prediker werd geschorst en geëxcommuniceerd, nam hij een onverzoenlijke houding aan.

Het is reeds gesteld: in zijn kerkleer leunde Utenhove aan bij de kerk van Zürich, veeleer dan bij het calvinistische model. Met name toonde hij zich in zijn geschriften een aanhanger van de Zwitsers-Zwingliaanse opvatting van het Avondmaal, waarin de zinnebeeldige betekenis van het altaarsacrament werd benadrukt. Met zijn opvatting over het altaarsacrament als gedachtenismaal had hij al in 1549 een goede indruk gemaakt op de reformator Heinrich Bullinger in Zürich.

Veel energie stak Jan intussen in de Nederlandse bewerking van de Franse psalmvertalingen van Clément Marot en Théodore de Bèze. Zijn psalmuitgave, verschenen in 1566, was ook nu weer geen succes, omdat ze spoedig verdrongen werd door de editie van een andere uitgeweken Vlaming, Pieter Datheen, die in hetzelfde jaar verscheen. Jan Utenhove heeft dat

debacle niet meer zelf moeten beleven. Hij overleed kinderloos in Londen op 6 januari 1566, vijftig jaar oud. Zijn testament, opgesteld op 19 juli 1563, werd op 3 februari 1566 door de Londense notaris meester Huick uitvoerbaar verklaard. Het is bewaard in de Guildhall Library te Londen. De meeste bepalingen hebben eens te meer betrekking op het drukken van zijn psalm-vertaling, die hij zelf blijkbaar als zijn belangrijkste levenswerk heeft beschouwd.

Naast zijn nooit aflatende ijver voor de Reformatie is Jan Utenhove ook in een ander opzicht een opmerkelijke figuur. Hij was afkomstig uit een familie van geleerden waarin de Latijnse wereld van de humanisten *bon ton* was, maar hij heeft zich ingezet voor een volwaardige lekencultuur in het Nederlands, die zich moest kunnen meten met de Latijnse geleerdheid. Zoals veel andere reformatoren - Luther zelf is daar een eminent voorbeeld van - heeft hij het zijne bijgedragen tot de emancipatie van de geletterde leek, namelijk door hem in de eigen volkstaal te betrekken bij het geestesleven, dat tot dan tamelijk exclusief het voorrecht van de intellectuele elite was gebleven. In dat opzicht loopt er een rode draad van Utenhoves aandeel in het zinnenspel van Roborst naar zijn Nederlandse psalmvertalingen.

'Roborst' heeft ontegensprekelijk grote gevolgen gehad voor zowel de intensifiëring van de repressie tegen protestanten als voor de gereformeerde kerkopbouw in de Nederlanden. In het graafschap Vlaanderen werd de kettervervolging volledig geheroriënteerd om ze veel slagvaardiger te maken. Nu het gerechtelijk onderzoek een nooit vermoede uitbreiding van de nieuwe leer in het gebied Gent-Oudenaarde-Ronse aan het licht had gebracht, werd op initiatief van president Lodewijk van Heylwichen de bevoegdheid inzake overtreding van de ketterplakkaten teruggegeven aan de plaatselijke schepenbanken. Die werden immers geacht beter dan het gewestelijke justitiehof in Gent, de Raad van Vlaanderen, geïnformeerd te zijn over toestanden in

het eigen rechtsgebied. Maar tegelijk kwam er ook op het centrale vlak een nieuwe vervolgingsinstantie bij, waarvan veel meer efficiëntie werd verwacht. Dat gebeurde reeds enkele weken later, op 2 juni 1545, door de aanstelling van een bijzondere geloofsonderzoeker. Het was Pieter Titelmans, die met zijn rondreizende inquisitie-rechtbank bevoegd was voor het hele grondgebied van het graafschap Vlaanderen en spoedig een kwalijke faam zou krijgen als onverbidde kettervervolger.

Daarnaast heeft de ballingschap van Utenhove en enkele van zijn geestesgenoten aanleiding gegeven tot het oprichten van protestantse vluchtelingenkerken op vreemde bodem. In die gemeenten in het veilige buitenland werd het latere gereformeerde kerkverband in de Nederlanden voorbereid.

In het brede perspectief van de kerkhervorming in de Lage Landen is 9 mei 1545 -het tijdstip van de verbanning van de voornaamste aanstoker van het spel in Roborst, Jan Utenhove - nadien gezien dan ook in verschillende opzichten een echte scharnierdatum geweest.

HOOFDSTUK 5

Van geletterde mensen en geleerde schoolmeesters in Gent

Het culturele netwerk als kweekbodem van de evangelische gezindheid

Messire Rijkaert **Utenhove** uit Gent wenste dat zijn zonen een verzorgde opvoeding kregen. De oudste, Nicolaas, mocht na zijn studies in Leuven van 1519 tot 1525 aan verschillende beroemde Franse universiteiten gaan studeren. Zijn broer Jan, de man die later zo vermetel was een ketters toneelstuk te doen opvoeren op zijn buitengoed in Roborst, was enige tijd student aan de rechtsfaculteit van Orléans.

Hoe het studiecursus van een jongeman uit zo'n welgesteld gezin er doorgaans uitzag weten we uit het mooie jeugdgetuigenis van Martin Snouckaert, geboren in Gent in 1514, dankzij diens in het Gentse stadsarchief herontdekte dagboek. Martin was amper vijfjaar oud toen hij naar school ging om te leren lezen. Op z'n zevende studeerde hij Latijn in de parochieschool van Sint-Walburga in Brugge en vanaf het volgende schooljaar kreeg hij daar als huisleerling zijn eerste humanistische opleiding van kanunnik Gerardus Bachusius, de bekende schoolrector van SintDonaas. Van zijn elfde tot zijn veertiende was hij inwonend scholier in de kapittelschool an Sint-Pieters in Rijsel bij de Gentse meester Jan Wittewronghele, en vervolgens liep hij in zijn geboortestad Gent enige tijd school in het fraterhuis in het Geraard de Duivelsteen. Omstreeks zijn vijftiende verjaardag begon hij zijn studies aan de universiteit van Leuven. Hij beëindigde evenwel de vrije kunsten niet, maar begon als zeventienjarige in dezelfde stad cursus te volgen aan het beroemde Drietalencollege en aan de rechtsfaculteit. Op zijn twintigste trok hij naar het buitenland. Zijn academische pelgrimstocht — de toen klassieke peregrinatio academica — voerde hem naar de grote Franse universiteiten: over Parijs, Orléans en Poitiers naar Toulouse, waar hij op 24jarige leeftijd promoveerde tot baccalaureus en onmiddellijk daarna tot licentiaat in de rechten. De studie werd afgesloten met een toeristische rondreis langs de belangrijkste Franse steden. Zijn beroeps carrière begon Martin Snouckaert in 1539, op zijn vijfentwintigste, als advocaat bij de Raad van Vlaanderen in Gent.

Een dergelijke studiecycclus was in die tijd, althans voor rijkemanszonen, ver van uitzonderlijk. De goegode student trok, na in Leuven de vrije kunsten te hebben gevolgd, doorgaans naar een buitenlandse universiteit om er rechten, medicijnen of theologie te studeren. De Franse universiteiten lagen het best in de markt. Verschillende Gentenaren studeerden in Parijs, Orléans, Toulouse, Poitiers of Montpellier. Vooral die laatste universiteit was nogal populair in de stad, maar ze stond in katholieke milieus in een kwade reuk. Landvoogdes Margaretha van Parma liet daarom in 1565 in Gent discreet informeren naar ouders die hun kinderen naar Montpellier hadden gestuurd. Namen, toenames en kwalificaties, alles moest ze weten.

Naast de Franse universiteiten waren ook Heidelberg en Basel in trek. Veel minder in aantal waren de Gentenaren die in Keulen, Marburg of Rostock universiteit liepen. De aantrekkingskracht die Wittenberg in Luthers tijd bij diens ordegenoten van het Gentse augustijnenklooster had gehad, ging na 1540 weer verloren. Aan de Académie van Calvijn en Théodore de Bèze in Genève tellen we vanaf 1562 slechts enkele Gentenaren. Wie vanuit Vlaanderen uitdrukkelijk naar een protestantse universiteit wilde, koos liever Heidelberg en na 1575 ook Leiden. En ten slotte was er een exclusief clubje Gentse jongelui dat zich na hun universiteitsdiploma nog een doctoraat in de rechten of de theologie kon veroorloven en

daartoe over de Alpen trok naar een van de beroemde Italiaanse universiteiten in Bologna, Padua of Rome.

Dat zijn de lotgevallen van studenten uit de elite. Er was tussen 1500 en 1580 in de universitaire opleiding van sommige bemiddelde Vlaamse jongeren een openheid en een internationalisme die voorheen (en ook naderhand, tot circa 1850 toe) nauwelijks geëvenaard werden. De happy few van humanisten, wetenschapslui en leidende reformatoren sproot eruit voort. Net zo zou dat het geval zijn - weliswaar met ruim een halve eeuw vertraging - met de voortrekkers van de katholieke Contrareformatie. Maar na 1600 kwamen buitenlandse studiereizen in de Spaanse Nederlanden bijna niet meer voor, omdat ze kortweg verboden werden. Vanuit katholiek standpunt bekeken zou men kunnen stellen: terecht. Recent onderzoek naar de religieuze gezindheid van de Bruggelingen die in de tweede helft van de 16de eeuw in het buitenland hadden gestudeerd, wees uit dat later bijna één vijfde de nieuwe religie goed gezind was.

Graad van geletterdheid

Vraag is hoe de studiekansen lagen voor kinderen uit de middenklasse. De opkomst van de evangelische beweging in de Nederlanden heeft daar alleszins veel mee te maken. Zoals het voorbeeld van Brussel al heeft duidelijk gemaakt waren nieuwgezinden in de beginfase gestudeerde lui, zoals geestelijken, juristen, artsen en schoolmeesters, of kwamen ze uit het artistieke milieu van schilders, tapissiers, drukkers. Later lieten ook de rederijkers, als pioniers van een volwaardige volkscultuur die de evenknie probeerde te worden van de Latijnse geleerdheid, zich niet onbetuigd. Al die mensen waren in staat druksels te lezen, onder meer ook die waarin de nieuwe ideeën werden uiteengezet of gepropageerd.

De vroege impact van de nieuwe gezindheid in onze streken mag dus niet los worden gezien van de groeiende alfabetisering van de middenklasse na 1500. Tegelijk moet men stellen dat de 16de eeuw bij uitstek de eeuw van het boek was. Drukkers, uitgevers en boekhandelaars stonden midden in de schokkende veranderingen van hun tijd. Zij waren spilfiguren tussen de opdrachtgevers, die hun manuscript ter publicatie aanboden, en de lezers, over wier smaak en interessegebied ze vanzelfsprekend goed geïnformeerd moesten zijn. Alle krachten die in de 16de eeuw werkzaam waren, bedienden zich van het boek als instrument en ook als wapen. De drukpers was misschien wel het belangrijkste middel tot verspreiding van de humanistische kennis en evenzeer van de nieuwe opvattingen op godsdienstig gebied. Met een welsprekende Franse term wordt het opkomende protestantisme wel eens *livresque* genoemd, onlosmakelijk verbonden met het boek. Dat is in zoverre juist dat de verspreiding van de leer van Luther, Menno en Calvijn ondenkbaar zou zijn geweest onder het gedrukte boek. Men kan dan ook goed vaststellen dat in Vlaanderen de bestrijding van de ketterij tot 1535 toe grotendeels een hardnekkige poging was om het verkopen en lezen van ketterse druksels tegen te gaan.

In een boek over het protestantisme is het dus niet ongepast de opleiding van de jeugd tot boekenlezers en kritische beschouwers van het nieuwe gedachtegoed na te gaan. Men mag aannemen dat in de Nederlanden van de 16de eeuw een aanzienlijk gedeelte van de jongens enig onderwijs genoot en op z'n minst kon lezen en schrijven. Dat laatste gold alleszins voor de mannelijke inwoners van de meest ontwikkelde gewesten, namelijk Vlaanderen, Brabant en Holland. De Italiaan Lodovico Guicciardini gewaagt in 1567 van een peil van geletterdheid dat in verhouding met andere gebieden van het toenmalige West-Europa zeer hoog was.

‘Hier hebben eertijds gheweest ende zijn nu noch veel geleerde mannen in alle wetenschap ende konste wel gheschickt. De ghemeyne lieden hebben meestendeels wat beginsels in Grammatica: ende konnen schier al t’samen, jae oock de boeren ende landslieden, ten aller minsten lezen ende schrijven. Hebben daer en boven de conste en de wetenschap van ghetneyne spraecken soo ghemeynsaem dattet te verwonderen is. Want daer zijnder veel die hoe wel zij noyt buytens landts en hebben gheweest, nochtans konnen behalven heur moederlijcke tule veel vreemde talen spreecken besonder Pre nsoys welck onder hen seer ghemeyn is: veel spreken Deytsch, Engelsch, Italiaens ende ander vreemde talen. Heurlieder moedersche spraecke behalven sommige plaetsen daer men Fransoys ende Duytsch spreeckt, wordt vande vreemdelinghen geheeten Vlaemsche ende oock Duytsche, in Latijn Teutonica..’

De concentratie van dichtbevolkte steden maakte dat de scholen niet langer exclusief de opleiding tot geestelijke of ambtenaar ten goede kwamen. Ook veel andere mensen konden de lees, schrijf en rekenkunst niet meer missen voor hun beroep van handelaar of ambachtsman. Over die geletterdheid heeft men maar weinig cijfermatige gegevens. Als men nochtans bijvoorbeeld de leescultuur mag aflezen van het aantal producten van de prille drukunst, dan springen de Nederlanden in vergelijking met de omringende landen duidelijk in het oog. Men telt er 1705 incunabels, tegenover 1050 à 1100 in Frankrijk en Franstalig Zwitserland, 833 in Spanje en Portugal en 364 in Engeland. Voor de 16de eeuw is er nog niet voldoende vergelijkingsmateriaal, maar de gegevens over het intellectuele netwerk tonen ook in het Vlaanderen van die tijd een levendig niveau.

Terecht stelde de Nederlandse historicus Rogier dat men tot dusver een te geringe voorstelling heeft gehad van de algemeenheid van het 16de eeuwse volksonderwijs in onze gewesten. En inderdaad, telkens opnieuw verbaast het de hedendaagse onderzoeker — bij het lezen van bijvoorbeeld de verhoren van gevangenen kettters — te vernemen dat eenvoudige mensen als een droogscheerder, een schoenlappersknecht of een mandenmaker in de bijbel hadden gelezen of op z'n minst enkele passages eruit wisten te citeren. De molenaarhoutzager Jan van Hasselt en de liedjeszanger Lieven de Keyser, allebei uit Gent, zien we in het begin van de jaren vijftig optreden als voorlezers in de doopsgezinde broederschap in Amsterdam. Ze leerden er ook ongeletterde geloofsgenoten lezen. Orgelmaker Isbrand Meysembaert gaf in Brugge privéles aan de hand van een protestants martelarenboek. In het vorige hoofdstuk zagen we reeds dat tijdens huiszoeken bij bewoners van verschillende plattelandsdorpen in de streek tussen Gent en Oudenaarde de gerechtelijke overheid veel handschriften en druksels in beslag wist te nemen.

De tamelijk hoge graad van alfabetisering is des te opmerkelijker als men bedenkt dat na de godsdiensttroebelen alleszins in de Zuidelijke Nederlanden veel daarvan weer verloren is gegaan. Het heeft er alle schijn van dat het geduurd heeft tot de eerste helft van de 18de eeuw vooraleer in Vlaanderen de sterke terugval in de lees en schrijfbekwaamheid weer was opgehaald.

Lager onderwijs werd aan kinderen vanaf een jaar of zes verstrekt in de zogenoemde cleyne scholen. Daar werden de eerste beginselen van het lezen, het schrijven en verder catechismus en kerkzang onderwezen. De scholen waren gewoonlijk per parochie georganiseerd, maar in de middelgrote en grote steden was er daarnaast nog de kapittelschool, terwijl er overal verspreid talrijke particuliere schooltjes bestonden. Rond 1560 hielden in Antwerpen minstens 150 schoolmeesters een privéschool open. Kinderen van behoeftige ouders konden bovendien terecht in de armenscholen. De bekendste was de Borgardenschool in Brugge, waar in 1550 ongeveer 230 kinderen tussen achtnegen en dertien jaar school liepen op zon en feestdagen. Ook bijvoorbeeld in Gent, Sluis, Eeklo, Oudenaarde, Rijsel, Veurne,

Ieper en Kortrijk waren er goed functionerende armenscholen. Voor Kortrijk bestaat er een volledige scholenlijst van omstreeks 1568, waarin melding wordt gemaakt van een voorspoedige en drukbezochte armenschool, van meisjesscholen in het begijnhof en in de nonnenkloosters, van de kapittelschool van Onze-Lieve-Vrouw met twee leraren en ten slotte van drie privéscholen.

Ontwikkeling van het onderwijs onder humanistische invloed

Gent, gedurende de hele Middeleeuwen de grootste stad van de Nederlanden, was in de 16de eeuw op zijn retour. Met nog zo'n 42.000 inwoners — tegenover 65.000 tijdens zijn hoogtepunt — werd het door Antwerpen met flinke vaart voorbijgestevend. Kwam Gent ook als scholenstad helemaal in de schaduw te staan van Antwerpen, dan werd er toch een vrij levendige onderwijsactiviteit ontplooid. Naast de traditionele kloosterscholen van Sint-Pieters, Sint-Baafs, de minderbroeders en de augustijnen — uitsluitend met het oog op de eigen orde — waren er de kapittelschool van Sint-Veerle en de fraterschool aan de Reep. Vooral waren er zo'n veertig lekenscholen, waar in 1567 door ruim vijftig schoolmeesters en schoolmeesteressen onderricht werd gegeven (ter vergelijking: in Rijsel waren er in 1569 elf). Alle aandacht ging hierbij vanzelfsprekend naar schrift en lectuur, en het wekt in een tijd waarin boeken nog erg duur waren, enige vertedering te lezen dat schoolmeester Lievin Boone in 1543 met boekverkoper Jan van den Steene een contract afsluit waarbij de betaling van de aangekochte schoolboeken gespreid wordt over drie jaar.

Het valt moeilijk na te gaan om welk soort scholen het geval per geval ging. Er zijn alleszins ook gespecialiseerde opleidingen geweest, bijvoorbeeld in de Franse school van meester Gilles Arondeaux aan de Mere, thans Korte Meer-Universiteitsstraat. Cornelis de Meerschman, keurbroeder van Hulster Ambacht, had er naar eigen zeggen aritmetica en geometrie gestudeerd. Dezelfde vakken werden onderwezen door de straks nog te noemen Jan Ottho. Allicht zal daar gebruik zijn gemaakt van *Een sonderlinghe boeck in dye edel conste Arithmetica*, in 1537 (Gillis Cock, Antwerpen) gepubliceerd door Gillis van den Hoecke, een man die in zijn officina aan de Gentse Zandberg zijn kalenders verkocht en er misschien ook school hield. Het boek begint met het aanleren van de vier hoofdbewerkingen. Ten behoeve van de kooplieden gaat Van den Hoecke vervolgens uitvoerig in op de kennis van maten en gewichten en van de verschillende munten. De algebra krijgt 44 bladzijden. Het boek eindigt met een handleiding voor landmeters.

Meer verspreid was de specialisatie Latijn. Volgens de kroniekschrijver Van Campene waren er in 1571 een twaalftal Latijnse scholen in Gent, maar in de eerste helft van de eeuw waren ze alleszins nog beduidend minder in aantal en allicht ook in kwaliteit. Was het niet Erasmus die onder de perenboom van zijn buitenverblijf in Bergen op Zoom zich, volgens zijn Boek tegen de Barbarij (1520), samen met enkele geestesverwanten afvroeg hoe de westerse beschaving na de Klassieke Oudheid zo diep was kunnen vallen? Ze kwamen tot de slotsom dat alle schuld bij het slechte onderwijs lag. Onbekwame schoolmeesters hielden onwetendheid in stand, daarin aangemoedigd door geestelijken die geen behoefte hebben aan een mondig publiek. Het geleerde gezelschap hield aan het einde een vurig pleidooi voor de studie van de klassieke letteren.

De gestage groei van de Latijnse scholen na 1540 was ongetwijfeld mee te danken aan de weldadige invloed van de humanistische belangstelling voor het onderwijs in het algemeen en voor een betere talenkennis (Latijn, later ook Grieks en in zeldzame gevallen Hebreeuws) in

het bijzonder. Alvast moet worden benadrukt dat — hoe opmerkelijk het net van lagere scholen hier en elders ook was — het vooral de middelbare scholen van humanistische stempel waren die in de 16de eeuw het unieke karakter hebben uitgemaakt van de schoolopleiding in onze gewesten. Het is bijvoorbeeld opmerkelijk dat er in het landelijke Vlaamse Westkwartier (thans Frans-Vlaanderen en de Westhoek in België) een net van goede schooltjes ontstond, dat zich uitstreckte tot onooglijke dorpjes als Boeschepe, Wilder, Wormhout en Herzele. Er werd daar Latijns en in sommige gevallen zelfs Grieks onderricht verstrekt.

Het leerprogramma van die *grootte* scholen bestond voornamelijk uit doorgedreven godsdienstonderwijs en een elementaire studie van de profane wetenschappen, de zogenoemde zeven vrije kunsten, ter voorbereiding op de universiteit. De term zelf, in het Latijn *artes liberales*, stamt uit de Romeinse tijd, toen die wetenschappen geacht werden het voorrecht te zijn van vrije burgers. Simpel gezegd bestond de opleiding uit twee leergebieden, taal en wiskunde. De drie taalvakken, namelijk *grammatica*, *retorica* en *dialectiek* of *logica*, waren de belangrijkste. Ze moesten de leerlingen trainen in een actieve en passieve beheersing van het Latijn, een onmisbare voorwaarde voor de vervulling van ambtelijke of kerkelijke functies en ook voor het verrichten van wetenschappelijk werk. De vier wiskundige vakken, samen het *quadrivium* genoemd, waren rekenkunde, wiskunde, sterrenkunde en muziek. Met muziek was niet zozeer de praktijk van het musiceren als wel een soort wiskundige muziektheorie bedoeld. De humanisten hebben geprobeerd het onderwijs in de vrije kunsten aanzienlijk te verbeteren. Volgens hen moesten begaafde jongeren kunnen profiteren van de schatten aan kennis die uit de Klassieke Oudheid en het vroege christendom bewaard gebleven waren en die, weer tot leven gewekt, in hun ogen zouden bijdragen tot een betere maatschappij.

De grootste en bekendste **Latijnse school** in Gent was die van het Fraterhuis van de broeders van het Gemene Leven *hiëronymieten*. Ze was sinds het midden van de 15de eeuw ondergebracht in het Geraard de Duivelsteen aan de Reep. In het begin van de 16de eeuw liepen er steeds twee à driehonderd leerlingen school, niet alleen zonen van Gentse burgers, maar ook — als externen — kinderen uit soms verafgelegen plaatsen als Brussel, Sint-Omaars (Saint-Omer), Waasten, Brugge en Kortrijk. Dankzij beurzenstichtingen konden enkele arme kinderen hier eveneens terecht. De belangrijkste stichting heette 'Vinderhout', ten behoeve van dertien bursalen. Ze was in het leven geroepen door het Gentse patriciërsechtpaar Lieven van Pottelsberghe, heer van Vinderhout, en Lievina van Steelandt, ter nagedachtenis aan hun jong overleden zoonstudent.

In de fraterschool kwamen de scholieren binnen op de leeftijd van twaalf à dertien jaar. Gespreid over vier schooljaren volgden ze een programma met godsdienstonderwijs en talen (Latijn en Grieks), inclusief noties van theologie en filosofie. Een van de scholieren, de reeds genoemde Martin Snouckaert, vertelt hoe hij er tijdens zijn studietijd in 1528-1529 ook toneelspeelde. En uit het feit dat er in het Gentse Sint-Hiëronymushuis tussen 1547 en 1562 steeds vijf koorknappen van de hofkapel van Brussel studeerden, mag men opmaken dat er nog andere nevenschoolse activiteiten plaatsvonden. Oud-leerlingen waren onder meer de bekende boekdrukker en humanist Judocus Badius Ascensius (1462-1535) en Lodewijk van Vlaanderen, heer van Praet (1488-1555), persoonlijke vriend van Erasmus en een van de belangrijkste politieke figuren in de Nederlanden tijdens de regering van keizer Karel V. Badius liep hoog op met het onderwijsniveau in de Gentse fraterschool. De humanistische priester Cornelis Musius — de man die later als rector van het Sint-Agathaklooster in Delft door de geuzenkapitein Lumey gruwelijk ter dood zou worden gebracht — was vanaf 1523

enige tijd leraar in de Gentse school. Misschien was het tengevolge van in Gent aangeknoopte relaties dat hij in de jaren dertig in Parijs vertrouwelijk omging met Judocus Badius en diens humanistische vriendenkring aldaar. Ook uit andere gegevens mag worden opgemaakt dat de hiëronymietenschool een niet onbelangrijke rol heeft gespeeld bij de invoering van het humanisme in Gent.

Zeker hebben enkele privéscholen daar evenzeer toe bijgedragen. De Zeeuw Adriaan van Baarlen studeerde van 1497 tot 1501 in Gent Latijn bij Pieter Scotus. Veel later, toen hij als Hadrianus Barlandus door toedoen van Erasmus professor Latijn was geworden aan het Drietalencollege van Leuven, sprak hij nog met achting over zijn 'zeer geleerde leraar' uit Gent. Hij wist zich nog de onvoorstelbare pracht en praal in die stad ter gelegenheid van de doopplechtigheid van prins Karel (de latere Karel v) in 1500 voor de geest te halen. Omstreeks die tijd had ook de drukkerhumanist Robert de Keyser een Latijnse school geopend in zijn huis De Lintworm op de Korenlei, het huidige restaurant Graaf van Egmond. Zijn vriend Erasmus maakte hem in september 1503 een compliment met de voortreffelijke vooruitgang in de studie van het Latijn van zijn scholieren. Er waren inderdaad studenten bij die klinkende namen zouden krijgen in de geschiedenis van het Nederlandse humanisme, onder meer de historicus Jacob de Meyere uit Vleteren, auteur van de bekende *Geschiedenis van Vlaanderen*, en de dichter Eligius Houckaert.

Die Eligius Houckaert studeerde daarna aan het beroemde College Montaigu in Parijs. Ook hij onderhield contacten met Erasmus. In 1513 opende hij in Gent een Latijnse school in het huis *In de Roose* op de Zandberg, tegenover het Sint-Jorishof. Zijn ondermeester was Jan Wittewronghele of Lacteus. Die begon in 1518 op zijn beurt met eigen onderwijs in Gent, maar in 1525 was hij rector van de kapittelschool van Sint-Pieters in Rijsel. Houckaerts school had grote faam. Tot de uitblinkers onder zijn studenten behoorde Joris Cassander uit het West-Vlaamse Pittem, de man die later in Duitsland een zo vooraanstaande rol zou spelen als bemiddelingstheoloog tussen katholieken en protestanten. Zelf begon Cassander zijn carrière in 1540/1541 als leraar in de school aan de Zandberg, waarna hij in Brugge ging doceren aan de Stichting Cuba, een hoogstaande humanistische onderwijsinstelling, die evenwel op nogal wat tegenkating stuitte van het conservatieve Brugse milieu. Andere bekende leerlingen van Houckaert waren de geleerde onderwijzer Paul Liebaert of Leopardus uit Izenberge bij Veurne, Cornelius Jansenius uit Hulst, de latere eerste bisschop van Gent, Hilarius Bertholf, die enige tijd privésecretaris van Erasmus in Basel was, en waarschijnlijk ook Jan Utenhove, een goede vriend van Cassander en later — zoals we reeds hebben gezien — de stichter en gezaghebbende 'ouderling' van de kerk voor protestantse vluchtelingen Austin Friars in Londen.

Heel opvallend illustreert het Gentse onderwijsmilieu hoe het humanisme naar het model van Erasmus vrij spoedig een teken van tegenspraak werd en mettertijd tot een breuk leidde in het geleerdenwereldje van de stad. Ene Eligius Houckaert schaarde zich aan de zijde van de roomse orthodoxie, hetgeen onder meer blijkt uit zijn vertaalwerk van de Refereynen van de Antwerpse rederijkster Anna Bijns tegen de Lutherse dwalingen. Sommigen van zijn collega's kwamen dan weer op den duur aan de andere kant van de religieuze scheidingslijn terecht. Zo iemand was Sebastiaan Neusen of Noutzenus, afkomstig uit (het nu verdronken) Saeftinghe in Noordoost-Vlaanderen. Hij was een van de eersten die in Leuven Hebreeuws had gestudeerd bij Adriaan Adriaensz., een professor die later naar de Lutherstad Wittenberg uitweek. In de beginnende jaren twintig gaf Neusen in Gent privéles in de klassieke talen. Voor de geschriften van Luther bracht hij een meer dan gewone belangstelling op, wat wel de reden

kan zijn geweest waarom hij in 1525 naar Antwerpen verhuisde. Spoedig na zijn aankomst werd hij daar evenwel opgespoord op verdenking van ketterij. Hij trok op zijn beurt naar Wittenberg en vanaf 1527 doceerde hij Hebreeuws aan de pas gestichte universiteit van Marburg.

Nieuwgezindheid was er blijkbaar ook in de fraterschool aan de Reep. Van hieruit correspondeerde de hiëronymietenbroeder Johannes Cousaert in 1531 met Zwingli in Basel. Hij had onder meer diens *De providentia Dei* (1530) gelezen en vroeg hem enige uitleg over zijn opvattingen betreffende de predestinatie. Hij was tevens op de hoogte van het verschil van mening tussen Luther en Zwingli over de aanwezigheid van Christus' lichaam en bloed in het altaarsacrament. Hij deed een uitgesproken keuze voor Zwingli, die hij naar eigen zeggen als een vader vereerde. 'Uw gezag is mij allerheiligst', zo schreef hij naar de Baselse reformator.

Toen Joris Cassander van Gent naar Brugge was gegaan, werden diens lessen daar gevolgd door Jan Oste of Ottho. Die jongeman kwam daarop in Gent wonen om er zelf onderwijs te geven in de oude talen. In 1546 kocht hij hier het Calle Bontinxsteen in de Talleboomstraat (nu Ursulinenstraat), vlak bij de Zandberg. Dat wettigt de veronderstelling dat hij de school van dein 1544 overleden Eligius Houckaert had overgenomen. Hij ontpopte zich als een veelzijdige geleerde, op wie het Gentse schepencollege herhaaldelijk een beroep deed. Zo was hij in 1549 betrokken bij de organisatie van de *Blijde Intrede* van prins Filips, de toekomstige koning Filips II van Spanje. Hij maakte er een waar geleerdenspektakel van, waarin Latijn en Hebreeuws een voorname rol speelden. In 1550/1553 vervaardigde hij voor de stad het eerste geometrische plan van Gent, dat evenwel tot op heden niet is teruggevonden.

In de Onderstraat, niet ver van de school van Jan Ottho, bevond zich het huis van de bekende Gentse drukker Joos Lambrecht, dat een uitgang had op de Hoogpoort, tegenover het schepenhuis. Net als Robert de Keyser was Lambrecht bij het begin van zijn loopbaan enige tijd schoolmeester geweest. Een carrière van onderwijsman naar drukker was eigenlijk niet ongewoon. Na De Keyser en Lambrecht ging die traditie in Gent nog verder met Hendrik van den Keere de oudere en, in de Calvinistientijd, met Cornelis de Reeckenaere. Joos Lambrecht is een sprekend voorbeeld van de logica in zulke beroepsevolutie. Ook in zijn typografische bedrijvigheid gaf hij immers blijk van een pedagogische bekommernis, bijvoorbeeld in het gebruik van de volkstaal. De verwarde toestand in de spelling van het Nederlands hield hem zozeer bezig, dat hij met zijn boekje *Nederlandsche Spellinghge* uit 1550 een heuse spellinghervorming voorstelde. Voor zover bekend is hier de taal van de Diets sprekende inwoners van de Lage Landen voor de allereerste keer het 'Nederlands' genoemd, waarbij Lambrecht het evenwel in het voorbericht van een ander boek nodig achtte te verduidelijken dat het hier gaat over 'ons nederlants, duutsch of vlaemsche sprake'. Zijn aandacht voor de spelling en de zuivering van het Nederlands was tekenend voor de houding van een aantal intellectuelen.

Lucas d'Heere zou later, in zijn dichtbundel *Den Hof en Boomgaerd der Poësien* (Gent, Ghileyn Manilius, 1565), in dezelfde geest een pleidooi houden voor de volkstaal: 'Ende bouen al behooren vvy ons eighen tale meer te ghebruycken om die ende ons land te verciereren.'

Het was ook dat taalbewustzijn dat Joos Lambrecht ertoe bracht in 1539 als eerste een Nederlandse tekst in de als modern beschouwde romein te drukken, in plaats van in gotiek. Hij was van oordeel dat die letter 'allen anderen vlaemschen letteren in vettigheden ende gracyen te boven gaat'. Maar hij had er weinig succes mee en zag zich genoodzaakt voor zijn

volgende Nederlandstalige boeken alweer van de vertrouwde 'ouderwetse' gotische letter gebruik te maken.

Het bewuste boek in romeins corpus was de uitgave van de refrainen van de beruchte rederijkerswedstrijd in Gent in 1539. Terzelfder tijd drukte Lambrecht een tweede boek, nu weer in gotische letter, met de zinnespelen van hetzelfde concours. Voor zover bekend zijn het de eerste rederijkersspelen die in druk werden uitgegeven. Maar de stukken waren, zoals reeds werd vermeld, helemaal doordrongen van de nieuwe religieuze ideeën. Vrijwel onmiddellijk werden ze op de index geplaatst. En toch waren het niet de beruchte Gentse spelen van 1539, wel het in druk uitgegeven van een onderwijsboekje, waardoor Joos Lambrecht in aanraking kwam met de justitie. In 1545 kwam het handboek *Korte instructie ende onderwijs* van de Mechelse kanunnik Cornelis van der Heyden van zijn pers. Vanwege de afwijkende visie op de heiligen en beeldenverering, de betekenis van het priesterschap en het altaarsacrament, werd het geschrift als ketters bestempeld. Joos Lambrecht belandde in de gevangenis, maar wist zijn rechters te overtuigen van zijn goede trouw en kwam er wegens zynen goede faame, naerve ende conversatie, met een lichte straf vanaf. In 1553 stopte hij zijn bedrijvigheid in Gent. Hij is dan een vrijer klimaat gaan opzoeken in Wezel, aan de Neder-Rijn, een veilig toevluchtsoord voor nog een aantal andere drukkers uit de Lage Landen.

Vóór zijn vertrek in 1553 verkocht Joos Lambrecht zijn huis aan Pieter van den Keere. Diens zoon Hendrik hield er een Waalse school, zeker tot 1556, toen hij zelf begon te drukken en daartoe volgens kenners de mooiste letters sneed die de Lage Landen in de 16de eeuw hebben voortgebracht. Het heeft er alle schijn van dat zijn onderwijs werd overgenomen door meester Jan Tayaert, ofwel dat die in een nabijgelegen huis een eigen school opende. Karel van Mander uit Meulebeke, later de bekende schrijver, dichter en schilder, was vermoedelijk een van diens scholieren, voordat hij in de leer ging bij de schilderrederijker Lucas d'Heere. Tot twee keer toe werd Tayaerts school door de schepenen gesloten op verdenking van onorthodoxe lessen. In 1566 behoorde Tayaert tot de voornaamste Gentse Calvinisten.

Nog in dezelfde buurt, in het huis In den Reghenboghe op de Hoogpoort, was in 1557 de Latijnse school van Daneel van Lancenberghe gevestigd. Hij was bevriend met de humanistische boekdrukker en oriëntalist Frans van Ravelingen (Raphelingius), de schoonvader van drukker Christoffel Plantijn. Misschien waren ze jeugdvrienden, want Raphelingius, afkomstig uit Lannoy bij Rijsel, had zijn vroegste opleiding eveneens in een Gentse school genoten. Na van Lancenberghes overlijden, waarschijnlijk in 1564, werd zijn plaats ingenomen door meester Christiaan de Rycke.

Uit de bewaard gebleven lijst van diens 25 studenten, onder wie Daneel van Lancenberghes zoon Frans, blijkt dat zijn onderwijs in wijde kring een goede faam bezat. Er waren enkele Gentenaren bij, maar andere scholieren kwamen uit Kamerijk, Chimay, Doornik, Rijsel, Ieper, Diksmuide, Kortrijk en Oudenaarde. Ook meester Christiaan de Rycke manifesteerde zich in 1566 als overtuigd Calvinist. Bij het inzetten van de vervolging nam hij verschillende van zijn pupillen mee op de vlucht naar Londen, waar hij zich hun verdere opleiding aantrok. Zijn leerling Frans van Lancenberghe komen we in 1578 tegen als hervormd predikant van Kortrijk, vervolgens van zijn geboortestad en later van Rotterdam. Het was vooral diens jongere broer Filips, geboren in Gent in 1561, die — alhoewel hij eveneens predikant werd (als amper 18-jarige preekte hij reeds in Eksaarde en Zaffelare, vervolgens in Gent, Antwerpen, Goes en Middelburg) - de wetenschappelijke traditie van het Gentse schoolmeestersgezin Van Lancenherghe voortzette. Hij is beroemd gebleven om zijn baanbrekende publicaties op het gebied van de astronomie en was de eerste gereformeerde predikant die het stelsel van Copernicus verdedigde. Over een andere bekende leerling van

Christiaan de Rycke. Jan Lamoot, met roots in Reningelst in West-Vlaanderen, wordt hierna nog gehandeld.

Onderwijs en hervormingsgezindheid

Herhaaldelijk was er al sprake van protestantse invloeden in de Gentse privéscholen. Voor de context moeten we terug naar de school van Jan Ottho in de Talleboomstraat bij de Zandberg. Een van de studenten daar was **Karel Utenhove de jongere**. Meester Ottho maakte deel uit van de geleerdengroep die vader Utenhove, eveneens met de voornaam Karel, rondom zich had bijeengebracht. Karel Utenhove de oudere was een belangrijk man. Hij was verschillende keren voorschepen, dat is burgemeester, van Gent. Bij zijn vrienden genoot hij het aureool in zijn jonge jaren huisgenoot van Erasmus te zijn geweest in Basel. De activiteiten van het uitgelezen gezelschap, waartoe dus ook Jan Ottho behoorde, evolueerden na 1545 tot een soort 'salonprotestantisme'. Er behoorden nog andere schoolmeesters toe.

Zekerheid is er over Stefaan Myelbeke, over wie we het hierna zullen hebben.

Misschien had ook **Mathieu de le Becque**, afkomstig uit Doornik, er contacten. In Gent hield hij een Waalse school. Tijdens de hevige kettervervolgving van 1545 in die stad, tengevolge van de opvoering van het ketterse toneelstuk in Roborst, richtte hij een brief aan de heren van het hoge justitiehof in de Raad van Vlaanderen, met het dringende verzoek *'dat sy haer handen niet en souden ontreyngigen met het ontschuldich bloedt der rechtveerdige te storten'*. De daaropvolgende jaren blijkt hij zijn protestantse overtuiging consequent bij zijn scholieren te hebben ingeprent.

Tijdens zijn gevangenschap in 1549 zei hij immers tijdens een verhoor dat het volgens hem niet volstaat het waarachtige geloof in eigen hart te bewaren, maar dat men het anderen moet bijbrengen, ieder volgens het talent dat hij van God heeft ontvangen. Op 27 september 1549 werd de Waalse schoolmeester op de Vrijdagmarkt als ketter verbrand.

Duidelijker aanwijsbaar zijn de connecties van priester Stefaan Myelbeke met de Utenhovekring. Als onderwijzer hield hij een schooltje voor een tiental rijkemanskinderen bij Sint-Agneten op de Ganzendries. Voor zijn studenten publiceerde hij in 1555 bij de Gentse drukker Salenson een *Curt onderwijs huuter heyligher schrifture*. Hij maakte er zich in de ogen van orthodoxe katholieken ten zwaarste verdacht mee.

De geloofsonderzoeker voor Vlaanderen Pieter Titelmans wist af van de heterodoxe activiteiten in de omgeving van Karel Utenhove, maar kon wegens het hoge aanzien van de betrokkenen niet zomaar optreden zonder degelijk bewijsmateriaal. Tot hij in Ronse bij de arrestatie van een zekere Arent Latau, iemand die als verbindingsman met uitgeweken protestanten in Emden en Londen optrad, een brief vond waarin onder meer de naam van Stefaan Myelbeke stond. Een huiszoeking in diens woning in de Abrahamstraat in Gent bracht veel bezwarend materiaal aan het licht. Het stelde de inquisiteur in de daaropvolgende weken en maanden in staat een reeks personen van aanzien uit de Gentse geleerdenwereld op de lijst van verdachten te plaatsen. De priesteronderwijzer Myelbeke zelf zwoer na een langdurig proces op 30 januari 1557 zijn ketterse dwalingen af. Maar Karel Utenhove en vele van zijn gelijkgezinde vrienden voelden zich daarna niet meer veilig in Gent. Ze verlieten bijna allemaal de stad en trokken naar het Oost-Friese Emden, naar Frankfurt, Straatsburg, Heidelberg, Londen, Wezel, Rostock en Wismar.

Ook schoolmeester Jan Ottho trok zijn conclusies en vestigde zich met zijn gezin in Duisburg aan de Rijn. Reeds sinds 1552 verbleef de Vlaamse cartograaf Gerard Mercator daar. Ongetwijfeld kenden beiden elkaar goed, aangezien Mercator in 1540 enige tijd in Gent aan

zijn kaart van Vlaanderen had gewerkt. Spoedig kwamen er in Duisburg nog andere Vlaamse geleerden aan die het vervolgingsklimaat in het thuisland waren ontvlucht. Van het tot dusver onbelangrijke Rijnstadsje maakten ze een echte *Gelehrtenrepublik*. Het is merkwaardig te zien dat, ondanks zijn vertrek naar Duisburg in nogal verdachte omstandigheden, in Gent het vertrouwen in Jan Ottho als leermeester zo groot bleef dat verscheidene burgers *huere jonghers aldaer metriem ghesonden hebben*.

Enkele van die naar Duisburg nagestuurde jongelui zijn ons bekend. Zo was er Hendrik de Smet uit Aalst. Hij was in Ottho 's school in Gent geïntroduceerd geweest door zijn oom Bartholomeus Baten, ook al iemand die tot de vriendenkring van Utenhove behoorde. De Smet ging vanaf 1557 aan de universiteiten van Rostock, Heidelberg en Bologna studeren en werd als Henricus Smetius een beroemd geneesheer in dienst van verschillende Duitse vorsten.

Een andere leerling in de Gentse school van Jan Ottho was Jan van den Kerckhove. Hij ging daarna onder zijn vergriekste naam **Polyander** theologie studeren in Rome. In 1562 kwam hij in Genève in contact met Calvin en later werd hij Calvinistisch predikant, achtereenvolgens in Metz, Frankenthal en Einden.

Nog een van Ottho's Gentse studenten was Jan Olieschlager. Hij begon daarop met een eigen school aan de Posternepoort. Tijdens het wonderjaar 1566 blijkt ook hij even in Duisburg te hebben vertoefd. Maar mocht hij al enige sympathie voor de nieuwe leer hebben gevoeld, dan heeft hij zich daarvan afgekeerd toen hem in 1575 een lucratieve professorenbaan werd aangeboden aan de jonge en onverdacht katholieke universiteit van Dowai (Douai). En eindelijk was er Jan Ottho 's eigen zoon Daniël. Hem zien we in 1580 naar Gent terugkeren als schoolmeester van de vijfde klas in het Calvinistische gymnasium.

De school van Jan Ottho aan de Zandberg werd na diens vertrek overgenomen door meester Pieter van Dickele, die daartoe het Calle Bontincxsteen kocht. Van Dickele komt nog voor op de Gentse schoolmeesterslijst van 1567. Op die lijst staat ook Stefaan Myelbeke opnieuw, maar aangezien hij zich tijdens het wonderjaar openlijk tot de nieuwe religie bekende, kreeg hij verbod nog langer les te geven. Hij vertrok naar het buitenland — voorgoed, zo leek het toen de Raad van Beroerten hem bij verstek verbannen verklaarde. Over zijn verdere levensloop is nog niets teruggevonden.

Neusen, Cousaert, Cassander, Ottho, De le Becque, Myelbeke, Tayaert en De Rycke zijn voorbeelden die aantonen dat er in het Gentse schoolmilieu circa 1540-1550 een grote openheid was ontstaan voor de nieuwe religieuze denkbeelden. De kerkelijke en wereldlijke overheden hebben vlug ingezien dat de verspreiding van ketterse ideeën zeer adequaat gebeurde via het onderwijs. Vandaar dat er almaar strengere controlemaatregelen kwamen. Niet steeds met het verwachte succes. Dat bleek manifest tijdens het wonderjaar 1566, toen elf of twaalf Gentse schoolmeesters met hun leerlingen buiten de stad naar de protestantse hagenpreken trokken. Tengevolge van de repressie na de Beeldenstorm werd met zulke eigenzinnige ondernemingen radicaal komaf gemaakt. De gecompromitteerde schoolmeesters weken bijna allemaal uit naar Londen.

Een buitenbeentje in het Gentse schoolmeestersgild van het midden van de 16de eeuw was Jan Onghena. Spoedig liet hij zijn school voor wat ze was, aangezien hij perfect kon leven van zijn dichterlijke talenten, al mocht hij de titel van meester behouden om dat *hij een lettel tijts schole ghehauden hadde*.

Als lid van de rederijkerskamer Marien Theeren trad hij overal op met zijn gevatte grappen en komische refreinen van eigen makelij, terwijl hij tevens als zot en bode fungeerde voor

diverse stedelijke gezelschappen. In het bezit van *een ghoede stemme om zijnghe bracht hij zijn grollen en aerdighe refreijnkens alomne een waer eenighe feeste of ijet te doen was*. In 1566 manifesteerde hij zich als een uitgesproken Calvinist. Voor de zowat tweeduizend Gentenaren die op 25 juli te voet van de Gentse Percellepoort naar een protestantse hagenpreek in Deinze trokken, verzorgde hij onderweg het entertainment. Opnieuw was hij een opgemerkte verschijning op de grote hagenpreken van 10 en 11 augustus in Zevekote bij Gistel, waar we in het verhaal van de kasteelvrouwe van Aalter nog op terugkomen. Twee weken later behoorde hij samen met zijn broer Lieven tot de aanvoerders van de Beeldenstorm in Gent. Zelfs bij zijn terdoodveroordeling wist de exschoolmeester zijn spotwapen nog aan te wenden. Toen het bericht kwam dat zijn vonnis nakend was, organiseerde hij in de gevangenis een feestje, waarop hij verblijdende met den wijn *wart refereijnende ende zijnghende*. 'Ik ben niet ziek,' zo zou hij vlak voor zijn terechtstelling op 2 augustus 1568 gezegd hebben, 'maar toch vrees ik aan deze kwaal te zullen bezwijken'.

De fraterschool in het Geraard de Duivelsteen, die in het begin van de eeuw een zo goede faam had gehad, ging het niet langer voor de wind. Ze geraakte omstreeks 1560 in zware financiële en organisatorische problemen. De eerste bisschop van Gent, Cornelius Jansenius (niet te verwarren met zijn naamgenoot, de latere bisschop van Ieper, naar wie het Jansenisme is genoemd), nam de instelling over en opende hierop 25 november 1569 het bisschoppelijk seminarie. Onderwijsprogramma, huisordening en tucht zetten vermoedelijk de tradities van het hiëronymietenhuis voort. Voor de beste studenten stichtten de bisschop en de proost van het kapittel, Viglius Aytta van Zuichem, beurzen om hun toe te laten theologie te gaan studeren in Leuven. Hier en in de andere Gentse scholen leek de katholieke orthodoxie volkomen te zijn hersteld.

Voor de periode vóór 1578 kon ondanks geduldig speurwerk tot op heden nog maar een benaderend beeld worden gereconstrueerd van de schoolsituatie in Cent. Een aantal belangrijke schoolmeesters is met name bekend, maar over de inhoud van hun onderwijs weten we eigenlijk niet zoveel, evenmin als over hun scholieren. Een leerlingenlijst, zoals er uit 1566 een bewaard is voor de school van Christiaan de Rycke, is zeer uitzonderlijk. Men mag evenmin uit het oog verliezen dat vele zonen van welgestelde ouders privéonderwijs genoten. Zo kregen de Gentse kinderen Hilarius Bertholf, Felix de Coninck en Lieven Algoet (die later hoofd zou worden van de school voor hofjonkers van Maria van Hongarije in Brussel) hun middelbare schoolopleiding in Zwitserland onder rechtstreeks toezicht van Erasmus. De reeds genoemde Karel Utenhove was als jonge man verscheiden jaren huisgenoot van Erasmus in Basel en Fribourg.

De Latijnse school en de theologische opleiding in het Calvinistische Gent

Het jaar 1578 bracht een radicale ommekeer in het stadsonderwijs in Gent. Al kort na zijn memorabele putsch van 28 oktober 1577 koos de nieuwe sterke man Jan van Hembyze voor een duidelijk geprofileerd Calvinisme. De predikanten en onderwijzers die naar Cent wilden komen, moesten voor hem niet enkel rechtlijnige Calvinisten zijn, maar ook mannen van niveau, *aangezien hier vele gheleerde sophisten inde stadt zyn*. Hembyze liet zijn revolutionaire bestuurscomité van de Achttienmannen op 13 juni 1578 een brief schrijven naar de Calvinistische synode van de Nederlandse Kerken, toen in vergadering bijeen in Dordrecht. De vraag was Pieter Datheen, de voorzitter van de synode, onverwijld naar Gent te sturen. 'Wij verwachten dat hij hier goede orde stelt, de kerk organiseert en deugdelijke

scholen opricht', zo heette het. Zonder dralen kwam Datheen inderdaad naar Gent.

De synode van Dordrecht zelf had inzake het onderricht van de jeugd de volgende besluiten getroffen:

1. Er zullen overal scholen worden opgericht, waarin de kinderen niet alleen leren lezen en schrijven en zich allerlei vaardigheden eigen maken, maar ook catechismusonderwijs krijgen en ter predicatie zullen worden geleid.
2. De Calvinistische gemeenten zullen *allen moghelicken vlijt aenwenden* opdat beloftevolle studenten door de overheid of door particulieren kosteloos in een Latijnse school kunnen studeren, om er opgeleid te worden tot dienaar des Woords.

Onmiddellijk nam het Gentse stadsbestuur die aanbevelingen ter harte. Al op 18 juni 1578 *begonst men alsnu de kinderen den catechismus int guessche te leren*. Kort daarop werd er werk gemaakt van de organisatie van het middelbaar onderwijs. Op 1 juli 1578 trok stadssecretaris Jan van Campene naar het bisschoppelijk seminarie, de voormalige fraterschool aan de Reep, om er een Latijnse school volgens de leer van Calvijn te openen. In oktober 1578 besloot het stadsbestuur de school over te brengen naar het opgeheven zusterklooster van de Groenenbriel.

De eerste leraar van het *gymnasium* was Christiaan de Rycke. We ontmoetten hem reeds als de schoolmeester die in 1566 met zijn scholieren naar de Calvinistische hagenpreken trok. Nu kwam hij terug uit zijn ballingsoord in Engeland. Naast zijn officiële stadsschool bleven er aanvankelijk nog privéscholen bestaan. Zo was er vanaf 1578 de school van de blinde Lucas Clayssone, een geleerde die na zijn vlucht uit Gent een tijdlang professor Grieks was geweest aan het Sint-Magdalena college in Cambridge. De versnippering kwam echter de kwaliteit niet ten goede. De jonge student Willem Baudaert, uit een familie afkomstig van Deinze, vertelt hoe in het Calvinistische Gent het onderwijs niet zo meteen op orde kon worden gesteld, *'sa dat ick nu bij desen, dan by dien Latijnschen schoolmeester frequenteerde'*, hetgeen hem naar zijn zeggen in de vooruitgang van zijn studies nogal wat nadeel bezorgde. Het stadsbestuur maakte in juni 1580 een einde aan de versnippering. De bestaande Latijnse scholen werden gebundeld en alle leerkrachten werden verbonden aan één middelbare school. Ze werd overgebracht van de Groenenbriel naar het afgeschafte predikherenklooster aan de Leie, thans het Pand van de Universiteit Gent. Daar was ook de protestantse hogeschool reeds gevestigd. Er waren vijf klassen, beginnend van de vijfde en opklimmend naar de eerste. De titularissen waren allemaal Gentenaren die terugkwamen uit hun toevluchtsoorden in het buitenland. Ze hadden na de godsdiensttroebelen van 1566-1567 ofwel zelf, ofwel als jonge knapen samen met hun ouders de wijk genomen voor de vervolgingen in eigen land. Vooraleer ze naar Gent terugkeerden hadden ze allemaal al schoolervaring opgedaan in Londen, Cambridge, Keulen, Duisburg of Emden. Nu kregen ze opnieuw een kans in hun vaderstad. Ze mogen hier even de revue passeren.

Voor de hoogste klas stond Adriaan Damman, uit een aanzienlijk Gents geslacht. Na zijn vlucht was hij Latijns schoolmeester geweest voor de Nederlandse immigranten in Keulen. Enige tijd was hij ook huisleraar van de zonen van Jan van Nassau, broer van Willem van Oranje. Op 27 juni 1580, om 3 uur 's middags, zat hij in het auditorium van het voormalige predikherenklooster als rector de openingsplechtigheid voor van het nieuwe gymnasium. De ceremonie werd bijgewoond door voorschepen Karel Utenhove — de oudleerling van Jan Ottho — en verscheidene schepenen, de hoogbaljuw, de overdeken en talrijke vooraanstaande

burgers. Op 11 juli begon hij met zijn lessen. Hij onderwees de Griekse en Latijnse auteurs. Willem Baudaert blikte later met respect terug op die leermeester. Hij noemde hem een groot historicus en een kundig inleider op de Klassieke Oudheid. Als rector kreeg Damman van de stad een jaargeld van 400 gulden. Toch is hij al in 1582 weggegaan. Vermoedelijk hield zijn vertrek verband met het feit dat hij een gelukwens had opgesteld voor de huldiging van de Fransman Anjou als graaf van Vlaanderen. Die katholieke hertog was hier door Willem van Oranje opgedrongen als heer van de Nederlanden, maar het protestantse Gent lustte de man niet. Damman, die in Gent tevens ethiek doceerde aan de Calvinistische hogeschool, werd in 1586 hoogleraar voor datzelfde vak aan de universiteit van Leiden.

Adriaan Damman werd als titularis van de hoogste klas en als rector opgevolgd door Martin de Pestere. Diens vader Reinier was als stadssecretaris in 1566-1567 lid geweest van de Calvinistische kerkenraad van Gent. Vader en zoon keerden in 1578 uit Emden terug naar Gent, Reinier als lid van het revolutionaire Comité der Achttienmannen, Martin als leraar. Maar volgens Willem Baudaert was Martin *de Pestere daertoe de bequaemste niet*.

Conrector en titularis van de tweede klas was de reeds genoemde Lucas Claysone. Zijn openingsles, op zo juni 1580, was een lofrede aan het adres van de Gentse magistraat, die ondanks de oorlogsdreiging een zo degelijk onderwijs in de letteren in het leven had geroepen. Hij vergeleek het initiatief met dat van koning Frans 1 van Frankrijk. Te midden van het oorlogsgeweld in de strijd tegen zijn rivaal Keizer Karel v liet die Franse vorst niet na de grootste geleerden aan te trekken voor het Collège de France in Parijs. Claysone onderwees Grieks. Hij kreeg van de stad een jaargeld van 350 gulden, verhoogd met een supplement van 50 gulden voor het onderhoud van een knaap die hem wegens zijn blindheid als begeleider was toegewezen.

Over de leraar van de derde klas, Gijselbrecht Volckaert, is verder niets bekend. Zijn jaarwedde bedroeg 300 gulden. Hij stierf in 1582.

De reeds genoemde Christiaan de Rycke was titularis van de vierde klas. In zijn openingsles van 1 juli 1580 noemde hij de Latijnse school een instelling waar de jeugd zou onderwezen worden in de goede zeden en in nuttige intellectuele vaardigheden. Hij riep het voorbeeld op van de beroemde scholen in Bologna, Parijs en Duitsland. De Gentse school moest volgens hem een kweekbodem worden voor goede predikanten en rechtzinnige burgers. Hij spoorde zijn studenten dan ook aan zich volgzzaam te tonen tegenover hun toegewijde leraren. De Rycke ontving een jaargeld van 250 gulden.

Voor het leiden van de vijfde of laagste klas werd Daniël Ottho teruggehaald uit het Duitse Duisburg. Hij was de zoon van Jan Oste of Ottho, die van 1546 tot aan zijn vertrek naar Duisburg in 1557 de bekende school aan de Zandberg had gehouden. Daniël kreeg een jaarloon van 200 gulden. In april 1584 ging hij met vrouw en kinderen terug naar Duitsland.

Het is opnieuw Willem Baudaert, de jonge man uit Deinze die in Gent kwam studeren, die een aantal bijzonderheden vertelt over hoe het er in het gymnasium toeling. Volgens hem werd een jongen op de school slechts toegelaten *als hij redelijck wel tonde lesen ende schrieven*, teneinde zonder al te veel moeite met Latijn te kunnen beginnen. Hij begon op de leeftijd van tien à twaalf jaar aan een studie die vijf jaar duurde. Iedereen werd geacht nadien hoger onderwijs te volgen om zich zo op het ambt van predikant voor te bereiden. De leraren waren inwonend en vormden ook buiten de lessen een leefgemeenschap met hun leerlingen. Ze

moesten instaan voor de montkosten van hun pupillen, maar konden die uitgaven declareren bij de stad. Het stadsbestuur betaalde tevens de schooluniformen. Roeland van Renterghem maakte de schoenen, kleermaker Pieter Meeus leverde het bombazijnen wambuis, het linnen ondergoed, de kuldersrok, de nachttabaard, en niet te vergeten de gueseausen*. (* De term 'geuzenkousen' ben ik nooit in andere teksten tegengekomen. De literatuur geeft geen uitsluitel over wat men zich daarbij precies moet voorstellen.) Ook werden de studieboeken bezorgd. Zo kreeg Pieter Baudry de Institutie van Calvijn. Drukker Cornelis de Reeckenaere leverde boeken, maar gaf bij tijd en wijle ook zelf les aan de pedagogie.

De *alumni* hadden een vrij strak schoolregime. De schooldag begon al om 5 uur 's morgens en duurde tot 9 uur 's avonds. De leerlingen kregen een klassieke vorming in de geest van het humanisme. Naast de scholing in de profane wetenschappen ging er bijzondere aandacht naar de studie van Latijn en in het hoogste jaar ook naar die van Grieks. Het onderwijs was ingekaderd in de beleving van de godsdienst. Dagelijks was er bijbellezing, gebed, catechismusonderricht en een inleiding op de *Institutie van de Christelijke Religie* van Calvijn, hét theologische basiswerk voor onderwijzing in de christelijke religie in reformatorische geest. De middag, van 12 tot 1, was voorbehouden voor muzikles, gegeven door meester Piat. Toezicht op de goede gang van zaken in de school werd uitgeoefend door de stadspredikanten Jacob Kimedonck (tevens rector van het theologicum) en Jan Bolle en door twee leden van het stadsbestuur. De pedagogie bezat een uitstekende reputatie. In een brief van 14 juli 1582 aan Jan van Nassau werd ze door de predikant van Arnhem, Johannes Fontanus, warm aanbevolen voor de opleiding van diens twee jongste zonen. 'Het onderwijs in Gent is voortreffelijk,' zo heette het, 'er wordt onderwezen door verscheidene naamhebbende leraren en een van de voertalen is het Frans.'

Er waren twaalf inwonende studenten die op kosten van de stad studeerden. In augustus 1582 bestonden er plannen om het aantal beursstudenten te verhogen tot 36, maar blijkbaar vond men in de almaar slechter wordende militaire situatie de nodige financiële middelen niet meer. De namen van een achttiental studenten zijn bekend. Hun niet onaardige carrière later bevestigt dat de Gentse school terecht tot in de omgeving van Jan van Nassau een goede faam had verworven.

Het atheneum, de theologische hogeschool, ging op 6 oktober 1578 van start in het voormalige karmelietenklooster aan de Lange Steenstraat, het huidige museum Caermersklooster van het Provinciebestuur. De school was uitdrukkelijk bedoeld voor de opleiding van toekomstige predikanten. Het is allicht door toedoen van predikant Pieter Datheen geweest dat aanvankelijk professoren uit 'zijn' Heidelberg werden ingetrokken. Later kwamen er ook professoren uit Leiden. In juli 1580 werd de Doorluchtige Schole' overgebracht naar het voormalige predikherenklooster aan Onderbergen.

De eerste (en enige) rector was **Jacob Kimedonck**, een Duitser uit Kempen bij Keulen. Hij was tevoren al rector geweest van het Collegium Sapientiae in Heidelberg, maar was er in 1577 ontslagen omdat zijn opvattingen als rechtlijnig Calvinist niet strookten met die van Lodewijk VI, de Luthersgezinde keurvorst van de Palts. Op 6 oktober 1578, om 8 uur 's morgens, deed Kimedonck zijn ambtsaanvaarding in de kleine refter van het karmelietenklooster. Zijn inauguraal college was een lofrede op de theologie, als wetenschap

die alle andere menselijke wetenschappen overtreft en die door God Zelf aan de mensen is gegeven. Hij viel uit tegen de roomse Kerk en haar ;neologen, die hij muggenzifters en sofisten noemde. De professor in de *leeringhe van Calvinus*, zoals Kimedonck in Gent werd genoemd, gaf in dezelfde zaal dagelijks, behalve op donderdag, college over de brieven van Paulus aan de christenen van Eféze, aan de Colossensen en aan de Galaten, en de brieven van Petrus. Voor zijn school liet hij studiemateriaal en schrijfgerief aankopen. Op 13 oktober 1578 begon hij met zijn tweede cursus, die in de dialectiek. Als handboek gebruikte hij het beproefde *Rhetorices et Dialectices Tabulae* van de Leuvense professor Cornelius Valerius van Auwater, een soort encyclopedie van alle materies die aan zowat alle letterenfaculteiten werden gedoceerd. De rector van het gymnasium, Adriaan Damman, doceerde aan de hogeschool ethiek, terwijl een derde professor Griekse grammatica gaf.

Vanaf juli 1580 gaf Kimedonckius zijn colleges voor de theologiestudenten in de nieuw ingerichte lokalen van het predikherenklooster aan Onderbergen. Hij liet daartoe lessenaars uit het caermersklooster overbrengen. De kloosterbibliotheek achtte hij blijkbaar niet de moeite van het verplaatsen waard: de meeste boeken werden door het stadsbestuur verkocht. Op de nieuwe lokatie behandelde hij nu om de andere dag passages uit de tweede brief van Paulus aan Timothéüs. Anders dan zijn collega's, die alles aflazen, doceerde hij zonder papier voor zich.

Omdat hij een welbespraakt kanselredenaar was, kwamen enkele aanzienlijke dames uit de stad Kimedonck hem vragen ook buiten zijn leeropdracht iets te doen voor het grote publiek. Hij had daar oren naar. Vanaf 19 oktober 1579 hield hij een tijdlang dagelijks Bijbellezingen in de Sint-Janskerk (thans Sint-Baafskathedraal), om 4 uur in de namiddag. Die bijeenkomsten, die telkens begonnen met het zingen van psalmen, zag hij als een soort vervanging van de katholieke vespers. Ze waren volgens hem bedoeld om tot God te bidden en Hem te loven in de volkstaal. Zijn uiteenzettingen moesten de gelovigen ook aanzetten tot het lezen van de bijbel in de volkstaal. Sprak hijzelf daarbij zijn Keuls Duits, of trok hij zich al behoorlijk uit de slag in het Nederlands? Uitgesloten is dat laatste niet. Hij was immers getrouwd met de Vlaamse Maria Ackermans. Na haar dood trouwde hij in 1583 met Anna de Smet. Als trouwcadeau kreeg hij een halve aam wijn van de stadsmagistraat. Toen de Gentse Calvinistische voorman Jan van Hembyze op 4 augustus 1584 naar het schavot werd geleid, was het Jacob Kimedonck die hem de laatste troostende woorden toesprak. Kort daarop vertrok de professor naar Sluis en Vlissingen, om uiteindelijk predikant te worden in Middelburg. In 1589 keerde hij terug naar Heidelberg, waar hij opnieuw rector werd. Hij stierf in de Duitse universiteitsstad op 26 november 1596.

Hubert Sturm of Sturmius, vanaf 1579 hoogleraar Hebreeuws, was zoals Kimedonckius afkomstig uit de buurt van Keulen. Na zijn theologiestudies in Heidelberg was Gent zijn eerste docentenpost. Hij bleef hier echter niet lang. In Leiden ging hij theologie doceren. Zijn armoedige bestaan dwong hem in 1584 uit te wijken naar de Palts, waar hij overleed.

In februari 1582 kon vanuit Leiden niemand minder dan de coryfee van het Calvinistische theologieonderwijs worden aangetrokken, namelijk de Fransman Lambert **Daneau** of Danaeus. De man had als knaap aan de voeten van de docerende Calvijn gezeten en was later zelf als professor in Genève een nauwe medewerker en vriend van Théodore de Bèze. In Leiden kwam hij in 1581 in conflict, eerst met Caspar Coolhaes en vervolgens met het Leidse stadsbestuur, over het wezen van de kerk en de rechten van de overheid tegenover haar. Onder invloed van wat hij in Genève had gezien en gehoord duldde hij geen inmenging van de overheid in aangelegenheden van de Kerk. Hoe graag Willem van Oranje hem ook in Leiden

had willen zien blijven, hij vertrok naar Gent, waar hij op 20 mei 1582 aankwam. Hij kende de stad reeds, omdat hij er in augustus 1581 in de theologische hogeschool een prijsuitreiking had bijgewoond. Hij had toen veel belangstelling betoond voor de kerkelijke organisatie in Gent en voor de houding van het stadsbestuur tegenover de kerkgemeente. In een brief aan de magistraat en de predikanten, op 1 januari 1582 gepubliceerd in de voorrede van een boek, had hij de regelingen in Gent hogelijk geprezen.

Daneau, 'de belangrijkste theoloog die in deze landen te vinden is', zoals hij getypeerd wordt in een brief aan Jan van Nassau, begon op 1 juni 1582 zijn colleges in het predikherenklooster met een verklaring van de term 'Kerk'. Drie dagen later schreef hij een enthousiast relaas naar predikant Arent Cornelisz. in Delft. Luid zong hij de lof van de stad Gent waar hij zei, in tegenstelling met Leiden, onder de indruk te zijn gekomen van de kerkelijke inrichting en van de open, gulle ingesteldheid van de magistraat. Hij nodigde de studenten van de Leidse universiteit uit naar Gent te komen. 'Ze zullen', zo stond er in zijn reclamefolder, 'dezelfde professor hebben als in Leiden, dezelfde lessen, dezelfde mogelijkheden tot het houden van publieke disputen, dezelfde oefeningen in het preken. Die preken zullen ze bovendien voor de predikanten van de Gentse kerk in het Nederlands kunnen houden, iets wat in deze steden allernoodzakelijkst is. Alles samen genomen vertoont het onderwijs in Gent dezelfde voordelen als in Leiden, maar het speelt zich hier af in een veel minder troebele sfeer in een orthodoxer kader.'

Zulke lovende uitspraken moeten links en rechts wel wat weerklank gehad hebben. Er trokken geleerden weg uit Leiden, een aantal studenten kwam naar Gent, zodat de Leidse Academie *gehet den Kreeftgang*, de kreeftengang ging. De waarheid is dat Leiden net in die tijd enige afstand aan het nemen was van de Calvinistische scherpslijperij, meer 'hervormd' werd dan 'gereformeerd', en niet meer nauw wilde toezien op de ideologische rechtlijnigheid van professoren en studenten. Het feit dat Leiden een professor als Justus Lipsius had kunnen aantrekken, allesbehalve een fundamentalistische Calvinist, was daarvan een uiting. Niet iedereen legde zich neer bij die grotere openheid. Vanuit Leiden schreef Lipsius op 23 januari 1583 aan Daneau: 'Met de universiteit hier is het mager gesteld. Het gaat bergafwaarts en ik heb eerlijk gezegd weinig hoop dat ze weer op de been kan geholpen worden.'

In Gent lag de situatie anders. Rigide Calvinistische ideologie was hier de norm. Lambert Daneau was dan ook zeer geacht aan de theologische hogeschool. Hij organiseerde er enkele academische disputen voor zijn studenten. Een van die disputen had de zoon van Paltsgraaf Johann-Casimir als verdediger. Daneaus colleges over de Kerk werden erg geapprecieerd door een publiek van studenten en ontwikkelde leken. Hij maakte de theologanten vertrouwd met het logisch redeneren, deduceren en concluderen binnen de dogmatiek. Hij stelde de geloofsleer in een rationeel kader en had bijzondere aandacht voor de pedagogische aanpak. Al na één academiejaar echter ging de Fransman weer weg uit Gent. Hij kreeg een professoraat in de theologie aangeboden aan de universiteit van Orthez, in het Franse Navarra. Op 7 mei 1583 nam hij afscheid van het stadsbestuur en zijn talrijke trouwe toehoorders. Vlak voor zijn vertrek had hij een boek geschreven over *hoe de overheid een stad moet besturen volgens de voorschriften van het Woord Gods*. Hij droeg het op aan de Gentse magistraat, die hem bedankte met een geldgeschenk.

De tweede docent die zijn professoraat in Leiden inruilde voor dat in Gent was **Alexander Ratloo**. Hij was de zoon van de burgemeester van het stadje Limbourg aan de Vesder. Na studies in Heidelberg en Leiden was hij sinds 1578 docent filosofie in die laatste stad. In Gent gaf hij zijn inaugurale les op 14 november 1582, om 3 uur 's middags, in het groot auditorium

van het predikherenklooster. Hij gaf hier filosofie. De historicus Paul Fredericq zag in de instelling van die leerstoel aan het Gentse theologicum een eerste aanzet tot de uitbouw van een volwaardige universiteit. Ratloo doceerde immers ook ethiek en fysica, die volgens hem een plaats hadden binnen de filosofie. Ook die professor stond in hoge achting bij de magistraat. Al kort na zijn aankomst stuurde het stadsbestuur hem samen met Karel van der Kethulle naar Duitsland, als Gentse waarnemers van de onderhandelingen tussen de Duitse vorsten.

1582-1583 was het academiejaar van de disputen. Vooral professor Daneau werkte graag met de onderwijsvorm van het thesendispuut. Kimedonckius volgde zijn voorbeeld. Het dispuut begon meestal om 2 uur 's middags en duurde zo'n drie uur. Na de steller van de thesen kwamen verschillende opponenten aan het woord, waarop de examinandus zijn verdediging gaf. Als laatste sloot dan de hoogleraar met zijn commentaar de dispuutnamiddag af.

Zijn er dus enkele gegevens bewaard over de docenten van de Doorluchtige School in het predikherenklooster en hun werkwijze, dan is er veel minder bekend over de studenten. Inschrijvingsregisters of matrikels zijn niet bewaard. Wel krijgen we van de kroniekschrijver Van Campene de namen van enkele studenten die hij hun openbare thesenverdediging heeft horen doen. Het valt aan te nemen dat de studiekosten werden gedragen door verschillende Calvinistische kerkgemeenten in Vlaanderen, Engeland en Duitsland. Zo althans staat beschreven in een brief van de Calvinistische gemeenten van de 'classis' Gent aan de Nederlandse gemeente in Londen. De kerk van Londen, zo heet het, en andere kerken in Engeland, Duitsland en de Nederlanden, hebben veel hulp geboden in de opleiding en training van bekwame jongeren die zouden mogen beroepen en uitgezonden worden. En de Gentse brief gaat verder: *'Tis waer dat wy nu een Collegium der Studenten vercreghen hebben, moer de plantsoenen zyn noch jonck.'*

Enige bijzonderheden zijn bekend over de studenten Lieven Cabilliau, Samuel Ashe, Lucas Verhagen en Jan Lamoot. De Nederlandse gemeente van Londen stond in voor hun onderhoud. Regelmatig berichtte de Gentse predikant Jacob de Coninck (Regius) naar Londen over hun vorderingen. In zijn rapport van 7 september 1582 vertelt hij dat Cabilliau en Ashe het goed stellen. 'Ze wonen in bij stadspredikant Jan Bolle (Bollius), die zich voor hun logementskosten tevreden stelt met twee keer 108 gulden per jaar in plaats van de eerst gevraagde 120 gulden, omdat ze samen één kamer delen. De jongens hebben het vooral getroffen omdat de huisbaas een man is die zijn Latijn redelijk goed kent en ook ervaren is in de theologie. 'Ik heb', zo schrijft hij nog, 'Bollius gevraagd of hij dese studenten privatelick altemet wat oeffenen ende scherpen wilde, twelck hy my belooft heeft.'

Een rapport van Regius aan predikant Godfried van Winghen in Londen van 11 juli 1583 geeft een overzicht van de schoolsituatie in Gent op dat ogenblik. De brief luidt als volgt:

'In uw laatste brief, geachte collega, wenst ge dat ik u uitleg hoe het met onze school gesteld is en welke vooruitgang de alumni van uw kerk hier maken. Ziehier het antwoord. Hoewel het vertrek van doctor Daneau onze school wel enig nadeel heeft bezorgd, is ze er toch niet aan ten onder gegaan. We hebben nog een tweede professor in de theologie, een geleerd en nauwgezet man die niet dezelfde ijver waarmee hij bij ons het eerste zaad van de godgeleerdheid uitzaaide het ook liefdevol opkweekt. Als leraar in de ethica en de fysica hebben de studenten dominus Alexander Ratloo, een verwant van onze broeder Kadermaker. Hij is een vooraanstaand geleerde in zijn discipline. Hij doceert zesmaal in de week. Evenmin ontbreekt het ons aan leraren in de letteren om de jongelui met goed resultaat te onderwijzen en op te reiden in de vrije kunsten. De studenten theologie hebben zelfs nog een extra hulp aan de openbare sermoenen en disputen, waaruit ze niet gering profijt trekken. Laten we

vooral niet nalaten hun plicht te doen. De Heer geve dat onze kerk en onze school vrede en rust mogen genieten. Ik kan niet over elk der alumni in het bijzonder schrijven. Hun talent is ongelijk, hetgeen ook ongelijk resultaat laat verwachten. Aangaande Jan Lamoot, over wie ge heel speciaal wenst ingelicht te worden, bestaat er alle reden om uw verwachtingen hoog te stellen. Veel van zijn studiegenoten is hij ver vooruit in intelligentie en ijver. Ik geloof dat het studiegeld uitstekend geïnvesteerd is in hem.'

Op de datum van deze brief was de toestand nochtans verre van rooskleurig. Dat was te wijten aan de bedenkelijke militaire situatie van de stad Gent en de snel afbrokkelende financiële basis van het onderwijsstelsel. In de herfst van 1583 werd de Latijnse school 'ten Predicheeren' op een laag pitje gezet. De rector en de leraren hadden volgens Willem Baudaert 'genen lust om lectiones te doen ofte ons te onderwijzen, maar', zo verhaalt hij verder, 'ik en enkele medescholieren, opdat wij onze kostbare tijd toch niet helemaal nutteloos zouden doorbrengen, oefenden ons met elkaar in het van buiten leren van de blijspelen van de klassieke auteur Publius Terentius.'

Op 12 september 1584 plakte rector Kimedonckius in het auditorium ad valvas het bericht aan van de sluiting van de school. Hij bedankte de studenten voor hun ijverige toewijding en bezwoer ze tot het eind toe trouw te blijven aan het onderricht dat hun gegeven was. Vijf dagen later bracht de hertog van Parma Gent opnieuw onder het gezag van de koning van Spanje. Op 26 september 1584 verlieten de professoren en predikanten samen met het garnizoen de stad en trokken naar Sluis. De achtergebleven studieboeken werden in canvaszakken geborgen en, drie karrenvrachten vol, door voerman Jan Langhezwaert naar het schepenhuis gevoerd, *omme de zelve aldaer bewaert te werdene telex rechte*.

Hoe kortstondig het bestaan van de Latijnse school en het theologische Atheneum ook is geweest, er zijn toch redenen om hier van een uniek experiment te gewagen. Daartoe bestond in het Gent van die tijd blijkbaar het geschikte intellectuele en religieuze klimaat. Vooral was er bij het stadsbestuur bereidheid om zich in een nochtans moeilijke tijd grote financiële inspanningen te getroosten voor het welslagen van de onderneming. Dat men zich daarbij toespitste op de opleiding van toekomstige predikanten, moge waarheid verlenen aan de dikwijls geuite bewering dat de Gentse magistraat van zijn stad een kweekschool van het protestantisme in de (Zuidelijke) Nederlanden wilde maken.

Studenten in het Calvinistische Gent

Van de 25 bij naam bekende studenten van de Latijnse school en de theologische hogeschool is er van 15 iets geweten over hun afkomst en hun verdere levensloop. De leerlingen van de Latijnse school waren op een na kinderen van Vlaamse ouders die vóór of tijdens het bewind van Alva vanwege hun geloofsovertuiging naar het buitenland waren vertrokken. Ze waren na de oprichting van de school in Gent ofwel met hun ouders ofwel met hun leraar naar hun vaderland teruggekeerd.

Een opmerkelijke scholier van het Latijns gymnasium is de reeds genoemde **Willem Baudaert**, beter bekend onder zijn latere humanistennaam Wilhelmus Baudartius. Hij werd geboren in Deinze op 13 februari 1566 als zoon van Willem, een aanzienlijke handschoenmaker-ondernemer, en Maria Zachmoorter. Vader Willem behoorde al sinds omstreeks 1554 tot de hervormingsgezinde groep van Deinze. Hij was er in 1566 lid van de Calvinistische kerkenraad. De vervolgingen vanaf 1567 dreven het gezin naar Engeland. Daar studeerde Willem junior in Sandwich en Canterbury. Kort na de Pacificatie van Gent (1576) kwam de weduwe Baudaert met haar zes kinderen in Gent wonen. Na de verovering van de

stad door de hertog van Parma ging Willem zijn studies voltooien in Leiden, Franeker en Heidelberg. Later was hij als predikant werkzaam in Kampen, Lisse en Zutphen. Van 1626 tot 1637 werkte hij in Leiden mee aan de Statenvertaling van het Oude Testament. Hij publiceerde geschiedkundig werk, maar blijft vooral lezenswaardig om zijn aardige spreukenverzameling *Apophtegmata Christiana* (1605, 1616). Hij overleed in Zutphen op 15 december 1640. Langs moederszijde was hij verwant met Michaël Zachmoorter, de energieke pastoor van Sint-Martinus in Gent-Ekkerghem en vervolgens deken van Deinze tijdens de katholieke restauratie na 1600.

Even bekend als Baudaert is **Daniël van Keulen** of **Colonius**. Hij werd in Metz op 29 september 1566 uit Gentse ouders geboren, als zoon van predikant Petrus Colonius. Na zijn middelbare opleiding in het Calvinistische Gent ging Daniël in 1584 verder studeren in Genève, Heidelberg en Leiden. Na predikant te zijn geweest in Rotterdam, kreeg hij in 1605 de leiding van het internaat voor Franstalige studenten in Leiden. Het bijna 30 jarige regentschap van Colonius is zonder meer de grootste bloeiperiode van dat college geweest. Hij overleed er op 19 december 1635.

Joos de Hondt of **Judocus Hondius** werd geboren in Wakken op 17 oktober 1563. Na de verovering van Gent ging hij zijn studies voortzetten in Londen. Hij kwam er in intact met Engelse geleerden en ontdekkers. Omstreeks 1590 begon hij aan een succesvolle carrière van tekenaar, kalligraaf, graveur, stempelsnijder en wiskundige. Maar het was vooral als cartograaf dat hij in de hele westerse wereld roem zou oogsten, eerst vanuit Engeland en vervolgens vanuit Amsterdam, waar hij zich in 1593 definitief vestigde. Hij overleed in Amsterdam op 17 of 18 februari 1612.

Nummer vier, **Cornelis van Hille**, werd uit Ieperse ouders geboren in het Engeland Norwich op 30 september 1568. Zijn vader, Cornelis sr., was wegens zijn betrokkenheid bij de Hervorming in Ieper gevlucht naar Engeland. Hij was in 1575 predikant van Yarmouth en vanaf 1578 in Vlaanderen, achtereenvolgens in Oudenaarde en in Gent. Zoon Cornelis ging na het voortijdig beëindigen van zijn studie in Gent naar Leiden. Hij drukte de voetsporen van zijn vader, achtereenvolgens als predikant van Uitgeest en Akkerwoude, Hilligersberg, Alkmaar en Groningen. In die laatste stad overleed hij op 13 januari 1632.

Jan Lamoot had zijn roots in het West-Vlaamse Reningelst, maar werd geboren in Londen, omstreeks 1565. Zijn vader, met dezelfde naam Jan, was een van de vroegste aanhangers van het protestantisme in zijn dorp, al omstreeks 1554-1555. Na zijn vlucht werd hij lid van het consistorie in Londen, in 1576 werd hij predikant in IJsselmonde en vanaf 1578 in Kortrijk. Zoon Jan was in Londen scholier bij meester Christiaan de Rycke. Hij volgde in 1578 zijn leermeester naar Gent. Als student was hij hier de kamergenoot van Willem Baudaert. Die vriendschap hield hun leven lang stand. Het was voor predikant Jan Lamoot dat Baudaert in 1605 in Kampen trouwde met Barbara Martens. Na Gent ging Lamoot studeren aan de universiteit van Heidelberg. In 1592 trouwde hij met de zus van een andere Gentse klasmakker, de reeds genoemde Cornelis van Hille. Jan werd predikant in Giessen-Nieuwkerk bij Gorcum, vervolgens in Kampen en uiteindelijk in 's-Gravenhage. Zoals zoveel studiegenoten van de Gentse Latijnse school stond hij in de Noord-Nederlandse Republiek vooraan in de strijd van de contraremonstranten, alhoewel hij daar verdraagzaamheid bepleitte. Bij de terechtstelling van Johan van Oldenbarnevelt was hij het die de onfortuinlijke landsadvocaat troostend toesprak op weg naar het schavot. Lamoot stierf in 's-Gravenhage op

9 oktober 1627.

Filips Gallis was de zoon van Abraham, een predikant afkomstig uit Weert bij Roermond, die gediend had in Caub aan de Rijn, Delft en Haarlem, en van 1579 tot 1583 aan de Gentse gemeente verbonden was. Vanaf circa 1600 werkte Filips op zijn beurt als predikant bij de gemeente van Nieuwenhoorn bij Hellevoetsluis, waar hij in 1603 of 1604 overleed.

Pieter de Zuttere jr. was nog een predikantenzoon. Zijn vader Pieter de Zuttere alias Overd'hage, uit Gent is gedurende heel zijn loopbaan een teken van tegenspraak geweest. In 1552 had hij Calvijn bezocht, maar als predikant in Wezel aan de Rijn Hoogmade en Rotterdam kwam hij in zijn predicaties op voor mildheid tegen niet Calvinisten. Ook als predikant in Gent, vanaf 1579, had hij het voortdurend aan de stok met zijn orthodoxe collega's. Een boekje dat hij in 1581 door de Gentse drukker Manilius liet drukken onder de titel *Saechtmoedige tsamensprekinge* werd vanwege het pleidooi voor tolerantie door de officiële Calvinistische kerk als verderfelijk beschouwd. De boycot van vader Pieter trof ook de zoonstudent. Hem werd op 5 de cember 1581 zijn beurs van 100 gulden afgepakt, onder het voorwendsel dat hij het schoolreglement had overtreden door niet steeds samen met de andere beursstudenten in het klaslokaal aanwezig te zijn. In 1586 schreef Pieter de Zuttere jr. zich in aan de universiteit van Leiden. Zijn verdere levensloop is nog niet onderzocht.

Lieven Deynoot, zoon van David, werd geboren op 4 maart 1571. In de bekende 'dynastie' van Gentse vleeshouwers behoorde hij tot de protestantse tak. Lievens oom met dezelfde naam werd om zijn deelname aan de Beeldenstorm van 1566 door de Raad van Beroerten verbannen verklaard, maar keerde na 1576 terug naar Gent Een volle neef van de student, Christoffel Deynoot, week na de inname van Gent in 1584 uit naar Rotterdam. Hij werd er de stamvader van een gekende protestantse vleeshouwersfamilie. Over de verdere loopbaan van de student zelf is niets bekend. Alleszins woonde hij in 1604 opnieuw in Gent. Hij wordt er nog vermeld in 1620. Wellicht heeft hij zich opnieuw geïntegreerd in de lokale katholieke tak van zijn geslacht.

Josyas Wybo kwam vanuit Londen in Gent studeren. Hij was de zoon van predikant Joris Wybo, afkomstig uit Pittem bij Tiel, in de jaren zestig een van de roerige Calvinistische predikanten van Vlaanderen en Antwerpen. In 1576 was Joris Wybo in Londen overleden. Over zoon Josyas is er verder niets geweten. Over zijn studiegenoot Lieven de Munck, van Gentse afkomst, is evenmin veel bekend, enkel dat hij later in dienst kwam als zegelbewaarder van Jacob 1, koning van Engeland, in diens hoedanigheid van Jacob VI als koning van Schotland.

Met **Lieven Cabilliau** komen we bij de studenten van de Gentse theologische hogeschool. Hij behoorde tot een vooraanstaande Gentse familie die in ruime mate betrokken is geweest bij de Opstand tegen koning Filips u en de vestiging van het protestantisme. Hier mogen slechts Jacob Cabilliau, de bekende kapitein van de watergeuzen, en de uit Gent afkomstige lakenkopersfamilie Cabilliau in Leiden worden vermeld. Lieven was de zoon van Jan. Door de kerk van Londen werd hij voor zijn studies naar Leiden gestuurd. Nog als student werd hij in november 1581 al door de gemeente van Ieper als predikant gevraagd. Hij ging evenwel vanaf de zomer 1582 zijn theologiestudies voortzetten bij Lambert Daneau in Gent. Verschillende keren hield hij er preekoefeningen in het openbaar. 'Hij maakt goede vooruitgang,' zo schreef predikant Jacob de Coninck aan zijn collega Godfried van Winghen

in Londen, 'zijn laatste propositie beviel mij al beter, al is zijn uitspraak nog niet dát, daartoe moet hij nog veel oefenen en ervaring opdoen.' Na het afsluiten van zijn studie kreeg hij van rector Kimedonckius een zeer gunstig getuigschrift mee. Dezelfde dag stond hij reisklaar voor Londen, *'niet zonder groote beswaringhe, als hy overdenct het groot last des dienstes ende daer by overlegt zyne joncheyt ende onervarentheyt'*. Cabilliau werd later predikant in Kudelstaart bij Aalsmeer en in Zoeterwoude in Zuid-Holland. Hij was de oom van Jan Cabilliau, leraar in Amsterdam en later burgemeester van Göteborg in Zweden.

Samuel Ashe, de tweede beschermeling van de Nederlandse kerk in Londen, was een geboren Engelsman. Zijn vader Anthony, een aanzienlijke zijdekoopman, behoorde aan de zijde van de Gentenaren Jan Utenhove, Maarten de Cleyne (Micron) en Karel de Coninck (Regius) in 1550 tot de grondleggers van de Nederlandse vluchtelingenkerk in Londen. Het was Anthony Ashe die na het bewind van *Bloody Mary* het herstel van de kerk van de Austin Friars voor de Nederlandse immigrés wist te negotiëren bij het hof van koningin Elizabeth, en zijn zootje Samuel was de eerste baby die er in juni 1560 ten doop werd gehouden. Op zijn 21ste werd Samuel Ashe naar Leiden gezonden opdat hij, naast de artes liberales, *'oock onse sprake zal mogen leeren'*. In de zomer van 1582 reisde hij Lambert Daneau achterna naar Gent. Op 11 augustus 1583 hield hij er zijn eerste preekoefening, *'die my voor een beginsel wel bevallen heeft'*, zoals Jacob de Coninck rapporteerde: 'Hij heeft een klare en beweeglijke uitspraak en kan goed de basisprincipes en de afgeleiden van zijn materie uiteenzetten.' Over de verdere loopbaan van Samuel Ashe is niets bekend.

Nummer drie van de Londense beursstudenten was **Lucas Verhagen**, ook al iemand die in 1582 uit Leiden naar Gent overkwam. Hij behoorde tot degenen over wie Jacob de Coninck naar Londen schreef: 'Zij besteden hier in Gent hun tijd goed, en ik ben er zeker van dat gij daar mettertijd goede vrucht zult van hebben en u de kosten en de moeite niet zult berouwen.'

Vervolgens kennen we, dankzij de verslaggeving van de kroniekschrijver Van Camper, enkele thesisstudenten van het academiejaar 1582-1583. In chronologische orde kwamen de volgende studenten aan de beurt.

Dominique le Baudier of Badius verdedigde op 14 juli 1582 veertig thesen over de Wet Gods, waaruit sommige mensen leren dat ze die niet kunnen onderhouden, maar die wel door Christus volmaakt vervuld is. Alleen de wedergeboorte door het geloof in Christus maakt de zondaars zalig. Drie opponenten legden de student vervolgens op de rooster, waarna professor Daneau concludeerde. De thesen waren vooraf in drukvorm aangeplakt aan de verschillende protestantse kerken en ook bezorgd aan enkele geleerden van de stad die hadden laten weten de verdediging te zullen bijwonen. Dominique le Baudier was geboren in Rijsel op 8 april 1561. Met zijn vader, die om godsdienstredenen in 1567 uitweek, was hij in Aken terechtgekomen. Vanaf april 1578 studeerde hij theologie in Leiden. Het was als theologiestudent dat hij in juli 1582 in Gent zijn thesen kwam verdedigen bij Daneau. Vervolgens ging hij enkele maanden in Genève studeren bij Théodore de Bèze, maar in 1583 was hij weer bij Daneau in Gent. Na diens vertrek trok Dominique terug naar Leiden, waar hij zich op 7 september 1583 inschreef aan de rechtsfaculteit. Van 1587 tot 1602 doorliep hij in Frankrijk een carrière als jurist. Vanaf 1603 was hij professor in Leiden, eerstal docent in welsprekendheid, later in geschiedenis en rechtsgeschiedenis. Hij bleef bekend als verdienstelijk Latijns dichter en historicus.

Gaspar Florus verdedigde op 15 september 1582 in het dominicanenklooster een aantal thesen over de brief aan de Hebreëuwen. Enkele medestudenten argumenteerden vervolgens en professor Daneau zelf sloot het ongeveer drie uur durende dispuut af. Ook nu was het gehoor zeer talrijk. Over Gaspar Florus is verder niets bekend.

Johann-Sigismund, de zoon van Johann-Casimir, Paltsgraaf aan de Rijn, verdedigde op 3 november 1582 bij Daneau 45 thesen over de Wet Gods, in het bijzonder over het vierde gebod, dat handelt over de dag des Heren. Na afloop van het dispuut, dat twee uur duurde, sprak de jonge prins een dankwoord uit aan het stadsbestuur van Gent vanwege de vele inspanningen die het leverde voor de wetenschap.

Op 12 februari 1583 was het de beurt aan een student van Jacob Kimedonckius, namelijk **Abraham van der Mijle**. Hij verdedigde negen thesen over het hogepriesterschap van Christus. Van der Mijle was afkomstig uit 's-Heerenberg in Gelderland. Na zijn verdediging in Gent ging hij in Heidelberg studeren. Vanaf 1589 was hij achtereenvolgens predikant van Vlissingen, Papendrecht en Dordrecht, waar hij in 1637 overleed. Als theoloog en filoloog was hij de gewaardeerde vriend van onder meer de Bruggeling Bonaventura Vulcanius, de Gentenaar Daniël Heinsius en Hugo Grotius. Zijn *Lingua Belgica*, waarin hij de eerbiedwaardige ouderdom en voortreffelijkheid van het Nederlands aantoonde, werd als een erudiet geschrift beschouwd.

Herman Foekel of **Faukelius** was op 2 april 1583 bij Daneau proponent voor achttien thesen uit het tweede hoofdstuk van de Catechismus, over de verlossing van de zondaars. Herman Foekel werd geboren in Brugge omstreeks 1560. Zijn vader was in 1566 lid van het Brugse Calvinistische consistorie. Na zijn opleiding in Gent ging Herman zich in juni 1583 inschrijven aan de universiteit van Leiden. Hij werd in 1586 predikant in Keulen en oefende diezelfde functie uit in 1599 in Middelburg. De synode van Dordrecht van 1618 stelde hem aan als geautoriseerd Bijbelvertaler. Bruggeling overleed op 9 mei 1625, nog voor de officiële werkzaamheden van de Statenbijbelvertalers waren begonnen. In volkse protestantenkringen is Faukelius eeuwenlang bekend gebleven als de auteur van *het Kort begrip der Christelijke Religie voor die zich willen begeven tot des Heeren Heilig Avondmaal*. Het was een eenvoudig catechisatieboekje dat een verkorte versie gaf van de Heidelbergse Catechismus. Faukelius maakte verder een grondige studie van het doperdom. Hij kantte zich enerzijds sterk tegen de leer, maar bepleitte anderzijds gematigdheid tegen de mennonieten.

HOOFDSTUK 6

Karel van Manders geloofsgenoten in Vlaanderen

Dopers anabaptisten Mennonieten in de jaren 1550-1650

In Meulebeke bij Tielt bracht een huiszoeking in 1635 bij een zekere Jan van Nieuwenhuyse een verdacht boek aan het licht. Blijkbaar had niemand zin om de zaak op te blazen en de eigenaar werd verder met rust gelaten. Zes jaar later wilde de deken van Tielt weleens weten hoe het nu met de levenswandel van de man was gesteld. De plaatselijke pastoor, de baljuw en de kerkbaljuw moesten toegeven dat Jan van Nieuwenhuyse nog steeds voor een notoire ketter doorging. Nooit had hij opgehouden openlijk voor zijn geloofsovertuiging uit te komen, zonder daarvoor door welke overheid ook te zijn lastig gevallen.

Het gewraakte boek dat Jan in huis had droeg de titel *De Gulden Harpe*. Het was van de hand van de bekende schrijver, dichter en schilder Karel van Mander (1548-1606), zelf afkomstig uit Meulebeke. Het is niet onmogelijk dat in zijn geboortedorp de herinnering was blijven leven aan de auteur van onder meer het befaamde *Schilderboek*. De beroemde telg had immers al sinds zijn studies aan de Latijnse school van Tielt en vervolgens in Gent en Kortrijk, met veel succes zijn talrijke tafelspelen, refreinen en liedekens laten opvoeren in zijn eigen streek. Daar zullen de *Sotte-khuyten van eenige boerten van de boeren* bedreven (ze zijn tot op heden niet teruggevonden) allicht tot Karel van Manders blijvende populariteit hebben bijgedragen. Vijfentwintig jaar na zijn dood kende men daar dus op z'n minst nog een van zijn geschriften. Tot vandaag gaan de Meulebekenaren prat op hun illustere telg.

Sinds Van Mander vanuit Brugge in 1583 definitief naar de Noordelijke Nederlanden was vertrokken, kwam zijn naam in zijn geboortestreek - althans bij de kerkelijke en burgerlijke overheden - in een kwaad daglicht te staan. Tijdens zijn laatste levensjaren in Haarlem en Amsterdam sloot hij zich immers aan bij de protestantse beweging van de Dopers of anabaptisten. Onder het motto 'een is noodich' schreef Karel van Mander toen zo'n 270 geestelijke liederen. Ze werden in 1605 in Alkmaar door de Doopsgezinde uitgever Passchier van Wesbusch verzameld onder de titel *De Gulden Harpe*. Die liederen in rederijkerstrant hebben een sterke stempel gedrukt op de ontwikkeling van het Doperse lied in de Noordelijke Nederlanden. Maar ook de verspreide anabaptistenkernen die toen nog in Vlaanderen waren overgebleven, hebben er, zoals al blijkt uit het voorbeeld van Meulebeke, gebruik van gemaakt.

Karel van Mander: een Doopsgezinde protestant, met geloofsgenoten nog wel in zijn eigen geboortedorp Meulebeke? Daarover staat er niets in de traditionele geschiedenishandboeken. En het is waar, over de betekenis van de Dopers of Mennonieten in de 16de en de 17de eeuw in Vlaanderen is er nauwelijks iets te lezen. Hun beweging heeft hier nochtans vanaf omstreeks 1550, ondanks de hevige vervolgingen, een aantal bloeiende kernen gehad. Over alle politieke en religieuze wederwaardigheden heen wisten ze zich in een aantal Vlaamse steden en dorpen zo 'n honderd jaar lang te handhaven. Na 1650 zijn de overblijvende Mennonietenfamilies definitief uitgeweken naar Zeeland, Holland en Friesland. Sommige hebben zich vandaar verspreid over Noordoost-Europa en later ook over Amerika. Er zijn dus redenen genoeg om die vergeten groep Vlaamse nieuwgezinden uit het vergeetboek te halen.

De gemeenschappelijke noemer waarmee de aanhangers veelal worden aangeduid is Dopers herdopers of 'anabaptisten' (van het Griekse *ana* = opnieuw, *baptisein* = dopen). Hun

voornaamste uiterlijke kenmerk was immers de verwerping van de kinderdoop: het doopsel van de pasgeborenen werd vervangen door de doop van de ware gelovigen. Dat hield in dat ze wie als kind al gedoopt was eigenlijk als het ware herdoopten. De Nederlandse geschiedschrijving maakt een onderscheid tussen de revolutionaire 'Wederdopers of Melchiorieten in de beginperiode, lui die niet terugschrokken voor geweld om hun gewapende kerkstaat te vestigen, en de latere vreedzame Doopsgezinden. Het zijn vooral de stille Doopsgezinden die na 1550 veel aanhang vonden in de Zuidelijke Nederlanden.

In de vroege geschiedenis van de Dopers spreekt hun getuigend martelaarschap nog het sterkst tot de verbeelding. Men vergeet vaak *dat zowat twee derde van alle terechtgestelde protestanten in Vlaanderen, Antwerpen en Zeeland anabaptisten waren*. Naast een aanduiding voor hun ruime verspreiding hier te lande, moeten die opmerkelijke cijfers verklaard worden door de uitgesproken afkeer van de vervolgende overheid voor die hervormingsbeweging. Hun onmaatschappelijke opstelling en het feit dat ze zich principieel afkeerden van de zondige buitenwereld, bezorgden hun immers het imago van staatsgevaarlijke lieden. Daarnaast was er hun eigen heldhaftig martelaarschap. Anabaptisten werden doorgaans niet door onthoofding gedood, maar op de brandstapel, hetgeen voor een zwaardere straf doorging. Dat wijst er genoegzaam op dat ze veel meer dan andere protestanten hun overtuiging hardnekkig en tot de dood toe trouw bleven.

De radicale hervormingsbeweging van de Wederdopers kreeg in het midden van de jaren dertig van de 16de eeuw vooral in de Noordelijke Nederlanden veel weerklank. Ze beriep zich op de extatische prediking van Melchior Hoffman, een man die in Straatsburg de nabije Dag des Heeren, het einde der tijden, aankondigde.

De Wederdopers of of Melchiorieten werden berucht om de aanslagen op het Oldeklooster Bloemkamp bij het Friese Bolsward en op het stadhuis van Amsterdam, en vooral om de gewelddadige vestiging van het Duizendjarig Godsrijk in Münster in Westfalen, in 1534-1535. De Zuid-Nederlandse gewesten hebben daaraan nauwelijks deel gehad, net uitzondering wellicht van enkele individuele gevallen in Antwerpen.

En toch moet men voor een verklaring van het vroegste binnendringen van het Doperdom in Vlaanderen en Brabant teruggaan naar het drama van Münster. Na het neerslaan van het Godsrijk aldaar in 1535 werden de Wederdopers door een verschrikkelijke wraak getroffen. Enkele opgejaagde groepen zochten nu een toevlucht in de steden van de nog 'veilige' Zuidelijke Nederlanden, een gebied waar de overheid tot dan maar nauwelijks geconfronteerd was geweest met het gewelddadige karakter van de beweging. De vluchtelingen vonden een onderkomen in steden als Antwerpen, 's-Hertogenbosch, Brussel, Gent, Brugge, Poperinge, Hondschote, Kortrijk en Menen. Ze hielden zich daar stil in de stedelijke anonimiteit, maar wisten ter plekke daar hun aanhang gestaag te vergroten. De arrestatie van twee Dopers in Gent, in 1538 werd hun fataal. Onder foltering in de kerker van het Gravensteen kreeg men Jacob du Cellier uit Brugge en Martin Valcke uit Poperinge aan het praten. Ze wisten 21 van bijzonderheden te vertellen over verschillende kernen in Vlaanderen, Brabant, Zeeland en Holland. Alhoewel die vreedzaam waren, zat tengevolge van Münster de schrik voor de anabaptistische wandaden er bij de overheid nog diep in. Er kwam nu ook in het Zuiden een hevige vervolging op gang, met tientallen terechtstellingen. Ze maakte een voorlopig einde aan de broederschappen aldaar.

De herleving kwam er door toedoen van Menno Simons, de rustige ex-pastoor van het Friese plaatsje Witmarsum. De bevlogen man slaagde erin na de catastrofe van Münster de verspreide Dopers op het platteland van Noord-Holland en Friesland te hergroeperen. Hij

schilderde Minister af als een gruwelijke dwaling en wees alle geweld af.

Later, vanaf het midden van de eeuw, wisten Menno en diens medestander Dirk Philips vanuit hun toevluchtsoorden in Noord-Duitsland hun invloed uit te breiden over grote delen van Holland, Zeeland, Friesland, Brabant en Vlaanderen, en verder over Oost-Friesland en Noord-Duitsland, tot Dantzig (nu Gdansk in Polen) toe. Met zijn geschriften, vooral *Dat Fundament des christelycken leers* (1539-1540, nadien vele malen herdrukt), bezorgde Menno Simons zijn volgelingen een bevattelijke gids en een eenvoudige vraagbaak. Naar hem zouden ze voortaan doorgaans Mennonieten of menisten worden genoemd. Het Fundament boek was voor de Dopers wat Calvijns Institutie was voor de calvinisten. Menno was geen groot geleerde of bijbelexegeet. Zijn sterkte was dat hij een visie verkondigde van een gedisciplineerde, sobere levenswandel, gebaseerd op de Schrift. Wat hij van de gelovige vroeg was nederigheid en een gelovig beoefenen van de levenswandel, zoals hij dacht dat Christus die zelf had beoefend en geleerd. Van vrouwen vroeg hij tevens dat zij alle onnodige opsmuk en druktemakerij zouden nalaten en geen andere kleren zouden maken of wensen dan de strikt noodzakelijke.

De verspreiding van de vredelievende Doopsgezindheid was het werk van enkele door Menno aangestelde 'oudsten', ook wel bisschoppen' genoemd. Ze werden uitgezonden naar diverse plaatsen in de Nederlanden. Ze hadden het recht de volwassenendoop toe te dienen en het Avondmaal te administreren.

Heeft het gereformeerd protestantisme zich grofweg vanuit het Zuiden naar het Noorden verspreid, dan was de beweging van het doperdom net andersom, van Noord naar Zuid, van Friesland en Holland naar Brabant en Vlaanderen.

De belangrijkste zendeling was Gillis van Aken, afkomstig uit het stadje Susteren bij Roermond. Hij was vanaf 1547 onder meer actief in Gent, maar vooral in Antwerpen leidde hij in 1547 en 1548 herhaaldelijk bijeenkomsten en diende hij er de volwassenendoop toe. Vanaf die tijd was Antwerpen de aantrekkingspool en het belangrijkste uitstralingscentrum van het doperdom in de hele Zuidelijke Nederlanden.

De nieuwe generatie Mennonieten in het Zuiden bestond in den beginne dan ook in hoofdzaak uit personen die een tijdlang in Antwerpen hadden gewoond. Alles wijst er trouwens op dat Gillis van Aken in de Scheldestad zijn aanhang vooral won in kringen van immigranten uit Vlaanderen, Brabant en Holland. Zij waren ontheemden, mensen die op zoek naar betere bestaansmogelijkheden of vanwege hun religie hun geboortestreek hadden moeten verlaten. In het vreemde, vijandige werkmilieu werden ze opgevangen door de Doperse broederschap, waarin ze bij elkaar en in hun godsdienst blijkbaar een sterk houvast vonden. Op hun beurt wisten ze achtergebleven familieleden en vrienden te winnen voor hun geloofsovertuiging. Voor de beginperiode, omstreeks 1550, zijn er daarvan talrijke voorbeelden die betrekking hebben op onder meer Wervik, Komen, Kortrijk, Gent en 's-Hertogenbosch.

Reeds de eerste arrestaties van dopelingen van Gillis van Aken in Antwerpen betroffen een bakker uit Gent en een lakenweversknecht uit Komen. Hun terechtstelling op de brandstapel in augustus 1550 was voor een deel van de Antwerpse broederschap het sein om onder te duiken of uit te wijken naar veiliger oorden. Een aantal groepen kunnen we min of meer volgen op hun zwerftochten. Zo trok een eerste groep naar Lier.

Toen er ook daar al snel een meedogenloze repressie werd ingezet, gepaard met een aantal terechtstellingen, hergroepeerde ze zich kort daarop in Gent. Het gezelschap bestond in meerderheid uit Brabanders en Vlamingen, maar er waren ook geloofsgenoten bij uit Leiden, Amsterdam en het Land van Kleef. Spectaculaire razzia 's in Gent en omgeving, waarvoor de rondtrekkende ketterjager Pieter Titelmans en het hoge provinciale gerechtshof, de Raad van

Vlaanderen, de handen in elkaar sloegen, leidden in 1551 alweer tot enkele tientallen terechtstellingen.

Een andere groep vluchtelingen uit Antwerpen begaf zich noordwaarts, via Dordrecht naar Amsterdam. Ze waren afkomstig uit alle windstreken van de Nederlanden. Naast een meerderheid uit Gent en Antwerpen waren er ook bij uit Haarlem, Leiden, Brussel, Komen, Dordrecht en Amsterdam. Sommigen waren in Gent, anderen in Antwerpen tot de broederschap toegetreden. In Amsterdam vond er een verdere opsplitsing plaats.

Een deel bleef in Amsterdam. Jan van Hasselt, een molenaarhoutzager afkomstig uit Gent, was daar een tijdlang een van de voornaamste Doperse weetdoeners. Enkele andere Gentenaren trokken via Gorcum en Emden verder naar het 'Oostland': naar Hamburg, Bremen, Stade, Lüneburg en Lbeck. Tijdens hun zwerftocht namen ze in de buurt van Emden deel aan een door Menno Simons zelf geleide Avondmaalsviering.

Uit deze gegevens blijkt reeds dat de grote mobiliteit van de Mennonieten voor een onophoudelijke wisselwerking tussen Noord en Zuid zorgde. Enkele concrete gevallen kunnen dat illustreren. Zo zijn er de omzwervingen van Hendrik Antheunisz., een linnenwever uit Leiden. In 1549 was hij samen met enkele van zijn stadsgenoten in Gent toegetreden tot de broederschap.

In de Arteveldestad had hij vijf of zes vergaderingen bijgewoond, waar hij onder meer getuige was geweest van het bedienen van de volwassenendoop door Gillis van Aken. Hij noemde Gillis 'de principaele teerder in desen landen'.

Wegens hevige vervolgingen in Gent, waarbij onder meer een van zijn stadsgenoten op de brandstapel ter dood werd gebracht, keerde Hendrik Antheunisz., vergezeld van enkele Gentse geloofsgenoten, via Antwerpen naar Leiden terug.

Vandaar trok hij in het gezelschap van de Gentenaar Lieven de Keyser naar Amsterdam. In die stad ontmoetten ze Gillis van Aken opnieuw. Zoals die andere Gentenaar, Jan van Hasselt, trad ook De Keyser in Amsterdam in de vergadering op als voorlezer en gaf er tevens leesonderricht aan ongeletterde geloofsgenoten.

Na een monsterproces werden Antheunisz. en De Keyser samen met tien andere broeders in de zomer van 1552 op de brandstapel terechtgesteld. Prominente Dopers die in Gent waren achtergebleven kenden geen beter lot.

Hansken de Caeskoper uit het Zuid-Vlaamse Wervik, met de *bijnaam 'den voorlopere van Gillis den Herdooper'* (Gillis van Aken), werd samen met zeven andere geloofsbroeders in juli 1551 terechtgesteld in Gent. In de Arteveldestad was in 1553 de weetdoener Cornelis Clayssone uit Leiden en de Gentse principaelste Willem van Leuven hetzelfde lot beschoren. Ten huize van die laatste had Gillis van Aken eveneens de doop bediend.

Ondanks de hevige vervolgingen kende het aantal plaatselijke kernen in Vlaanderen nu toch een verbazend snelle uitbreiding. Die groei werd in de hand gewerkt door het feit dat de leden voortdurend van woonplaats moesten veranderen om zich aan de argusogen van inquisiteur Pieter Titelmans te onttrekken. Meer en meer liet zich nu de behoefte voelen aan een gezaghebbende persoon die de Doopsgezinde activiteiten in Vlaanderen zou coördineren en op wie de volgelingen steeds een beroep zouden kunnen doen. Van omstreeks 1553 is er een brief bewaard van een zekere Adriaan van Kortrijk, gericht aan de Antwerpse broederschap. Hierin wordt in naam van verschillende Vlaamse gemeenten, *die overal ionc zijn en wier aerme swacke broederen jammerlic loopen over al als schapen zonder heerder, gevraagd een Doperse leider te zenden. Die zou alom duer Vlaanderen een opsicht hebben op alle de ghemeenten.*

Hij zou dat doen in nauw contact met de Antwerpse gemeente en onder toezicht van Vlaamse diakens, als plaatsvervangers van de Doperse oudste'.

Kort daarop kwam de Zeeuw Lenaert Bouwens naar het Zuiden. Hij was in 1552 door Menno Simons tot 'oudste' aangesteld. Tussen 1554 en 1556 maakte Bouwens zijn eerste rondreis door Vlaanderen en Brabant. Hij diende er de volwassenendoop toe en bekleedde enkele bekwame broeders met het leerambt. Zijn dooplijst telt 292 namen voor Antwerpen, 116 voor Gent en 71 voor Kortrijk en Menen samen. De komst van Lenaert Bouwens is voor de verdere ontwikkeling van de Doopsgezindheid in Vlaanderen en Brabant van cruciale betekenis geweest.

En toch is er van enige organisatorische opbouw, zoals later de calvinisten zouden kennen, geen spoor. De Mennonieten bleven trouw aan hun opvatting dat belijdende gelovigen zich verzamelen in de heilige gemeente, maar dat zulke gemeente niet met een of ander land of volk in het bijzonder kan worden vereenzelvigd. Wel zien we naast Lenaert Bouwens spoedig enkele 'oudsten' of leraren optreden die instonden voor enige plaatselijke leiding en samenhang. Zij vormden het bindende element tussen de verschillende gemeenten, een netwerk-dat overigens ook door de voortdurende uitwisseling van gemeenteleden in stand werd gehouden.

Veel van die voorgangers waren Vlamingen, van wie sommige overigens niet enkel in Vlaanderen zelf en in Antwerpen, maar ook in Harlingen, Amsterdam en andere Noord-Nederlandse plaatsen actief waren.

De bekendste waren Hans Busschaert uit Dadizele, Joachim Vermeeren, alias de Suikerbakker, vermoedelijk uit Antwerpen, Jacob de Rore uit Kortrijk, Pauwels de Backere uit Tielt en Jan de Zwarte uit Belle (nu Bailleul in Frans-Vlaanderen).

Het trieste lot van Mennonieten uit Tielt (1559-1573)

Een van de belangrijkste Doperse leraren was Pauwels de Backere uit Tielt. Hij was zelf linnenwever van beroep en wist vanaf het midden van de jaren vijftig bij zijn eigen familie en in kringen van stielmakers van zijn geboortestad belangstelling te wekken voor zijn overtuiging. Pastoor Lauwereys de Fraeye getuigde dat sinds omstreeks 1556 de ketterij sterk was toegenomen in het stadje. Een niet onaanzienlijk deel van het kerkvolk verwaarloosde zijn kerkelijke plichten.

Zulke vaststelling was natuurlijk niet vrijblijvend. De plaatselijke aanhang van Pauwels de Backere maakte dan ook aanstalten om de anonimiteit van grotere steden te gaan opzoeken, allicht ook wel met de bedoeling daar een betere broodwinning te vinden. Voor hem en zijn Tieltse geloofsgenoten brak nu een periode aan van voortdurende omzwervingen, vaak eindigend met arrestatie en terechtstelling.

Onder meer de linnenwever Pieter Potvliet en Gielis Bernaerts trokken via Gent naar Antwerpen. Bernaerts werd daar op 16 juni 1559 als mennoniet op de brandstapel terechtgesteld. Ontnuchterd kwam Potvliet daarop terug naar Tielt. Hij trad er wel nog in de Sint-Pieterskerk in het huwelijk met Sijnken de Sanghere, maar toonde zich nadien zelden of nooit meer in die kerk, zodat pastoor Lauwereys de Fraeye navraag deed bij zijn vader Lambrecht. Toen Pieter dat hoorde, nam hij samen met zijn vrouw de wijk naar het Westkwartier en nadien naar Wervik. Regelmatig echter kwam het echtpaar Potvliet zich nog in het geheim in Tielt bevoorraden van *gaerene ende andere haerlieden nootsackelicheden*.

Wervik kreeg de roep een relatief veilig toevluchtsoord te zijn. Kort na 1560 besloot ook Pauwels de Backere zelf samen met enkele familieleden en een groep gelijkgezinden weg te gaan uit Tielt, om zich in het Zuid-Vlaamse Leiestadje te vestigen. Hij kon daarbij op de

bedekte medewerking rekenen van de Tieltse stadsgriffier Pieter Pantyn, iemand in wiens gezelschap hij dikwijls was gezien. De Pantyns waren een typisch voorbeeld van een intellectuele familie die de godsdienstige tweespalt wilde overbruggen door gematigdheid en begrip. Zo kennen we de Tieltse geneesheer Willem Pantyn, die sinds 1551 in Brugge gevestigd was en er als voorstander van verdraagzaamheid faam had in humanistenkringen.

De zoon van griffier Pieter Pantyn, met dezelfde voornaam, was in de jaren tachtig hoogleraar Grieks in Toledo in Spanje, waar hij ook bibliothecaris was van aartsbisschop Garcia de Loaysa Girón. Hij zou in 1596 naar de Nederlanden terugkeren om deken van de Brusselse Sint-Goedelekerk te worden.

Door tussenkomst van stadsgriffier Pantyn gaf het schepencollege in 1560 de uit Tielt wegtrekkende Mennonieten een getuigschrift van goed gedrag mee. Het valt aan te nemen dat een van de vertrekkende gezinnen, dat van Jacob Pantyn, eveneens familie was van de griffier. Alleszins achtte de Raad van Vlaanderen het later nodig het Tieltse stadsbestuur een stevige uitbrander te geven om zijn grote onachtzaamheid tegenover de ketters. De schepenen toonden voortaan meer ijver. In 1563 kon de pastoor tevreden melden 'dat in seven jaeren de inwoonders vande voorseyde stede hemlieden zo stille niet ghehouden en hebben als zy alsnu doen, vele meer nu ter kercke commen dan zy en plochten'.

Ook de baljuw, de griffier en de wethouders verklaarden unaniem dat na het vertrek van de Doopsgezinden de ketterij in Tielt omzeggens bedwongen was.

De Tieltse Mennonietengroep hergroepeerde zich in de kleine heerlijkheid Oosthove in Wervik, vlak bij de huidige Franse grens aan de Leie. Daar konden mensen van hun godsdienst rekenen op de steun van baljuw Joos de Cat. De man was in 1546 al eens lastig gevallen om zijn ietwat té uitbundige uitspraken tegen het vagevuur, maar ging nu, in zijn ijver om de *nieuwgezinden gejonstich ende favorable* te zijn, zonder veel formaliteiten zijn huizen verhuren aan vreemde Mennonieten die bij hem hun toevlucht kwamen zoeken. Zijn eigen kinderen waren trouwens eveneens van de sekte. Dochter Mayken de Cat werd in 1559 in Antwerpen als Doopsgezinde terechtgesteld.

Twee andere dochters, Barbele en Medarde, werden in dezelfde stad gearresteerd, maar konden met de hulp van hun broer Anthonis en hun zus, echtgenote van de Antwerpse koopman Pieter van Damme, met nagemaakte sleutels uit de gevangenis ontsnappen.

De Dopers uit Tielt die zich in het Wervikse ambtsgebied van baljuw De Cat vestigden, behoorden tot enkele welomschreven families. Allereerst was er de familie De Backere, met de gebroeders Pauwels, Menaert en Jacob, die laatste ook met zijn vrouw Pierijntgen van Malebosch en zijn schoonzuster Martijntgen van Malebosch. Verder was er Pieter Strynck met acht leden van zijn familie, namelijk zijn zuster en haar man Antheunis Bruiaen of Bruwaene, zijn zoon Gillis en diens vrouw, zijn dochter Callekin en haar man Lauwers van de Walle, en een tweede dochter met haar man Hans Lobuck en zoon Hans.

De derde familie was die van de Potvliets: de reeds genoemde Pieter en zijn broers Gillis en Karel, die laatste samen met zijn vrouw Sijnken Haems. Ten slotte behoorden tot de groep nog Gillis en Pieter de Jaeghere, Cornelis de Schepere en zijn vrouw, Jacob Pantyn en zijn vrouw, Catharina Neckers, echtgenote van Johannes Loosvelt, en Daniël Calewaerts.

Van de emigranten naar Wervik scheidden zich drie echtparen af, namelijk Karel Potvliet-Sijnken Haems, Lauwers van de Walle-Callekin Strynck en Hendrik de Cock-Mayken Gheldolf. Ze gingen zich even buiten Ieper vestigen

waar ze gezamenlijk in één huis woonden en hun stiel van linnenwevers uitoefenden. Inquisiteur Pieter Titelmans kreeg evenwel lucht van hun Doperse activiteit.

Op 2 augustus 1561 deed hij samen met enkele gerechtsdienders een inval in hun woning. Karel Potvliet en Hendrik de Cock konden tijdig de plaat poetsen. De vier overigen en ook nog Antheunis Schoonevelt, een geloofsgenoot uit Waasten die net op bezoek was, werden ingerekend. Sijnken Haems en Mayken Gheldolf waren zwanger. Omdat Sijnken verklaarde zich met de katholieke Kerk te willen verzoenen, werd ze spoedig vrijgelaten. Mayken was moediger. Toen ze naar de gevangenis geleid werd, hief ze een hymne aan. De baljuw van de zaal en kasselrij Ieper, in wiens gevangenis de arrestanten eerst werden opgesloten, diende op last van de inquisiteur een versterkte wacht op te stellen. Er waren immers 's nachts in de buurt kreten gehoord van mensen die de gevangenen kwamen toeroepen: 'Hebt goede moed, wij zullen u komen helpen.'

Op 5 september 1561 werden de verdachten naar de beter beveiligde stadsgevangenis van Ieper overgebracht. In oktober bestegen Lauwers van de Walle en zijn vrouw Callekin de brandstapel op de Ieperse Grote Markt.

Op 2 mei 1562 was het de beurt aan Antheunis Schoonevelt, op 25 juni aan Mayken Gheldolf, nadat ze het leven had geschonken aan een kind.

De ontsnapte Karel Potvliet maakte later een lied op de marteldood van zijn Tieltse stadsgenoten. Van zijn kompaan Hendrik de Cock, die eveneens was kunnen ontvluchten, is bekend dat hij omstreeks 1564 buiten Armentières hertrouwde met Jeankin Hobbels, in een nachtelijke Mennonietenbijeenkomst, geleid door Jacob de Rore uit Kortrijk.

De in Wervik wonende Tieltenaren waren tot dan ongemoeid gelaten. Maar inquisiteur Titelmans bleef na de dreigende woorden die hij in Ieper had opgevangen waakzaam. Zijn spoor leidde eerst naar Tielt, vandaar naar Wervik. Een maand na de terechtstelling van Mayken Gheldolf in Ieper meldde hij zich met een aantal gerechtsdienaars bij baljuw De Cat. Die vertoonde zich niet. Ook nadat Gillis en Pieter Potvliet en Gillis Strynck al uit hun huis waren gehaald, weigerde hij nog steeds met de inquisiteur te praten.

Eindelijk, na lang wachten en na verscheidene boodschappen te hebben gekregen, kwam hij naar buiten. Ten gehore van de toegestroomde menigte begon er een pittige discussie. Titelmans verweet de baljuw in scherpe bewoordingen zijn lijdzaamheid tegenover de kettters. Hij droeg hem op de arrestanten in zijn gevangenis op te sluiten. Maar Joos de Cat antwoordde balsturig 'dat hy daermede nyet te doen en hadde'. Hij liet de inquisiteur de getuigenschriften uit Tielt zien, waaruit moest blijken dat de gevangenen lieden met eeren waren. De inquisiteur begreep dat hij in zulke omstandigheden de gevangen Mennonieten onmogelijk in handen van de plaatselijke justitie kon laten. Hij vorderde een kar met gespan om ze vanuit Wervik naar Kortrijk te doen voeren. Niemand bleek bereid die dienst te leveren.

Na een uur begonnen de omstanders een vijandige houding aan te nemen. Titelmans poogde de rust en de wettelijkheid te herstellen door een notaris zijn koninklijke aanstellingsbrief tot inquisiteur met luider stem te doen voorlezen. Uiteindelijk kwam iemand, tegen contante betaling, met een wagen en een gespan van twee paarden aangereden. Er volgde nog een bitsige scheldpartij met de plaatselijke cipier, die immers moedwillig Jacob Pantyn had laten ontsnappen. Uiteindelijk konden vier arrestanten op de kar worden gezet.

Maar nu lieten de omstanders hun woede pas goed de vrije loop. '*Ghy diefleders, coordesleepers, meshante verraders, alaerme, alaerme*', zo werd er van alle kanten geschreeuwd. Men moedigde de gevangenen aan zich kloek te tonen, want 'het es om gheene dieferie ofte roof'. Op dat ogenblik kwamen Frederik Buule, baljuw van Wervik-stad, en Jan

de Visch, luitenant van de soeverein-baljuw van Vlaanderen, toegesneld met een sterke politiemacht. Met hun hulp konden de inquisiteur en zijn dienaars heelhuids uit het gewoel ontsnappen. Mét hun gevangenen mee op de kar.

In de Kortrijkse gevangenis liet de vrouw onder de gearresteerden het afweten. Na een lange gevangenschap werd Sijnken de Sanghere op 17 maart 1563 als berouwhebbende ketterse met een lichte straf ontslagen. De drie mannen bleven vasthoudend. Van de hand van een van hen is er een brief bewaard, gericht aan achtergebleven geloofsgenoten in Wervik: 'Gij die eenvoudige lui zijt, schaamt u niet steeds opnieuw uitleg te vragen, zodat gij een goed onderscheid bezit voor het geval het gaat nijpen. Zoveel zekerheid men heeft in zijn geloof, zo vastberaden is men ook in moeilijke momenten. Het is hard afscheid te moeten nemen van zijn dierbaren, maar het is belangrijker standvastig te blijven in het ware geloof om zo later het eeuwige leven te verwerven.' Zulke vastberadenheid deed inquisiteur Titelmans er spoedig toe besluiten zijn gevangenen aan de wereldlijke rechter uit te leveren.

De bevoegde rechtbank was niet de magistraat van Kortrijk, wel de justitie van de plaats van arrestatie. Bijgevolg werd baljuw Joos de Cat van Wervik-Oosthove aangemaand de gevangenen onverwijld weer op te halen om ze te berechten. Hij stuurde ontwijkende antwoorden.

De Raad van Vlaanderen, het hoge justitiehof in Gent, werd dan maar ingeschakeld. De procureur-generaal en de soeverein-baljuw van Vlaanderen kwamen begin november 1562, vergezeld van een grote gewapende macht, naar Wervik.

In aanwezigheid van de plaatselijke heer van Oosthove spraken ze het doodvonnis uit. Voor de uitvoering ervan liet de baljuw eens te meer op zich wachten. Toen de beul kwam melden dat hout en stro van de opgerichte brandstapel wegens de aanhoudende regen geen vuur wilden vatten, verloren de hoge justitieambtenaren hun geduld helemaal. In alle haast lieten zij Pieter en Gillis Potvliet en Gillis Strynck onthoofden. De ongezeglijke Joos de Cat ontsnapte daarop slechts ternauwernood aan de doodstraf, omdat men consideratie had voor zijn hoge leeftijd. De 70-jarige baljuw werd evenwel levenslang vervallen verklaard uit zijn ambt.

Wervik was voortaan gevaarlijk terrein voor de Dopers. Gillis Strynck had reeds vanuit zijn Kortrijkse gevangenis Pauwels de Backere aangeraden zo spoedig mogelijk te verhuizen. De Mennonietenleraar verlegde daarop zijn werkgebied van Wervik naar Hondschote, waar hij herhaaldelijk optrad als bedienaar van de volwassenendoop.

Zowel vóór als tijdens het wonderjaar 1566-1567 was hij een van de voornaamste Doperse voorgangers in geheel Zuidwest-Vlaanderen. In de volksmond had hij daar de naam van Paulus den Doper. De Tieltenaar was onder meer actief in Roeselare en in de omgeving van Diksmuide, in Halewijn (nu Halluin), Menen, Kortrijk, Hondschote, en verder ook in Gent en Antwerpen. In die laatste stad was hij zeker tot in 1568 werkzaam. Hij moeide er zich in de tweespalt tussen de 'Vlamingen' en 'Friezen'. Het punt van tweedracht tussen de beide Doperse richtingen ging over de plaats van de gemeente, meer bepaald of het zwaartepunt bij de 'oudsten' en leraren diende te liggen dan wel bij de gemeenschap van gemeenteleden zelf. Pauwels de Backere koos voor de Vlamingen, die het opnamen voor de zelfstandigheid van de gemeenteleden. Later verliezen we hem uit het oog. Waarschijnlijk overleed hij in Haarlem, waar hij nog in 1605 gesignaleerd werd als Mennonietenvoorganger. Het valt aan te nemen dat hij in Haarlem zijn vroegere streek- en geloofsgenoot Karel van Mander heeft ontmoet.

Of de overige Tieltenaren in 1562 hun voorman Pauwels de Backere naar Hondschote zijn

gevolgd, is niet te achterhalen. Waarschijnlijker is dat ze zich over verschillende Mennonietengemeenschappen hebben verspreid. Zo werd Catharina Neckers, echtgenote van Johannes Loosvelt, in 1562 in Gent gesignaleerd. De spinster Pierijntgen Loosvelt, alias Neckers, die op 5 januari 1572 in Menen werd terechtgesteld, was waarschijnlijk haar schoonzuster. Pauwels de Backeres schoonzuster Pierijntgen van Malebosch, wier echtgenoot Jacob de Backere inmiddels overleden was, woonde in 1562 in Brugge, samen met haar zuster Martijntgen. In het grote huis van orgelmaker Isbrand Meysembaert, die zich als beschermheer van de Dopers opwierp, kregen ze leesonderricht, onder meer aan de hand van een Martelarenboek.

In 1563 waren de beide zussen Van Malebosch in Gent.

Ze vielen er in handen van het gerecht en werden op 12 december 1564 in het geheim terechtgesteld in het Gravensteen.

Nog in 1564 werden drie andere uit Wervik-gevluchte Tieltenaren ingerekend in Armentières, namelijk Pieter de Jaeghere, Daniël Calewaert en diens dochter. Daniël besteeg er de brandstapel.

Johannes Loosvelt zelf week uit naar Friesland. Hij nam er Anthonis Ysbaerts in dienst. Als voormalige knecht van de hoogbaljuw van Gent, was Ysbaerts onder de indruk gekomen van het martelaarschap van vele Doopsgezinden in de Arteveldestad. Nadat hij op zijn beurt toegetreden was tot de broederschap week hij uit naar Friesland. Vandaar werd hij door Johannes Loosvelt in 1573 naar Tielt gestuurd om er diens zaken te regelen. De baljuw van Tielt vroeg hem of hij misschien ook tot het geloof behoorde van degene die hem had gezonden. Zo liep hij in de val. De Tieltse schepenen lieten de dominicaan Pieter de Backere speciaal uit Gent overkomen om alsnog te proberen de gevangen ketter met de katholieke Kerk te verzoenen. Toen dat niet lukte, kreeg Anthonis Ysbaerts de doodstraf, door wurging en verbranding bij de Halletoren op de Markt. Bij het oplaaien van de vlammen stak er plots een geweldige storm op. De omstanders interpreteerden dat als een teken van Gods afkeuring van de terechtstelling.

De bijzondere opvatting van de Gemeente bij de Doopsgezinden.

Vervolg Johan Decavele, blz. 124

Met als uiterlijk kenmerk de volwassenendoop, toegediend na een bewuste geloofsbelijdenis ten teken van wedergeboorte, werd in de zuivere gemeente de afscheiding van de zondige wereld bewust voltrokken. Het mijden van het wereldse leven impliceerde voor de anabaptisten dat ze de eedzwering, het dragen van wapens en het bekleden van overheidsfuncties verwierpen. Een christen kan bijgevolg geen politieke of rechterlijke functie uitoefenen en geen militaire dienst doen. God heeft het overheidsambt alleen voor de gevallen mensheid ingesteld. In de gemeente der heiligen geldt een andere orde, die in de plaats komt van de staatsorde. De Dopers banden zich aldus als het ware zelf uit de gevestigde maatschappij. Op afstand bekeken kunnen we hier spreken van een enigszins aanmatigend bewustzijn van de eigen zedelijke volmaaktheid, daar waar integendeel voor Luther, Calvijn en de andere grote reformatoren alle mensen zondaars blijven, ook na het ontvangen van de bekering.

Vooraf het zweren van een eed, nodig voor het afleggen van een getuigenis voor de onderzoeksrechter of voor het bekleden van een overheidsfunctie, achtten de Mennonieten onverenigbaar met hun principes. Dat had soms merkwaardige gevolgen. Zo zien we enerzijds dat bepaalde overheden, zoals in Wervik en Kortrijk, weliswaar sympathie hadden voor de Dopers, maar zelf toetreden tot de broederschap deden zulke magistraten nooit.

Anderzijds bracht het weigeren van de eed de Dopers niet zelden in groot gevaar. In Meneen moest Joris Wippe zich als aanhanger van de beweging blootgeven toen hij bij zijn verkiezing tot keurmeester van de lakens de daartoe noodzakelijke eed weigerde af te leggen. Later, nadat hij zich als allereerste roodverver in Dordrecht had gevestigd, liep hij in de val toen men hem vroeg onder eed te getuigen. Welhaast klassiek was de verklaring van gearresteerde Doopsgezinden tijdens hun verhoor 'darmen gheenszins zweren en mach noch eedt doen, al waermen oock by d'overheyte daer toe verzocht omme ghetuughenesse der waerheyte te ghevene, want Christus 't zelve verboden hadde'.

Door hun bijzondere opvattingen plaatsten de Dopers zichzelf in de marge van het bestaande maatschappelijke bestel. Ze streefden naar een afgescheiden gemeente, waarvan de bekeerde gelovigen uit vrije wil deel uitmaakten. Ze waren in Vlaanderen de eersten—vroeger dus dan de gereformeerden— die de breuk met de bestaande Kerk bewust voltrokken. Ze beoogden geenszins de hervorming van de Kerk, wel het herstel van de apostolische christengemeente uit het Nieuwe Testament. Zo gaven ze het ontstaan aan wat men in het Duits een Freikirche, een vrije kerk, noemt. Maar dat consequente uittreden uit de kerkelijke en staatkundige structuren ontnam hun terzelfder tijd de mogelijkheid om ooit tot openbare erkenning te komen.

Haar definitieve doorbraak kende de Doperse beweging in de Zuidelijke Nederlanden dus na 1550, nog wel in dezelfde tijd dat ook het gereformeerd protestantisme en vervolgens het calvinisme daar een snelle ontplooiing kenden. Het is opvallend dat er tussen de opvattingen van de gereformeerden en die van de Mennonieten veel punten van overeenkomst bleven bestaan. Onder andere de centrale plaats van de bijbel en de louter geestelijke betekenis van het altaarsacrament zijn de meest opvallende. Het is dus allerminst verkeerd te spreken van

een zekere concurrentie. De leiders van beide richtingen waren zich daar overigens terdege van bewust. Vooral de gereformeerden spanden zich na 1555 steeds meer in om zich tot elke prijs van de Dopers te distantiëren en er zich in hun geloofsleer duidelijker van te onderscheiden. Er is vastgesteld dat vanaf 1560 de gereformeerde uitgevers hun edities van Schriftuurlijke Liedekens zorgvuldig gingen zuiveren van Doperse ideeën, terwijl omgekeerd de Doopsgezinden té uitgesproken calvinistische standpunten uit hun publicaties begonnen te schrappen.

De confrontatie tussen de beide richtingen leidde ook tot twistgesprekken, waaraan in eigen kring telkens nogal wat ruchtbaarheid werd gegeven. Niet toevallig waren het veelal gereformeerden uit Vlaanderen en Brabant — waar de 'concurrentie' het grootst was - die door zulke twistgesprekken de orthodoxie van hun leer wilden vrijwaren tegenover de Doperse.

Zo behoorden Marten Micron en Jan Utenhove, allebei uit Gent gevlucht, en Hermes Backereel, afkomstig uit Ronse, tot de felste bestrijders van de Doperse opvattingen. Een opmerkelijke gebeurtenis getuigt daarvan.

Tijdens het verblijf van Menno Simons in Wismar aan de Baltische Zee liep daar op 21 december 1553 een schip vast in het ijs met aan boord Vlaamse uit Londen verdreven geloofsvluchtelingen, over wie vroeger al werd gehandeld. De Mennonieten probeerden hen voor hun zaak te winnen, maar een van de bootvluchtelingen, Hermes Backereel, meldde zich op tweede kerstdag voor een twistgesprek met Menno. Omdat de Ronsenaar zich intellectueel niet opgewassen voelde tegen zijn Doperse opponent, liet hij zijn geleerde streekgenoot Marten Micron overkomen uit Emden. De disputen van Micron in februari 1554 brachten Menno totaal van de wijs. Het laatste gesprek eindigde in een bittere stemming aan beide zijden.

In Emden vroeg de gereformeerde predikant Gaspar vander Heyden onmiddellijk een kopie op van de argumenten van de Dopers tegen de kinderdoop en de repliek van Micron, teneinde ze in zijn thuisbasis te gebruiken als wapen 'teghen_onse wederpartye'. Vander Heydens opvolger als predikant in Antwerpen, Adriaan van Haemstede, kwam dan weer zwaar in aanvaring met Jan Utenhove in Londen, omdat hij verklaard had dat de anabaptisten, al dwaalden ze, toch als christelijke broeders moesten worden beschouwd. Het is verder tekenend dat, toen in Axel het calvinisme in 1563 een steile opgang kende, de plaatselijke protestantse leidsman het nodig achtte tot voorlichting van zijn gereformeerde geloofsgenoten een debat te organiseren met een Doopsgezinde voorganger. Daarvoor liet hij Joos Zaman speciaal uit Antwerpen overkomen.

Ook Guy de Brès, de man van de Nederlandse Geloofsbelijdenis voor de gereformeerden, onderkende het probleem. In 1565 gaf hij vanuit Doornik in een schrijven aan Antwerpen lucht aan zijn bezorgdheid over het feit dat de Mennonieten aldaar 'verschillende van onze mensen aan het verderven zijn.' Hij drong erop aan nauwlettend toezicht te houden op dat kwaad.

Ook van Doopsgezinde zijde was er behoefte genoeg om zich door de buitenwereld niet te laten identificeren met gen of calvinisten. Dat deden ze met name door in de kwestie van het recht van weerstand tegen de vervolgende overheid hun zeer afwijzende houding te plaatsen tegenover die van hun concurrenten. Terwijl de Vlaamse calvinisten al in 1562 daadwerkelijk tot gewelddadige weerstand overgingen, was er bij de Dopers niets te merken van zulk verzet, noch van politieke acties of gebruik van geweld. De anabaptist Hans van Overdam schreef na

zijn arrestatie in Gent in een brief aan het stadsbestuur: 'Weet, gij edele heren, raadsheren, burgemeester en schepenen, dat wij de status van uw ambt erkennen voor echt en goed, ja door God opgericht en ingesteld, met name wat betreft het bezit van het wereldlijk zwaard tot bestraffing der misdadigers en tot bescherming der goeden. Wij wensen u m alle belastingen, tolln en geboden gehoorzaam te zijn, voor zover ze niet tegen Gods bevel ingaan. Als gij zoudt bevinden dat wij daarin ongehoorzaam zijn, dan wensen wij onze straf te ontvangen als misdadigers.' In het algemeen hebben de Mennonieten zich ook ver gehouden van het geweld van de Beeldenstorm van 1566.

Maar hoezeer men zich ook inspande om zich van elkaar te onderscheiden, er bleef in de vervolging, waaronder alle nieuwgezinden gelijkelijk leden, toch een zekere solidariteit bestaan. In 1565 richtten de Gentse calvinisten op hun beurt een verzoekschrift aan hun stadsbestuur, waarin ze clementie vroegen voor een groep opgepakte Mennonieten. 'Ze dwalen weliswaar op verschillende punten,' zo heette het, maar ze leiden niettemin een onberispelijke levenswandel.' Geen objectievere getuige dan de inquisiteur voor Vlaanderen, Pieter Titelmans. Tegen een gevangen mennoniet zei hij: 'Gij houdt een zeer goede omgang met alle mensen, gij behandelt uw naaste zoals gij zelf zoudt willen behandeld worden, gij leeft met mekaar in vrede, liefde en eendrachtigheid, hetgeen allemaal zeer goed is, gij staat elkaar bij in uw nood en benaauwenis en zijt bereid uw leven te geven voor elkaar, hetgeen ook zeer goed is, ik kan daar niets tegen zeggen. Maar,' zo voegde hij eraan toe, 'wat baat het dat gij nu het leven hebt, als gij het geloof niet bezit?' Ook in vele getuigenverhoren van buitenstaanders blijkt bewondering voor het hoogwaardig moreel gedrag van de Dopers. Naar aanleiding van de berechting van Mennonieten raakten de schepenen van Kortrijk in kwade papieren, omdat ze verklaard hadden er moeite mee te hebben zulke oprecht gelovige mensen ter dood te moeten laten brengen.

In alle opzichten waren de Mennonieten dus de 'stillen van den lande' geworden. En toch is het overduidelijk dat ze, ondanks hun principieel pacifisme, de meest gewantrouwde en vervolgte ketteren zijn geweest en gebleven. In Antwerpen waren 231 van de in totaal 337 terechtgestelde protestanten aanhangers van het anabaptisme, in Gent 146 op 252, in Brugge 47 op 70, in Kortrijk 25 op 41, in Zeeland 33 op 55. Bij de arrestatie van ketteren spitste de vervolgende overheid haar aandacht toe op hun opvatting over de doop, wat haar toeliet anabaptisten van andere nieuwgezinden te onderscheiden.

Toen er in Brugge in 1562 geruchten gingen over de arrestatie van een zogezegd prominente mennoniet, haastte de pastoor van de Sint-Walburgaparochie zich dat sensationele nieuws de kop in te drukken met de mededeling dat het 'slechts om een ge protestant ging, 'want hy wil doen blijken met een bode ende brief dat hy den (calvinistische) predecant van Honschote ontboden heeft om sijn kint te dopen.' Nog in 1562 slaakten de Nieuwpoortse onderzoekrechters een zucht van verlichting toen priester Jan Hendrickx, die de naam had Doopsgezind te zijn, zich uitdrukkelijk uitsprak voor de kinderdoop.

Iemand als inquisiteur Pieter Titelmans achtte het zijn taak in het bijzonder de anabaptisten uit te roeien in zijn werkingsgebied, het graafschap Vlaanderen. Hechte hij tijdens de verhoren telkens veel belang aan de Avondmaalsopvatting van zijn arrestant, dan betrof zijn voornaamste vraag toch steeds het doopsel. Indien de verdachte de kinderdoop afwees, dan beschouwde de inquisiteur hem terstond als de meest verderfelijke ketter.

We hebben kunnen nagaan dat Titelmans rechtbank tussen 1550 en 1566 in totaal zo'n 1500 gevallen van ketterij heeft behandeld. Van hen kunnen er 922 personen met een grote graad van zekerheid als Gereformeerden of calvinisten worden bestempeld en 198 als Mennonieten. Het valt aan te nemen dat de verhouding 1/6 Dopers tegen 5/6 gereformeerden een vrij accuraat beeld geeft van de werkelijke numerieke omvang van beide strekkingen in

Vlaanderen tijdens de betreffende periode.

De cijfers van de terechtstellingen die rechtstreeks of onrechtstreeks het gevolg waren van Titelmans optreden geven een heel ander beeld: 85 Mennonieten en 41 gereformeerden werden ter dood gebracht. Tegenover elk doodvonnis van een gereformeerde staan er twee van Dopers.

In een andere combinatie zijn de cijfers nog sprekender. In de 198 genoemde zaken tegen Mennonieten konden 142 van geletterde mensen en geleerde schoolmeesters in gentspersonen daadwerkelijk worden gearresteerd. Van die 142 werden er 85, of 60%, terechtgesteld. Van de gereformeerde protestanten die men wist in te rekenen werden er 41, of minder dan 4%, ter dood gebracht.

Dat men verhoudingsgewijs zoveel meer Dopers telt in de martelaarslijsten, houdt alleszins ook verband met hun fanatieke vasthoudendheid, de wens om tegenover de omringende buitenwereld op een schokkende manier te getuigen.

Sommige historici gewagen in dat verband niet ten onrechte van een haast ziekelijke opwinding, dweepzucht en op de spits gedreven exaltatie. Hetgeen dan weer niet belet dat zelfs de vervolgende overheid moest toegeven dat de nagelaten indruk bij het publiek over het algemeen groot was.

Al in 1555 stelde de bisschop van Doornik voor de Mennonieten heimelijk en zonder ruchtbaarheid ter dood te brengen, omdat hun vastberadenheid tijdens publieke executies volgens hem een verderfelijke indruk maakte op de omstanders. In de jaren zestig hebben de rechtbanken van Gent en Antwerpen herhaaldelijk toestemming gevraagd om in het geval van Dopers de terechtstellingen in het geheim te mogen doen. Slechts enkele zeldzame keren heeft de Brusselse regering die afwijking toegestaan.

Het is paradoxaal genoeg precies door de vervolgingen dat we toch nog zoveel te weten komen over de broederschappen in de Nederlanden in het algemeen en in Vlaanderen in het bijzonder. De gereformeerden en calvinisten legden archieven, lijsten van kerkklidmaten, verslagen van synodale en classicale vergaderingen aan, eerst in de vluchtelingengemeenten in Londen, Emden en elders, vanaf 1578 ook openlijk in de plaatselijke kerken.

Van de Mennonieten bestaan er enkele zuiver numerieke lijsten (geen naamlijsten), zoals de cijfers van het aantal dopelingen die Lenaert Bouwens bijhield, maar ze hebben voor de rest geen archieven nagelaten. Ze deden dat zeer bewust.

Tegenover zijn onderzoeksrechters verklaarde Hans Vermeersch uit Waasten: *Wy en setten onse Kercke in gheen register Boecken, als de Raomsche Kercke doet, men soudese te hoest vinden, want elc soecktse te niete te doen oft te dooden.'*

Voor de perioden waarin er vrijheid van godsdienstuitoefening was, namelijk in 1566-1567 en in 1576-1585, zijn er uiteraard geen repressiearchieven en vernemen we bijgevolg eigenlijk helemaal niets meer over de Mennonieten, afgezien van enkele algemene berichten dat hun broederschappen dan, net zoals die van de calvinisten, een grote opbloei kenden. De overgrote meerderheid van de voorhanden zijnde informatie komt dus voort uit de vervolging: de martelarenboeken, de liedekens op de dood van geloofsgenoten, en vooral de archiefbescheiden van talrijke rechtbanken in Vlaanderen van de stad Antwerpen, plaatsen waar de vervolgingen immers het hevigst waren.

Alhoewel er uitzonderingen waren, mag in het algemeen worden gesteld dat het doperdom hoofdzakelijk heeft gerekruteerd in de sociaal zwakkere lagen van de maatschappij. Het

milieu van de linnenwevers vertoonde een opmerkelijke openheid oor de beweging, zoals duidelijk valt vast te stellen in Hondschote en in de Leie- en Mandelstreek, waar de aanhangers bijna uitsluitend werkers uit de linnennijverheid waren. Veel van die kleine lui waren ontheemden, mensen die hun ellendige bestaan droegen door nu eens hier, dan weer daar te trachten aan het levensnoodzakelijke te geraken. Ze waren het gewoon met onzekerheden en in gevaar te leven. Dat ze door toetreding tot de gelovige broederschap, waarin ze hun enige werkelijke houvast vonden, hun bestaanszekerheid nog problematischer maakten, kon hun niet meer deren.

Mennoniet worden was alleszins de meest radicale godsdienstige en maatschappelijke keuze die iemand in de 16de eeuw kon maken. En eigenlijk is dat ook later, nog tot vandaag de dag, zo gebleven. Twee in 1999 uitgebrachte documentaire films beichten op indringende wijze het harde leven binnen hedendaagse Mennonieten-gemeenschappen in de verre diaspora, de ene in Siberië (in een Duitse televisiedocumentaire), de andere in Mexico (in een Vlaams-Nederlandse film van Lut Vandekeybusch).

Op zo grote afstand van elkaar en met zulke enorme tegenstellingen qua klimaat en culturele omgeving zijn de beide nederzettingen toch nagenoeg identisch. Zowel op de ene als op de andere plaats hebben de Mennonietenfamilies in uiterst barre omstandigheden met een bewonderenswaardige vasthoudendheid de grond ontgonnen en, wars van alle modern comfort en mechanisatie, er een haast autarkische samenleving opgebouwd. Afgescheiden van de 'wereld' blijven ze hun gemeentelieven trouw, spreken ze zowel in Siberië als in Latijns-Amerika nog hun oorspronkelijke taal — een mengeling van Oud-Duits en Oud-Nederlands — zingen ze de liederen van hun voorvaderen en beleven ze hun godsdienst naar de voorschriften van Menno Simons. De familienamen van sommige gezinnen wijzen op hun oorspronkelijke Vlaamse, Noord-Nederlandse of Friese roots.

Maar net nu blijken die laatste 'zuivere' gemeenten niet langer bestand te zijn tegen de invloeden van de consumptiemaatschappij. De jongeren trekken naar de stad, weg van de volgens hen wereldvreemde moraal en de barre levensomstandigheden. In de jaren 2000-2001 zijn de Mennonietennederzettingen in Siberië haast volledig ontvolkt geraakt, omdat de meeste gezinnen zijn ingegaan op de mogelijkheid om zich als mensen met Duitse roots in Duitsland te vestigen. De desintegratie van de kleine gemeenschappen, waarvan sommige al meer dan vier eeuwen lang - eerst in de Nederlanden en Noord-Duitsland, later in de diaspora - ononderbroken een geïsoleerd bestaan hebben geleid, is allicht onomkeerbaar.

Geloofsgetuigenissen van martelaren genoemd in het artikel van Decavele

Overgenomen uit: Braght, Thieleman J. van. Het Bloedigh Tooneel of Martelaers Spiegel der Doops-gesinde of Weereloose Christenen, Die om 't getuygenis van Jesus haren Salighmaker geleden hebben ende gedood zijn van Christi tijd of tot desen tijd toe. Th. Van Braght, Martelarenspiegel blz. 285

Maeyken Katz (van Wervicke in Vlaanderen).

Magdaleentken,

Achtken van Zierikzee

Het oude Maaiken,

Grietken Bonaventuers.

En Maeyken de Korte

Anno 1559.

De Marktgraaf te Antwerpen zoekende iemand die op 300 guldens gesteld was; is uitgegaan op de 20e mei 1559 met vele dienaars en knechten, bezettende 2 huizen. Daarin vonden zij 6 zusters, te weten Maeyken Katz, Magdaleentken, Achtken van Zierikzee. Het oude Maaiken, Grietken Bonaventuers. En Maeyken de Korte

Maar hoe zij in de huizen ook doorliepen zij hebben het gezochte niet kunnen vinden. Toen wenste de Markgraaf deze vrouwen op Hoboken Heide. Maar niettemin als hij tot zijn voornemen niet kon bekomen, heeft hij al de 6 meegenomen en hen in een donkere gevangenis opgesloten. Daarna werden zij onderzocht en hebben vrijmoedig hun geloof beleden en hebben nóch door het plakkaat van de keizer, noch ook door dreigementen of pijnigingen daarvan willen afstaan en ook niemand bezwaard.

Zo zijn op de 18e juni de 3 zusters eerst ter dood veroordeeld en 's nachts op de Steen verdronken.

Daarna op de 11e oktober zijn de andere 3 ook ter dood verwezen. De oude Maeyke, een eerbare weduwe (die dubbele eer waardig was) werd verdronken. Grietje Bonaventuers met Maeyken de Korte hebben door het zwaard, ('t welk toch bij vrouwen niet gebruikt wordt) voor de waarheid de dood moeten smaken. Zodat zij ook door hun Heere, Die zij bemind en niet vergeten hebben ook niet vergeten zullen worden maar door Hem verblijd in Zijn Rijk en vreugde-feest in het Paradijs ontvangen zijn.

Een brief van Maeyken de Korte

Mijn lieve zuster,

Bid voor ons dat het woord des Heeren een voortgang hebbe en vruchtbaar wezen mag in alle geduld en heiligheid, Hem verwachten met lijdzaamheid; al komende zal Hij komen en Zijn loon met Hem brengen. Hij is getrouw Die het beloofd heeft, Die het ook doen zal. Het is wel gelijk ik zeg; ons leven is een gedurige strijd op aarde.

Weet dat ik een redelijk wel gemoed ben. Het vlees is redelijk, de Heere zij lof. Wij zijn hier wel een vloek van de wereld en haken altijd om Thuis te zijn. En naar een gebouw niet met handen gemaakt maar in de hemel zelf. Nieuwe hemelen en een nieuwe aarde verwachten wij naar Zijn beloften, waarin rechtvaardigheid woont. Hoe zullen wij geschikt kunnen zijn met

een godzalig bestaan? Ik vind mij dikwijls een verslagen. Ik vind ook zoveel gebreken in mij en er is nog zoveel om aan te sterven; en moet alles den Heere met een ootmoedig hart en bevend verslagen gemoed opgeven en bidden om Zijn genade en niet om recht.

Ik gevoel, hoe ik mij minder ben, hoe de kracht Gods meer in mij werkt een Zijn genade meer in mij uitstort. Dan ween ik zeer bitter en val op mijn knieën en dank mijn God en zeg: "*O mijn Heere en mijn God, wat ben ik Adams kind dat Gij zijner gedenkt? Gij hebt hem heerlijkheid gegeven en over al Uw werken verheven. Hoe komt dat Gij ons zo rijkelijk bezoekt en zo mild Uw schatten opent en die in ons laat ingaan en de schone Morgenster doet schijnen in onze harten. Gij hebt ons getrokken uit deze donkere nacht tot het onvergankelijk Licht.*"

Wat zullen wij Hem wederom geven mijn lieve zuster dan een rouwig en verslagen hart en gebroken geest met liefde en grote dankbaarheid? Daar rust de Geest des Heeren, zegt David. Laat ons elkander hartelijk liefhebben. Want God is de Liefde en elkaar altijd vermanen opdat wij niet verkouden door het bedrog der zonden. Opdat God in ons geëerd mag worden en dat wij verlost mogen worden van de hovaardigheid en de erg kwade mensen. Want het geloof is niet een iegelijks ding. De Heere is getrouw die ons zal sterken en bewaren.

Weet dat mijn zusters hier geweest zijn en begeert een troostelijk woord van mij te hebben en de Heere heeft nog de victorie behouden.

Ik weet niet wat van het mijne is. Ik heb er geen trek toe; alsof ze mij niet bestonden. Ik kan er mij niet in verblijden al is het dat ik hen zie. En mij dunkt, dat ze van mij vervaard worden. Ze maakten mij zo vele kruisen; en hadden Balten, een klooster broeder hier gezonden om te examineren; en wilden hem wel 3 kappen geven indien hij mij kon bekeren. Hij kwam aan met schone woorden. Maar ik wilde niet spreken en was toen ziek.

Toen zeiden mijn zusters: waarom spreek je niet? Toen zei ik: het lust mij nu niet. Wij hebben zo dikwijls met hem gesproken. Hij weet onze mening wel.

Toen werd Balten gram en ging zeer over mij klagen dat ik met kracht de Schrift wederstaan had en dat ik ten onrechte op de zaligheid rekende omdat ik geen hoop had.

Toen weenden zij zeer, maar het ging er niet in bij mij, of hij zweeg of sprak. Hij deed al het volk uit de kamer gaan en liet mijn beide zusters blijven, en hij en ik.

Toen bad hij mij zeer: 'mijn lieve Maeke, hebt medelijden met uw arme ziel.'

Toen sprak ik kloekmoedig, zo hoop ik ook te doen.

'En zegt (zeiden zij) dat het u leed is en dat gij gedwaald hebt. Dan is het genoeg. Je hoeft niet meer te zeggen. Men zal u terstond een cedille maken naar mijn hand en ik zal die ondertekenen; en beide de schoonbroeders. Het zal verborgen blijven en men zal voor u alles doen wat mogelijk is. Laat dit nu geschieden, mijn lieve zuster.'

Toen werd ik beroerd in mijn geest en sprak: "Ge mag uw hoofd wel laten rusten; ge doet al verloren moeite. Ik ben van die mening niet dat ik zeggen zal, dat het mij leed zou zijn. Het is mij zo leed, dan had ik het niet gedaan. Ik zou het nog doen wat ik in mijn zin heb. Ik bekeer daarbij te blijven met Gods hulp. Nóch om u bidden, noch om pijnen, noch om dood, noch om leven; het zal niet anders met mij worden. En ik bekeer daarin te sterven."

Alzo, kwel mij niet. Ik wil wel, mocht het mij gebeuren dat ik Lauwerence Huysmaker spreken mocht; en al ulieder aangezicht zien. Maar ik moet lijdzaam wezen.

Blijf den Heere bevolen en het woord Zijner genade.

Groet mij Andries, groet mij Mattheus. Ik groet u beiden. Groet mij Lauwerens, groet mij Hans, groet mij Adriaen zeer en Lauwerens huisvrouw en Lauwerens de pesemakers vrouw en Hanskens vrouw.

HOOFDSTUK 7

De radicale 'kapelaan van Alveringem' Een driftkikker op zendingstocht voor het Calvinisme in Vlaanderen

Op een namiddag in juni 1564 reden twee protestantse koeriers uit West- Vlaanderen te paard van Antwerpen naar Gent. De eerste ruiter was Jan Hendrickx, een voormalige priester uit Alveringem in Veurne-Ambacht. Zijn metgezel was Pieter Marquet uit Nieuwkerke in Zuidwest-Vlaanderen. Marquet was gespecialiseerd in het begeleiden van hervormingsgezinde emigranten tot bij een veilige plek in de havens van Duinkerken of Nieuwpoort, waar ze konden wachten op een gunst ige gelegenheid om het Kanaal over te steken naar het veilige Engeland.

Bij de doortocht door Daknam viel Hendrickx' oog op een Mariabeeldje in de voorgevel van een herberg. In een furie rukte hij het uit de nis, smeed het op straat en gooide het vervolgens in de Durme. Het toeval wilde dat de baljuw van het Land van Waas juist voorbijkwam. Jan Hendrickx richtte hem onvervaard zijn zinkroer op de borst. Het kwam tot hevig gekrakeel, met als uitkomst de *fortselinghe arrestatie* van Hendrickx. De baljuw bracht hem voorlopig in verzekerde bewaring onder in zijn ambtswooning in Waasmunster. 'Ik ben lakenhandelaar Hendrik Bossaert uit Nieuwkerke in West-Vlaanderen', zo poogde de arrestant zijn identiteit eerst nog verborgen te houden. De volgende morgen probeerde hij op het toilet *vuyt cleenmoedicheide* zichzelf met een beitel de keel te doorsteken. De zelfmoordpoging mislukte.

Na zijn herstel en toen zijn ware identiteit bekend was geworden, werd hij naar een goed beschermd oord overgebracht, namelijk het grafelijk kasteel van Rupelmonde, een sterke burcht met zeventien torens waar de charters van de graven van Vlaanderen werden bewaard. Daar was hij dan weer zo'n voorbeeldige gevangene dat hij weldra toestemming kreeg om een luchtje te scheppen buiten de slotmuren. Een gelegenheid die hij gretig te baat nam om brieven te versturen naar predikant Pieter Hazaert met de vraag geloofsgenoten uit de Westhoek te sturen om hem te komen bevrijden. 'Terzelfder tijd kon hij enkele medegevangenen warm maken voor een ontsnappingspoging. De uitvoering van dat plan leidde tot een regelrechte staat van beleg rond het grafelijk slot. Het eind van het verhaal was dat Hendrickx op de brandstapel terecht kwam.

De driftkikker Jan Hendrickx was een van die tweederangsfiguren die een rol hebben gespeeld in het Calvinisme, dat na 1560 een zo verrassend snelle uitbreiding kende in Vlaanderen. Hoofdacteurs hierin waren enkele tientallen predikanten die uitgestuurd waren door de Nederlandse vluchtelingenkerken in Engeland en Oost-Friesland en door de ondergrondse gemeenten van Antwerpen en Doornik. De activiteit van de belangrijkste leerverkondigers is vrij goed bekend. In hun schaduw ziet men niet zelden ook helpers aan het werk, die in de moeilijke tijd van kettervervolging vaak een cruciale rol hebben gespeeld als verbindingsmannen.

Zo iemand was dus Jan Hendrickx uit Alveringem. Hij heeft nooit een leidinggevend ambt bekleed in een kerkgemeente, is slechts zelden met echt belangrijke opdrachten belast geweest en bezat helemaal geen organisatietalent. Toch heeft hij als kleine garnaal het zijne bijgedragen voor de succesvolle verbreiding van de nieuwe leer. Zijn optreden is bovendien interessant omdat het onverwacht een bijzondere blik biedt op de groeiende verdeeldheid, zoals ze zich inzake het recht van weerstand tegen de vervolgende overheid ging manifesteren in de schoot van de Calvinistische kerkenraden. Hij was zelf een gewijd priester en het

verhaal van zijn lotgevallen wordt doorkruist door de peripetieën van een hele reeks andere voormalige geestelijken, die vaak tot de meest strijdlustige groep van Calvinistische predikanten in Vlaanderen behoorden.

Het dorpje Alveringem, gelegen bij de huidige Belgisch-Franse grens, niet ver van Veurne, heeft in de loop van zijn geschiedenis wel meer met 'radicale kapelaans te maken gehad. Jan Hendrickx werd er omstreeks 1532 geboren. Hij liet zich in november 1548 inschrijven aan de Leuvense universiteit, waar hij de artesfaculteit doorliep en vervolgens misschien nog enige theologische vorming kreeg. Later verklaar hij zelf 'dat hy langhe te Leuvene ghestudeert hadde'. Na zijn priesterwijding omstreeks 1554 werd hij kapelaan, eerst in zijn geboortedorp, later te Mannekensvere het Brugse Vrije. Een protestant uit Dranouter, Gillis de Langhe, bracht hem k voor 1560 in contact met de befaamde Pieter Hazaert. Die afvallige priester was sinds 1557 werkzaam als Calvinistisch predikant in Zuidwest-Vlaanderen. Het was Hazaert die Jan Hendrickx in *twyfele brochte vanden gheloove*. Toen de kapelaan Mannekensvere openlijk uitkwam voor zijn nieuwe belijdenis, werd hij verklikt bij kerkelijke rechtbank van het bisdom Doornik. Hij kon evenwel aan vervolging ontkomen door tijdig onder te duiken in een ander bisdom, dat van Terwaan, bij zijn geloofsgenoten Francois Aechte en Jan Weyns in Hondschote.

De Calvinisten schakelden de nieuwkomer onmiddellijk in voor de directe actie. Jan Hendrickx was vanaf dan de trouwe gezelschap van Pieter Hazaert op diens talrijke zwerftochten, niet alleen in Zuidwest-Vlaanderen, maar ook ver daarbuiten. Beiden waren in 1561 vooral werkzaam in Hondschote, Belle en Nieuwkerke. Hazaert preekte er in het open veld en bediende in particuliere huizen enkele keren het Avondmaal.

Einde 1561 stak het tweetal het Kanaal over naar Engeland, Ze mengden zich daar in de felle discussies die de vroegere eensgezindheid in de schoot van de Nederlandse vluchtelingenkerken danig dreigden te vertroebelen. De moeilijkheden hielden verband met de vraag welke houding men tegenover de vervolgende overheid diende aan te nemen. Al in maart 1561 had predikant Godfried van Winghen in naam van de Vlamingen hierover een aantal pertinente vragen gesteld aan de kerk in Londen. 'Is het ons toegelaten in Vlaanderen wapens te dragen om ons te verdedigen of tenminste toch de vijand schrik aan te jagen? Mag men de gevangenen openbreken om de broeders te bevrijden? Mag men de inquisiteur Pieter Titelmans gevangennemen, vermits hij toch geen overheidspersoon is?'

De Franse vluchtelingenkerk van Londen was van oordeel dat er in geen geval geweld mocht worden gebruikt, zelfs niet tegen Titelmans, die door zijn functie in het graafschap Vlaanderen op z'n minst turft een zweem van overheidspersoon had. Bovendien wist men heel goed dat Calvinijn zelf elke weerstand van het gewone volk tegen de wettige overheid afkeurde, inclusief het openbreken van gevangenen met nagemaakte sleutels of door omkoperij.

De vraag bleef nochtans hangende.

Nog voor er een compromis was bereikt gingen sommige heethoofden al tot de actie over. Op 22 april 1561 waren er in Belle zware rellen bij het overbrengen van gevangen ketteren. Enkele maanden later probeerden de nieuwgezinden hun broeders te bevrijden uit kerken en gevangenen. In Armentieres mislukte het, maar in Mesen waren ze op 5 november 1561 zo talrijk dat ze zonder probleem Jan Hacke uit de gevangenis konden halen. Hendrickx ontkende later dat hijzelf of zijn meester iets met die gevangenisbraken te maken hadden. Maar was het toeval dat chef Hazaert juist toen in Sandwich aan de Engelse zuidkust vertoefde, vanwaar de bevrijding in Mesen blijkbaar was georganiseerd?

Naar aanleiding van het incident-Hacke werd in de Calvinistische kerkenraad van Sandwich

nog maar eens de vraag gesteld of men gevangenen mocht bevrijden als ze zich aldus verzetten tegen de gerechtelijke overheid. Er volgde een kortsluiting tussen enerzijds de pacifisten en anderzijds de radicale vleugel met op kop drie voormalige geestelijken: Hazaert, Hendrickx en de afvallige Ieperse augustijn Jacob de Buyzere. Voorstanders van geweldloosheid schijnen uiteindelijk het pleit gewonnen te hebben, want Hazaert liep kwaad weg en trok naar Emden in Oost-Friesland. Men was er niet rouwig om. In Engeland had hij de bijnaam van Drayliert, vanwege *zijn vehementie in 't predeken*. Alleszins werd hij *niet vele gheëstimeert onder de broeders in Engeland*.

Hendrickx had een nog slechtere naam, *als zynde zeer rouckeloos van leven, zeer oubeschaemt* en iemand die tegen het officiële gerecht durfde in te gaan. In Oost Friesland werkte hij een tijdje als schoenlapper in het dorpje Manslagt, even ten oosten van Emden. Blijkbaar was hij ook belast met de afhandeling van financiële transacties die Hazaert allicht voor de aankoop van boeken - met drukker Gillis van der Erven was aangegaan. Hazaert, teruggekeerd naar Vlaanderen, liet Hendrickx eveneens uit Emden overkomen om een en ander uit te klaren.

Zijn verblijf in het vaderland werd voor Hendrickx helemaal een nachtmerrie. In een uitvoerige brief aan de Emdense kerk, waarmee hij de roep dat hij naar het pausdom was teruggekeerd wilde weerleggen, deed hij later zelf het relaas. Het hachelijke avontuur begon in Nieuwpoort, waar hij een schipper bereid had gevonden hem 's anderendaags mee te nemen naar Gouda, terug Emdenwaarts. In afwachting was de ondervraging was hij van plan de nacht door te brengen in de herberg *In de Ingel*. In de keuken zat daar een heel gezelschap, onder wie de stadhouder van de baljuw van Nieuwpoort. Er werdover het Oostland gesproken en over de godsdienst aldaar. Tot Jan moest betalen voor het genuttigde avondmaal en de omzittenden zagen dat hij een rijkge vulde beurs had. Hoe hij dan wel aan al dat geld kwam, zo was de vraag van de gerechtsambtenaar. 'Ic track mij snijder (mijn mes) huut, ic hadde hem gequetst, hadde hij mij niet laten gaen', zo vertelt Jan, waarop de baljuwsassistent zijn rapier in de aanslag bracht. Met assistentie van de opgeroepen cipier werd Hendrickx daarop naar de gevangenis van Nieuwpoort overgebracht. 'Sij sloegen mij twee boegyen aen staecken mij daer men dieven ende moeders lecht.' Al zijn vertrouwen stelde hij nu op Charles Heeve, burgemeester, maar afkomstig van zijn eigen geboortedorp Alveringem. In de gevangenis werd hij over verschillende geloofspunten verhoord op last van de hoogbaljuw, in aanwezigheid van de burgemeester. Hier komen we te weten dat Jan Hendrickx getrouwd was met *zijn goeijken*, zijn meid. Aangezien iemand het vermoeden had geopperd dat hij een Doper was, kreeg dat punt bijzondere aandacht. Zijn antwoord: *'Ic houde den kinder doope voor goed ende hoprecht, misgaders dat het misbruck gewert (=geweerd) sij, dat is, dat se doopen elck lapt naer sijnder moeder tale, in de name des Vaders, des Soons, des Heeligen Geestes'*, was blijkbaar voor sommige aanwezigen toch al een geruststelling. Daarop werd Jan door bemiddeling van burgemeester Heeve weggehaald uit de kerker en in een comfortabele kamer op een bed gelegd. Niet zonder protest van de baljuw, omdat de plek niet kon beveiligd worden tegen ontsnappingspogingen. Tevens zorgde de burgemeester ervoor dat de arrestant goed te eten kreeg. Jans broer Christiaen kwam zich nu zijn lot aantrekken en huurde daartoe een groot practijsijn, een belangrijk advocaat, in. Die laatste smukte de confessie wat op, in de trant van: de reden waarom Jan gevangen werd is geen ketterij, maar enkel dat hij, priester zijnde, in burgerlijke plunje op de wijze van het Oostland gekleed rondliep; dat hij eigenlijk maar een vagebond is, verleid door slecht volk en zo in Emden verzeild geraakt, waar hij met sommige kooplieden die voor zijn levensonderhoud instonden de protestantse kerkdiensten heeft bijgewoond. Zijn on-orthodoxe uitlatingen over de doop, de biecht, de mis en de andere sacramenten, de zielenmissen, het vagevuur en de heiligenverering zijn daardoor te verklaren.

Hij vindt de Emdense opvattingen wel goed, maar hij wenst er zich niet tot elke prijs aan te houden. Dus kan men hem bezwaarlijk een overtuigde ketter noemen. Daarop volgde een hele juridische procedure, tot in de Geheime Raad in Brussel toe. Die stelde dat het verhoor diende te worden overgedaan, ofwel door een inquisiteur ofwel in het openbaar voor de burgemeester, de schepenen en alle notabelen van Nieuwpoort.

Burgemeester Charles Heeve koos voor de laatste formule. Hij gaf Jan de raad tijdens de ondervraging niets nieuws meer te zeggen en gewoon naar zijn vorige confessie te verwijzen. De baljuw en diens stadhouder maakten bezwaar tegen die rechtsgang, maar werden door broer Christiaan gepaaid met een groote somme gelde. Christiaan betaalde ook de gevangenskosten met nog wat bovenop, en verklaarde zich bereid aan Jan onderdak en levenslang onderhoud te verschaffen op voorwaarde dat hij in het land bleef. Met het geld van zijn broer en door het gezag van de burgemeester had Jan Hendrickx dus zijn hachje gered. Burgemeester Heeve, 'mijn broederen ende mijn vrienden een sonderlinghen vrient', heeft hierin een beslissende rol gespeeld door de eis om het verhoor door een geloofsonderzoeker te laten afnemen, af te wimpelen. Allicht ook door zijn toedoen werd de weggelopen priester niet aan een kerkelijke rechtbank overgeleverd, hetgeen voor clerici nochtans was voorgeschreven.

Amper vrijgelaten zocht Hendrickx zijn broodheer Pieter Hazaert weer op. Beiden waren in de buurt van Hondschote toen daar op 22 februari 1562 de voormalige priester Willem Damman werd gearresteerd, '*onsen getrauwen broeder ende eerwerdeghen dienaer des goddelicken Woorts, onsen lieve medehulpen*', zoals Hazaert in een schrijven naar de kerk van Emden ontdaan over het voorval berichtte. Wijselijk vermeden ze de gevaarlijke plaats en reisden in één ruk door naar Parijs. Ook daar stootten ze op een uiterst gespannen sfeer. Catharina de Medici, de koningin-moeder van Frankrijk, had na het godsdienstgesprek van Poissy plots de zijde van de protestantse partij gekozen en verordend dat de Calvinisten overdag buiten de stadsmuren mochten vergaderen.

Nu had het Parlement van Parijs geweigerd dat zogenoemde Edit de janvier te registreren. De beide Vlamingen kwamen terecht in de heisa die bar het gevolg van was. Ze zochten contact met de aanhangers van de Calvinistische topman Théodore de Bèze, lui die er meer en meer van overtuigd waren geraakt dat het afdwingen van hun erkenning in Frankrijk slechts met geweld zou kunnen geschieden. Hazaert en Hendrickx woonden de opstandige bijeenkomsten bij, maar na het beruchte bloedbad van Vassy op 1 maart 1562 konden ze niet anders dan de stroom Hugenoten die Parijs ijlings ontvluchtten te volgen.

Vermoedelijk was het op hun terugreis naar Vlaanderen dat ze Amiens aandeden om er Guy de Brès te ontmoeten. Die Zuid-Nederlandse reformator had, op de vlucht voor de vervolging in Doornik, zich voor enkele maanden beschikbaar gesteld als predikant van de Calvinistische gemeente van de Noord-Franse stad. Tijdens de gesprekken die de twee Vlamingen ten huize van de grote Calvinistische voorman hoorden, zal de actualiteit in Frankrijk aan bod zijn gekomen en vooral de conclusies die men daaruit diende te trekken in verband met de te volgen gedragslijn in de Nederlanden. De Brès was voorstander van onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan de wettige overheid. Zijn afkeuring van de chanteries in Doornik in september 1561, toen honderden protestanten psalmen zingend door de straten waren getrokken, dat voor iedereen duidelijk gemaakt.

Eenzelfde pacifistische geest klinkt door in de *Nederlandse Geloofsbelijdenis* die door zijn bemiddeling was tot stand gekomen.

Aangezien die Confessie overal gunstig werd onthaald, probeerden de haviken nu personen van aanzien te winnen voor een veel radicalere interpretatie. Als ultra's zullen Hazaert en

Hendrickx bij De Brès in Amiens allicht geen begrip hebben gevonden voor hun standpunt, wat misschien de reden was waarom ze daarop steun gingen zoeken bij de Calvinistische gemeente van Rouen. Die begon immers na de aankomst van tientallen verbitterde protestantse vluchtelingen een uitgesproken strijdbaar karakter te vertonen. Bij hun aankomst in het vaderland spoedden de twee reizigers zich naar Antwerpen om er deel te nemen aan de synode van de Nederlandse Kerken onder het Kruis. Ook daar stond het zo omstreden weerstandsrecht op de dagorde. Vandaar dat de radicalen zoveel mogelijk aanhangers van hun standpunt trachtten te mobiliseren voor de vergadering. En inderdaad, naast Hazaert zag men er nog drie andere strijdlustige predikanten, namelijk Herman Moded uit Zwolle, de voormalige Tieltsse schoolmeester Joris Wybo en de reeds genoemde Jacob de Buyzere. Ze haalden hun slag thuis.

De synode kantte zich met beslistheid tegen het standpunt van de Londense kerkenraad, dat lijdelijkheid tegenover de maatregelen van de overheid voorschreef. Een uiting van de militante stemming in Antwerpen was dat in juni 1562 op de Vismarkt twee gevangenen met geweld uit handen van de inquisitie werden bevrijd en dat een van de eersten die daaraan meededen juist Moded was. De mannen die op die synodale vergadering op de voorgrond traden, waren wel niet toevallig later ook leedende personen tijdens de godsdiensttroebelen van 1566.

Na de synode waren Hazaert en zijn assistent weer ongemeen bedrijvig in de diaspora, teneinde zoveel mogelijk contacten te leggen met de plaatselijke Gereformeerde voorgangers. Zo begaven ze zich naar Eeklo bij Lauwereys de Vos, die van zijn huis een ontmoetingscentrum voor Calvinistische predikanten had gemaakt. Ze spraken er onder meer met Jan Clayssone, een koopman van scheerwol die zopas predikant was geworden, en met Lowys de Voghele, Eeklonaar van geboorte en afvallige karmeliet uit het klooster van Brugge. Verder zagen ze er Gelein Brant uit het Land van Saeftinghe, een visventer die in zijn viskar ook verboden boeken meevoerde om ze te verkopen in het hele gebied tussen Antwerpen, Hulst, Axel en Eeklo. Eveneens present was Francois Zoete, een messenmaker van beroep, die nu als voorganger van de Calvinistische kern in Hulst optrad. Op uitnodiging van die laatste brachten Hazaert en Hendrickx een bezoek aan de Gereformeerden van Axel. Zo zagen hun dagen en weken en maanden eruit. Het is zeker niet overdreven te beweren dat zij door het uitbouwen van een netwerk van verbindingen in grote mate hebben bijgedragen tot het succes van het Calvinisme in de kleinere centra.

Intussen liepen bij de regering in Brussel voortdurend alarmerende berichten binnen over de snelle groei van de nieuwe religie en over de steeds groter wordende driestheid van haar aanhangers. Op de chanteries in Doornik volgde op 27 april 1562 de jour des maubrulez in Valenciennes, waarbij twee Calvinisten op het laatste ogenblik met geweld van de brandstapel werden gered. Door uit Sandwich overgekomen geloofsvluchtelingen werd op 12 mei 1562 in Ieper de ex-priester en nu predikant Willem Damman, ('onsen lieve medehulper' in de woorden van Hazaert), uit de gevangenis van de kerkelijke rechtbankfortselingen uitghehaelt ende wechgelyt met pistoletten. In die escalatie van verzet was het vooral de eerste openbare gewapende predicatie van 12 september 1562 op het kerkhof van Boeschepe die de overheid de noodzaak deed inzien van het inzetten van grote middelen ter bestrijding van de ketterij.

Uit schrik voor de verscherpte inquisitie nam Jan Hendrickx daarop de wijk naar zijn vroeger toevluchtsoord in Engeland. Toen hij merkte dat hij er nog steeds niet welkom was, reisde hij door naar Emden. Daar kwam hij een tijd aan de kost met een baantje in het boekbedrijf van Lucas Silvius. Maar hij gedroeg zich zo schandelijk dat de kerkenraad hem wegstuurde. Hazaert zelf achtte het later nodig zich bij de Emdense kerk over zijn aanbevelingsbrief ten voordele van zijn protégé te verontschuldigen.

Na een verblijf in Keulen was Jan Hendrickx midden 1563 terug in Vlaanderen. Hij woonde toen samen met een tiental geloofsgenoten in Gent een Calvinistische dienst bij in het huis van de reeds genoemde Joris Wybo. Daarop zocht hij weer aansluiting met Pieter Hazaert en samen hervatten ze hun bedrijvigheid in het Westkwartier, voornamelijk in de streek van Hondschote en Nieuwkerke. Hendrickx trad daarbij ook op als boodschapper en verbindingsman met de belangrijke kerkgemeente van Antwerpen. Het was tijdens een van zijn reizen tussen de handelsmetropool en het Westkwartier in juni 1564 dat zijn onbesuisde optreden in Daknam hem noodlottig zou worden.

Aan de brieven die hij in gevangenschap vanuit het kasteel van Rupelmonde naar Hazaert liet vertrekken verbond hij nog andere acties. Hij wist enkele medegevangenen warm te maken voor een ontsnappingspoging door hen te verzekeren dat drie- tot vierhonderd geloofsgenoten uit Antwerpen klaarstonden voor het leveren van hulp, desnoods met geweld. Van de schare geloofsgenoten die Hendrickx in het Westkwartier gevraagd had, daagden er welgeteld drie op.

Na het grootscheeps geloofsonderzoek dat in januari 1564 door koninklijke commissarissen was gehouden in Hondschote, Belle, Sint-Winoksbergen, Duinkerken, Nieuwpoort, Kassel (Cassel) en Ieper zat de schrik er daar immers goed in. Hendrickx gaf toe dat 'het volck in 't Westkwartier gheen ghehoor meer en darf gheven den leraers ende predicanten', en dat hij daar zelf 'qualick ergkens zoude hebben weten logeren ofte slapenen'.

De drie toch nog onversaagde Calvinisten slaagden er begin juli in zich in het kasteel te laten insluiten. Een van hen was de ervaren Hansken Nuens uit Nieuwpoort. Zelf had hij in 1563 enige tijd gevangengezeten in het kasteel van zijn stad. Tijdens een nachtelijk onweer waren geloofsgenoten er daar in geslaagd om ongemerkt met een bootje de slotgracht over te steken, een gat te houwen in de vier voet dikke muur van de gevangenenstoren en aldus hun geloofsbroeder te bevrijden. De opdracht was nu zelf dat huzarenstukje in Rupelmonde over te doen, teneinde Jan Hendrickx *by subtilheyt te verlossene*.

Intussen hadden enkele medegevangen zich van de medewerking van twee Rupelmondenaren verzekerd. Die smokkelden touwen binnen met behulp waarvan de gevangenen 's nachts langs een venster van de Gravenzaal zouden uitbreken. Een klaar liggende boot zou hen in veiligheid brengen. De ontsnappingspoging werd vrijdeld.

Een volgend plan bestond erin de twee bewakers op klaarlichte dag te verschalken en desnoods om te brengen. Die bewuste dag, 19 juli 1564, trapte een van de bewakers in de valstrik. Hij werd door Hendrickx duchtig toegetakeld. In de verwarring die daarop volgde wist de kastelein zijn personeel in veiligheid te brengen en de kasteelpoort af te sluiten. Voor de samenzweerders was dat het sein voor de organisatie van een regelrechte gevangenisopstand. Onder leiding van Hendrickx gingen ze alle medegevangenen bevrijden. Ze staken de houten ophaalbrug en de poort in brand. Daarop bracht Hendrickx ze naar de slotkapel om er te *destrueren die beelden ende imaignen vanden outlaer*. Toen kapitein Filips de Chassey versterking aanvoerde, organiseerden zij vastberaden de verdediging. Een van de muiters geraakte tot bij de kasteelmunitie en wist met het geschut de belegeraars op afstand te houden. Een andere formuleerde eisen voor overgave. Voor een onvoorwaardelijke vrijlating zouden volgens hem moeten borg staan: de bisschop van Doornik, de Prins van Oranje en de graaf van Egmont. De kapitein wees de eisen honend van de hand en gaf zijn manschappen bevel op Hendrickx te schieten. Een andere gevangene werd dodelijk getroffen. Daarop maakten de belegerden aanstalten om een ultiem dreigmiddel aan te wenden. Ze stapelden stro in de kelder onder het archief om de oorkonden van de medeplichtigen van Vlaanderen in brand te steken. Net op tijd slaagden de soldaten er evenwel in binnen te dringen in het

kasteel. De muiters werden overmeesterd, ontwapend en in de boeien geklonken. Jan Hendrickx, die maar al te goed wist wat hem nu te wachten stond, probeerde de daaropvolgende nacht een tweede keer zelfmoord te plegen.

Bij het bericht over de ongeregeldheden liet landvoogdes Margaretha van Parma de noodtoestand afkondigen in Rupelmonde. Niemand mocht nog in de nabijheid van het kasteel komen, alle vreemdelingen moesten worden gefouilleerd op wapens. Naar Egmont ging het bevel spoedig versterking te sturen uit Gent. De afgebrande toeganspoort en -brug moesten zo vlug mogelijk worden hersteld. Kapitein De Chassey was immers allesbehalve gerust. Hij dacht aan een mogelijke reactie vanuit Antwerpen op de gebeurtenissen. Bij een nieuwe poging om Jan Hendrickx te bevrijden zouden de Gereformeerden zich weleens meester kunnen maken van de kostbare charters van Vlaanderen in het kasteel. Alleszins moest de oorzaak van het kwaad zelf zonder verwijl worden weggenomen, namelijk door de overbrenging van de ex- kapelaan naar een andere gevangenis, hetgeen grootelicx zoude wesen tot ruste ende tranquilliteyt zoe wel vanden slote, als vanden ingesetenen, ende by dien luttel dangier ofte perikels zoude mogen commen voort.

Het regeringscollege van de Geheime Raad in Brussel drong er bij de Raad van Vlaanderen in Gent op aan om samen met de baljuw van het Land van Waas vlug werk te maken van de berechting van de aanvoerder van de muiters. Wel diende Hendrickx eerst op de pijnbank te worden gelegd, om zo meer details te weten te komen over medeplichtigen, over de leiders van de Calvinisten, waar ze vergaderden en dergelijke meer. Er kwamen nog problemen omdat juridisch gezien enkel de kerkelijke rechtbank, de zogenoemde officialiteit, bevoegd was om een (ex-)priester te berechten, zelfs al ging het om een misdaad van gemeen recht. Pas na ontwijding, degradatio, van de geestelijke mocht die volgens het kerkelijk recht worden overgeleverd aan de wereldlijke macht ter uitvoering van de doodstraf.

Om snel vooruit te kunnen gaan werd bij Hendrickx heel die procedure overgeslagen. Inquisiteur Pieter Titelmans en de in Brugge verblijvende Spaanse monnik Lorenzo de Villavicencio verweten later de president van de Geheime Raad, Viglius Aytta van Zuichem, met opzet de kerkelijke rechtsbevoegdheid in deze aangelegenheid met voeten te hebben getreden.

Op 3 augustus 1564 werd Hendrickx, nadat hem als rebel tegen de gerechtelijke overheid de rechtervuist was afgehakt, als ketter terechtgesteld op de brandstapel in Rupelmonde. Weer waren er uitzonderlijke veiligheidsmaatregelen om tijdens de executie op alles voorbereid te zijn. Aanvankelijk was het de bedoeling geweest om de medeplichtige muiters eveneens terecht te stellen. Ze werden uiteindelijk naar het diepste van de gevangenisstoren verwezen en er in de boeien geklonken. Hun enige voeding bestond uit water en brood. Niemand mocht met hen spreken, noch weten of ze dood of levend waren. Zo zou men ze wel vanzelf kwijtraken, zo heette het in het advies.

Op 9 augustus trok de regering de gewapende politiemacht terug, aangezien ze na de terechtstelling het grootste gevaar van de kant van de nieuwgezinden verdwenen achtte. De verwachte hulp was immers uitgebleven. Er is overigens geen enkele aanwijzing dat de Calvinistische kerkenraden ook maar één ogenblik een gewelddadige actie zouden hebben overwogen.

Minder begrijpelijk is het dat blijkbaar ook elke herinnering aan Jan Hendrickx uit de geesten van geloofsgenoten werd gebannen. In correspondentie tussen Gereformeerden, in protocollen of martelarenboeken wordt er met geen woord gerept over de ex-kapelaan van Alveringem. Zeker, hij is steeds het knechtje gebleven dat Pieter Hazaert van hem had gemaakt. Door

onstulmig zijn ideaal na te jagen heeft hij ook onder medestanders in het geloof veel vijanden gemaakt. Toch heeft hij, misschien even onbehouwen als enthousiast, zijn overtuiging willen uitdragen en zo in moeilijke omstandigheden het succes van de reformatorische beweging helpen verzekeren. Terwijl aan de top nog eindeloos getheoretiseerd werd over het weerstandsrecht, dacht en handelde hij al in termen van gewapend verzet en gewelddadige beeldenvernietiging. Hiermee liep hij eigenlijk vooruit op wat twee jaar later, tijdens de Beeldenstorm van 1566, door veel protestanten als geoorloofd, ja zelfs als noodzakelijk werd beschouwd.

HOOFDSTUK 8

'De stede van Brugghe es argher dan Genève'

Fray Loren4o de Villavicencio, een Spaanse spion, ketterjager en onheilsprofeet in de Zwinstad

De woensdag voor halfvasten van het jaar 1565 organiseerde meester Nicolaas van Dycke, gezworen klerk van de vierschaar, een rijkelijk diner in zijn huis in Brugge. Toen - zoals nu - hadden prominente ingezetenen de gewoonte voor zulke gelegenheid enkele interessante gasten uit te nodigen, van wie verwacht werd dat ze het tafelgesprek zouden animeren. Halfvasten was een goede aanleiding om middenin de veertigdaagse sobere tijd wat op adem te komen en zelfs geestelijken mochten zich op zulk tijdstip voor even laten gaan. Tot de genodigden behoorden onder meer de geneesheer Willem Pantyn, schepen Francois van Nieuwenhuuse, meester Pauwels van Coeijen, prior van het dominicanenklooster, met een van zijn medebroeders en de Spaanse dominicaan Alfonso de San Emiliano. Al vlug belandden de disgenoten bij het heikele onderwerp van de armenzorg in Brugge.

Om goed te begrijpen waar het om ging moet men nog eens zo'n veertig jaar teruggaan in de stadsgeschiedenis.

Het aangesneden thema was immers nooit meer uit het nieuws geweest sinds in 1526 de in Brugge wonende Spaanse humanist Juan Luis Vives zijn traktaat over de armenzorg met de titel *De subventione pauperum* had gepubliceerd. Vives stelde daarin voor het eerst het principe van de sociale gelijkheid - alle christenen zijn in de ogen van God gelijk - en de daaruit voortvloeiende noodzaak van solidariteit aan de orde. Liefdadigheid alleen brengt geen oplossing voor de armen, zo argumenteerde hij, men moet tegelijk werken aan een fundamentele verandering van hun maatschappelijke situatie. Hier was volgens hem een belangrijke taak weggelegd voor de wereldlijke overheid, dus voor het stadsbestuur.

Er stak een storm van protest op tegen het geschrift, voornamelijk van de kant van de bedelorden (ook wel biddende orden genoemd, dat zijn de dominicanen, de franciscanen/minderbroeders of grauwbroeders, de augustijnen-eremieten en de karmelieten). Ze zagen er een aanslag in op de aloude rechten van de Kerk en in het bijzonder op hun eigen afhankelijkheid van individuele liefdadigheid. Ze gewaagden van verkapt Lutheranisme en wezen op de analogie met de zopas ingevoerde armenzorgregelingen in Wittenberg en andere Lutherse steden in Duitsland.

Dat Vives zich over de intolerante houding tegenover humanistische geleerden in Spanje, ook daar geleid door de bedelorden, in 1533 laatdunkend uitliet, was koren op hun molen: 'Ons vaderland is een land van trots en afgunst en je kan er gerust aan toevoegen: van barbarisme. Want het is thans duidelijk dat men zich daar niet met cultuur kan bezighouden zonder te worden verdacht van ketterij, afwijking of jудаïsme.' Daarbij kwam dat Vives zelf een zogenoemde converso was, een bekeerde jood, wiens beide ouders trouwens in de jaren twintig door de inquisitie van Valencia waren verbrand. Veel conversos of 'nieuwe' christenen werden geacht sympathie te koesteren voor Luther, om de eenvoudige reden dat die op basis van Paulus' brief aan de Romeinen geen onderscheid meer wilde maken tussen oude' en 'nieuwe' christenen. Bij Spaanse traditionelen stond Vives slecht aangeschreven. Maar ook in Brugge bleef het gekrakeel over zijn verhandeling jarenlang aanslepen.

Toen na enkele decennia de controversie stilaan geluwd leek, achtte het Brugse stadsbestuur in

1561 de tijd rijp om de draad voorzichtig weer op te nemen. Aan hun topjurist, stadspensionaris Gillis Wyts, vroegen de schepenen het hele stelsel van de openbare onderstand juridisch te herdenken en op schrift te stellen. Ook al was de publieke armenbeurs van de jaren dertig door de boycot van de geestelijkheid een mislukking geworden, toch werd men nu geconfronteerd met een steeds schrikwekkender aantal vagebonden en arme zwervers in de stad. Het boek van Wyts kwam begin september 1562 van de pers bij Guillelmus Silvius in Antwerpen. Geïnspireerd door het oude traktaat van Vives bepleitte de verhandeling het absolute bedelverbod. Er werden maatregelen in voorgesteld om onder controle van de stedelijke overheid tot een behoorlijke en rationele bedéling van alle stadsarmen te komen. Al bij voorbaat weerlegde Wyts eventuele aantijgingen als zou hierdoor de privé-liefdadigheid teniet worden gedaan. Diplomatisch als hij was, droeg de jurist het werk niet enkel op aan de stadsmagistraat - zoals Vives had gedaan - maar tegelijk ook aan de zopas geïnstalleerde bisschop van Brugge, Pieter de Corte (Petrus Curtius). Zonder dralen vaardigde het schepencollege een reglement uit waardoor de voorgestelde hervorming daadwerkelijk werd ingevoerd. Stadspensionaris Gillis Wyts werd zelf belast met de leiding van het project.

Onmiddellijk was het hek weer van de dam. Aangevuurd door de beruchte minderbroeder en volksprediker broeder Cornelis van Dordrecht werd vanaf verschillende Brugse kansels driftig gefulmineerd tegen het geschrift. *'Vol pestilentialie corruptien, vol vuylen stinkenden etter, die geheel riekt naar de verdoemde Lutherianen'*, zo trok broeder Cornelis in zijn pittige taalgebruik van leer. De bejaarde en goedmoedige bisschop Pieter de Corte vroeg wijselijk advies aan de universiteit van Leuven. Al hadden de theologen een hele reeks opmerkingen, ze verwezen de nieuwe armenregeling in Brugge toch niet naar de prullenmand en waren al met al zelfs gematigd positief.

De conservatieve Brugse geestelijken spraken schande van het Leuvense advies. Een Spaanse augustijn van het Brugse klooster, Lorenzo de Villavicencio, achtte nu het ogenblik gekomen om een repliek te schrijven waarin hij de hele kwestie van de armenzorg wilde belichten vanuit de goddelijke openbaring en de kerkelijke overlevering. In 1564 publiceerde ook hij zijn boek in Antwerpen, maar dan bij de koninklijke drukker Christoffel Plantijn. Volgens de Spanjaard komt de armenzorg uitsluitend en onvervreemdbaar toe aan de Kerk, en dat krachtens het goddelijke en kerkelijke recht en op grond van haar wezenlijke structuur als *oeconomia sacra*.

Voor de uitvoering ervan is in eerste en laatste instantie enkel de bisschop, als pater pauperum, als vader van de armen, verantwoordelijk. Elke poging om de armenzorg aan de Kerk te onttrekken moet als kettters worden bestempeld. Veel meer nog: ze is een gecamoufleerde zet van personen die als crypto-aanhangers van het Lutheranisme erop uit zijn zich meester te maken van het kerkelijke bezit. Villavicencio kon zijn gelijk - niet geheel ten onrechte - halen uit de besluiten van het Concilie van Trente.

In de 22ste zitting was daar in decreet 8 letterlijk gesteld: 'Alles wat ingesteld is tot onderhoud van de armen, behoort volgens het canoniek recht tot de taken van de bisschoppen.' Het was dan ook zijn stellige overtuiging dat zijn boek een punt zou plaatsen achter Brugges 'aanslag' op de armenzorg. Hij stuurde een exemplaar naar koning Filips II en vroeg hem in een begeleidende brief het te laten onderzoeken door diens biechtvader en de koninklijke raad.

Landvoogdes Margaretha van Parma, die de bui zag hangen, won op haar beurt het advies in van de Leuvense theologen. Die spraken wat lovende woorden over Villavicencio's traktaat, formuleerden hun oordeel over dat van Wyts iets scherper dan voorheen, maar verweten de beide opponenten vooral dat ze in de toon van hun geschriften alle regels van fatsoen en christelijke liefde te buiten waren gegaan. Pleitten ze het geschrift van Wyts vrij van

manifeste ketterijen, dan maanden ze de auteur toch aan voortaan met wat meer omzichtigheid te werk te gaan. Met zulk wijs advies in de hand legde Margaretha de beide mannen nu kordaat het zwijgen op, een handelwijze die trouwens later vanuit Spanje door de koning werd goedgekeurd.

Bij fray Lorenzo was de ontgoocheling groot. Bovendien had de Brusselse regering nu aan de geestelijkheid van Brugge het verbod opgelegd de toepassing van het stedelijke armenreglement nog langer te dwarsbomen. Tijdens zijn verblijf in Spanje in 1565 legde de rancuneuze Villavicencio zijn eigen traktaat en dat van zijn tegenstrever voor aan de universiteiten van Salamanca en Alcalá de Henares, met de stellige verwachting dat de Spaanse theologen veel strenger over Wyts zouden oordelen dan hun Leuvense collega's.

Zo stonden de zaken toen de kwestie in de vasten van 1565 werd aangesneden aan de Brugse tafel van meester Nicolaas van Dycke. De beide partijen waren vertegenwoordigd. Aan welke kant de gastheer zelf stond, is maar de vraag. We kennen een Pieter van Dycke, wonende achter de Sint-Donaaskerk, die uiterlijk sinds 1559 bekendstond als pleitbezorger van de nieuwe leer. Was hij familie van meester Nicolaas en zou men bijgevolg aan die laatste heimelijke bedoelingen kunnen toeschrijven met de organisatie van zijn 'vriendenmaal'? En dan waren er de gasten. De dominicaan Alfonso de San Emiliano was een van de vrij talrijke Castilianen die in de jaren veertig in Leuven theologie hadden gestudeerd. Hij was vervolgens naar Brugge gekomen als biechtvader van de plaatselijke Spaanse koopliedenkolonie en was daar tevens enkele tijd kloosterprior geweest. Hij was in de strijd tegen de heterodoxie een vertegenwoordiger van de harde lijn.

Later, vanaf 1568, speelde hij trouwens als inquisiteur een belangrijke rol in de kettervervolging. Zijn opvolger als prior van het Brugse dominicanenklooster, meester Pauwels van Coeijen, was eveneens van de partij, maar die hield zich in de discussie ietwat koest.

Aan de overzijde zaten de verdedigers van het standpunt van het stadsbestuur: schepen Francois van Nieuwenhuuse en de arts Willem Pantyn. Meester Pantyn, een telg uit een Tieltsse familie van intellectuelen, genoot sinds hij zich in 1551 in Brugge had gevestigd een goede naam in de plaatselijke humanistenmiddens.

Van bij het eerste woord over de beide verhandelingen verdeelde het tafelgezelschap zich bakkeleidend in twee kampen. Dokter Pantyn vond het ongehoord dat fray Lorenzo al in de voorrede waarmee hij zijn boek aan de koning opdroeg, onze gewesten en in het bijzonder de stad Brugge veroordeelde en belachelijk maakte, *'alleleens ofte alle die van de stede gheinfecteert waeren van heresie'*.

In het heetst van de discussie die daarop volgde repliceerde fray Alfonso de San Emiliano dat hij de zienswijze van zijn Spaanse confrater-augustijn volkomen onderschreef. Meer nog, hij was van oordeel dat er van honderd huizen van de stad Brugge er geen één vrij was van ketterse besmetting. De opmerking van Pantyn dat dat nu toch wel je reinste onzin was, hitste San Emiliano nog meer op. Zonder nog acht te slaan op de verbijstering van de disgenoten meende hij 'datter gheen stede zo infect en was als Brugghe, noch Antworpen, noch andere steden', en 'dat de stede van Brugghe argher was dan Genève'. Door de maaltijd, waarde wijn overvloedig vloeide (het gesprek was op gang geraakt *naer dat zy goet chiere ghemaect hadden*), was de Spanjaard allicht wat lichtzinnig geraakt, wat hem op een bepaald ogenblik zelfs deed zeggen dat hij het boek van Villavicencio feitelijk zelf had geschreven.

De Brugse eters evenwel, die ook al van andere zijden zulke aantijgingen tegen hun stadsoverheid en medepoorters hadden gehoord, pikten zijn uitspraken niet. De uitnodiging van prior Pauwels van Coeijen om een volgende keer te komen eten in het

dominicanenklooster sloegen ze af.

Francois van Nieuwenhuuse lichtte terstond zijn collega-schepenen in van het incident. In spoedzitting bijeengekomen, gaven ze de vrije loop aan hun woede. In een protestbrief aan de koning spuwden ze hun gal uit aan het adres van San Emiliano. Ze vonden het schandelijk dat hun stad, die steeds trouw was geweest aan de roomse religie, nu slechter werd genoemd dan Genève, 'toevluchtsoord en opvangcentrum van alle ketteren en slecht-gelovigen'. Die andere Spaanse monnik, Villavicencio, noemden ze de aanstoker van alle kwaad. De rust in de stad zou maar terugkeren als heel de oplage van diens hatelijke boek zou worden verbrand. Landvoogdes Margaretha van Parma deed alles om de gemoederen te bedaren. Aan de bisschop vroeg ze fray Alfonso onder handen te nemen teneinde eens en voorgoed een einde te maken aan de eeuwige haarkloverij .

Rond dezelfde tijd kwam Lorenzo de Villavicencio, teruggekeerd van zijn verblijf in Spanje, aan in Brussel. Hij had een veroordeling van Wyts boek op zak: 'vol ketterij en het vuur waardig', zo luidde het verdict van de Spaanse universiteiten. Fray Lorenzo eiste dus op zijn beurt de openbare verbranding in Brugge van het geschrift van de stadspensionaris. Maar Margaretha liet zich niet van de wijs brengen. Ze wilde noch van de ene, noch van de andere boekverbranding weten, maar vroeg integendeel aan de koning zeker niets te ondernemen dat de spanning in Brugge zou kunnen verhogen.

Haar kalmerende handelwijze had uiteindelijk het gewenste effect. De strijd om de armenzorg werd in Brugge in stilte voortgezet, maar tot openlijke conflicten kwam het niet meer. Later zou de uitgeweken Bruggeling Simon Stevin in de Noordelijke Nederlanden de draad weer opnemen. Uitgaande van de denkbeelden van Juan Luis Vives en Gillis Wyts ijverde hij daar voor het oprichten van stedelijke armenraden, die volgens hem op hun beurt moesten ressorteren onder een algemene landsarmen- raad.

De strijd om de armenzorg in Brugge was symptomatisch voor de gespannen verhouding tussen de magistratsgroep en de behoudsgezinde geestelijkheid in de stad in de jaren zestig van de 16de eeuw. In de humanistische traditie van Erasmus en Joris Cassander leefde bij een aantal juristen in de stadsregering een onuitgesproken wantrouwen tegen de verstarde institutionele vormen van het kerkelijke leven. Hun drang om hun eigen autoriteit en wetgevende bevoegdheid lossen te maken van een al te straffe voorgedij van de Kerk kwam niet zozeer voort uit een bewust anti-klerikalisme. Veeleer was de overtuiging gegroeid dat de concrete noden van een volkrijke stedelijke samenleving een ordenend gezag vereisten, een taak waartegen - ook volgens sommige vooraanstaande katholieke apologeten - de kerkelijke overheid niet langer opgewassen was. Men kan hierin de aanloop zien naar een moderne staatsopvatting, maar tegelijk was er de sinds eeuwen gegroeide stadscultuur in Vlaanderen. Het solidariteitsbewustzijn van de burgers en de wens om hun eigen zaken zelf te regelen hadden zich hier veel sterker doorgezet dan bijvoorbeeld in Spanje. In de voorrede van zijn boek over de armenzorg wees Villavicencio, vanuit zijn Spaanse reflex, de kern van de tweespalt treffend aan: 'De magistraten alhier dulden niets wat hun macht op een of andere manier zou kunnen aantasten, ze zijn er integendeel op uit die zoveel mogelijk te vergroten. Met het doel hun bevoegdheid tot alle stedelijke aangelegenheden uit te breiden, proberen ze steeds meer taken naar zich toe trekken die tot nu toe aan de Kerk zijn voorbehouden.'

Dat de doorbraak van het streven naar laïcisering chronologisch gelijkliep met het ontstaan van een kleine, maar vitale kern van overtuigde protestanten in Brugge, leidde tot een onontwarbare mêlée in de polemiek. Vandaar dat de scheldpartijen veelvuldig doorspekt waren met ongenueerde beschuldigingen van ketterij, Lutherse dwalingen, Calvinisme...

Ten aanzien van de meest vooraanstaande leden van de magistratuur waren die aantijgingen onterecht. De stadsbestuurders toonden, het is waar, voortdurend hun diepe bezorgdheid over de religieuze tweespalt en engageerden zich sterk voor een tempering van de passies, onder meer door de voorstanders van een rechtlijnige en meedogenloze kettervervolgving de wind uit de zeilen te nemen. Trouwens, niet alleen in Brugge, maar ook in de hoogste kringen van 's lands bestuur werden godsdienstige onverdraagzaamheid en bestrijding van andersdenkenden in die jaren opgetild tot een politiek probleem van de eerste orde.

De inquisiteur Pieter Titelmans, de franciscaan broeder Cornelis van Dordrecht en onze Spaanse augustijn Lorenzo de Villavicencio hebben in hun rapporten naar het gemakkelijkste middel gegrepen om hun tegenstanders bij de regering in Brussel en bij de koning in diskrediet te brengen: een ongenueanceerde beschuldiging van meeheulen met de ketterij. Volgens hen was het door toedoen van hun tegenpartij dat de nieuwe religie zich in Brugge onder een zo gunstig gesternte kon ontplooiën.

Zelfs een man van zeer hoog aanzien als Cornelis van Baersdorp, ooit de trouwe vriend van Vives en vooral omgeven met het aureool lijfarts en vertrouwensman van keizer Karel v te zijn geweest, werd niet gespaard. Hij was een humanist in hart en nieren, en zijn persoonlijkheid is illustratief voor de wijze waarop inzet voor verdraagzaamheid in het dagdagelijkse politieke leven van de stad door sommigen snel als onverhuld meeheulen met de ketterij werd bestempeld. Van Baersdorp stelde zich in de jaren zestig bijvoorbeeld vierkant achter de inspanningen die de uitgeweken Vlaming Joris Cassander als bemiddelingstheoloog in Duitsland en Frankrijk ondernam om de noodlottige scheuring tussen de christelijke godsdiensten alsnog te keren. Zes weken lang bood hij in zijn huis in Brugge onderdak aan de ziekelijke Cassander, hetgeen de geruchtenmolen danig op gang bracht. Van Baersdorp spaarde verder zijn lof niet voor het stadsbestuur van Keulen, toen dat als eerste zijn vervolgingspolitiek tegen anabaptisten ging milderen.

Ook in eigen stad liet hij zijn afkeer blijken van een al te verregaand geloofsonderzoek. Hij verzette zich met klem tegen de plannen om de parochiegeestelijkheid van huis tot huis te laten rondgaan voor het registreren van de namen van de communicanten, omdat dat volgens hem als voorwendsel kon worden aangegrepen om huiszoekingen te doen bij personen die men verdacht van protestantisme. In de paar korte maar hevige rellen rond de begrafenis in gewijde grond van in Brugge gestorven Engelsen nam hij het pragmatische standpunt in van de gelijkheid van alle christenen.

Met vuur ook koos hij tijdens het her-oplaaiende conflict rond de armenzorg de kant van de vernieuwingsgezinden. Allemaal redenen waarom fray Lorenzo hem begin 1565 in een rapport aan koning Filips ii een publiek begunstiger van de protestanten en zelfs een notoir aanhanger van ketterse ideeën noemde. Cornelis van Baersdorp leed geweldig onder die aantijgingen. Toen hij op 24 november 1565 stierf, ging zowel bij de Brugse elite als aan het hof in Brussel het gerucht dat de bitterheid over Villavicencio 's onterechte aanklacht in Madrid de rechtstreekse oorzaak was geweest van zijn ziekte en dood.

Het geval Van Baersdorp is een goede illustratie van hoe de traditionele open geest van een stad, die eens het handelscentrum van de westerse wereld was geweest, het omstreeks het midden van de 16de eeuw definitief moest afleggen tegen de inperkende normering van de overheid. Antwerpen nam in alle opzichten - economisch, intellectueel en artistiek - de toorts over. In Brugge bleef slechts het avondschijsel over van de gloed die er eenmaal was geweest. Er waren nog enkele zeldzame kooplui - uit Lubeck en andere Hanzesteden die hun zonen naar hier in de leer stuurden. Er bleef de Florentijnse natie en er waren de Engelsen van

de wolstapel. De Spaanse humanist Luis Vives was gecharmeerd door het weldadige intellectuele klimaat in Brugge en verkoos het boven dat van andere steden die hem een verblijfplaats aanboden. Zolang de letterminnende kanunniken van Sint-Donaas, Marc Laurin, Jan Fevijn en Gerard Bachusius, leefden, kwam ook Erasmus er graag op bezoek. De Fransman Robert Hellin en de geleerde jurist en dichter Frans van Craneveld uit Nijmegen solliciteerden er voor de post van stadspensionaris. Vanuit Gouda kwam Pieter Pourbus er in 1543 de artistieke sfeer van Hans Memling en Gerard David (en dezelfde koopkrachtige klanten!) zoeken. Maar het is tekenend dat zijn zoon Frans in 1562 definitief naar Antwerpen trok om daar zijn kunstenaarsloopbaan op te bouwen. Joris Cassander had nog de ambitie gehad om van de Stichting Cuba in de Lakenhalle een hoogwaardige humanistenopleiding te maken, maar al in 1543 was hij weggegaan naar Duitsland om te ontsnappen aan de almaar drukkendere sfeer in Brugge.

Een late exponent van het tanende Brugse internationalisme was de bontkoopman Loys Thiery, een man met groot aanzien in de stad. Omstreeks 1550 richtte hij een zaak op in Londen en hij stond er toen al in nauw contact met de vluchtelingenkerk van Johannes a Lasco en Jan Utenhove. Na de katholieke restauratie onder Mary Tudor in 1553 kwam hij met zijn Engelse vrouw terug naar het vasteland. Alhoewel hij voor zijn zaken doorgaans in Antwerpen vertoefde, was hij ook in Brugge opnieuw een vooraanstaand personage in het openbare leven. Voor de buitenwereld hield hij blijkbaar de schijn op van goede katholiek, aangezien hij zich nog in 1556 als provoost van de Broederschap van het Heilig Bloed samen met zijn medeleden liet portretteren door Pieter Pourbus. In 1557-1558 vinden we hem evenwel vermeld als ouderling in de geheime Calvinistische gemeente van Adriaan van Haemstede in Antwerpen. En toen bij het aantreden van koningin Elizabeth het protestantisme in Engeland werd hersteld, verhuisde hij in 1559 met zijn gezin definitief naar Londen. Tot ver in de jaren zeventig zou hij er een prominente rol spelen in de opnieuw georganiseerde Nederlandse vluchtelingenkerk.

Loys Thiery had uiteindelijk een duidelijke keuze gemaakt, maar anderen, met name ook sommige stadsbestuurders, bleven tegen beter weten in nog lang geloven in een open intellectueel en religieus klimaat in Brugge. In zijn zondagspreek sneerde broeder Cornelis vanaf de kansel eens de aanwezige magistratspersonen toe: Ba, ghy Wethouders van deser stadt van Brugghe, wil ick segghen, ghy zijt meest al gheveynsde Catholycken, oft dobbelde kerstenen, ende al lieden met twee aensichten, veel argher ende schadelicker dan de openbare heretycken oft ketters zelve.' Ook Villavicencio was danig gemotiveerd om inzake rechtgelovigheid de puntjes op de i te helpen zetten. -

Wie was dan die controversiële Spaanse monnik?

Lorenzo de Villavicencio werd omstreeks 1520 geboren in Jerez de la Frontera bij de zuidwestelijke havenstad Cádiz. Jerez de la Frontera ligt in een heuvelachtige vlakte bedekt met wijngaarden - waar tot vandaag de bekende sherry vandaan komt - waar er in zijn tijd nog veel aan het belangrijke Moorse verleden herinnerde. In 1539 werd hij als fray Lorenzo geprofeest bij de augustijnen van zijn geboortestad. In 1551 kwam hij naar de Nederlanden als zielzorger voor de Spaanse handelaars in Antwerpen en Brugge, maar al kort na zijn aankomst ging hij theologie studeren in Leuven. Hij manifesteerde zich daar als een vaardige polemist tegen verschillende collega-theologiestudenten uit Castilië, die rond Pedro Jiménez een groep met weinig orthodoxe opvattingen vormden. Als zodanig werd Villavicencio opgemerkt door Bartolomé Carranza y Miranda, aartsbisschop van Toledo, die tijdens zijn verblijf alhier in 1557-1558 het Spaanse heterodoxe milieu in de diaspora probeerde bloot te leggen. Nog in

1558 stuurde koning Filips II verscheiden spionnen met de opdracht de uit Sevilla gevluchte protestanten in de Nederlanden op te sporen en terug naar Spanje te voeren.

Aartsbisschop Carranza had zijn vertrouwensman Lorenzo de Villavicencio graag naar Frankfurt zien gaan om er verdachte landgenoten te bespioneren en in het geheim toezicht te houden op de handel in Spaanse ketterse druksels. De augustijn verkoos echter in de Nederlanden te blijven. Op 14 oktober 1560 nam hij zijn intrek in het Brugse klooster van de augustijnen-eremieten. Hij was er aalmoezenier van de Spaanse natie, die bij de kerk van de augustijnen haar eigen rijkversierde kapel had. Er hing daar onder meer een triptiek van Jan Gossaert. In die tijd bleven veel Spanjaarden in Brugge pleisteren. Sommigen huwden in families van aanzienlijke Brugse notabelen en betrokken ruime woningen in de buurt van de Beurs. Daaraan herinnert nu nog de Spanjaardstraat.

Naast zijn taak als zielzorger trad Villavicencio op als prediker en polemist in woord en geschrift tegen de ketterij. Hij had daarbij maar één stelregel: alles wat tegen de rechten van de roomse Kerk inging, was het werk van de duivel. Zelfs in de hoogste kringen van 's lands bestuur was hij weldra gevreesd, omdat men in hem een geheim agent van Filips II zag. In overleg met de Spaanse betaalmeester, el contador Alonso del Canto, door Filips II aangewezen als de man die Madrid op de hoogte moest houden van de ketterij onder de Spanjaarden in de Nederlanden, onderhield Villavicencio inderdaad een drukke correspondentie met de koning.

Als een echte onheilsprofeet berichtte hij in soms zeer uitvoerige rapporten over de rampzalige religieuze en politieke ontwikkelingen, over het gedrag van de hoge adel en de onrust- wekkende stemming onder het volk. Daaruit moest blijken dat de verdwazing in deze landen algemeen was. Vooral na het vertrek van kardinaal Granvelle begon de monnik een regelrechte lastercampagne tegen het beleid van de Nederlandse edelen, de regeringsambtenaren en de stedelijke magistraten. Door hun tolerante politiek tegenover de opmars van het protestantisme leidden ze volgens hem het land regelrecht naar de afgrond. Met sterke verhalen over wandaden van kettters of over het wraakroepende plichtsverzuim bij de verschillende bestuurlijke en gerechtelijke instanties poogde fray Lorenzo de koning ertoe te bewegen naar de Nederlanden te komen.

'Wenend roept de katholieke Kerk tot U: Filips, kom vlug en red ons, wij gaan ten onder.' Persoonlijk moest de koning volgens hem hier het heft in handen komen nemen en er niet voor terugschrikken 'het ontblote zwaard met bloed te bedekken: want God verhoede dat de geschiedenis later zal zeggen dat deze gewesten voor de Kerk verloren zijn gegaan toen ze verbonden waren met de kroon van Spanje, terwijl ze vroeger, toen ze alleen stonden, zich met succes hadden verdedigd tegen Frankrijk, Duitsland, Engeland en veel andere vijanden, over wie de hertogen van Bourgondië steeds zegevierden omdat ze het katholieke geloof zo trouw beleden en beschermden.'

Omdat hij het Nederlands niet machtig was, stond de Spanjaard ver af van wat er leefde onder de mensen in de Lage Landen. In de ongeveer honderd bewaard gebleven advertimiendos naar Spanje heeft Villavicencio meer dan eens de plaatselijke toestanden van zijn verblijfplaats Brugge gehekel. Voornamelijk de laksheid die de vroede vaders van de stad betoonden in de kettervervolging was hem een gruwel. Hij ijverde voor de vorming van een breed kerkelijk oppositiefrent van alle Brugse bedelorden en seculiere geestelijken. Dankzij zijn groot aanzien als theoloog en als vertrouweling van het koninklijke hof in Spanje konden, naast zijn eigen klooster van de augustijnen-eremieten, zonder veel moeite de reeds genoemde Spaanse dominicaan Alfonso de San Emiliano en de franciscaan broeder Cornelis van Dordrecht een

soortgelijke gedragslijn in hun respectieve kloosters bepalen. Pogingen om met alle vierde bedelorden tot een hecht front te komen, stuitten op de onwil van de bezadigde prior van de karmelieten, Dierik Vasseur. Medestanders vond Villavicencio wél bij enkele seculiere geestelijken, in het bijzonder pastoor Adriaan Smout van Sint-Walburga en de machtige inquisiteur Pieter Titelmans. De plaats van bisschop Curtius was aanvankelijk niet zeer duidelijk. Alhoewel hij zelf een verleden had als inquisiteur, voelde de goedmoedige prelaat eigenlijk meer voor minzaam overleg. Pas toen het stadsbestuur zijn waterdicht geacht programma om in de geest van Trente het toenemende Calvinisme in Brugge in te dammen met al te veel juridische voetangels ging tegenwerken, schaarde de bisschop zich naast Villavicencio en Titelmans.

Van nu af aan stapelden de incidenten zich op. Zo was op 29 augustus 1563 John Cester, een bediende van de Engelse kolonie, overleden. Officieel heette het dat de jongeman de geest gegeven had terwijl men een priester was gaan halen, zodat hij de sacramenten der stervenden niet had kunnen ontvangen. Doden moeten begraven worden en daarvoor was er een regeling voorzien. Al sinds 1344 bezat de broederschap van Sint-Thomas Becket, bestemd voor de plaatselijke zielzorg van de handelaars van de Engelse natie in Brugge, een eigen Sint-Joriskapel in het karmelieten- klooster, waarde overleden leden konden worden bijgezet. In afwezigheid van de bisschop en ondanks het verzet van een aantal hoge geestelijken stond de prior van de karmelieten toe dat John Cester in zijn klooster begraven werd. Hij was gezwicht voor de argumenten van stadspensionaris Gillis Wyts en het schepencollege, namelijk dat overleden Engelsen toch ook in Antwerpen, Middelburg en Bergen op Zoom zonder probleem in gewijde aarde werden bijgezet. De bisschop toonde zich bij zijn terugkomst in de stad, midden september, misnoegd over wat met de Engelsman was gebeurd, 'midts dat de zelve natie van onse religie niet en es'.

De bom barstte op 30 september, naar aanleiding van een jaarmis bij de grauwbroeders, waarop de andere drie bedelorden telkens werden uitgenodigd. Op initiatief van de dominicaan San Emiliano en de augustijn Villavicencio hadden de avond tevoren de dominicanen, grauwbroeders en augustijnen gezamenlijk aan Dierik Vasseur, prior van de karmelieten, laten weten dat ze hem en zijn confraters als geëxcommuniceerd beschouwden wegens hun houding in de zaak van de overleden Engelse ketter. En de brief gaat verder: 'Als ge verstandig zijt, zult ge morgen en overmorgen thuisblijven. We zullen immers geen kerkelijke plechtigheden laten doorgaan in uw aanwezigheid. Ziet toe dat ge in alles bedachtzaam handelt, opdat ge er nadien geen spijt van hebt.'

De bisschop hield zich op de vlakte. Prior Vasseur besloot niettemin twee van zijn religieuzen naar de plechtigheid af te vaardigen. Ze werden de deur gewezen. Na zich van de steun van de stadsmagistraat te hebben verzekerd, begaf de prior zich 's anderendaags in eigen persoon naar de kerk van de grauwbroeders. Hij werd aan de kerkdeur opgewacht door de gardiaan met de waarschuwing dat indien hij binnen zou gaan, alle andere religieuzen onmiddellijk het gebedshuis zouden verlaten. Er werd nog iemand naar bisschop Curtius gestuurd, maar die hulde zich in stilzwijgen. Er bleef de karmelietenprior dan ook niets anders over dan, na een kloek protest te hebben laten horen tegen dezefacherie, onverrichter zake naar zijn klooster terug te keren.

De hele dag was het schepencollege in spoedberaad bijeen. De vrees was groot dat de Engelsen, die al geruime tijd plannen maakten om Brugge te verlaten, in de moeilijkheden weleens een aanleiding zouden kunnen zien om de *wolstapel, de welke nochtans dese stede met groote ende excessive costen ghecreghen hadde*, naar een andere stad te verplaatsen. In de loop van de namiddag doorbrak de bisschop zijn strikte afzijdigheid. Hij verklaarde tijdelijk

de begraafplaats van de Engelsman te zullen gedogen, tot hij ondubbelzinnige instructies kreeg van kardinaal Granvelle. De schepenen, duidelijk niet gerust in de kardinaal-eerste minister, schreven dadelijk naar de - graaf van Egmont, gouverneur van Vlaanderen, om hem te vragen Granvelle liefst voor te zijn met een (voor hen gunstige) beslissing. Ze hadden daartoe een perfecte liaisonman in de persoon van de jurist Leonard Casembroot, een vriend van Gillis Wyts en een vertrouweling van het Brugse college. Een seintje van Leonard aan zijn broer Jan Casembroot, heer van Backerzeele, raadsman van Egmont, deed wonderen. Tevens zonden de schepenen terstond hun afgevaardigden naar de vergadering van de provinciale staten in Gent en naar het hof in Brussel om er de gheheele historie ende tragedie te vertellen. Hun blitzstrategie had succes.

Kort daarop immers maande landvoogdes Margaretha van Parma de bisschop van Brugge aan de dode Engelsman te laten waar hij was en ervoor te zorgen dat het meningsverschil tussen de bedelorden werd bijgelegd. De stadsmagistraat spoedde zich met het goede nieuws naar de Engelse natie en naar de prior van de karmelieten.

Dat was buiten fray Lorenzo gerekend. De Spaanse monnik sprak van een regelrecht misdrijf. Hij zei dat er in de stad verstandige mannen waren die genoeg zouden aantonen hoe het schepencollege er zou moeten voor boeten. Terzelfder tijd poogde hij de katholieke ingezetenen op te stoken tegen de Engelsen. Die laatsten waren volgens hem de meest verfoeilijke onder al de ketters. Ze beschimpten het sacrament der stervenden, vallen uit tegen de God der Bruggelingen, dwingen hun 'Vlaams personeel op verboden dagen vlees te eten, de vasten te schenden, het ontvangen van de sacramenten na te laten, de gebedshuizen te verachten en al wat heilig is te misprijzen. Keren ze in hun kapel van Sint-Joris in het karmelietenklooster bij de consecratie niet ostentatief de rug naar het altaar? Maar veel meer dan wat beleefde interesse hier en daar bereikte de Spanjaard niet.

Na verloop van tijd was het dan ook, althans rond deze kwestie, wat stil geworden. Tot er einde 1564 weer een Engelsman overleed in Brugge. Villavicencio trok nu alle registers open. Deze keer was het natie-lid wel manifest zonder teken van berouw, zonder biecht en communie gestorven, alhoewel hij langer dan een maand ernstig ziek was geweest. De augustijn waarschuwde de bisschop geen begrafenis in gewijde grond toe te staan. Het lijk werd dan maar voorlopig voor de stadsmuren in ongewijde aarde begraven. De raad van Egmont indachtig namen de schepenen opnieuw hun toevlucht tot de landvoogdes. En met succes. Op 12 december 1564 kreeg de bisschop van Margaretha het bevel zonder verwijl toestemming te geven voor de bijzetting van het stoffelijk overschot in het karmelietenklooster. Schoorvoetend gaf Curtius toe, niet zonder een sneer naar het schepencollege, dat zich volgens hem door dat voorval manifest de weinig loffelijke faam op de hals haalde openlijk sympathie te koesteren voor de ketters.

Langs de hoogste kringen van 's lands bestuur om ontketenden de beide partijen daarop een diplomatieke oorlog. Het bleek duidelijk dat bisschop Curtius nog slechts een speelbal was in handen van fray Lorenzo. De schepenen beweerden er allerm minst op uit te zijn zich rechten toe te eigenen die alleen de bisschop toekwamen, maar zich enkel te laten leiden door pragmatische bekommernissen, namelijk de toch al zo vertrekgrage Engelse stapelaars niet nodeloos voor het hoofd te stoten. De Engelsen hadden inderdaad enkele maanden tevoren, op 6 april 1564, al laten weten dat ze eraan dachten hun wol voortaan naar Oost-Friesland te verschepen. Wegens het handelsconflict tussen Spanje en Engeland was het behoud van de stapel in Brugge immers te riskant geworden.

Op 7 augustus was het bericht binnengelopen dat de Engelsen met hun wol al naar Emden

trokken en sindsdien zetten de Brugse schepenen alles op alles om het getij alsnog te doen keren. Ze konden dus beletselen op grond van enkele starre wetteksten uit het canoniek recht best missen.

Om de begrafenis in gewijde grond te rechtvaardigen stelde het stadsbestuur een memorandum op in vier punten: 1) de paus heeft de Engelsen nooit in de ban van de Kerk gedaan, noch hen publiekelijk tot ketters verklaard; 2) aangezien de Engelsen hun doden in Antwerpen, Bergen op Zoom en Middelburg in gewijde grond mogen begraven, moet hun dat ook in Brugge worden toegestaan; 3) ze hebben bovendien in het verleden van het stadsbestuur van Brugge de verzekering gekregen dat dat steeds daadwerkelijk zou mogen gebeuren; 4) de koning heeft destijds zijn instemming betuigd met die belofte van de stad. Blijkens haar brief aan Curtius van 12 december 1564 onderschreef de landvoogdes deze punten.

De bisschop, door Villavicencio gesommeerd geen duimbreed te wijken, kwam nu tussen twee vuren te staan. Enerzijds was hij wat in paniek geraakt door de kordate taal van Margaretha van Parma, aan de andere kant was hij bevreesd voor de Spaanse monnik met zijn goede relaties aan het hof van Madrid. Diplomatisch schoof de prelaat in een schrijven aan de landvoogdes alle verantwoordelijkheid van zich af: 'Wijzelf hebben de teraardebestelling niet verhinderd, maar het is mogelijk dat parochiepastoors en andere kerkbedienaars (bedoeld is hier Villavicencio) zich door hun geweten en door de kerkelijke voorschriften hebben laten leiden om een veto uit te spreken.' Toch wilde hij niet nalaten te vermelden, met argumenten die duidelijk geïnspireerd waren door Villavicencio, dat er wel degelijk redenen waren voor zulk verbod.

Intussen was fray Lorenzo niet bij de pakken blijven zitten. Al op 13 december 1564 deed hij in een geanimeerd schrijven aan Francisco Erasso in Madrid omstandig het relaas van de incidenten. Hij vroeg de privésecretaris van Filips II al zijn invloed bij het koninklijk hof aan te wenden om de bijzetting van gestorven Engelsen in gewijde grond alhier voortaan onmogelijk te maken. Het was nu echt wel tijd dat de kettersgezinde magistraat eens en voorgoed op zijn plaats werd gezet. Nog voegde hij daaraan toe dat eens te meer gebleken was hoe hoogstnoodzakelijk de komst van de koning naar de Nederlanden was.

Tegelijk werkte Villavicencio aan een uitvoerig antwoord op de vier punten van Brugge.

- Wat het eerste artikel betreft, was het volgens hem een zeer ernstige misvatting te beweren dat, aangezien er geen formele uitspraak was van de Heilige Stoel, de Engelsen niet in de ban van de Kerk waren. Volgens Sint-Paulus (Tim. 3,10), zo argumenteerde hij, veroordelen ketters immers zichzelf door hun eigen vonnis. De Engelsen die duizend ketterijen aanhangen en de eed van trouw hebben gezworen aan hun vorst als hoofd van de Kerk zijn ketters. Een plechtige pauselijke verklaring is dus overbodig, aangezien het canoniek recht bepaalt dat ketters en allen die het gezag van Rome niet aanvaarden, geëxcommuniceerd zijn.
- Ten tweede, als Antwerpen, Middelburg, Bergen op Zoom en andere steden het wereldlijke goed boven het geestelijke verkiezen en daarbij manifest de ondergang van Kerk en geloof nastreven, betekent dat nog niet dat dat ook legaal is.
- Het derde punt gaat al evenmin op. De Brugse magistraat is niet gemachtigd om buiten de bisschop om immuniteiten of kerkelijke privileges te beloven aan katholieken, laat staan aan ketters.
- Ten slotte, door te suggereren dat Filips II zelf toelating heeft gegeven om Engelsen in gewijde grond te begraven, plegen de Bruggelingen noch min noch meer een aanslag op de koninklijke waardigheid. Het is immers ondenkbaar dat een zo katholiek vorst

ooit aan dorpen of steden een privilege zou toekennen dat indruist tegen het geloof en de Kerk, wiens gehoorzaamste zoon en verdediger hij is. Tot zover Villavicencio 's repliek.

Uit de opnieuw strakker geworden opstelling van Curtius meenden de schepenen te kunnen opmaken dat bij een nieuw overlijden alles zou herbeginnen. Op hun vraag spoorde Margaretha de bisschop aan geen verdere moeilijkheden te zoeken. 'Als Engelsen katholiek willen begraven worden, dan is dat ongetwijfeld omdat ze in het dlepst van hun hart katholiek gebleven zijn; en overigens,' zo schreef de landvoogdes, 'moet men bedenken dat de huidige bedrukte tijd niet toelaat de zaken van té dichtbij te onderzoeken. In afwachting van verdere instructies van de vorst kan men zich beter schikken naar wat gebruikelijk is in andere steden.' Filips II keurde later de houding van de landvoogdes goed, maar vroeg niettemin dit punt nog eens nader te laten onderzoeken door theologen en canonisten.

Kort daarop kwam de koningin het bezit van het memorandum van Villavicencio. In een haast aarzelend schrijven van 13 mei 1565 vond hij dat het misschien toch beter was wat meer gewicht toe te kennen aan het standpunt van de bisschop. Maar op de mededeling van Margaretha dat de Raad van State zich achter het standpunt van de stad Brugge schaarde, kwam er nog enkel een vage aanmaning de geestelijke overheid alleszins niet te hinderen in de uitoefening van haar gezag.

Brugge had uiteindelijk zijn slag thuisgehaald. Spoedig zou blijken dat het allemaal vergeefse moeite was geweest. In 1565 verhuisde de Engelse stapel tijdelijk, in 1568 definitief naar Emden. Niemand minder dan Jan Utenhove, de uit Gent afkomstige ouderling van de Nederlandse protestantse vluchtelingenkerk in Londen, had daarin een belangrijke diplomatieke rol gespeeld.

Door de begrafenis- en de armenzorgkwesties was de sfeer tussen de bisschop en de magistraat grondig verbrod. Villavicencio hield zich bij de minste aanleiding steeds beschikbaar om olie op het vuur te gieten. Zo gaf hij een smeug relaas van een incident dat in oktober 1565 plaatsvond. Een incident dat inderdaad niet was gespeend van groteske kantjes. Aanleiding was de overwinning van de Spaanse vloot samen met de soldaten van de Maltezer Orde op de Turken, waardoor een einde werd gemaakt aan het beleg van Malta. De Brusselse regering had beslist dat er in alle steden een processie moest uitgaan om de overwinning te vieren. De schepenen van Brugge stelden de datum en de te volgen processieweg vast en nodigden de geestelijkheid uit zich daarnaar te schikken. Bisschop en kapittel stippelden een andere weg uit en inviteerden op hun beurt de stedelijke overheden op hun processie. Over de hamvraag wie nu wel de processie mocht organiseren werden tien dagen lang onvriendelijkheden uitgewisseld tussen het schepenhuis en de vergaderzaal van het kapittel. Volgens fray Lorencio gaven afgevaardigden van de magistraat zich over aan schandelijke uitlatingen tegenover het kapittel en de bisschop. Ze zouden onder meer gezegd hebben dat ze na de dood van de koning onder Duitse heerschappij van de nieuwe (protestantsvriendelijke) keizer Maximiliaan ii zouden komen, waar hun dan eindelijk recht zou geschieden.

De bisschop hield op zondag 27 oktober triomfantelijk zijn processie, zeer tot ergernis van de stad. Twee dagen later ging er vanuit het schepenhuis een bittere brief naar de Raad van Vlaanderen in Gent: 'Zonder onze toestemming heeft de bisschop de grote ommegang gedaan doorheen de stad, hij heeft zelfs doen preken in de zaal van het schepenhuis alsof hij de wereldlijke heer was van Brugge. Er zouden nooit moeilijkheden geweest zijn, waren er hier niet zekere nieuwe geestelijken die allerlei nieuwigheden voorstellen ten nadele van de wereldlijke rechtsmacht.'

Op moederlijke toon kwam de landvoogdes eens te meer tussenbeide om de kibbelende partijen aan te manen in zulke aangelegenheden voortaan vriendelijker tot een vergelijk te komen.

Zulke potsierlijke vertoningen waren een kolfje naar de hand van Villavicencio. Hij zette ze graag dik in de verf in zijn advertimiendos naar Spanje. Zelfs een kwajongensstreek die hem uit het eiland Tholen in Zeeland ter ore was gekomen, waarbij een dertienjarige misdienaar de inhoud van de wijnampul stiekem had uitgedronken en vervangen door zijn urine, inspireerde hem tot een met heilige verontwaardiging geschreven omstandig rapport. Natuurlijk stak er steeds wel ergens een grond van waarheid in zijn berichten. Zo moeten we vaststellen dat een aantal Brugse overheidspersonen die hij aanhoudend van ketterij beschuldigde zich later, tijdens het wonderjaar 1566 of onder de Calvinistische republiek naar Gents model vanaf 1578, daadwerkelijk inzetten voor de vestiging van het protestantisme in hun stad.

Onderzoekenswaard is alleszins het waarheidsgehalte van unieke informatie die Villavicencio verstrekt over een vreemde religieus-anarchistische groepering naar oudtestamentisch model in Brugge en elders. Ze is vervat in twee uitvoerige berichten, van december 1564 en januari 1565. Hierin doet de Spaanse monnik het zonderlinge verhaal van de levenswijze van een groep straatschenders, zoals hij het naar zijn zeggen persoonlijk uit de mond van twee gefolterde gevangenen in Brugge en een in Breda had kunnen optekenen. Die gevangenen zouden tot een bijzondere sekte hebben behoord die al sinds omstreeks 1540 actief was en haar zetel had in Antwerpen. Men werd in het geheime genootschap opgenomen indien men gedurende een proeftijd van vier à vijfjaar zijn bekwaamheid tot stelen en moorden en tevens zijn gehardheid tegen folteringen had bewezen, en na een eed van trouw. Er werden ook bepaalde morele eisen gesteld. Zo werd dronkenschap streng bestraft. Men kende elkaar slechts bij toenaam, om zo elk risico van verklikking te vermijden. Na een vastentijd van drie dagen, gedurende welke alle leden naakt in een landhuls samenbleven, koos de gemeenschap een voorganger. Diens voornaamste taak was huwelijken te sluiten ofte ontbinden.

Zich baserend op het Oude Testament dulde de sekte polygamie: elke man van minstens 23 jaar oud mocht zich zoveel vrouwen nemen als hij kon onderhouden. Eén had er zes, de meesten evenwel twee. De vrouwen waren volkomen onderworpen aan de willekeur van hun man. Ze dienden hem 'heer' te noemen, naar het voorbeeld van Sarah tegenover Abraham. Waren ze weerspanning, dan werden ze ter dood gebracht. Het was de bedoeling dat de man zoveel mogelijk kinderen verwekte teneinde de continuïteit en de uitbreiding van de groep van binnenuit te verzekeren. Die kinderen werden opgevoed door voedsters. Ze werden alleen maar gedoopt om in de buitenwereld geen argwaan op te wekken. De voornaamste activiteit van de bende bestond in het belagen van rijke katholieken en het plunderen van kloosters. Men werd geacht daarmee een God welgevallige daad te stellen. Werd een mannenklooster geïnviseerd, dan nodigden ze elkaar zozeggd uit op het huwelijk van een zoon; betrof het een vrouwenklooster, dan werd op het trouwfeest van een dochter geïnviteerd.

De mededelingen over deze aangelegenheid uit de pen van Villavicencio zouden ongeloofwaardig klinken, ware het niet dat sommige details door andere archiefbronnen worden bevestigd. Zo werden al in juni 1538 in de buurt van Gent, in het rechtsgebied van het Land van Aalst, 'kettters gesignaleerd die meerdere vrouwen zouden hebben gehad.

Twaalfjaar later was er opnieuw sprake van *'zekere personen, zo vrouwen als mans, die regneren zouden in 't Landt van Aelst, wesende vande opinie dat huerlieden lichamen ende vleesch ghemeene wesen zoude'*. Was hier al het soort genootschappen bedoeld waarover Villavicencio het had? Nog accurater worden 's monniks gedetailleerde beschrijvingen bevestigd door enkele archivalische bronnen die betrekking hebben op de jaren zestig. Zo

citeert archivaris Louis Prosper Gachard verscheidene teksten waaruit de gehardheid van de leden tegen folteringen blijkt en waarin gewag wordt gemaakt van de moeite die de gerechtelijke overheid had om hun ware naam te vernemen.

Toen op 21 december 1564 de consul van de Spaanse natie in Brugge een vrouwenlijk in een koffer ontdekte, vermoedde men dat het om een sektelid ging dat door haar man was omgebracht. De roofoverval op het dominicanessenklooster van Spermalie buiten Brugge op 7 november 1561, waarbij twee geestelijken werden vermoord en de ontvanger dodelijk verwond, werd toegeschreven aan een sekte die als 'de Inghelsche Kercke' werd bestempeld.

Twee jaar later, op 23 oktober 1563, kregen de kartuizerinnen in hun klooster even buiten Brugge op hun beurt dreigbrieven toegestuurd. Daarop werden de meest strenge voorzorgsmaatregelen getroffen in alle kloosters binnen de stadsmuren, terwijl er klopjachten werden georganiseerd in Sint-Michiels, Sint-Andries en Varsenare.

Omstreeks dezelfde tijd werd in het Land van Aalst een echtpaar gearresteerd dat brandbrieven had gebracht naar de vrouwenabdij Ten Roosen.

De maandag na Driekoningen 1564 raakte Brugge in opschudding door een roofoverval op de rijke Spaanse koopman Fernando de Matanca bij de Beurs, waarbij een veertigtal rovers betrokken waren. Vier van de medeplichtigen konden enkele dagen later in Aalst worden ingerekend. Tijdens hun ondervraging bleek dat ze niet alleen in Brugge waren geweest, maar in november 1563 ook hadden deelgenomen aan de plundering van de loterij in Antwerpen, van de cisterciënzerinnen-abdij van Herkenrode bij Kuringen in het Land van Loon (nu Belgisch Limburg) en wellicht van het klooster Ter Lee bij Leiden. Elders werden er nog meer bendeleden ingerekend.

Er volgden terechtstellingen in Antwerpen, Leuven, Aalst, Breda, Brussel, Gent en Assenede. In het bendelid Jacob Gheeraerts, alias den Hollander, dat tijdens de razzia's van januari 1564 in Brugge werd opgespoord, zag men een van de kapiteins van de sekte. Zelf kon Gheeraerts ontsnappen, maar zijn vrouw en zijn meid werden, op beschuldiging van onderdak te hebben verleend aan bendeleden, als medeplichtigen op de Burg terechtgesteld.

Het zoontje van het roversechtpaar werd door de schepenen in de Bogardenschool geplaatst. Op 3 december 1564 probeerden twee jonge mannen het knaapje te ontvoeren. Met een list slaagde men erin hen te arresteren. Na zware folteringen bekenden ze tot de bende te behoren die de overvallen op de kloosters en op het huis van Fernando de Matanca in Brugge op haar actief had. Het was onder meer van die beide gevangenen dat Lorenzo de Villavicencio zijn informatie had over de levenswijze van de troep.

Moet men Villavicencio volgen in zijn mening dat het hier een religieuze sekte betrof?

Het heeft er enige schijn van dat het om een ordinaire roversbende ging, waarvan de organisatie en het bind-element wellicht op een pseudo-religieuze grond berustten. Als nochtans de bewering van Villavicencio dat de sekte al omstreeks 1540 zou zijn ontstaan een grond van waarheid zou hebben, dan zijn er misschien aanknopingspunten met de anarchistische uitlopers van het doperdom, de zogenoemde Batenburgers.

Tijdens zijn reeds vermelde verblijf in Spanje in het najaar van 1565 heeft fray Lorenzo bij het koninklijk hof een somber beeld opgehangen van de toestand in de Nederlanden. Volgens recent historisch onderzoek zou hij mede de hand hebben gehad in het omslaan naar de harde koers van Filips II. De beruchte brieven uit El Bosque in Segovia van oktober 1565, waarin stond dat er geen sprake kon zijn van enige matiging in de kettervervolgving in de Nederlanden, waren door hem geïnspireerd.

Na zijn terugkomst ging de monnik zijn pijlen afschieten op de hoge adel van de Liga, op

Oranje, Egmont, Home, Brederode en hun politieke vrienden. Hij had het voortdurend over een complot tussen de edelen en de magistraten. Aan de secretaris van de koning schreef hij herhaaldelijk dat hij zich niet meer in Brussel durfde vertonen en dat men hem van alle kanten naar het leven stond.

Het uitbreken van de Beeldenstorm heeft de Spaanse monnik nog even moeten beleven en hij heeft er allicht een bevestiging in gezien van zijn sombere voorspellingen. Net in die dagen, in augustus 1566, is hij dan definitief teruggekeerd naar Spanje . Daar zou hij de hertog van Alva mee hebben geadviseerd over de oprichting van de Raad van Beroerten. Later evenwel deed hij veel moeite om die Raad weer afgeschaft te krijgen.

Nu hij rust vond in een veel vertrouwder milieu, temperde Lorenzo de Villavicencio geleidelijk zijn wilde kreten als onheilsprofeet. Zijn nare ervaringen in Brugge en de Nederlanden vervaagden stilaan tot nog slechts een herinnering aan een kwade droom. Hij leefde teruggetrokken in het klooster San Felipe el Real in Madrid met de titel van hofkapelaan. Daar stierf hij op 21 juni 1583.

HOOFDSTUK 9

Catharina van Boetzelaer, kasteelvrouwe van Aalter Protestantisme volgens adellijk recept

Tijdens de zomer van 1565 trokken vertegenwoordigers van de clandestiene Calvinistische kerkenraden van de Zuidelijke Nederlanden naar Spa. Dat kuuroord lag toen in het prinsbisdom Luik, dat voor hen het 'buitenland' was en waar de ketterplakkaten van Karel v en Filips t1 niet rechtstreeks van toepassing waren. Een ideale plek dus om eens ongehinderd te praten over de politieke en godsdienstige situatie thuis. Het was de bedoeling in Spa contact te zoeken met enkele lagere Nederlandse edelen die er met vakantie waren, teneinde hen te overhalen om tot een gemeenschappelijke actie te komen. De consistories zagen in de adel immers die 'lagere overheid' van wie enkel het wettige verzet tegen een tirannieke vorst kon uitgaan. Ze volgden daarin naar de geest het standpunt van Calvijn inzake het weerstandsrecht van de ware gelovigen tegen een 'onchristelijke' tiran. De besprekingen leidden in november 1565 tot de oprichting van het bekende Eedverbond der Edelen, ook wel het Compromis genoemd. In het toen opgestelde manifest en het smeekschrift dat de edelen in april 1566 in Brussel aan landvoogdes Margaretha van Parma gingen overhandigen, werd de afschaffing van de inquisitie en de ketterplakkaten geëist.

De drijvende kracht achter het Compromis was de bekende edelman *Filips van Marnix, heer van Sint-Aldegonde*, een man die zijn leerschool in het Genève van Calvijn en Théodore de Bèze had doorlopen. Alhoewel het adelsverbond nooit een Calvinistisch machtsapparaat is geworden - naast hervormingsgezinden sloten zich immers ook katholieke edelen aan - kan men toch goed vaststellen dat verscheidene leden zich daadwerkelijk hebben ingezet voor de vestiging van de nieuwe religie. Ze namen het Calvinisme openlijk in bescherming, nog voor de veralgemening van de Opstand vele anderen ertoe dwong stelling te kiezen in de godsdienstige controverse. Hun overtuiging droegen ze uit in hun onmiddellijke omgeving, en wel allereerst bij de bevolking van hun eigen prinsdommen en heerlijkheden. Het gevolg was dat op die plaatsen de plotse doorbraak van het Calvinisme en de daarmee gepaard gaande verwijdering of gewelddadige vernieling van de beelden in 1566 een heel ander karakter hadden dan elders. Er was daar geen sprake van een volksbeweging, het ging er integendeel om een ommekeer die van bovenuit werd gestuurd. In de geschiedschrijving spreekt men in zulk geval van protestantisme seigneurial, een protestantisme doorgevoerd onder leiding van de lokale kasteelheer of-vrouwe.

Dat is het wat zich ook in Aalter en omgeving heeft afgespeeld. Vierhonderd vijftig jaar geleden was de gemeente nog een kleine vlek te midden van een bosrijk gebied, wijd vermaard door het roemrijke geslacht dat er zijn verblijf hield. Sinds 1504 behoorden de twee hoofdheerlijkheden van het dorp, namelijk Woeste en het *Land van de Woestijne*, tot het familiebezit van Lodewijk IV van Vlaanderen, heer van Praet (1488-1555), illustere nazaat van een bastaardzoon van de Vlaamse graaf Lodewijk van Male. Deze ridder van het Gulden Vlies, die tijdens de regering van keizer Karel v de hoogste functies bekleedde in het landelijke bestuur, liet in 1549 dicht bij de kerk van Aalter een luxueus buitenverblijf bouwen, het *huus van Praet* of het Vrijhof (elders: Fruythof). Achter het huis lag een grote warande, waarin hij onder meer 150 olmen en 36 linden liet aanplanten.

Het kasteel werd, samen met een groot deel van het dorpscentrum, op 5 september 1590 door een Zeeuwse geuzenbende in brand gestoken en later nooit meer heropgebouwd. In Aalter

herinneren vandaag enkel de plaatsnamen 'Boomgaard' en 'Warande' nog aan dat domein. Aangezien zijn enige zoon vroegtijdig was overleden, maakte de oude Lodewijk zijn neef Jacob van Vlaanderen tot zijn universele erfgenaam. De jonker nam in 1555 zijn intrek in het Vrijhof. Dat deed hij samen met zijn echtgenote Catharina van Boetzelaer, met wie hij drie jaar tevoren was getrouwd. Het was door haar toedoen dat het Aalterse kasteel tijdens het wonderjaar 1566 het toneel ging vormen van een reeks ophefmakende gebeurtenissen. Voor een goed begrip is het nodig de ondernemende kasteelbewoonster te situeren naar afkomst en familiebanden. Catharina behoorde tot een kring van adellijke families die bijna allemaal binnen hun eigen heerlijkheden het Calvinisme invoerden. De Boetzelaers, een aloud adellijk geslacht afkomstig uit het Land van Kleef, waren in de 16de eeuw door huwelijk veelvoudig gelieerd met Vlaamse adellijke families. Niet enkel Catharina zelf was getrouwd met een Vlaamse heer van Praet, ze was de dochter van Wessel van Boetzelaer, heer van Asperen en Langerak, en van Francoise van Praet, uit de familietak van het Vlaamse geslacht van de van Moerkerkes. Ze was verder een volle nicht van Petronella van Praet, die gehuwd was met Herman van Bronkhorst en Batenburg. Haar broer Rutger*, heer van Karnisse, was getrouwd met Agnes van Belle, uit een familie met als thuisbasis het roerige Zuid- Vlaamse Westkwartier.

* Rutger (1534-1604) is ongetwijfeld de bekendste van Catharina's broers. Hij was, door huwelijk met hun West-Vlaamse echtgenoten-zussen, de zwager van Filips van Marnix, heer van Sint-Aldegonde. Rutger was lid van het Eedverbond der Edelen (zie verder), week na het wonderjaar uit naar Keulen en keerde in 1572, na de ommekeer in Holland en Zeeland, terug. Eerst belastte Willem van Oranje hem met een zending naar koningin Elizabeth van Engeland, daarna was hij gouverneur van Gorinchem (1574). Vanaf 1574 was hij betrokken bij de vredesonderhandelingen met de Spaanse landvoogd, en verder in 1576 bij de gesprekken die leidden tot de Pacificatie van Gent en tot de Unie tussen Holland en Zeeland. Drie jaar later was hij een van de spilfiguren van de Unie van Utrecht. Ook had hij de hand in de aanbidding van de hoge overheid en de grafelijkheid in Holland en Zeeland aan Willem van Oranje.

Agnes' zus Philipotte was dan weer de vrouw van de reeds genoemde Filips van Marnix, heer van Sint-Aldegonde. Al die door talrijke huwelijksbanden gelieerde families, de Praets, de Boetzelaers, de Belles, de Batenburgs en natuurlijk ook de Marnixen, hebben omstreeks 1566 elk vanuit hun eigen invalshoek een belangrijke rol gespeeld in de reformatorische beweging én in Vlaanderen, én in Brabant, én in Holland, én in Zeeland, én in Gelderland, én in het Land van Loon (de huidige provincie Belgisch Limburg). Ze hebben vervolgens sleutelfiguren geleverd in de Nederlandse Opstand tegen Spanje. Twee telgen uit het geslacht Marnix komen herhaaldelijk voor in het hierna volgende verhaal. Gemakkelijkheidshalve wordt voor Filips van Marnix, heer van Sint-Aldegonde, zijn bekendste naam 'Marnix' gebruikt, terwijl zijn jongere broer Jan, heer van Toulouse, kortweg 'Toulouse' wordt genoemd.

Er was op het kasteel in Aalter al iets aan de hand in de zomer van 1564. Catharina kreeg toen het bezoek van haar broer Rutger van Boetzelaer en diens echtgenote Agnes van Belle. Zowel ter plaatse als in Middelburg in Vlaanderen liep het echtpaar in de kijker onder verdenking van ketterij. Het college van het Brugse Vrije achtte de aangelegenheid ernstig genoeg om in september 1564 een gerechtelijk onderzoek in te stellen. Verdere details ontbreken evenwel, zodat we niet weten aan welke onorthodoxe activiteiten ze zich schuldig hadden gemaakt. Maar vanaf het jaar daarop is de bewaard gebleven informatie uitvoeriger.

Omstreeks Kerstmis 1565 waren er opnieuw verwanten te gast op het Vrijhof in Aalter. Het

ging nu niet om een vrijblijvend familiebezoek, wel om een heuse bondsvergadering van het Compromis. De centrale gast was Toulouse. Hij kwam rechtstreeks van het Hof van Sint-Aldegonde in de buurt van Brussel, waar Marnix begin december de eerste handtekeningen had verkregen onder het bondsmanifest. Nu had Marnix zijn jongere broer belast met de rekrutering van nog meer leden in Vlaanderen. Het grote aantal familieleden en bloedverwanten van Marnix' vrouw Philipotte was een uitgelezen doelgroep, en zo koos Toulouse als eerste belangrijke halte Aalter, waar immers een familiereünie was georganiseerd.

Een van Philipottes broers, Jacob van Belle, ondertekende bij zijn schoonzuster Catharina onmiddellijk het manifest. Een volgende ondertekenaar was Dirk van Bronkhorst en Batenburg, een neef en tegelijk zwager van de gastvrouw. Hij was immers de zoon van de reeds genoemde Herman, terwijl zijn zus Elisabeth getrouwd was met Catharina 's broer Wessel van Boetzelaer. Jonker Dirk zou later zijn moeder steunen toen die in september 1566 in een aantal van haar dorpen in de buurt van Nijmegen, namelijk in Batenburg, Borgharen en Horsen, de beelden uit de kerken liet verwijderen om er te doen preken volgens 'het ware Woord Gods'. Van dezelfde overtuiging was Dirks zuster Catharina van Bronkhorst en Batenburg, dame van Vogelenzang bij Hasselt. In de winter van 1566-1567 organiseerde die kasteelvrouwe in Hasselt een heuse Calvinistische rebellie tegen de prins-bisschop van Luik, woelingen die ook daar gepaard gingen met een beeldenvernietiging in de stadskerken.

Het is zeer de vraag of de naaste familieleden van de Aalterse vrouwe zelf in die dagen niet eveneens op haar kasteel zijn geweest in verband met het Eedverbond. Het is immers bekend dat haar vader Wessel van Boetzelaer en haar broers Daniël, Otto, Wessel jr. en de reeds genoemde Rutger eveneens tot de verbonden edelen behoorden. Ze voerden op hun beurt in Asperen aan de Linge, op de huidige grens van Zuid-Holland en Gelderland, en in Langerak aan de Lek de nieuwe leer in en gaven er - nog eens hetzelfde scenario! - toestemming tot het breken van de beelden. En niet te vergeten zijn Catharina's eigen zussen. Een van hen was Elburg van Boetzelaer. Als abdis van de benedictinessen in Rijnsburg bij Leiden begunstigde ze in 1566 de Calvinistische predicaties in haar klooster en liet ze er de heiligenbeelden wegnemen.

Een andere zus was getrouwd met Robert van Belle, heer van Schonewalle, net zoals zijn reeds genoemde neef Jacob een ondertekenaar van het Compromis. In zijn thuisbasis, de streek van Belle in het Vlaamse Westkwartier, ging Robert in 1566 van huis tot huis de bewoners warm maken voor de nieuwe religie. Tijdens de daaropvolgende Beeldenstorm en de hevige godsdiensttroebelen in dat gebied speelde hij een hoogst actieve rol. Een andere neef van Jacob van Belle was de edelman Jacob van Heule uit Brugge. Ook hij sloot zich aan bij het Compromis en was daarin uiterst ondernemend. Zo stapte hij mee op in Brussel toen Hendrik van Brederode met driehonderd leden van het Eedverbond op 5 april 1566 de reeds vermelde petitie overhandigde aan Margaretha van Parma, waarop de perplexe landvoogdes de toepassing van de geloofsplakaten matigde. Het gevolg was dat onder impuls van vele terugkerende ballingen het Calvinisme zich in het zuidelijke deel van de Nederlanden massaal ontplooidde. Jacob van Heule beschermde in de zomer van het jaar 1566 de hagenpreken rond Brugge. In 1567-1568 zou hij kapitein worden van de beruchte bosgeuzen van Jan Camerlynck in Zuid-Vlaanderen.

Het valt dus op dat alle adellijke personen die in het Vrijhof in Aalter verschenen tot de harde Calvinistische kern van het Eedverbond behoorden. Men mag hieruit opmaken dat het protestantisme en de middelen om zijn doorbraak te bespoedigen, het hoofdthema waren van het overleg. De jonge Dirk van Bronkhorst en Batenburg - hij was in 1566 ongeveer 21 jaar

oud - heeft hierin ongetwijfeld een aanzienlijke rol gespeeld. Sinds 1564 of 1565 was zijn moeder in Batenburg bij Nijmegen de gastvrouw van de bekende predikant Herman de Strycker, alias Moded, een voormalige priester uit Zwolle. Die zou spoedig een van de belangrijkste gangmakers worden van het Calvinistische verzet in de Zuidelijke Nederlanden. Het was jonker Dirk die hem in de lente van 1566 meebracht naar Aalter.

Na een verblijf op het Vrijhof bij Catharina van Boetzelaer begon Moded op het roerige, sterk geïndustrialiseerde platteland rond Oudenaarde te preken. Zijn trouwste metgezel bij dat alles bleef de jonge Batenburg. Dirk ging overal in Vlaanderen de veldsermoenen aanmoedigen. Hij gaf speciaal leiding aan lieden die gewapend naar de hagenpredicatie gingen, om ze tegen een eventuele gewapende interventie van de overheid te beschermen. Zowel in Tielt en in het Brugse, als in de streek van Gent maakte de aanwezigheid van de roekeloze jonker grote indruk op de predicatiegangers. Ook zijn verwant, de Brugse edelman Jacob van Heule, werd er herhaaldelijk gesignaleerd.

Uit niets blijkt dat er vóór het voorjaar van 1566 bij de bevolking van Aalter en de onmiddellijke omgeving al enige Calvinistische invloed zou zijn geweest. Een aantal latere tenoren van het lokale Calvinisme staan dan in de Aalterse kerkrekeningen nog netjes opgetekend als grote weldoeners van de parochiekerk. Wel was er in het naburige gebied rond Merendree een bloeiende Mennonietenbroederschap ontstaan, maar die hield zich, trouw aan haar principes, volledig afzijdig van het Calvinisme. Mennonieten waren en bleven overigens evenzeer bij Calvinisten als bij katholieken het voorwerp van misprijzen en afkeer.

De preek die Herman Moded kort voor 7 juli 1566 in Aalter hield was dus voor de plaatselijke bevolking de eerste directe kennismaking met de leer van de Geneefse hervormer. Drie weken later, op zondag 28 juli, gaf Catharina van Boetzelaer toestemming voor een veldsermoeven op een van haar andere heerlijkheden, namelijk in Oedelem bij de herberg *'t Vliegende Peert*.

Een vierhonderdtal personen uit de omliggende dorpen en ook uit Tielt en Brugge kwamen er luisteren naar een andere predikant, namelijk Joris Wybo, de reeds vaak genoemde voormalige schoolmeester uit Tielt. Het was de eerste grote hagenpreek in de streek van Brugge. Veel van degenen die in de Zwinstad weldra een vooraanstaande rol zouden gaan spelen in de Calvinistische beweging waren present. Oedelem was tegelijk het begin van een aantal dagen koortsachtige activiteit van de Gereformeerden in de Gentse regio.

Een van de opgemerkte toehoorders van Joris Wybo in Oedelem was weer eens jonker Dirk, die enkele dagen tevoren al in Brugge was gesignaleerd. Na afloop vertrok hij naar Gent om er een andere hagenpreek, buiten de Heuvelpoort op Sint-Pieters-Aalst, bij te wonen. Vandaar werd Batenburg naar de binnenstad geroepen voor topberaad in een bijzondere vergadering van het Calvinistische consistorie van Gent. Daar is vermoedelijk gesproken over het strenge optreden van de Raad van Vlaanderen tegen de Calvinisten en over middelen om die repressieve houding te doen keren. Op dat ogenblik was ook predikant Moded al terug. Hij was even naar Sint-Truiden gereisd om er op de belangrijke conferentie van het Compromis van 15 juli 1566 te proberen de samenwerking tussen de bondsedelen en de Calvinistische kerkenraden te bevorderen. Op 1 augustus meldde de vermetele Batenburg zich samen met Herman Moded en enkele Gentse nieuwgezinden aan bij niemand minder dan de president van de Raad van Vlaanderen zelf. Zij vroegen hem de vrijlating van Christoffel de le Becque, advocaat bij de Raad van Vlaanderen en lid van het Gentse consistorie. Zelfverzekerd liet de delegatie een waarschuwing horen aan het adres van de president, namelijk dat die van de nieuwe religie voortaan geen arrestaties noch verdere belemmering van de predicaties meer zouden dulden.

De dag tevoren, 31 juli, was blijkens de bewaard gebleven rekeningen op het kasteel van Aalter een grote hoeveelheid vlees, papier en zegelwas geleverd. Het lijkt er dus op dat daar hoog beraad heeft plaatsgehad, misschien wel ter voorbereiding van het bezoek aan het hoge justitiehof in het Gravensteen in Gent.

Op zaterdag 10 en zondag 11 augustus werd er gepreekt in het gehucht Zevekote bij Gistel, ditmaal op initiatief van de Oudenaardse, Gentse en Doornikse hervormden, die met velen samen met hun predikanten de reis hadden gemaakt. De groep Gent-Oudenaarde bracht Pieter Carpentier mee, een man uit Mesen in West-Vlaanderen die zijn opleiding had gekregen in Londen. Carpentier kende de streek, aangezien hij op 15 juli al een grote preek had gehouden buiten Eeklo. De Doorniknaars werden aangevoerd door hun predikant Etienne Mermier.

Het lijkt wel een soort pelgrimage te zijn geweest van een aantal van de belangrijkste Calvinistische gemeenten van de Zuidelijke Nederlanden om het woord te horen van een van de toppredikanten, Herman Moded. Die preekte in Zevekote voor een aanzienlijke massa, volgens waarnemers wel 'vier- tot vijfduizend' toehoorders. Er werd ook in het Nederlands gepreekt door Pieter Carpentier en in het Frans door Etienne Mermier. Veel aanwezigen droegen vuurwapens. De manifestatie was zo opzienbarend, dat zelfs de graaf van Egmont in zijn functie van gouverneur van Vlaanderen te paard poolshoogte kwam nemen.

Op 11 augustus stonden de predikanten opnieuw paraat, maar door een onverwachte wolkbreuk liep het hele opzet in de war. Men probeerde een onderkomen te vinden in de Sint-Catharinakerk en vervolgens in de Sint-Kruiskerk. Telkens vond men de deuren gesloten. Op het kerkhof van die laatste parochie vond tenslotte het sermoen plaats.

In Zevekote waren er enkele vertrouwensmannen aanwezig van Catharina van Boetzelaer. In haar naam nodigden ze Pieter Carpentier en de predicatiegangers van Oudenaarde uit om bij hun terugkeer langs het kasteel van Aalter te passeren. Terwijl de grote massa over Eeklo naar Gent trok, ging een kleine groep op het voorstel in. Carpentier deed in het Vrijhof een vermaning. Er was speciaal reclame voor gemaakt in Aalter zelf en in Knesselare.

Moded was intussen onophoudelijk in de weer. Op 26 augustus sprak hij gloedvol op een vergadering van de Gentse Calvinisten in Wondelgem, op het landgoed van de rijke Gentse handelaar Dierik Jooris, een man die, zoals verder nog zal blijken, nauwe contacten onderhield met Catharina van Boetzelaer. De predikant riep daar op voor een krachtige actie. Hij stelde voor protestantse troepen te lichten en hield een pleidooi voor niets minder dan het oprichten van een Calvinistische republiek, hetgeen de afzwering van koning Filips li impliceerde.

Al die tijd had ook de vrouwe van het Vrijhof niet stilgezeten. De preken die ze Joris Wybo in Oedelem en Pieter Carpentier in Aalter liet houden, waren onder meer bedoeld om te proberen ook de plattelandsbevolking van haar heerlijkheden warm te maken voor de nieuwe godsdienst. Reeds tevoren had ze volgens een weloverwogen plan enkele leidinggevende personen aangesproken en voor haar ideeën kunnen winnen. De pastoor van Ursel, Adriaan van Maldreghem, kreeg ze volledig aan haar kant. Hij legde zijn soutane af en werd zelf Calvinistisch predikant. Simon Stalpaert, Jacob de Cloet, Gerard Taets en Jacob van Ouderdaghe, respectievelijk griffier, baljuw, voorschepen en schepen van haar heerlijkheden Woeste en Land van de Woestijne, en Jan de Dendere, amman van Knesselare, gingen naar het Calvinisme over en werden Catharina's trouwe medewerkers. Op haar vraag gingen de baljuw van Aalter en de amman van Knesselare op zondag 11 augustus 1566 de parochianen, die zich in afwachting van de hoogmis op de kerkhoven van beide dorpen hadden verzameld, uitnodigen toch maar liever naar het protestantse sermoen van Carpentier op het Vrijhof te komen.

Het hoeft geen betoog dat zulke eenvoudige lieden, boeren, landarbeiders of simpele wevers, licht geneigd waren om als credo te aanvaarden hetgeen hun gezagsdragers hun voorhielden. In de openlijke stellingname van 'de bazen' voelden de gewone mensen zich gesterkt om nu openlijk uit te komen voor zaken waarvoor ze misschien al in stilte sympathie hadden gevoeld. Hun eenmaal gemaakte keuze sloeg gemakkelijk om in strijdbaarheid. Het plaatselijke succes van de nieuwe leer valt bijvoorbeeld goed af te lezen uit verklaringen die de schepenen van Eeklo later, na de troebelen, ter verdediging van hun lakse houding aflegden. Ze beweerden niet opgewassen te zijn geweest tegen de druk van zoveel toegestroomde protestanten, onder andere uit Aalter, Knesselare, Ursel, Hansbeke...

Op 10 augustus, de dag zelf van de grote preek in Zevekote, was in Steenvoorde in het Westkwartier de Beeldenstorm losgebarsten. Op 22 en 23 augustus woedde de storm in alle hevigheid in Gent en vervolgens in verschillende omliggende plaatsen, onder meer in Drongen, Deinze, Vinkt, Zomergem en Oostwinkel. Niet in Aalter. In die dagen was het overigens opvallend stil in het kasteel. De bewoners waren in diepe rouw gedompeld omdat op 17 augustus Catharina 's echtgenoot Jacob van Vlaanderen was overleden. Misschien was hij wel lange tijd ziek geweest, wat zou verklaren waarom hij op geen enkel ogenblik aan de zijde van zijn ondernemende vrouw voorkomt in het plaatje van de gebeurtenissen van 1565 en 1566.

In de nadagen van de Beeldenstorm was in heel het gebied rond Aalter de spanning groot. Tekenend was de reactie van baljuw Jacob de Cloet tegen iemand die, krachtens een officiële verordening, er zich bij hem onder ede wilde komen toe verbinden de kerken en de geestelijkheid te zullen beschermen. Wildy voor de papen vechten ende zonderlinghe dien vetsack van Dronghene?' zo sneerde de baljuw, met verwijzing naar de abt van de rijke Norbertijnenabdij van het naburige Drongen. Diezelfde baljuw, zijn zoon Jan en een zekere Jan van Cauwenberghe gingen 's avonds voor het raam van pastoor Jacob Collins van Aalter roepen: *'Pope Coppen, maect u pack, het es u meer dan tyt, pope Coppen, vive les guez.'*

In die gespannen sfeer achtten verscheidene priesters uit de streek het veiliger een tijdlang onder te duiken. Dat was blijkbaar het geval met de pastoors van Zomergem, Hansbeke, Ronsele en Bellem. In Oostwinkel, Ursel en Vinderhoutte, waarde pastoors zelf naar de nieuwe religie waren overgegaan, werd de uitoefening van de katholieke eredienst gedurende enige tijd volkomen gestaakt.

Op 23 augustus 1566 kwam er een akkoord tot stand tussen de landvoogdes en de verbonden edelen, waarbij bepaald werd dat de Calvinistische predicaties zouden mogen doorgaan op plaatsen waar ze tot dusver waren gehouden. Daardoor kwam er een einde aan de spectaculaire bijeenkomsten in de velden. Aangezien de winter voor de deur stond, zocht men naar geschikte gebouwen voor het houden van beschutte preekdiensten. Daartoe werden onder meer buiten de stadsmuren van Gent, Deinze en Eeklo tempels opgericht. De Brugse nieuwgezinden kregen een plaats toegewezen tussen Brugge en Male, bij het klooster van de dominicanessen. De hervormden van Axel en Hulst richtten afgedankte zoutketen in tot kerkgebouw. Overal echter had men met erg veel moeilijkheden te kampen. Niet alleen misten de geïmproviseerde kerkhuizen elk elementair comfort, het werd ook degenen die er naartoe trokken allesbehalve gemakkelijk gemaakt.

Alleen in Aalter kon men in de beste voorwaarden vergaderen. Daar werd een zaal van het kasteel beschikbaar gesteld voor de Gereformeerden. Eenmaal per week, vermoedelijk op zondag, hield de reeds genoemde Pieter Carpentier er een sermoen. Na de katholieke hoogmis liet de kasteelvrouwe bij kerkgebod afkondigen dat alle *de ghone die 't liefde te commen*

hooren preken, datse commen zouden'.

Er kwam volk naar toe uit Aalter, Ursel, Knesselare, Lotenhulle, Ruiselede en Tielt. Carpentier was sinds kort de vaste predikant van Tielt. Elke keer dat hij naar Aalter ging, liet hij zich vergezellen door twee voorname leden van de Tieltsche kerkenraad, namelijk schepenen Jan van Wyckhuuse en schout David van der Meersch. Catharina van Boetzelaer stond in voor de bezoldiging. Na afloop van de bijeenkomst bleef de predikant doorgaans samen met zijn gevolg en met de kopstukken van de Aalterse Calvinisten bij haar dineren.

Er zijn geen aanwijzingen dat er in Aalter Avondmaalsvieringen zouden hebben plaatsgehad. Maar Carpentier zal in zijn preken allicht gefulmineerd hebben tegen de katholieke eucharistieleer van de gedaanteverwisseling, de zogenoemde transsubstantiatie die zegt dat tijdens de consecratie brood en wijn werkelijk veranderen in het lichaam en bloed van Christus. De Calvinisten verwierpen die opvatting en spraken enkel van een symbool. Vandaar de uitroep van baljuw De Cloet: *'Deze papen willen ons wysmaken dat onzen Heere in 't sacrament vonden aultaere zoude zyn, het es al bueselinghe, ic zal de contrarie tooghen als zy willen.'*

Bij gelegenheid bediende Carpentier de doop, onder meer aan de baby van Lieven de Zuttere. Tijdens de doopplechtigheid ging de peter van de kleine, brouwer Joris de Zuttere, als diaken van de gemeente rond met zijn hoed ten voordele van de behoeftige gemeenteleden.

De Aalterse pastoor Jacob Collins liet zich door dat alles niet van de wijs brengen. Onverstoorbaar ging hij door met zijn kerkelijke diensten voor de katholieke inwoners, die toch nog steeds een grote meerderheid bleven uitmaken. Maar hoe kon het anders dan dat het bestaan van twee religies in de kleine dorpsgemeenschap - waarbij nog te bedenken valt dat het Calvinistische kasteel vlak bij de 'papistische' kerk stond - tot wrijvingen zou leiden. Op een zekere zondag na de hoogmis was het gekwebbel van nablijvende vrouwen op het kerkhof zo luid dat de nog aan de gang zijnde protestantse preek erdoor werd gestoord. Pieter Barroen uit Lotenhulle kwam naar buiten om stilte te eisen. Het kwam tot een felle woordentwist met Joos Slock, de voorman van de katholieken. De predikant zelf en de baljuw gingen zich daarop met de zaak bemoeien. De Cloet vermaande de roomsen: 'Houdt ulieden in ulieder cot, wy houden ons in 't onse.' In het naburige Knesselare lokte amman Jan de Dendere een incident uit door tijdens het voorbijtrekken van de processie psalmen en geuzenliederen te zingen. In Lotenhulle ging op Goede Vrijdag 1567 de Calvinist Adriaan Bogaert de pastoor tijdens diens passiepreek luidkeels uitschelden. Toch is het nergens tot grote conflicten gekomen. Niemand nam er zelfs aanstoot aan dat kapelaan Adriaan van der Helst eens ging eten bij baljuw De Cloet, die nochtans algemeen bekendstond als het kopstuk van de plaatselijke Calvinisten.

Intussen hield Catharina van Boetzelaer verder contact met haar adellijke geloofsgenoten. Ze kon het goed vinden met de zonderlinge edelman Filips van Wissekercke, die in het kasteel van Nokere bij Waregem zijn intrek had genomen en, zoals verder nog zal worden verhaald, ook daar Calvinistische preken organiseerde. Door hem werd ze bevoorrad in protestantse literatuur, die hij uit Emden in Oost-Friesland liet komen. Catharina's beste relatie evenwel was de Gentse edelman en dichter Karel Utenhove, heer van Markegem. Als jonge knaap was hij in Duitsland verzeild geraakt, waar zijn vader in 1558 een onderkomen had moeten zoeken om te ontsnappen aan de kettervervolging in Gent. Al bij de eerste berichten over de Beeldenstorm was Karel naar zijn vaderland teruggekeerd.

Op 18 september 1566 maakte hij zijn opwachting in Aalter. Heel de daaropvolgende winter werkte hij intens mee met het Gentse consistorie. Maar de weg naar Aalter zal hem wel nooit te lang zijn gevallen. In de kersverse jonge weduwe van het Vrijhof zag de vrijgezel immers

een geschikte partij, getuige het bewaard gebleven dichterlijke huwelijksaanzoek en een juweel met een in goud gevat Christusbeeld dat hij haar cadeau deed. 'Beschouw het niet als een afgodsbeeld,' zo schreef hij ietwat verwaand in de bijgeleverde verzen, 'maar als een portret van mijzelf, een arme christen die onder het Kruis (van de vervolging) zucht. Draag het niet opzichtig als een sieraad, maar verborgen zoals mannen doen.' Toch is het tussen beiden - voor zover bekend - nooit iets geworden.

Inmiddels nam de spanning in het land tussen de Calvinistische consistories en de opstandige edelen enerzijds en de regering van landvoogdes Margaretha van Parma in Brussel anderzijds zienderogen toe. Op een belangrijke synode in Gent op 30 september en 1 oktober 1566, onder het voorzitterschap van de Gentse predikanten Herman Moded en Pieter Datheen, werd gesproken over het inzamelen van drie miljoen goudguldens waarmee men zou proberen van de koning godsdienstvrijheid voor de Nederlanden af te kopen. Dat was de officiële versie. Het bleek spoedig dat men in werkelijkheid had besloten tot gewapend verzet indien de koning geen godsdienstvrijheid zou toestaan en dat de geldinzameling in dat geval zou dienen voor het werven van troepen in Duitsland. Ze zouden onder het bevel staan van de 'grote geus' Hendrik van Brederode, heer van Vianen.

Na overleg met Brederode en met de consistories beraamde Toulouse begin 1567 een aanval op Rammekens en Vlissingen met de bedoeling aldus het eiland Walcheren bij verrassing te bezetten. Zoals hij het jaar voordien had gedaan voor het inzamelen van handtekeningen voor het Eedverbond, begaf Jan zich ook nu weer naar het kasteel van Aalter. Drie dagen lang confereerde hij er met de Gentse edelman Filips Triest over de geplande krijgstocht.

De expeditie van Toulouse werd een volledige mislukking. Zijn ongeoefende troepen trokken zich terug richting Antwerpen, waar Willem van Oranje dan weer weigerde hen binnen te laten. In het rebellenkamp van Oosterweel verschenen nu Catharina van Boetzelaer en de vrouw van Toulouse, Catharina van Goor. Beide dames waren onvermoeibaar in de weer voor het opkrikken van de strijdbaarheid. De kasteelvrouw van Aalter vroeg persoonlijk aan de edelman Jan van Blois en Treslong als kapitein de leiding op zich te nemen. Het mocht niet baten. Het rebellenleger werd door de regeringstroepen op 13 maart 1567 in Oosterweel in de pan gehakt. Voor de beide kranige Catharina's werd het een persoonlijk drama: in de strijd verloor de dame van Boetzelaer haar broer Wessel en Catharina van Goor haar jonge echtgenoot Jan van Toulouse, broer van Marnix.

Die nederlaag was meteen het sein dat het hier afgelopen was met de openlijke uitoefening van het Calvinisme. Protestanten, beeldenstormers en rebellen gingen op de vlucht. Sommigen sloten zich aan bij de geuzenlegers. De reeds genoemde Gentse edelman Filips Triest en verschillende standgenoten werden legerkapiteins van de watergeuzen. Het valt overigens op dat de meerderheid van de adellijke kapiteins van de watergeuzen Gentenaren waren.

Ook Catharina van Boetzelaer verliet Aalter definitief. Samen met haar zoontje Lodewijk (de latere Lodewijk V van Vlaanderen) reisde ze af naar *een lant anderssins ghevoelende ende wesende van andere ghelove dan 't oude catolyck ghelove*. Vanaf dat ogenblik verliezen we haar uit het oog. Wellicht is ze samen met haar familie uit Asperen en Langerak naar Oost-Friesland of naar de Palts in Duitsland getrokken. Alleszins ontmoette ze daar opnieuw Filips van Marnix. Haar zoon Lodewijk trouwde later met diens dochter Maria, die echter reeds in 1580 kinderloos stierf.

Het is merkwaardig te zien hoe de schepenen van het Brugse Vrije zich uitsloofden om, zich

baserend op hun privilege van niet-confiscatie, de goederen die Catharina had moeten achterlaten te vrijwaren van beslagname ten voordele van de vorstelijke schatkist. Het vonnis dat Alva 's Raad van Beroerten op 27 februari 1568 bij verstek tegen de kasteelvrouwe van Aalter uitsprak, was evenwel onverbiddelijk: levenslange verbanning met confiscatie van de goederen.

Pas veel later, na het aantreden van Calvinistische stadsbesturen in Gent en Brugge in 1578, kwam zoon Lodewijk weer in het bezit van zijn erfgoederen. Na de dood van zijn vrouw Maria van Marnix keerde hij naar zijn geboortestreek terug en werd in 1583 nog eventjes schepen van het Brugse Vrije. Na de val van Brugge tijdens de opmars van de hertog van Parma in 1584 week hij uit naar het Land van Kleef. Totaal geruïneerd stierf hij op 31 oktober 1591 in Dinant, in het prinsbisdom Luik.

Tegelijk met de berechting van Catharina van Boetzelaer was in 1568 ook die van haar naaste medewerkers ingezet.

Griffier Simon Stalpaert had het ongelukkige idee gehoor te geven aan de dagvaarding door de Raad van Beroerten. Toen hij zich persoonlijk aanmeldde in Brussel, werd hij onmiddellijk in de boeien geklonken. Hij werd ter dood veroordeeld en dat vonnis werd op 2 april 1568 uitgevoerd.

Pastoor Adriaan van Maldreghem van Ursel eindigde op 5 november 1568 op de brandstapel in Brugge.

Amman Jan de Dendere viel op 27 mei 1569 onder het beulszwaard op het Sint-Veerleplein in Gent.

Schepenen Jacob van Ouderdaghe en Gerard Taets en ook nog de echtgenote van die laatste werden levenslang verbannen uit Vlaanderen.

Adriaan Bogaert uit Lotenhulle had tijdig de wijk genomen naar Engeland maar zag zijn goederen geconfisqueerd.

Anderen konden dan weer op clementie rekenen. Een aantal koppels die hun baby op protestantse wijze hadden laten dopen brachten het er af met een boete en openbaar eerherstel. Willem de Brabander, 20 jaar oud, werd vanwege zijn jeugd gewoon vrijgelaten. Ook een aantal meelopers ging vrijuit, vanuit de overweging dat ze door het voorbeeld van de aanzienlijken waren meegesleurd.

Baljuw Jacob de Cloet, ten slotte, was eerst gevlucht, kwam in 1569 terug en speelde het toen klaar alsnog buiten vervolging te worden gesteld.

Zo viel het doek over een bewogen periode in het kerkelijke leven in Aalter. Catharina van Boetzelaer is er de drijvende kracht van geweest. Maar evenzeer is ze op het 'nationale' niveau naar het voorplan gestapt, vooral door haar inzet voor het Eedverbond, als begunstigster van de hagenpreken en door haar persoonlijke aanwezigheid in het kamp van het rebellenleger in Oosterweel. Wat kan haar daartoe hebben aanzet?

Het is onwaarschijnlijk dat de verbittering bij een groot deel van de Nederlandse landadel in verband met de rampspoedige ontwikkeling van hun financiële situatie ook haar zou hebben aangegrepen. Haar bezittingen mogen immers geraamd worden op de fraaie waarde van meer dan 75.000 gulden. Verder kon ze zich als vrouw nauwelijks getroffen voelen door het feit dat de vorst de adel meer en meer over het hoofd ging zien in zaken van 's lands bestuur. Afgezien van de landvoogdessen uit de familie van de vorst zelf, hoorden dames niet thuis in hoge bestuursfuncties. Materiële of staatkundige overwegingen waren haar dus vreemd. Wel belangrijk was de solidariteit met haar protestantse familie in Asperen, Langerak, Batenburg, Leiden, Belle en Hasselt.

Ook elders is vastgesteld dat de betekenis van zulke familiebanden voor de verspreiding van het Calvinisme in de Nederlanden onvergelijklijk groot is geweest.

In haar eigen heerlijkheden heeft Catharina van Boetzelaer aanvankelijk manifest aangestuurd op een elite-protestantisme'. Haar kerngroep bestond uit een ex-pastoor en officiële gezagdragers, zoals de baljuw, twee schepenen, de griffier, de amman.

Een opvallende aanhanger was verder Joris de Zuttere. Hij bezat twee hofsteden, cultuurland, weiden, visvijvers en bossen met een totale oppervlakte van circa 104 hectare, ter waarde van bijna 10.000 gulden. Daarenboven pachtte hij aan de kasteelvrouwe het Woestijne-goed met een compleet uitgeruste brouwerij en 32 hectare land. Catharina buiten beschouwing gelaten, was hij veruit de rijkste bewoner van de streek.

Nog vier andere volgelingen overschreden de 1.000 gulden-grens en behoorden bijgevolg tot de klasse van *de upper ten* in het gebied. In de rest van de kasselrij van de Oudburg - dat is de wijde landelijke omgeving van Gent - was er maar één protestant die hetzelfde niveau bereikte. Waaruit nog eens het aparte karakter van het protestantisme in de streek van Aalter blijkt. Bij het voorbeeld van die aanzienlijken zou het gewone volk wel vanzelf volgen, zo was allicht de mening van de kasteelvrouwe.

Vanzelfsprekend mag niet uit het oog worden verloren dat het bij de meest overtuigde Calvinisten uiteindelijk om een godsdienstige keuze ging. In Aalter en omgeving zullen zelfs de ferventste tegenstanders van de protestantse partij minstens enige achting hebben gehad voor de nagedachtenis van Simon Stalpaert, Adriaan van Maldreghem en Jan de Dendere toen bekend werd dat ze tot in het oog van de dood hun Calvinistische geloofsovertuiging getrouw waren gebleven.

Zie voor martelaars: HET GENTSE MARTYROLOGIUM (1530-1595)

HOOFDSTUK 10

Filips van Wissekercke, kasteelheer van Nokere Edelman, bedelman - alchemist, Calvinist

Het geslacht Wissekercke, afkomstig uit Noord-Beveland, kreeg groot aanzien door het rentmeesterschap van Zeeland Bewesterschelde. De familie was sedert 1493 in Middelburg gevestigd. Haar kernheerlijkheid was het huidige dorp Wissenkerke op Noord-Beveland. De meeste Wissekerckes zijn tot lang na 1600 katholiek gebleven, maar er zijn enkele telgen uit het geslacht die in de 16de eeuw naar het protestantisme zijn overgegaan. Filips en Anna van Wissekercke zijn opmerkelijke voorbeelden. Zij waren kinderen van Gillis van Wissekercke en Maria van Kats, ook al uit een oud Zeeuws geslacht dat in Middelburg resideerde. Het gezin had veel banden in Vlaanderen. Anna woonde een tijdlang bij haar oom Jan van der Vichte, heer van Nieuwenhove (11557), van 1544 tot 1555 hoogbaljuw van Kortrijk, en ook Filips vertoefde er vaak.

Anna van Wissekercke was getrouwd met de bekende Gentse drukker Gillis van der Erven. Die liet in Londen vanaf 1550 en in Emden van 1554 tot zijn dood in 1566 belangrijke reformatorische werken van zijn persen rollen onder zijn drukkersnaam _ Gelius Ctematius of Aegidius Aervius. Anna en haar man waren sinds hun aankomst in Londen uitgesproken protestanten. Ze werden er lid van de Nederlandse vluchtelingenkerk, later van de Emdense stadskerk, waar Gillis de functie van ouderling in het consistorie bekleedde.

Ondanks zijn mooie afkomst was broer Filips van Wissekercke op het ogenblik dat hij in het vizier verschijnt een ietwat verlopen edelman. Zoals Anna was ook hij reeds lang voor 1566 berucht *ende befaempt vander secte te wesenen van Luther aft Calvynus*. Protestant dus misschien wel, maar veel meer nog een echte zonderling, tenminste volgens de typering die Wouter de Groote van hem gaf.

In 1563 was die koopman Wissekercke voor het eerst tegengekomen in Brussel, waar beiden samen af en toe een pint wijn gingen drinken in de conciërgewoning van het Hof op de Kouden- berg. De cafégesprekken gingen vooral over de kunst van de alchemie, over middelen om onedele metalen in edele om te zetten of een levenselixir te brouwen. In augustus 1565 ging Filips in Antwerpen logeren op de Hoendermarkt in de herberg De Coorenmate, bij waard Pieter van Groenenburch, afkomstig uit Zwolle. Ook daar hield hij zich met alchemie bezig, samen met zijn vriend Geraard de Caerdemaker uit Deventer. Het heette dat Wissekercke over dat onderwerp veel boeken had op zijn kamer. De vaste reunie van de alchemisten had op zondag plaats, nog wel op een afgesproken plek in de Onze-Lieve-Vrouwekerk.

Volgens zijn toenmalige gesprekspartners was Filips van Wissekercke een overtuigde aanhanger van de nieuwe leer. Hij wenste naar eigen zeggen niets meer te maken te hebben met papen en monniken. Heftig viel hij uit tegen het pausdom, de priesterlijke staat en het katholieke altaarsacrament. 'Het zijn', zo zei hij, *'allemaal bueselinghen ende instellinghen van mensschen die in tegenstrijd zijn met Gods Woord en de heilige Schrift. Ik zal 't zelve voor coninghen ende princen zegghen. Ik kan gheen twee heeren te gadere dienen te wetene den duyvele ende God t'samen. Ik houd mij aan de evangelische leer en wil daerinne leven ende steerven.'*

De meid van zijn huisbaas liet hij donderdags vlees wegstoppen om het op de verboden vrijdag en zaterdag op te eten, met als uitleg dat vis hem misselijk maakte. Zijn kompanen in Antwerpen waren Hans Helverdyne Gheerbrants en Geert Kerremans, mannen die in de stad

openlijk als martinisten, dat zijn Lutheranen, bekendstonden. Een andere goede kennis was meester Francois de Cercez, een Bruggeling die sinds 1554 in Antwerpen woonde en er het ambt uitoefende van apostolisch en keizerlijk notaris bij de kanselarij van Brabant. Was hij zelf geen protestant, dan toonde hij wel veel belangstelling voor Wissekerkes ideeën.

Als edelman werd Filips einde 1565 of begin 1566 verzocht om zich aan te sluiten bij het Eedverbond der Edelen. Hij deed dat ook, maar of hij daarin enige rol heeft gespeeld is onzeker. In de cruciale periode voor de rol van het Eedverbond trok hij immers omstreeks Pinksteren 1566 naar Emden in Oost-Friesland, waar zijn zuster Anna kort na haar man, de drukker Gillis van der Erven, was overleden. Hij wilde daar nagaan of er hem in het sterfhuus iets ten deel was gevallen.

Tijdens zijn vier maanden durend verblijf in Emden raakte Wissekercke bevriend met leden van de Gereformeerde stadskerk. Twee prominente leden van het consistorie, namelijk Willem de Visscher, een tapijtwever afkomstig uit Oudenaarde, en Gaspard Celosse, een geïmmigreerde lakenhandelaar uit Ronse, fungeerden als executeurs-testamentair voor de nalatenschap van het echtpaar Gillis van der Erven - Anna van Wissekercke. De edelman had er vooral veel contacten met Johan Fusipedijs, een afvallige priester uit Vlaanderen die naar Emden was uitgeweken en protestants predikant was geworden in het dorpje Woltseten, in de buurt van de Oost-Friese stad.

Wissekercke woonde een Avondmaalsviering bij, wat laat veronderstellen dat ook hij effectief het lidmaatschap verwierf van de Emdense kerk. Later wist hij tal van bijzonderheden te vertellen over zulke viering. Ze werd slechts om de drie maanden gehouden. Om er te kunnen aan deelnemen diende je geest volgens hem sinds minstens zeven dagen zo zuiver te zijn als die van een pasgeboren baby, en lag je met iemand overhoop, dan moest je *daerjehens pais maeckene, eer ghy zoudt moeghen het nachtmael ghebruycken*.

Vervolgens werden de aspirant-deelnemers gedurende drie dagen voorbereid door de bedienaar des Woords. Op de bewuste viering zat men met ongeveer 24 personen aan een tafel. Onder het uitspreken van Christus' instellingswoorden gaf de voorganger aan de aanwezigen een brokje brood uit een tinnen schaal en liet eenieder een teug wijn drinken uit een kroes, nemende 't zelve voor nachtmael. De viering werd gevolgd door een dankzegging en een vermaning en besloten met het zingen van psalmen.

In Emden trad Filips van Wissekercke op als opdrachtgever voor het schrijven van *eeneghe fameuse ende blasphemerende gheschriften vonden heyllegghen sacramenten, aanvallen tegen het katholieke altaarsacrament*. De omstreden predikant Fusipedijs droeg hem een bundel Carmina op. Vriendschappelijk ging hij vooral om met de al even omstreden Zeger van Peenen, een uitgetreden lekenbroeder uit het augustijnenklooster van Brugge die eveneens zijn toevlucht had gezocht in Emden. Wissekercke kon hem ertoe overhalen als zijn dienaar mee terug te reizen naar Vlaanderen.

Beiden vertrokken eind september 1566 uit Oost-Friesland, nadat ze drie tonnen vol met boeken, die Wissekercke door bemiddeling van Fusipedijs in Emden had kunnen kopen met zijn aandeel uit de erfenis van zijn zus, naar Antwerpen hadden gestuurd. Daaronder bevonden zich het Martelarenboek van *Adriaan van Haemstede*, geschriften van de geleerde predikant van Gentse origine Marten Micron, boeken van de Duitse spiritualistische denker Sebastian Franck, gedrukte exemplaren van het reformatorisch rederijkersspel *Den boom der schriftueren* dat in 1539 in zijn vaderstad Middelburg was opgevoerd, een aantal satirische pamfletten, gericht onder meer tegen de geestelijken (Der Papen Gescreij) en tegen de inquisiteur van Vlaanderen (De dage vonden inquisiteur, meester Pieter Titelmanus), en nog

tal van andere boeken.

Te paard en tevens een zwaar beladen lastdier met zich meevoerend, kwamen Wissekercke en Van Peenen op 6 of 7 oktober 1566 in Antwerpen aan. Zij gingen logeren bij waard Jan van Bueren in 't Ankerken op het Kiel, de beruchte open ruimte vlak bij de stad waar kort tevoren veel Calvinistische hagenpreken waren gehouden. Daar vernam Filips dat zijn nicht Anna d'Hollehain op 27 september 1566 kinderloos was overleden. Anna was vrouwe van Estaimbourg, Dentergem, Bevere bij Oudenaarde, Nokere en Erbogegem (een heerlijkheid in Moen en Sint-Denijs bij Kortrijk). In een voor ons compleet duistere logica was het nog wel de ontvanger van de wijn- en bieraccijnzen van de stad Antwerpen, Jan van Punderbrouck, die hem het heuglijke nieuws bracht dat hem bij erfenis de heerlijkheden Nokere, Bevere en Erbogegem zouden zijn toegevallen.

Voor het regelen van die successie trok Wissekercke naar Gent, waar hij zijn intrek nam in herberg De Sterre op de Korenmarkt. Direct na zijn aankomst ontbood hij Dierik Jooris, die hij als zijn goederenbeheerder aanstelde. Jooris was een rijke lakenhandelaar die sinds augustus 1566 nauwe contacten onderhield met de kopstukken van de Calvinistische gemeente van Gent. Hij werd nu op informatie uitgestuurd betreffende de erfenis. In afwachting bleven Wissekercke en Van Peenen in De Sterre logeren, van 12 tot 23 oktober 1566. De waard, Simon de Harssyn, getuigde later dat hun cafépraat vaak over de godsdienst ging. Zeger van Peenen stak op groteske wijze de draak met de priesters. Hij imiteerde ze als jongleurs en duivelbezweerders rond hun Jan Wytte - zoals hij de geconsacreerde witte hostie noemde. Wissekercke lachte dan telkens instemmend, maar vertelde vooral aan al wie het horen wilde uitvoerig over de gang van zaken in Emden en over de Avondmaalsvieringen aldaar: *'Dat geloof is 't beste ende 't zalichste omme tot den Heere te commene, alle andere religies, ook die van Rome, zijn je reinste afgoderij.'*

Op 23 oktober 1566 trok het tweetal naar Antwerpen, vergezeld van Dierik Jooris. Ze woonden er in een huis op de Meir een Calvinistische Avondmaalsviering bij. 'Godt zij gelooft, wij waeren een groot geselschap', zo berichtten ze daar later over. Op 29 oktober was Wissekercke terug in De Sterre in Gent, twee dagen later gevolgd door Zeger van Peenen, die de drie tonnen boeken uit Emden - de zending was intussen in Antwerpen aangekomen - meebracht. De inhoud van één ton werd in Gent verdeeld. Van Peenen droeg de boeken, telkens in pakjes weggestoken onder zijn kleed, naar Dierik Jooris in diens huis Clocke ten Putte op het Goudenleeuwplein. Er werden er ook afgeleverd in Aalter op het kasteel van Catharina van Boetzelaer, de reeds eerder genoemde edelvrouwe die zich op dat ogenblik volop inzette voor de vestiging van het Calvinisme in haar gebied.

Zijn nieuw verworven erfgoed, het kasteel van Nokere, ging Filips van Wissekercke op 3 november 1566 in bezit nemen. Dierik Jooris nam er eveneens zijn intrek, samen met zijn gezin, spoedig gevolgd door Zeger van Peenen. De voormalige augustijnenbroeder kreeg een lijfrente van 100 gulden per jaar, met belofte van nog *breedere ghifte* voor het geval hij zou trouwen.

De twee nog resterende tonnen boeken werden van Gent naar Oudenaarde verscheept en vandaar naar Nokere overgebracht. Naar het voorbeeld van wat Catharina van Boetzelaer op haar kasteel in Aalter deed, maakte Wissekercke van zijn kasteel in Nokere een centrum van hervormingsgezinde activiteit in het Oudenaardse. Zijn personeel rekruteerde hij in protestantse kringen. Zo haalde hij uit Antwerpen Malachias van der Heyden en de linnenwever Pieter de Schepere en zijn vrouw. Herbergwaard Loys van Steenhuuse uit Waregem, tevens dienaar van de hoogbaljuw van Kortrijk, kreeg de functie van meier van Nokere. Algemeen beheer en boekhouding van het kasteel stonden onder leiding van Dierik

Jooris en hoofd van het huispersoneel - we zouden nu zeggen de butler - was Zeger van Peenen.

Het leven in het kasteel had voor de omwonenden een nogal provocerend karakter. Niet alleen hoorde men er het personeel psalmen zingen, er werd op verboden dagen ook ostentatief vlees gegeten. In volle vasten van 1567 gaf Wissekercke een groot banket met hazenpasteien. Het personeel sprak van *'priesters doodt te slaene, ende sacramenten te schendene'*. Een page van de kasteelheer gooide eens moedwillig een heiligenbeeldje in het vuur. Zeger van Peenen deed aanhoudend boude uitspraken over het pausdom en de geestelijkheid. In Brugge had hij zijn kloosterpij naar eigen eggen afgelegd *'omme de schelmerye, moorderye ende groote abuysen die onder de papen ende de Roomssche leerynghe gebuerde'*. Hij pochte dat hij zelf in de kerk van Nokere ooit nog menig schoon sermoen zou houden. Maar om zijn ongeregeld leven ca zijn slecht functioneren als huischef werd hij al in januari 1567 ontslagen en wegtuurd.

Al had Wissekercke in Nokere de oude liefde voor de alchemie niet afgezworen, II gedroeg zich tegelijk onverminderd als een overtuigd protestant. Hij vond dat de rederen van de katholieke Kerk beter konden worden aangewend voor de armeneng en voor het betalen van een Calvinistische predikant. Aan twee protestanten uit ielere bij Oudenaarde orakelde hij dat binnen het jaar de mis zou zijn afgeschaft. Het vaalt te betwijfelen of de pastoor van Waregem, Francois van Wynghene, erg gediend sas met zulke krasse uitspraken, maar op bezoek komen op het kasteel deed hij daarom niet minder. Op zekere dag hadden de beide mannen een discussie over het Turkse gevaar. 'De paus is de Antichrist,' zo zei Wissekercke, 'ik zou wel willen dat de Turken Rome innamen en de Antichrist verjaagden.' Op het argument van de pastoor dat dat wel zeer hinderlijk zou zijn voor het voortbestaan van het christelijke geloof, antwoordde de kasteelheer: 'Het schaadt niet, laat de Antichrist maar verdreven worden, want Rome is één Babylonische verwarring.' Hij schonk aan de Waregemse parochieherder protestantse boeken. 'Ik zal er ook aan onze pastoor van Nokere geven, hij is niet al te geleerd, hij zal er misschien het Woord Gods beter door verkondigen aan de goede lieden.'

Wissekercke nam zich voor een protestants bedienaar des Woords te ontbieden voor de bewoners van zijn heerlijkheid. Het werd hem van verschillende zijden afgeraden als onwettig. Er was immers een akkoord dat de Calvinisten enkel mochten preken op plaatsen waar ze dat vóór 23 augustus 1566 al hadden gedaan. Toch wisten meerdere getuigen te vertellen over een grote protestantse reunie in het kasteel van Nokere omstreeks kerstavond 1566. Na het avondeten zong men psalmen en een predikant las voor en gaf uitleg. Diens naam is niet bekend. Over hem wordt enkel gemeld dat hij in de tijd vóór de religietroebelen naar het buitenland gevlucht en nu dus teruggekeerd was. Matthijs de Baenst uit Oudenaarde en een zekere meester Hendrick uit Brussel brachten de man naar Nokere.

Er waren hoge gasten aanwezig, onder meer twee jonge edelen, Antheunis van der Vichte, heer van Nieuwenhove, en Filips van der Vichte, heer van Vichte. De heer van Vichte, de latere schoonzoon van de burgemeester van Kampen in Overijssel, zou vanaf 1578 tijdens de Calvinistische overheersing in Gent een militaire rol spelen in het leger van de heer van Ryhove. Naast de twee jonkers was ook het voltallige huispersoneel geïnviteerd voor de preek. Maar er was blijkbaar nogal wat gedronken, zodat de aandacht maar slapjes was. Geïrriteerd vroeg Dierik Jooris op een gegeven moment aan de kasteelheer de predikant te doen ophouden, *'want ick en sie hier nymandt daer 't Wordt Godts inne bestijcht'*. Wissekercke deed teken om toch door te gaan.

Dierik Jooris lijkt de meest oprechte hervormingsgezinde van de kasteelbewoners te zijn

geweest. Elke keer dat hij met zijn gezin aanwezig was, deed hij aan tafel de zegening van de spijzen en het dankgebed en zong hij met zijn kinderen enkele psalmen. Tevoren had de man achter de schermen een bijzonder belangrijke rol gespeeld in de vestiging van het Calvinisme in Gent.

In de week vóór de Beeldenstorm in die stad had hij zijn buitengoed in Wondelgem beschikbaar gesteld voor een vergadering waarop het inzamelen van geld voor het afkopen van godsdienstvrijheid en ook de oprichting van een consistorie in Gent aan de orde waren. Na de Beeldenstorm was hij lid van het comité voor de bouw van de Calvinistische tempel buiten de Brugse Poort. Terzelfder tijd blijkt hij een spilfiguur te zijn geweest in de relaties tussen de Calvinisten van Oudenaarde en omgeving en hun Gentse geloofsgenoten. Het was in zijn huis op het Goudenleeuwplein dat enkele Calvinisten van Oudenaarde, Leupegem en Ronse met de Gentse predikanten overleg gingen plegen. Heeft Dierik Jooris vanuit Nokere die banden met het nu nabije Oudenaarde verder onderhouden? Dan toch niet voor lange tijd. Na het incident tijdens de huispredicatie verliet hij immers het kasteel. Vanaf dat ogenblik verliezen we hem uit het oog.

Alleszins stond Filips van Wissekercke zelf op goede voet met de protestanten uit de streek, het meest nog met die van zijn eigen heerlijkheid Bevere, een dichtbewoonde buitenwijk van Oudenaarde. Baljuw Augustin van de Roost van Bevere getuigde dat veel bewoners van de wel 160 huizen langs de steenweg buiten Oudenaarde in zijn rechtsgebied fervente predicatiegangers waren. Ook met de Calvinistische kopstukken van Oudenaarde waren er goede relaties, onder meer met de chirurgijn meester Joos Huugaert, met de notaris en schoolmeester Andries Aelshuut, met meester Charles de Beune, procureur-postulant bij het Oudenaardse stadsbestuur en lid van het consistorie, en met de protestantsgezinde pastoor Simon van Habosch van Berchem, die later, in 1568, tot de ondertekenaars van het Convent van Wezel zou behoren.

Onweerswolken pakten zich samen toen Wissekercke op 2 februari 1567 een waarschuwend brief van de hoogbaljuw van Oudenaarde kreeg waarin hij werd aangemaand onverwijld naar de kerk te gaan. Anders bestond er gevaar dat zijn goederen in beslag zouden worden genomen. De kasteelheer koos het zekere voor het onzekere. Nog wat tegenpruttelend ging hij sinds lichtmisdag 1567 naar de mis en op Pasen ging hij te biecht bij pastoor Jan Sauldaens van Nokere. Zijn nog resterende protestantse boeken verstopte hij in de grond. Zijn nu voorzichtigere houding belette niet dat hij omstreeks Onze-Lieve-Heer-Hemelvaart 1567 op zijn kasteel drie dagen lang intense gesprekken voerde met procureur Charles de Beune, die als lid van het Oudenaardse Calvinistische consistorie nu de repressie vreesde. De Beune kreeg van hem uitvoerig uitleg over de wijze waarop het Avondmaal in Emden werd gevierd. Kort daarop vertrok de Oudenaardse procureur als geloofsvluchteling naar Emden, waarvoor Wissekercke hem nog wat reisgeld toestopte.

Al van in het begin had Antheunis van der Vichte - oom van de jonker met dezelfde naam die op de Calvinistische bijeenkomst in Nokere was geweest - de toewijzing van de nalatenschap van Anna d'Hollehain aan Filips van Wissekercke betwist. Hij vond dat ze hemzelf toekwam. Al in oktober 1566, bij de terugkeer van Wissekercke uit Emden, was hij op informatietocht gegaan naar Gent. Alweer volgens een voor ons ongrijpbare logica was het nog wel in de Sint-Niklaaskerk dat hij toevallig nuttige' zegslieden aantrof. Vervolgens had hij in de nabijgelegen herberg *De Sterre* stiekem de enthousiaste verhalen afgeluisterd van zijn verwant over de godsdienstregelingen in Emden.

Alles stelde hij nu in het werk om te bewijzen dat Wissekercke al protestant was lang vooraleer hij in het bezit was gekomen van het genoemde erfdeel. Volgens de plakkaat

kwam hij als ketter dus niet meer in aanmerking voor zulke erfenis.

Antheunis reisde midden juli 1567 per schip naar Emden om bewijzen in te zamelen van Wissekerckes toetreding tot de protestantse stadskerk aldaar. De reisroute van Gent langs de Sasse Vaart naar Sas van Gent en zo verder over Zeeland en Harlingen. Aangekomen in Emden stuitte hij op de vijandige houding van consistorielid Gaspard Celosse. Emdenaars scholden hem uit en bedreigden hem met de dood hij niet vlug zijn biezen pakte, *'zeggende dat noch goddelyck noch eerlyck en was zijn naasten te belastene'*.

Na drie weken was Antheunis terug thuis. Op zijn beurt zond Wissekercke op 26 december 1567 iemand naar Emden om er een attest te halen fat de enige reden van zijn aanwezigheid daar de erfenis van zijn overleden zuster Anna was geweest. Predikant Fusipedijs gaf alvast een rappel mee van het nog niet betaalde commissieloon voor de boeken die Filips in 1566 door zijn bemiddeling had langekocht...

Nog tot augustus 1567 bleef Filips van Wissekercke op het kasteel van Nokere wonen. Zijn goederen waren onder sekwestre geplaatst. Achtervolgd door schuldeisers moest hij onderduiken in Gent, een poosje in de Sint-Pietersabdij en ook enige tijd in het minderbroedersklooster aan de Leie.

Totaal berooid ging hij eind september 1567 terug naar Middelburg. Op Pieter de Schepere na liet hij al zijn huispersoneel achter op het kasteel van Nokere, die van *honghere ende aermoede vergaen zouden hebben indien hemlieden vande douagière van Denterghem vut meedelyden ende compassie niet wat gelts gegheven en hadde gheweest omme te vertrecken*. Feller nog dan tevoren viel Wissekercke in zijn vaderstad voortdurend uit tegen de roomse Kerk, de paus en de sacramenten. Aan een ieder die het wilde horen zei hij *'dat men de papen ende muncken behoort doodt te smytene'*. Hij overleed er op 21 september 1568.

Zonder de gerechtelijke stappen van Antheunis van der Vichte met het doel zijn erfrecht te bewijzen door het inzamelen van veel getuigenissen over de ketterij van zijn neef-rivaal, zou het leven en streven van deze bizarre edelman-bedelman door de geschiedenis allicht wijselijk zijn toegedekt.

HOOFDSTUK 11

WANT DIE VAN HET WESTEN ES EEN VECHTACHTIG VOLCK

Nieuwsgaring in Gent over de godsdienstberoerten in Ieper, Veurne, Hondschote, Belle en Armentières tijdens het wonderjaar 1566

De Gentse patriciër Marcus van Vaernewyck was een van de meest opmerkelijke ooggetuigen van de godsdienstberoerten in Gent en de rest van Vlaanderen tijdens de cruciale jaren 1566 tot 1568. Geen historicus die zich vandaag met die periode bezighoudt, kan voorbij aan het lijvige dagboek dat hij ervan bijhield. De beschouwingen die hij er — ietwat intellectueel afstandelijk — bij ten beste geeft zijn die van een katholiek, maar toch van iemand die met enige kritische ingesteldheid de wantoestanden binnen de oude Kerk bekijkt. Ook de meest spectaculaire gebeurtenissen in het woelige zuidwestelijke Vlaanderen bereikten hem in Gent. Marcus van Vaernewyck kreeg nieuws per brief, ondervroeg reizigers en boodschappers uit het gebied en registreerde de ingewonnen informatie nauwkeurig. Zijn relaas met de titel *Van die beroerliche tijden in die Nederlanden en voornamelick in Ghendt* bevat dan ook een aantal oorspronkelijke gegevens over deze streek. Blijkbaar was de man geobsedeerd door gruweldaden die hij niet zelden tot in detail beschrijft.

Voortekenen van de komende ommekeer waren er volgens de Gentse patriciër genoeg. Zo blijft hij stilstaan bij de aloude ommekeer door Vlaanderen met de Sint-Antonius van Belle. Het hoofddoel was volgens hem zuiver geldgewin. Hij was persoonlijk getuige van de jaarlijkse rondgang met de fiertel uit Belle in Gent op paasmaandag 1566, volgens hem een ronduit potsierlijke bedoening. Niet alleen de stadsschepenen, maar ook de abt en monniken van de Sint-Pietersabdij gingen in groot ornaat mee en onderweg vielen de vrouwen in verering op de knieën. 'En nochtans,' zo stelt Van Vaernewyck. 'betref het voorwerp van hun devotie niets meer dan een houten blokje waarin de buste was uitgesneden van een man met een baard, en voor de rest bont beschilderd, met sierlijke kledij omhangen, en gevat in een vierkant troontje waaraan belletjes hingen. Er zat niet eens een relikwie van de heilige in.' Dankzij steekpenningen aan de leden van het Gentse stadsbestuur mochten de Bellenaren met de relikwieënkast in de verschillende parochies halt houden om offeranden te innen. 'Na afloop van het stadsbezoek en eenmaal buiten de Dampoort werd het houten beeldje gewoon in een lederen zakje gestopt. Dat was het sein om ermee te gaan gekken en ravotten. De vechtersbazen van de Muide en jongelui van het Sint Baafsdorp buiten Gent, in het huidige Sint-Amandsberg, gingen een regelrecht gevecht aan. De inzet was het buitmaken van het zakje met inhoud. Het werd zomaar te grabbel gegooid, van de berg naar beneden of in het zand. Wie uiteindelijk de prooi kon bemachtigen kreeg de kans ermee een eind op het platteland rond te lopen om bij vrome lieden boter, eieren, worsten, vlees en vlas in te zamelen.

Zulk schandelijk gesjacher met devotievoorwerpen was voor veel goedmenende mensen een walg en een gruwel. De rondgang met de fiertel in Gent op paasmaandag 1566 is de allerlaatste geweest. Bij zoveel uitwassen was het geen wonder, zo stelt Marcus van Vaernewyck, dat later tijdens de Beeldenstorm het beeld van Sint-Antonius in Belle zelf in heilige verontwaardiging werd kapotgeslagen.

Zijn eerste verhaal van de opkomende godsdienstonlusten gaat over de gewelddadige gevangenisbraak in **Armentières** op 7 juni 1566. Tussen 4 en 5 uur in de na middag kwam

een leger van zowat zesduizend man de Leiestad binnen. De mannen liepen ordelijk in het gelid in rijen van vijf, de eerste gelederen bewapend met helle baarden, vervolgens de busschietters, daarna een groep voorzien van boerenvork en ten slotte dragers van lange spiesen. Achter hen liep een massa vrouwen en kinderen. Aangekomen bij het stadhuis gingen de aanvoerders bij de wethouders van Armentières de sleutel opeisen van de gevangenis waarin een Calvinist was opgesloten. Toen hun dat werd geweigerd, gingen ze bij een timmerman boomstammen halen waarmee ze de gevangenisdeur inbeukten. Ze haalden de gevangene uit de kooi waar in hij als een gevaarlijk dier in afzondering zat. Naar de smeekbede van diens buurman om ook hem te bevrijden hadden ze eerst geen oren, omdat hij een Mennoniet was en dus *van haren gheloove niet en was*. Uiteindelijk werd hij, als geloofsgevangene, dan ook maar bevrijd. Triomfantelijk trok de bende daarop, naar krijgsgebruik, serpentinegewijs rond de markt, terwijl de meisjes psalmen zongen. Even ordelijk als ze waren binnengekomen, trokken de gevangenisbrekers opnieuw buiten de stadsmuren.

Uit de eerste berichten die hij kreeg over de **Beeldenstorm** die op 10 augustus 1566 in het Westkwartier was uitgebroken, maakte Van Vaernewyck op dat het hier om een georganiseerde actie ging. De raids van 11 tot 17 augustus tegen meer dan honderd kerken en kloosters in het gebied tussen Arren (Aire-sur-la-Lys), Béthune, Calais en Ieper waren volgens hem het werk van een troep van ongeveer drieduizend berooide lieden, aangevoerd door twintig adellijke ruiters. Toen ze voor de muren van Ieper waren aangekomen, onderhandelden ze met de wethouders die op de stadsvesten hadden postgevat. Die laatsten beloofden, om een invasie af te wenden, zelf de beelden weg te nemen, maar toen ze op 16 augustus met dat werk wilden beginnen, sloeg het stadsgepeupel, bijgestaan door lieden uit Hondschote aan het breken in de Sint-Maartenskerk. Of ook het paneel met de Maagd Maria van schilder Jan van Eyck was beschadigd, kon Marcus van Vaernewyck niet bevestigen. Nog steeds op 16 augustus werd er grote schade aangericht in de cisterciënzerabdij Ten Duinen. Onder meer viel het sacramentshuis in marmer en albast, dat daar nog maar recent was geplaatst door de voormalige abt, ten prooi aan de vernielzucht. Het had een fortuin tuin gekost: meer dan 8400 gulden. Ook de boeken en kostbare handschriften van de bibliotheek moesten eraan geloven. Ze werden gescheurd en in brand gestoken.

Het was alweer nieuws uit **Armentières** dat in Gent voor opschudding zorgde. In die stad van graaf Lamoraal van Egmont had men onmiddellijk na de Beeldenstorm van 16 augustus duidelijk laten blijken wat de bedoeling was van het wegnemen van de beelden, namelijk de parochiekerk om te vormen tot een Calvinistische preekkerk. De plaatselijke baljuw kon de grinnikende predikant, die samen met geloofsgenoten in een nabijgelegen herberg aan het eten was, er niet toe overhalen zijn preken maar liever buiten de stad te blijven houden. Als reactie begonnen de Calvinisten alle klokken overhoop te luiden. De baljuw, de wethouders en de plaatselijke politie stelden zich voor de kerkdeur op, maar een troep gewapende inwoners bezette het kerkhof. Ze forceerden de toegang voor de predikant. Van drie tot zes uur preekte hij in de kerk.

Op Eeklo na waar op 9 augustus 1566 al eens een hagenpreek tijdens een onweer was voortgezet in de kerk, was het de eerste keer dat zoiets openlijk gebeurde in de Nederlanden sinds het uitbreken van de troebelen. De baljuw vertrok spoorlags naar Brussel om aan de graaf van Egmont, de plaatselijke heer, relaas te doen van het gebeurde in diens stad. Enkele schepenen wensten ontslagen te zijn van hun eed om dat ze zich niet langer in staat achtten de rechtsorde te verzekeren. 'Veel geestelijken, die tevoren geweigerd hadden de wacht op te

trekken en onwillig waren om zich aan het gezag van wereldlijke rechters te onderwerpen, zongen nu wel een toontje lager', zo stipt Van Vaernewyck nog aan.

De gebeurtenissen in Gent in de nasleep van de Beeldenstorm hadden op hun beurt een invloed op de stemming in de **Westhoek**. Op initiatief van predikant Pieter Datheen vond op 30 september en 1 oktober 1566 een synodale vergadering plaats in de Arteveldestad. Ze werd bijgewoond door zestien Vlaamse en Waalse predikanten, die de verschillende Calvinistische kerken van Vlaanderen vertegenwoordigden. Een belangrijk punt op de agenda was *het verkrijgen van vrijheid van godsdienstoefening voor de Calvinisten*. Na hevige rellen op het Sint-Jacobskerkhof op 5 en 7 oktober won algemeen de overtuiging veld dat de graaf van Egmont, zwichtend voor de druk, aan de Gentse Calvinisten officieel een preekkerk zou toekennen.

In **Veurne**, waar het omstreeks dezelfde tijd eveneens tot hevige spanningen kwam naar aanleiding van een mislukte poging om gevangen beeldenstormers uit de gevangenis te bevrijden, voelden de Calvinisten zich door het nieuws uit Gent gesterkt. Volgens berichten die op 11 oktober Gent bereikten, werd de Veurnse magistraat, onder bedreiging van een belegeringsleger van achttienduizend man (naar later bleek een sterk overschat cijfer!), gedwongen om naar het voorbeeld van Gent onverwijld de vrije uitoefening van de Calvinistische godsdienst toe te staan. Kwaadwilligen van buiten of misschien wel ingezetenen van de stad zelf stelden de lokale gezagdragers voor een ultimatum: toegeven of *dootghesmeten worden*. Die voortvarendheid verbaasde Marcus van Vaernewyck niet. *'Want die van West-Vlaenderen es een vechtachtich volck'*. Er heeft daar geen feest of danspartij plaats of er komen vechtpartijen van.

Al komt de baljuw in hoogsteigen persoon om de gemoederen te bedaren, ze vechten gewoon door of slaan hem nog liever het teken van zijn hoge ambt, de baljuwsroede uit de hand.' Wat er ook van zij in Veurne keerde het tij vlug. Met medeweten van de wethouders kwamen er heimelijk 36 Artesische soldaten binnen de stad, een vendel andere werd voor de muren gelegerd. De geuzen waren compleet verrast. Ze hadden amper twee of drie schoten kunnen lossen toen ze in paniek een schuilplaats zochten, in huizen, op zolders en elders. Het mocht niet baten. Ze werden een na een opgespoord en ter plaatse genadeloos met geweerschoten afgemaakt, zodat, volgens onze zegsman van Marcus van Vaernewyck, *'haer hersenen uut speijten, niet jeghenstaende dat zij over haer knien om haers lijfs ghenade baden'*. Velen die probeerden de stad te ontvluchten liepen klem bij de dichtgedraaide ophaalbrug. Na afloop van de slachting zag men op die plek talrijke lijken liggen.

Er waren ook andere aanwijzingen dat de situatie voor de aanhangers van de nieuwe leer uiterst onzeker bleef. Dat bleek volgens Van Vaernewyck uit de lotgevallen vaneen van de veldpredikanten. **Andries Baerdeloos**³ uit Hondschote. De man had zich in een gebied gewaagd dat tot dan volledig buiten de Calvinistische invloedssfeer was gebleven, namelijk de omgeving van Aalst. Hem was diets gemaakt dat preken er verboden was en dat hij best zo vlug mogelijk ophoepelde. Volgens één versie liet hij zich niet van de wijs brengen en hield hij een hagenpreek voor zowat vijfhonderd toehoorders. Na afloop zou hij tot bij de stadspoort van Aalst zijn gegaan, om er in een herberg bij het begin van de weg naar Geraardsbergen samen met enkele medestanders te eten. De baljuw van Aalst en zijn manschappen wisten hem, met inzet van zwaar geschut, in te rekenen.

³ Zie het verslag van Van Haamstede in deze brochure

De Gentse dagboekschrijver hechtte meer geloof aan een andere versie, zoals ze gegeven werd door omwonenden. Baerdeloos zou op de aanmaning om weg te gaan toeschietelijk tot zijn toehoorders hebben gezegd: *'Lieve broeders, loet ons obediëren, heeren moeten heeren zijn.'* Men wees hem het grondgebied van Erembodegem aan, net buiten de limieten van de heerlijkheid Aalst. Het bleek dat hij zich toch nog aan de verkeerde kant van de grens bevond, al was het op een afstand van niet meer dan tien passen. Zo werd hij dan gearresteerd, naar Aalst overgebracht en er 's anderendaags, op Allerheiligen 1567 terechtgesteld. De Hondschotenaar had er zich nog over beklaagd dat niemand van zijn medebroeders hem in de nood te hulp was gekomen: *'Waer es nu die trouwe, die ghij mij belooft hebt?'*

Het gerucht ging dat hij geen eerlijk proces had gekregen en dat hij in werkelijkheid om doodslag werd terechtgesteld. Van Vaernewyck vermeldt het geval uitdrukkelijk, omdat de overheid tot op dat ogenblik de hagenpredikanten met opzet ontzien had, aangezien er twijfel bestond of ze misschien toch niet met enig mandaat van hogerhand waren gezonden. Baerdeloos evenwel handelde op eigen houtje, had geen hoog aanzien, en *hadde cleender estjme ende ladder hem zelven inghesteken.*

De tweede terechtstelling van een Calvinistische predikant na de Beeldenstorm vond plaats in **Ieper** op 16 april 1567. Van Vaernewyck doet ook nu weer het verhaal. Toen op de Ieperse Grote Markt predikant **Michiel Ingels**⁴ en twee beeldenstormers bij de galg klaarstonden, riepen de omstanders *hun toe troost te zoeken bij God en goede moed te hebben, aangezien men hun wel hun lichaam kon ontnemen, maar niet hun ziel.* De soldaten van het Waalse bezettingsgarnizoen openden daarop het vuur op de weerloze massa. Er vielen dertien doden en veertig gewonden. Dagenlang was er groot tumult in de stad. Het kwam slechts tot bedaren nadat drie of vier van de schuldige soldaten op hun beurt waren opgehangen.

Einde mei 1567 zou volgens Van Vaernewyck binnen of in de nabijheid van Ieper nog een predikant ter dood zijn gebracht. Nadat zijn tong was uitgesneden en zijn handen waren afgehakt, werd hij levend verbrand.

Ook omstreeks dezelfde tijd kwam in Gent het bericht dat er, ondanks de repressie, in de buurt van **Belle en Kassel** 's nachts opnieuw gewapende predicaties werden gehouden. De deelnemers waren een hoop even radeloze als haveloze mensen.

Vanaf juni 1567 voerde men in Gent een eerste reeks doodvonnissen tegen medeplichtigen van de troebelen van 1566-1567 uit. Verschillende veroordeelden waren aangevoerd uit westelijk Vlaanderen. Zo onder meer Jean Meereghem, een Waal afkomstig uit Meregem (Merville), maar wonende in **Hazebroek** (Hazebrouck). Hij had op zijn kerfstok tijdens de onlusten de baljuw van Hazebroek te hebben getiranniseerd. 'Overigens', zo weidde Marcus van Vaernewyck uit, 'vond men tijdens de godsdiensttwisten in heel Hazebroek maar drie goede katholieken meer: de genoemde baljuw en verder Jacob Covael en Toussain Pollijn.'

Nadat de pastoor daar weggevlucht was, waren alle overige parochianen overgelopen naar het protestantisme. 'Sinds enige tijd', zo gaat de kroniekschrijver verder, 'probeerde een karmeliet van Ieper daar iets aan te doen. Hij trok in het Westkwartier rond van de ene plaats naar de andere om tegen de geuzen te preken. Hij daagde de hagenpredikanten uit om in het publiek met hem in dispuut te treden, maar die durfden niet opdagen omdat geloofsgesprekken door de koning verboden waren. Naar de katholieken van Diksmuide schreef de karmeliet brieven

⁴ Zie Van Haamstede over hem in deze brochure. "In Yperen uit mijn gevangenschap, Mei 1567. Van uw vriend en gevangene om Christus' wil, ook genaamd Inghels. Michiel de Messère.

met als adres van afzender: uut Turckijen.' Van Vaernewyck sprak daar schande van, omdat het nu eenmaal niet staat christenen voor Turken te laten doorgaan. Het zinde hem evenmin dat de katholieken in de Westhoek eerder met gebruik van geweld dan in een geest van liefde de ketters wilden bekeren.

Het startsein van de executieserie in Gent op 21 juni 1567 ging met enige 'luister' gepaard. De beide Waalse bezettingsregimenten waren al van acht uur 's ochtends in de weer. Ze droegen een opgepoetst, blinkend harnas en waren gewapend met spiesen, hellebaarden en geweren. Onder tromgeroffel en fluitspel trokken ze door de stad.

Rond twee uur 's middags stelden ze zich op rond het Sint-Veerleplein. Met een huifkar sloten ze het gat aan de Onthoofdingsbrug bij het Gravensteen af, zodat niemand nog binnen de kring kon komen. De toegestroomde kijklustigen trokken evenwel de huif van de wagen, zodat ze vanaf een afstand het spektakel toch konden volgen. Daar kwamen de procureur-generaal van Vlaanderen en de plaatsvervangende baljuw van de Oudburg in vol ornaat, roede in de hand, te paard aangereden. Vervolgens bracht men twee ter dood veroordeelden uit het Gravensteen naar buiten op het plein. Hun strak samengebonden handen zagen zwart. Bij de galg stond de karmeliet Anthonis de Pottere, die voor geestelijke bijstand in het stervensuur moest zorgen.

De beul voerde de eerste 'patiënt', de oud-schoenmaker **Pieter de Prince uit Axel**, onverwijld omhoog op de ladder.

De tweede, **Jean Meereghem uit Hazebroek**, knielde neer op straat om te bidden. Ook hem liet de beul daarop de ladder beklimmen. Boven gekomen sprak hij de menigte welsprekend toe in het Frans, zodat velen die hem konden verstaan *'t herte open ghijnck*. Beiden werden gehangen. De beul, een grote zware man, trapte met al zijn gewicht met zijn voet op hun hoofd, om zo hun nek te breken, hetgeen niet belette dat Meereghem nog een tijdje leefde. De twee lijken werden uiteindelijk buiten de stad gebracht om er nog enige dagen aan de galg op de Muide te kijk te hangen. Na afloop verspreidden de soldaten zich luidruchtig over de stad. Sommigen, *jonck, zодt ende mal zynde*, schoten in de Langemunt hun geweren leeg op de uithangtekens, tot grote woede van de winkeliers.

De terechtstelling op 11 december 1567 van vier beeldenstormers op de Korenmarkt was aanleiding voor nog heviger rellen. Ze deden in alle opzichten denken aan wat er enkele maanden tevoren in Ieper was gebeurd. Twee van de vier ter dood veroordeelden waren ook nu weer 'Westkanters': een man uit Komen en een Waal uit Stegers (Estaires). Die laatste was ervan beschuldigd *een (niet nader bekende) Franse predikant uit de Franse stad Dieppe naar Gent te hebben gebracht*. Onmiddellijk na de Beeldenstorm in Gent was hij opgepakt. Bij het bestijgen van de ladder naar de galg hief de Calvinist uit Stegers een Frans lied aan. Hij zong drie strofen volledig uit.

Op het ogenblik dat de beul hem de strop om de hals legde, ontstond er commotie onder de toeschouwers. De aanwezige Spaanse soldaten voelden zich bedreigd en begonnen de weerloze massa met hun degens aan te vallen. Er brak regelrechte paniek uit. Onder de ogen van de Gentse schepenen, die vanuit een raam op de verdieping van de afspanning *Den Oliphant* aan de kant van de stadsgevangenis, het Sausselet (de plaats waar tegenwoordig het postgebouw staat), de terechtstelling waren komen gadeslaan, werden vier volwassen toeschouwers en een kind gedood, terwijl er talrijke gewonden vielen. Wie kon, vluchtte in de omliggende huizen en in de Sint-Niklaaskerk. Vanaf zijn ladder had de beul het schouwspel afwachtend gadeslagen.

Toen hij de man uit Stegers en nog een vierde beeldenstormer aan de galg ophing, was op de

ontruimde Korenmarkt enkel nog de onderbaljuw met een gewapende escorte aanwezig.

Na de middag en de hele volgende dag gedroeg het Spaanse bezettingsleger zich uiterst rumoerig. Het gevaar was groot dat er een echte Spaanse furie zou losbarsten. De kapitein van het Spanjaardenkasteel liet zelfs een kanon aanrukken om het stad huis te beschieten. De ingenieur-kanonnier evenwel, beducht voor de gevolgen, weigerde diens bevel uit te voeren en richtte het kanon opzettelijk veel te hoog, zodat het projectiel ver voorbij het stadscentrum op de wijk Ekkergem neerkwam. Nadat op 12 december de rust was teruggekeerd, hielden de schepenen een enquête bij de barbiers en chirurgijnen. Het bleek dat zij circa 180 gewonden hadden verzorgd. Nog elf van hen stierven de daaropvolgende dagen.

De hertog van Alva was volgens Marcus van Vaernewyck uiterst vertoornd over het gedrag van zijn troepen in Gent. Zeer opzichtig kwam op zaterdag 13 december zijn natuurlijke zoon don Fernando Alvarez de Toledo, groot-prior van de orde van Sint-Jan in Castilië, in de stad aan het hoofd van 107 ruiters. Hij liet de soldaten van het bezettingsgarnizoen die zich schuldig hadden gemaakt aan de uitspattingen opsporen. Als afschrikwekkend voorbeeld werden op 16 december twee van hen, na dat ze vastgebonden op lastslepers door het hele stadscentrum waren gevoerd, gruwelijk terechtgesteld op de Korenmarkt. Aan dezelfde galg waar vijf dagen tevoren de beeldenstormers uit het Westkwartier waren gehangen, vonden ze de dood. Toen ze weer naar beneden waren gebracht, werden hun dode lichamen ontkleed, op een vleesblok gelegd, onthoofd, van geslachtsorgaan en ingewanden ontdaan, gevierendeeld en in stukken gehakt. De beulen van Gent en Brussel die met de lugubere karwei waren belast, slingerden de afgehakte ledematen en de stukken van de kadavers her en der over de Korenmarkt. De twee hoofden stelden ze boven op de galg tentoon. De lijkresten werden vervolgens verzameld en met sleden weggeslept. Volgens Van Vaernewyck was het tafereel zo gruwelijk dat sommigen die het hadden gezien nog dagenlang in shock verkeerden.

Op 18 december werden nog eens twee schuldige soldaten op de Korenmarkt opgehangen aan de galg, tussen de twee afgehakte hoofden die er nog op stonden!

Vanaf de tweede helft van november 1567 werd het Westkwartier opnieuw geteisterd door gewelddaden. Historicus Marcel Backhouse heeft aangetoond dat de aanhoudende onrust van november 1567 tot februari 1568 paste in de voorbereiding van een invasie van enkele edelen in de Nederlanden. Aanslagen op priesters die met het gerecht collaboreerden, waren een middel om de bevolking in beroering te brengen en op die manier de invasie te vergemakkelijken. De terreur werd geleid door de edelman Jacob van Heule uit Ieper, over wie we het vroeger al hadden, en Jan Camerlynck uit Hondschote.

Marcus van Vaernewyck beschrijft hun bedoelingen als volgt: 'Ende waren uut Inghelandt ghecommen. om hier int landt volck up te nemen ende eenen troubel te maken... te weten al tgheestelick doot te smijten ende voort, alzoo verre als haer moghelic gheweest hadde, al de wethouders ende haerlier huusen verbrant ende ghouden gheroofd.'

Op Kerstavond 1567 bereikten de bijzonderheden over de terreur Gent. In **Steenwerk** (Steenwerck) en andere plaatsen van het Westkwartier, zo ging het gerucht, gebeurden er aanslagen op geestelijken, wier oren, neus en mannelijkheid werden afgesneden. De daders waren een *desperaet volcxkin*, van huis verjaagd en van hun goederen beroofd tengevolge van de voorbije troebelen.

Op 10 januari 1568 kreeg Van Vaernewyck meer details van een reiziger uit Hazebroek. Die vertelde hem de wederwaardigheden van de pastoor van **Houtkerke** (Houtkerque). De man preekte vurig tegen de nieuwgezinden. Hij liet zich niet intimideren door een anonieme dreigbrief. Volgens bepaalde zegslieden zou hij in zijn preekstoel uitgeroepen hebben dat men alle geuzen moest brandmerken, ze verplichten in een grauw overkleed te lopen, en ze nog het

best van al zou opsluiten in schuren en die vervolgens in brand steken. In de nacht van 22 op 23 november 1567 braken de geuzen het huis van de pastoor binnen en sneden hem een oor af. Amper genezen, begon de man opnieuw heftig te preken tegen de ketterij. Hij kreeg een lijfwacht van een dozijn man toebedeeld. 's Nachts sliep hij in de versterkte kerktoren. Toen hij in de morgen van 31 december 1567 uit de toren naar de pastorie liep om er de getijden te lezen, werd hij overvallen door een troep van een veertigtal gewapende mannen, sommigen te paard. Na de lijfwachten onschadelijk te hebben gemaakt, sneden ze hem zijn tweede oor af en alle vingers tot aan het eerste lid. Vervolgens kleedden ze hem uit en maakten in zijn benen rondom insnijdingen, van boven naar onder. Ten slotte sneden ze zijn buik open en rukten hem het kloppende hart uit de borst.

Een maand later, op 7 januari 1568, werd in **Lestrem bij Stegers** de kerk opengebroken, de hele inboedel op een hoop gegooid en in brand gestoken. Na de pastoor te hebben gemolesteerd, ging de bende aan de haal met het kerkzilver. De plaatsvervanger van de souverain-baljuw in Hondschote trok daarop met een gewapende macht door het Westkwartier om de opstandige geuzen te arresteren. In de nacht van 8 op 9 januari werden ze in de herberg In Sint-Joris in Roesbrugge, waar ze logeerden, op hun beurt overvallen door een geuzenbende die de gevangenen kwam bevrijden. Tijdens de schermutselingen vielen er zeven doden.

Op 11 en 12 januari waren er volgens het Gentse dagboek ongeregelde heden aan de Waalse kant van **Belle**. In verschillende dorpen dwongen de geuzen de pastoors en de kosters zelf op een hoop gegooid kerkornamenten en -boeken in brand te steken. Van pastoorsmeiden brandden ze het haar af, ten teken dat ze priesterhoeren en heksen waren. Op 13 januari 1568 liet de stadhouder van de souverain-baljuw, Jean de Visch zes gevangen geuzen ophangen in Ieper.

Op 25 januari noteerde Van Vaernewyck dat de **geuzenbenden** in het Westkwartier vluchtelingen waren die terugkwamen uit Engeland en hier wraak wilden nemen op de geestelijken, die ze verantwoordelijk achtten voor hun ballingschap en de beslaglegging op hun goederen. Op 26 januari vermoordden ze in de kerk van Hondschote twee priesters die er de mis aan het doen waren. Bij een andere stelden ze een prijs per opbod op het behoud van zijn mannelijkheid. Nadat de priester tien pond had geboden, ontmanden ze hem toch. Midden februari waren de meeste priesters uit het Westkwartier weggevlucht.

In maart 1568 werd het startsein gegeven voor een golf van arrestaties. Overheidsambtenaren die zich schuldig hadden gemaakt aan medeplichtigheid met de kettters werden berecht door de Raad van Vlaanderen, het hoge justitiehof met zetel in de het Gentse Gravensteen. Zo werden op 7 maart een aantal overheidspersonen uit Mesen, Waasten en Belle geboeid op twee wagens binnengebracht in Gent. Het konvooi was vijf dagen onderweg geweest. Men legde de 'Westkanters' ten laste dat ze de geuzen hadden begunstigd en naar de veldpredikanten waren gaan luisteren. Als eerste in de nieuwe reeks eindigde op 3 april Michiel Peel uit Veurne-Ambacht, dienaar van een gerechtsofficier, zijn leven aan de galg op het Sint-Veerleplein. Hij had in de zomer van 1566 de trommel geslagen om volk te ronselen voor de geuzenbende van Jan Denijs.

Op zaterdagmiddag 17 juli volgde de terechtstelling van **Pieter Cappoen**⁵ uit Boeschepe en

⁵ Zie Verheyden: Gentse Martyrologium, voor Cappoen, De Jonghe en De Rouck

Jan de Jonghe uit Mesen. Cappoen was stadhouder van de hoogbaljuw van de kasselrij **Belle**. Tijdens de troebelen van 1566-1567 had hij contacten met de Calvinistische predikant van Belle, Jacob de Buyzere, een voormalige augustijn uit het klooster van Ieper. Hem en zijn collega-predikanten uit de streek noodde hij bij zich thuis of hij trakteerde ze in de herberg. Pieter Cappoen had deel uitgemaakt van de delegatie die op 5 en 6 september 1566 met veel machtsvertoon in Ieper de vrijheid van godsdienstuitoefening en een kerk voor de Calvinisten kwam opeisen. De delegatie werd geleid door drie edelen van het Eedverbond, namelijk Jean d'Estourmel, heer van Vendeville, Antoon Utenhove en Robert van Belle, heer van Schonewalle. Ze bestond verder uit Jacques Taffin (broer van de latere hofpredikant van Willem van Oranje), predikant Jacob de Buyzere en ten slotte onze Pieter Cappoen. Laatstgenoemde was het ook die de dag na de beruchte bijeenkomst van 16 december 1566 in Nieuwkerke, waar onder het voorzitterschap van de Gentse predikant Pieter Datheen besloten werd de wapens op te nemen, de trom liet slaan om manschappen te ronselen voor de gewapende tocht naar Laventie (tussen Béthune en Rijsel).

Samen met zijn plaatselijke heer Robert van Belle werd Cappoen verder verantwoordelijk geacht voor de machtsgreep van de Calvinisten in Belle. Later vond men in zijn huis nog het hout van het intussen weer afgebroken Calvinistische kerkgebouw van dat stadje.

Marcus van Vaernewyck verhaalt uitvoerig over de gevangenschap in Gent en het trieste lot van de Boeschepenaar. Een man die hij beschrijft als *'rustiek van leden, wel ende lieffelic connende deviseren'*. In juni 1568 gingen Van Vaernewyck en de advocaat Pieter Covael, zelf afkomstig uit Hazebroek, samen met hun vrouwen in de gevangenis van het Gravensteen op bezoek bij Pieter Cappoen om bij het drinken van een beker wijn met hem en nog andere gevangenen een babbel te doen. Cappoen was toen nog optimistisch geweest over de uitslag van zijn proces. Naar zijn zeggen was hij in die gevaarlijke periode alleen wat meegaand geweest met de nieuwgezinden in daden en uitspraken, om de spanning in zijn gebied niet nog verder op te drijven. 'Hebben', zo vroeg hij, 'hier in Gent de president van de Raad van Vlaanderen en de hoogbaljuw in 1566 niet een soortgelijke matigende houding aangenomen?' Volgens Van Vaernewyck had de gerechtsofficier van Belle zich evenwel veel verder gecompromitteerd. Hij had de mensen, vooral jonge vrouwen (bij wie hij veel succes had!), overgehaald het kerkbezoek na te laten en maar liever naar de veldsermoenen te gaan luisteren.

Gruwelijk was Pieters executie. Nadat zijn biechtvader, broeder Lieven van den Bossche, hem een houten kruisbeeld had laten kussen en de omstanders voor zijn zieleheil had doen bidden, knielde de Boeschepenaar neer op het schavot. De scherprechter trok hem met de ene hand een muts voor de ogen en hiew met de andere hand het beulzwaard in zijn nek, *zo dattet een ghelut gig als oft een vleeschauwer met een bijle in beenen ende vleesch ghehaden hadde*. De slag was niet verder geraakt dan het nekbeen. De man vertoonde nog tekenen van leven en daarom gebruikte de beul het zwaard als een slagersmes om de keel verder door te snijden. Hij legde het onthoofde lichaam vervolgens op de rug neer, ging er wijdbeens overheen staan, trok het bij de benen door zijn spriet omhoog en schudde het bloed uit het opgetilde lichaam *om dotter hem therte over loopen zoude*. Daarop kwamen er twee cellenbroeders-alexianen. Ze pakten het afgesneden hoofd op bij de baard en droegen het samen met de romp naar de dominicanenkerk, waar de stoffelijke resten van Pieter Cappoen werden begraven.

Onmiddellijk daarop volgde een tweede terechtstelling op het Sint-Veerleplein. Het betrof **Jan de Jonghe**, oud-schepen van Mesen. Als lid van het Calvinistische consistorie van zijn dorp was hij in het gebied de spilfiguur geweest voor het bijeenbrengen van de drie miljoen goudgulden bestemd voor de werving van troepen ter verdediging van het protestantisme. Er

stond geen priester bij hem, waaruit Marcus van Vaernewyck opmaakte dat hij tot het einde toe bij zijn protestantse overtuiging bleef. Hij vroeg iedereen om vergiffenis, zei dat hij dit lichaam nu graag aflegde, en sprak als laatste woorden: *'O mijn Heere, mijn Ghodt, staet mij nu bij ende in uwen handen bevele ic mijnen gheest.'* De beul sloeg nu feilloos, want 'thoof vlooch zonder eenighe belemmeringhe af

Francois de Rouck uit Waasten, *een jonck frisch man van qualiteijte*, was het volgende slachtoffer. Hij was schepen geweest van de kasselrij Ieper, voogd van Waasten en ontvanger van de abdij van Voormezele. In 1566 had hij de leiding gehad van een gewapende escorte die een predikant van Dadizele naar Voormezele bracht alwaar die in de kerk een preek hield. Vlak voor het Gravensteen, op 28 augustus 1568, sloeg de beul De Rouck — opnieuw feilloos — het hoofd af.

Op dezelfde dag brachten de Spaanse soldaten de reeds genoemde Jean d'Estourmel heer van Vendeville, op een kar in de stad en sloten hem op in het Spanjaardenkasteel. Hem werd ten laste gelegd de predikanten te hebben binnengebracht in Ieper en op andere plaatsen. Aangezien Vendeville zelf kapitein van een groot regiment soldaten was geweest en zelfs enige tijd bevelhebber van het Gentse Spanjaardenkasteel, verwachtte men dat hij het er wel levend zou afbrengen.

Marcus van Vaernewyck stipt hierbij aan dat op dat ogenblik, in de zomer van 1568, het Westkwartier opnieuw erg geteisterd werd door **de wilde bosgeuzen**. In Hondschote hingen ze drie mannen in een schoorsteen op en stookten vuur onder hun voeten. Geestelijken die ze konden pakken verminkten ze. Wie absoluut in het gebied moest zijn, kon zich maar beter goed bewapenen, zo bleek uit het relaas van een kennis van Marcus uit Nipkerke (thans Nieppe). Het gerecht trad hard op om voorbeelden te stellen.

Begin augustus werd een rijke herbergwaard uit Herzele die onderdak had verschaft aan de bosgeuzen door de heer van La Motte veroordeeld om levend door vier paarden uit elkaar te worden getrokken. Maar de paarden trokken niet hard genoeg. De beul sloeg hem daarom met een bijltje de schouders half door, spande hem een touw om de hals en liet een paard zijn hoofd aftrekken. Zijn vrouw werd op gehangen. Andere gevangen geuzen leidde seigneur De la Motte onder bedreiging van foltering bij nacht en ontij tot bij de huizen van medeplichtigen. Ze moesten daar de naam van de kompaan roepen en toen die, reagerend op een vertrouwde stem, buitenkwam, werd de verdachte ingerekend.

Op 1 oktober 1568 bereikte Gent het bericht dat de beruchte Jan Camerlynck en elf andere geuzenkapiteins waren gearresteerd. Onder hen had onder meer Lieven Hijnghelbijn gediend, de voormalige waard van de chique zuivelwinkel *De Ghauden Huve* op de Vismarkt in Gent. Ook hij was in het Westkwartier gevangen.

Met het verhaal van de publieke verbranding van Jan Camerlynck in Ieper op 20 november 1568 besloot de toen al zieke Marcus van Vaernewyck zijn berichten uit westelijk Vlaanderen. Hij overleed enkele maanden later, op 3 maart 1569 in zijn huis in Gent.

HOOFDSTUK 12

Ketters en papisten in het Kortrijkse stadsbestuur De godsdienst als splijtzwam binnen de stedelijke burgerij

Op het Gentse Sint-Veerleplein, in de schaduw van het Gravensteen, knoopte de beul op 16 februari 1574 ene Willem vanden Ameye op aan de galg. Ruim een maand later, op 26 maart 1574, werd op een schavot bij de pilaren van hetzelfde Gravensteen een zekere Jan Haesbyt ter dood gebracht. De stadschroniqueur Jan van de Vivere verhaalt hoe de scherprechter van Gent daartoe een nieuw executie-instrument uittestte. De ter dood veroordeelde *zat in een dronckaerts stoel, gheheel nieuwe*. Hoewel nadere bijzonderheden over de constructie ontbreken, kan men zich voorstellen dat de 'patiënt' als een dronkenman op de stoel achteroverliggend moest plaatsnemen, het hoofd over de leuning heen naar beneden hangend, zodat de hals vrij en goed bereikbaar was. Maar door de slag van het beulszwaard brak het meubel in stukken, zodat het onthoofde lichaam naar beneden tuimelde. Van de Vivere achtte het voorval curieus genoeg om het in zijn Gentse kroniek op te nemen. Hij weet evenwel niets te vertellen over de persoon zelf, noch over de reden van diens doodvonnis. De archieven van de Raad van Vlaanderen verschaften wél tekst en uitleg.

Deze onthoofding, ongewild tegelijk tragiek en vaudeville, was de voorlopige finale van een reeks vetes binnen de magistraat van Kortrijk. Dramatische en groteske kanten hadden er jarenlang onontwarbaar door elkaar gelopen. Inzet was de aan te nemen houding tegenover het protestantisme in de stad. De beide heren die in 1574 in Gent zo jammerlijk aan hun einde kwamen, waren zelf overheidspersonen uit Kortrijk. Vanden Ameye was er zestien jaar lang cipier geweest. Haesbyt, 44 jaar oud, had een opmerkelijke carrière van ongeveer twintig jaar bij de overheid achter de rug. Zijn laatste functie was koninklijk ontvanger van aangeslagen goederen in de nasleep van de godsdiensttroebelen. Beiden waren eerst passieve getuigen geweest van de felle spanningen in het Kortrijkse stadsbestuur inzake kettervervolging. Op den duur hadden ze zich laten overhalen om er zelf een actieve rol in te spelen. Hetgeen hun uiteindelijk noodlottig werd.

De uitvoerige processtukken in het archief van de Raad van Vlaanderen betreffende de zaak Willem vanden Ameye en het geval Jan Haesbyt bieden een zeldzame schat aan informatie. In combinatie met een veelheid aan andere archiefbronnen krijgen we een levendig beeld van de Kortrijkse samenleving — Kortrijk was toen een stad van zo'n 10.000 inwoners—gedurende een periode van ongeveer dertig jaar, namelijk vanaf omstreeks 1550 tot 1580. Dat zijn precies de cruciale jaren in de ontwikkeling van het protestantisme in de Nederlanden. En al leren de beschikbare gegevens ons niet al te veel over de echte religieuze gezindheid van de betrokkenen, ze vertellen des te meer over de mentaliteit en de clanvorming bij de *upper ten* van een middelgrote Vlaamse stad in die turbulente jaren. Alleszins bevatten ze stof genoeg voor een aangrijpend geschiedverhaal. Veel meer dan veralgemenende 'maatschappelijke verklaringsmodellen' geeft zulk gedetailleerd relaas van concrete gebeurtenissen een duidelijk beeld van de complexiteit van het politieke en godsdienstige tijdsgebeuren.

De hele heisa in Kortrijk draaide rond echte of vermeende ketterij, meer in het bijzonder de houding die het stadsbestuur diende aan te nemen in de vervolging van protestanten. Voor een goed begrip dienen de gebeurtenissen voortdurend geprojecteerd te worden tegen het

wettelijke kader en de wisselende politiek-religieuze situatie van die tijd.

Eerst en vooral was er het Bloedplakkaat van keizer Karel v van 25 september 1550, waardoor voortaan in de Nederlanden *elke uiting van ketterij met de dood moest worden bestraft*. Vanaf hetzelfde jaar was er in Vlaanderen de rusteloze activiteit van de geduchte inquisiteur Pieter Titelmans. Het jaar 1566 was dat van de matiging van de plakaten en vooral van de Beeldenstorm, gevolgd door de repressie door Alva's Raad van Beroerten in 1567-1573. In 1578 volgde de bruuske ommekeer na de overname van de macht door de aanhangers van het Calvinistische Cent. Vanaf 1580, ten slotte, begon de even bruuske rekatholisering van Kortrijk tengevolge van de verovering van de stad door de Malcontenten. De 'nationale' context van de jaren 1550, 1566, 1567-1573, 1578 en 1580 moet dus voortdurend voor ogen worden gehouden om wijs te geraken uit het onontwarbaar kluwen binnen de Kortrijkse stadsmuren.

Een spilfiguur in de wederwaardigheden was vijftientig jaar lang Jacob Tsantele Deze priester, afkomstig uit Oudenaarde, was sinds 1556 pastoor van de Kortrijkse Sint-Maartenskerk. Hij was het die het eerst een knuppel in het hoenderhok gooide. Aanleiding was de arrestatie van twee Mennonieten in de herfst van 1561, namelijk Absolon van Tombe uit Kortrijk zelf en Willem van Havekerke uit Gullegem. De Kortrijkse schepenen nodigden pastoor Tsantele uit om in de vergadering van hun rechtbank een dispuut te komen voeren met de arrestanten. Het was de bedoeling dat hij de kettters van hun dwalingen zou proberen af te brengen. De pastoor stelde zijn voorwaarden. Hij zou de opdracht maar aanvaarden als vooraf enkele schepenen, die hij zelf zou aanduiden, zouden zijn gewraakt. Indien het voltallige schepencollege aanwezig zou zijn, dan zou hij zich beperken tot het stellen van enkele formele vragen

aan de verdachten. Mocht blijken dat hun antwoorden strijdig waren niet de katholieke leer, dan zou hij ze in naam van de Kerk kortweg tot kettters verklaren, zonder meer. Een echt twistgesprek zag hij in dat geval niet zitten, aangezien volgens hem sommige leden van de wet uit de bewijsvoeringen weleens meer kwaad zouden halen dan goed. Het gevaar was immers niet denkbeeldig dat ze onder de indruk zouden komen van de argumenten van de dopers.

Pastoor Tsantele kreeg zijn zin. Het godsdienstgesprek greep plaats uitsluitend in aanwezigheid van onverdacht katholieke schepenen. Maar van de kant van de gewraakte wethouders lokte het gebeurde verontwaardigde protesten uit.

Het incident kwam de raadsheren in de Raad van Vlaanderen in Gent ter ore. Ze waren op dat ogenblik een onderzoek aan het doen in Mese en Belle in het Vlaamse Westkwartier, tijdens de dagen van hevige beroering die daar door de protestanten was uitgelokt. De raadsheren waren Karel l' Espinoy en Jacob Hessele, twee juristen die hun sporen al hadden verdiend als specialisten in de kettervervolging. Op de terugweg naar Gent hielden ze op 21 december 1561 halt in Kortrijk om er informatie in te winnen. Pastoor Tsantele, als eerste aan de tand gevoeld, bevestigde de feiten die zich ruim een maand tevoren in het schepenhuis hadden afgespeeld. Vrijmoedig somde hij een aantal voorvallen op die in zijn ogen het Kortrijkse schepencollege als geheel verdacht maakten en hem in het bijzonder danig hadden doen twijfelen aan de katholieke rechtgelovigheid van ten minste twee wethouders en ook van de stadsontvanger.

In de eerste plaats noemde hij schepen Thomas Nootebaert, een vooraanstaand koopman van hoog aanzien. Gerekend naar zijn bezittingen behoorde hij tot de absolute top van Kortrijk. Tot twee keer toe had de pastoor van Sint-Maarten hem in de afgelopen maanden kritiek horen uiten op het doden van kettters, één keer in het huis van messire

Thomas de Voghele en een andere keer ten huize van de luitenant van de hoogbaljuw, toen er daar sprake was van een terechtstelling die 's anderendaags zou plaatshebben. Elke keer had de schepen de pastoor even terzijde genomen en hem gevraagd waar hij of zijn consorten zich op konden beroepen om iemand enkel wegens zijn geloof schuldig te achten en ter dood te veroordelen. Hij had het daarbij enkel over de gereformeerden en zweeg wijselijk over de alom gebrandmerkte Mennonieten

Tsantele was door die vraag zo verbouwereerd dat hij ze te berde had gebracht bij zijn collega-pastoor Cornelius Jansenius (de latere eerste bisschop van Gent). Maar die laatste had zich na zijn vertrek naar Leuven niet verder met het voorval ingelaten. Tsantele gaf nog meer details 'Schepen Nootebaert, zo zei hij, 'is sinds ettelijke jaren berucht als begunstiger van de ketters, zelfs van dat d'heresie te Curtrycke ghecommen es' (namelijk sinds omstreeks 1550). In dat verband is het interessant te vermelden dat Nootebaert vóór zijn carrière in de schepenbank luitenant was geweest van de toenmalige hoogbaljuw van Kortrijk. Jan van der Vichte, heer van Nieuwenhove. De hoogbaljuw was de oom van Anna van Wissekercke, de vrouw van de Gentse drukker Gillis van der Erven. Ook nadat dat drukkersgezin zich circa 1550 om godsdienstige redenen in Londen had gevestigd, kwam Anna in de jaren vijftig nog herhaaldelijk op bezoek bij haar oom in Kortrijk.

Nootebaert had toen een levendige belangstelling getoond voor haar lotgevallen. 'Hij is wel te biecht geweest.' zo zei pastoor Tsantele nu, 'maar hij komt zelden naar de kerk.' Destijds was er veel te doen geweest rond het huwelijk van zijn dochter met Jacques de Crytsche, zoon van schepen Jan. De vrienden van die schepen hadden de bruiloft doen uitstellen wegens de kwade geloofsfaam van vader en dochter Nootebaert. Overigens had Tsantele van Jacques de Loof, zwager van Jacques de Crytsche, gehoord dat moeder De Crytsche zich erg opwond over de onkerkelijkheid van haar schoondochter. Op haar herhaaldelijke aansporen had ze van het meisje het smalende antwoord gekregen: 'Wat wil je dat ik met de sermoenen van meester Jacob (dat is pastoor Tsantele) aanvang?'

Een tweede naam was die van schepen Alaert de Boosere. Alhoewel hij kerkelijk was en te biecht ging, werd hij niet alleen door de pastoor, maar ook in Kortrijk zelf sinds lange tijd als verdacht beschouwd. Een van zijn dochters was wegens haar doopsgezinde overtuiging ruim drie jaar geleden gevlucht, maar kwam nog geregeld bij hem thuis. Blijkens allerhande uitlatingen stak De Booseres vrouw haar sympathie voor de overtuiging van haar dochter veel minder weg dan de schepen zelf.

Verder was er nog Alaert de Booseres nicht, Calleken Bins, die ook al om religieuze redenen uit Kortrijk was gevlucht, maar nog geregeld in zijn huis was te zien. Allemaal redenen waarom de pastoor *den meestendeel van huerlieder bestansele* als verdacht beschouwde.

Nummer drie was stadsontvanger en voormalig schepen Matthias de Warigny Hij deed zich zowel bij Tsantele als bij diens collega-pastoor Cornelius Jansenius dikwijls voor als iemand die zogezegd klaarheid zocht in zijn geloof, 'want men altemets wel twijffelt'. Hij deed daarbij provocerende uitspraken die helemaal naar ketterij zweemden.

'Eens,' zo zei pastoor Tsantele, 'toen we samen te paard aan het rijden waren, werd het thema "Mennonieten" aangesneden. Waarop De Warigny bij wijze van vergelijking had gezegd 'dat althans de Calvinisten nog zo kwaad niet waren.' Toen een andere keer iemand op straat bij het voorbijkomen van het heilig sacrament zei: 'Daer compt ons Heere', ontlokte de reactie van een meisje dat Hij toch enkel in de hemel is, bij Matthias de Warigny de instemmende opmerking: 'Jae myn kindt, dat es wel gheseyt.'

Over al die op zichzelf onooglijke voorvallen maakte de pastoor veel omhaal. Maar zijn zwaarste beschuldigingen hield hij voor het einde van zijn verklaring. Naar hij vernomen had zou Thomas Nootebaert op het schepenhuis eens fel zijn uit gevaren tegen Pieter Titelmans. De wethouder zou de inquisiteur onder meer openlijk in het gezicht geslingerd hebben dat hij een vervolger van onschuldig bloed was. Titelmans had niet gereageerd en zijn stilzwijgen had nogal wat twijfel gezaaid bij de omstanders: waren de woorden van Nootebaert dan toch terecht? Tsantele verwon derde er zich over — naar zijn zeggen samen met vele andere weldenkende katholieken— dat Titelmans ook later het zware incident blauwblauw liet.

Er waren volgens de pastoor trouwens nog meer tekenen dat de magistraat inzake kettervervolging het liefst van al zijn handen in onschuld wilde wassen. Zo was er een incident geweest bij het vellen van een vonnis. Zoals gebruikelijk leverde Titelmans personen die door zijn rondreizende inquisitierechtbank tot hardnekkige kettters waren verklaard en derhalve uit de schoot van de Kerk waren gestoten, telkens over aan de plaatselijke wereldlijke macht, die immers als enige bevoegd was de straf te bepalen en het vonnis te voltrekken. Het vonnis van de inquisiteur bevatte aan het eind, *proforma*, bijna steeds het verzoek aan de wereldlijke macht om in het bepalen van de strafmaat barmhartigheid te tonen, al wist hij maar al te goed dat er geen andere keus bleef dan de wet toe te passen en bijgevolg een doodvonnis uit te spreken. In naam van het voltallige college zou voorschepen *messire* Pieter van der Gracht aan de griffier opdracht hebben gegeven de laatste zin uit het vonnis van de inquisiteur te schrappen omdat hij ze hypocriet vond. Er werd bovendien beslist dat in de eigen doodvonnissen van de schepenenbank tegen protestanten de formule 'verwijzen u terechtgesteld te worden met het vuur', voortaan zou vervangen worden door: 'verklaren u gevallen te zijn in de plakaten en in toepassing daarvan geëxecuteerd te worden', wat wel iets helemaal anders was. Door zulke verwijzing immers naar de vorstelijke wet ontsnapte de Kortrijkse vierschaar, althans formeel, aan de eigen verantwoordelijkheid voor de veroordeling tot de vuurdood. De schepenen, die al voldoende hadden laten blijken dat zij zonder de dwang van de plakaten wel degelijk bezwaar zouden maken tegen de terechtstelling van iemand wegens zijn geloof, wensten volgens Jacob Tsantele aldus hun geweten te ontlasten.

Er zat flink wat dynamiet in de verklaringen van de pastoor van Sint-Maarten, maar het hele geval liep met een sisser af, of werd althans deskundig in de doofpot gestopt.

Op 27 Januari 1562 kwamen hoogbaljuw Francois Schoutheete, heer van Erpe, en voorschepen Pieter van der Gracht in Gent in het hof van de Raad van Vlaanderen getuigen dat ze, na grondig onderzoek, werkelijk niets *metter waerheit* bewezen achtten. Ze hadden integendeel tijdens hun zorgvuldige enquêtes en getuigenverhoren 'kunnen vaststellen dat Thomas Nootebaert, Alaert de Boosere en Matthias de Warigny oprecht katholieke personen waren die trouw naar de kerk gingen en stipt vervulden wat van goede christenen werd verwacht. Waren er al eens onvertogen woorden gevallen over de aanpak van de kettervervolging in Kortrijk, dan was dat zonder twijfel onder invloed van drank geweest. Hoogbaljuw en voorschepen werden zonder verder aandringen door het hoge Gentse hof naar huis gestuurd, enkel met de aanmaning in de toepassing van de plakaten van de vorst naarstig toezicht te houden op degenen die zouden kunnen besmet zijn met ketterij.

Niemand minder dan Pieter Titelmans zelf had tevoren al voor de anticlimax gezorgd. Op 10 januari 1562 verklaarde hij in de Raad van Vlaanderen zich volstrekt niets te kunnen herinneren van enig incident in het Kortrijkse schepenhuis. Betreffende de persoon van Thomas Nootebaert wilde hij wel kwijt dat de man sinds vele jaren een bepaalde reputatie had in de stad. Maar al onmiddellijk nadat hijzelf als inquisiteur zijn vaste intrek had genomen in

Kortrijk (1559) was de schepen hem komen opzoeken met de dringende vraag toch alleszins geen geloof te hechten aan dat gerucht.

'Het is waar', zo gaf Titelmans toe, 'dat Nootebaert niet steeds ter kerke gaat, maar men bedenke dat hij het als zakenman erg druk heeft en dagelijks met kooplui moet omgaan.'

Verder wist hij niets kwaads te vertellen over Alaert de Boosere, tenzij dat die een dochter had, Mayken, die tot de sekte der Mennonieten behoorde. Van horen zeggen was hem inderdaad bekend dat ze soms in het ouderlijke huis in Kortrijk logeerde.

(De steeds zo goed geïnformeerde inquisiteur moet nochtans wel beter hebben geweten. Uit Doornikse bronnen blijkt dat dochter **Mayken de Boosere** en haar echtgenoot Olivier de Roo omstreeks 1554 de volwassenendoop hadden ontvangen in het Kortrijkse. Na 1558 was Mayken een van de meest vooraanstaande leden van de doperse kring in Doornik. *Zij werd in die stad op 18 september 1564 terechtgesteld.*⁶ Nu nog wordt een peer die zij vlak voor haar terechtstelling aan haar vijfjarige zoontje zou hebben gegeven als een soort relikwie bewaard in de doopsgezinde gemeente in Amsterdam.)

De vergoelijkende woorden van Titelmans, een man die in heel Vlaanderen en ook ver daarbuiten geducht was om zijn rechtlijnigheid als inquisiteur, zijn op z'n minst zeer ongewoon te noemen. Was pastoor Jacob Tsantele dan een warhoofd die louter verzinsels kwam opdissen? Er was toch het geval Mayken de Boosere, en ook in ander onderzoek hebben we kunnen aantonen dat elk van de door hem genoemde magistratspersonen wel degelijk veel nauwere banden had met het protestantisme dan Titelmans wilde laten blijken. Vele jaren tevoren (hij woonde toen nog niet in Kortrijk) had hij trouwens zelf hun voorgangers in de Kortrijkse schepenbank al eens duchtig de mantel uitgeveegd om hun laksheid in de kettervervolging. Op een buitengewone vergadering van het college op 19 mei 1553 had de inquisiteur hun toegeroepen: *'Nergens heb ik bestuur en ingezetenen gevonden die zozeer met kwade ketterijen besmet zijn als hier te Kortrijk.'*

Vanuit zijn rigide standpunt had hij toen niet eens ongelijk gehad. Uit het midden van de jaren vijftig, en later uit de jaren zestig en zeventig van de 16de eeuw kennen we minstens enkele honderden namen van Kortrijkzanen die naar het protestantisme en niet name naar het anabaptisme zijn overgegaan. En toch waren er bij de 32 terechtgestelden in Kortrijk in die periode slechts 9 inwoners van de stad zelf. Zonder uitzondering trouwens hadden die laatste doodvonnissen telkens opnieuw aanleiding gegeven tot grote onrust, nu eens wegens de onwil van de Kortrijkse schepenbank om mee te werken aan de voortgang van de rechtspleging tegen eigen burgers, dan weer omwille van de zeer vijandige sfeer bij de stedelijke bevolking. Nog in juni 1560 had Titelmans bij landvoogdes Margaretha van Parma — al was het in nogal vage bewoordingen zich erover beklaagd dat hij in Kortrijk weinig medewerking kreeg van de plaatselijke baljuw en rechtbank. Het was bij die gelegenheid dat hij haar ontmoedigd had gevraagd hem uit zijn functie van inquisiteur te ontheffen.

Maar tijdens de beroering rond het incident van 1561 heeft Titelmans gezwegen. Daardoor, en mede wegens het feit dat de Raad van Vlaanderen er wijs meende aan te doen de aangelegenheid zonder gevolg als afgedaan te beschouwen, zijn in Kortrijk de gemoederen tijdelijk weer tot rust gekomen. Was pastoor Tsantele de gedoodverfde zondebok, dan heeft het er alle schijn van dat de magistraat zich nadien in de strijd voor een zachtere aanpak van de kettervervolging als de grote overwinnaar beschouwde.

Na de beide terechtstellingen van 20 november 1561 (die de aanleiding waren geweest van het incident) sprak de Kortrijkse rechtbank tot na de beroerten van 1566 geen enkel doodvonnis

⁶ Zie haar laatste getuigenissen aan het eind van deze brochure.

meer uit tegen protestanten hoewel uit de inquisitie-archieven ten overvloede blijkt dat in die periode de activiteit van de Mennonieten in Kortrijk onverminderd doorging.

Uit dat alles mag dan toch worden geconcludeerd dat er sinds de beginnende jaren zestig in Kortrijkse magistraatskringen een toenemende afkeer was ontstaan van een al te rigoureuze aanpak van de kettervervolging, zeker daar waar het de eigen burgers betrof. Er kan bovendien geen twijfel over bestaan dat dat verzet bij enkelen ook te maken had met hun meer dan gewone persoonlijke belangstelling voor de nieuwe religie.

Titelmans, die sinds 1559 in Kortrijk woonde (in 1564 zou hij er een prebende weten te verwerven in het kapittel van de Onze-Lieve-Vrouwekerk), heeft zich, vermoedelijk uit opportunisme, bij die situatie neergelegd. Van een compromisloos optreden tegen onwillige overheden, zoals hij in die zelfde jaren onder meer in Brugge, Gent en Wervik deed, heeft hij zich in Kortrijk alleszins onthouden. We hebben er het raden naar wat hem ertoe dreef om zelfs pastoor Jacob Tsantele te desavoueren.

In de zomer van 1566 was Kortrijk een van de grotere Vlaamse steden die als bij wonder aan de Beeldenstorm waren ontsnapt. Op 1 september 1566 schreef hoogbaljuw Francois Schoutheete aan landvoogdes Margaretha van Parma: Tot op heden is er in deze stad geen enkele wanorde noch uitzonderlijk schandaal geschied. Hij weet dat aan de krachtdadige houding van hemzelf en van de kapitein van het kasteel, Ferdinand de la Barre, heer van Moeskroen. Ook wees hij op de goede wil van de magistraat en van het grootste deel van de notabelen van de stad. Op 16 november 1560 rapporteerde de graaf van Egmont aan de landvoogdes: 'Het is waar dat het aantal Calvinisten gering is in Kortrijk, maar de anabaptisten zijn er overtalrijk.' Zodra de storm elders was uitgeraasd, bleek er in Kortrijk geen vuiltje aan de lucht te zijn geweest.

En toch kwam in de naweeën van de Beeldenstorm de geruchtenmolen weer op gang over echte of vermeende ketterij in de magistraat. Opnieuw was Jacob Tsantele van de partij. Hij had tijdens de beroerten een moedige rol gespeeld als verdediger van het oude geloof en dus blijkbaar meteen zichzelf volkomen gerehabiliteerd tegenover de vernedering van Titelmans. Van het stadsbestuur kreeg hij een bijzondere toelage voor de goede diensten en de moeite die hij in de woelige zomer van 1566 had gedaan door het preken van Gods Woord, en nog eens voor zijn tussenkomst ten bate van de rust, de eer en de welvaart van de stad. Geen wonder dat **Jacob de Rore**, de bekende doperse voorganger van Kortrijkse afkomst, in 1566 juist hem, als dé plaatselijke kampioen van de katholieke orthodoxie, had uitgedaagd om in Kortrijk in het openbaar een gezamenlijk dispuut te houden over geloofskwesties. Tsantele was het verder die in 1570 in de Sint-Maartenskerk het grote sermoen hield ter gelegenheid van de publicatie van het generaal pardon (de algemene verzoening) van de hertog van Alva, en het laat zich aanzien dat hij zich tevens persoonlijk inzette voor het wegwerken van alle overblijvende sporen van niet-rechtgelovigheid in de stad.

Maar nu moest hij vaststellen hoe er binnen het Kortrijkse stadsbestuur in de late nasleep van de Beeldenstorm een hevige tweespalt aan het broeden was, waarbij sommigen elkaar om strijd begonnen te beschuldigen en verklikken, teneinde het bewijs te leveren dat ze zelf zonder smet waren. Uiteindelijk koos Tsantele partij, met het gevolg dat de vete opeens mateloze proporties ging aannemen.

Het voorspel was een door Tsantele zelf uitgelokt incident op Kerstmis 1571, dat onmiddellijk tot in Brusselse regeringskringen voor behoorlijk wat deining zorgde. Aanleiding waren de beruchte 'penningen', de nieuw ingevoerde permanente belastingen van Alva. De pastoor van

Sint-Maarten weigerde in de kerstbiecht de absolutie aan de ontvanger van de Xde penning (een verbruiksbelasting van 10% op roerende goederen) en tevens aan de leden van het stadsbestuur — als overheden die de inning van die belasting steunden of er zich althans niet tegen verzetten. In een stad die geconfronteerd werd met een hevige economische recessie zouden volgens hem de vele armen de eerste benadeelden zijn. Maar vooral was het ongehoord dat ook de geestelijkheid moest meebetalen, hetgeen volkomen indruiste tegen de immuniteitsrechten van de Kerk. Wie zonder pauselijke toestemming belasting van de clerus eiste viel volgens Tsantele *de facto* onder de toepassing van de excommunicatie, een standpunt dat hij steeds wenste te blijven verdedigen.

Alva was woedend. Dat weerhield de pastoor er echter niet van zijn opinie nog eens met heilige verontwaardiging te herhalen in zijn zondagspreek van 23 februari 1572. Enkele leden van het stadsbestuur die blijkbaar zijn felle aanval op de aantasting van de voorrechten van de geestelijkheid door de burgerlijke overheid niet pikten, werden nadien bereid gevonden om in detail over het voorval te komen getuigen. Het gevolg was dat de pastoor gevankelijk naar het geestelijke hof in Doornik werd overgebracht voor ondervraging. Hij vond daar evenwel veel begrip bij bisschop Guilbert d'Oignies (1565-1574). De prelaat schreef aan Alva een 'tamelijk bittere brief in de zaak van de genoemde pastoor' waarin hij stelde 'ook zelf onmogelijk met een belastingmaatregel te kunnen instemmen waardoor de clerus in zodanig servituut zou worden gedompeld.' De bisschop maande Tsantele niettemin aan zich met de Kortrijkse magistraat te verzoenen en stuurde hem begin april 1572 als een vrij man terug naar zijn standplaats in de Sint-Maartenskerk. Door de geestelijkheid van de stad werd hij er in triomf ingehaald met een *Te-Deum*.

Had Tsantele met zijn krasse uitspraken de dualiteit tussen het geestelijke en het wereldlijke gezag weer aangewakkerd, dan kwam daarbij dat hij in Doornik vertrouwelijk aan zijn bisschop had meegedeeld nog 'om heel andere redenen' dan wegens de Xde penning de absolutie te hebben geweigerd aan sommige Kortrijkse magistratspersonen. Was dat opnieuw een allusie op hun houding inzake de kettervervolgning?

Het is opvallend dat net in die tijd ook vertegenwoordigers van de centrale overheid in niet mis te verstane termen lucht gaven aan hun grote bezwaren tegen de wijze van rechtspleging in de Kortrijkse schepencollege. De koninklijke commissarissen belast met de controle op de stadsrekening 1571-1572 schreven in fine de volgende commentaar neer: 'Als commissarissen hebben wij vastgesteld dat al degenen die in de voorbije jaren in de wet hebben gefunctioneerd, zowel schepenen als pensionarissen en griffiers, zich kwalijk gekwetend hebben van hun eed in hun vergaderingen en hun rechtspraak, vooral in deze tegenwoordige troebele en benauwde tijd.' Waarmee dan allicht in verband te brengen is dat Tsantele in de vergadering van het schepencollege net zoals in 1561 weer beschuldigingen van ketterij liet horen, nu onder meer aan het adres van stadspensionaris Nicolaas Parmentier.

Meteen nam hij weerwraak voor vermeend onrecht, want samen met Thomas Nootebaert was Parmentier in 1572 een van de getuigen tegen de pastoor geweest in de zaak van Alva's penningen.

Eens te meer bracht Tsantele een uiterst turbulent conflict op gang. De aantijging van ketterij werd immers door een aantal andere opponenten van Parmentier gretig aangegrepen om oude rekeningen te vereffenen. Er kwam een kluwen van familievetes, intriges, rancunes en dubieuze witwaspraktijken aan de oppervlakte.

Naast Jacob Tsantele, pastoor van Sint-Maarten, die nu al voldoende bekend is, stellen we hier de andere belangrijkste *dramatis personae* voor.

Bovenaan op de lijst van verdachten stond stadspensionaris meester Nicolaas Parmentier. Hij

was afkomstig van Brugge, een telg uit een aanzienlijke familie van die stad. Hij was de zoon van François Parmentier, in de jaren twintig verschillende keren lid van de beide Brugse schepenbanken, en van Catharina Broucsault. Vader François had in 1556 van keizer Karel V adelsbrieven en een wapenschild toegekend gekregen. Zoon Nicolaas was zich na studies aan de Leuvense universiteit in 1559 in Kortrijk komen vestigen om er van zijn zwager, meester Raphaël Pollet, de functie van stadspensionaris over te nemen. In zijn eerste huwelijk was hij getrouwd met diens zuster Margaretha Pollet. Een andere zwager - broer van Raphaël en Margaretha - was Jan Pollet. Die kanunnik van het Sint-Pieterskapittel in Rijsel was van 1545 tot zijn dood in 1556 niemand minder dan de trouwe adjunct van Pieter Titelmans, als assessor in diens inquisitierechtbank.

Een derde broer Pollet, Joos, was op zijn beurt getrouwd met Josine Parmentier, de zuster van de geviseerde pensionaris. Net als Thomas Nootbaert behoorde hij tot de meest gegoede burgers van Kortrijk. Hij was onder meer de eigenaar van een weelderige woning op de wijk Pamele, gehuurd door voormalig schepen Jan de Crytsche, en woonde zelf aan de Leieaard in een huis met een aanpalende mouterij. In 1557 was hij als vooraanstaand burger van Kortrijk zelfs enige tijd gegijzeld geweest in Rijsel, waar hij met zijn persoon en zijn aanzienlijke goederen borg moest staan voor de schulden die Kortrijk aan die stad nog had uitstaan. Alleszins moet hier vermeld worden dat Raphaël en Joos Pollet op goede voet stonden met de toen in Kortrijk verblijvende Cornelius Jansenius, de latere bisschop van Gent. Welgesteld en trouw katholiek, zo was dus het imago van de Kortrijkse familie Pollet. Iets wat volgens sommigen niet kon gezegd worden van de aangetrouwde tak Parmentier.

Joos Pollet was blijkbaar in een felle familieruzie verwickeld met zijn 'dubbele' zwager Nicolaas Parmentier. Dat is allicht de reden waarom hij zich gretig aansloot bij een groepje samenzweerders. Hij had zich laten ontvallen dat ten tijde van de troebelen verschillende geuzen *dicwils honghen ande belle vande voirnaemde pensionaris* en dat er in diens huis geregeld psalmen waren gezongen aan tafel. Hij kon het wel weten, want het was nog wel zijn eigen vrouw Josine Parmentier die daar had voorgezongen! Dat was gebeurd, zo zei Jan Pollet, in aanwezigheid van verdachte personen, onder meer (de als protestanten bekend staande) Jan van Damme en diens echtgenote Jeanne Taffin.

Nu is die Jeanne waarschijnlijk te identificeren als de gelijknamige dochter van de rijke Doornikse koopman Denis Taffin, wiens kinderen bijna allemaal vooraanstaande Calvinisten waren. De bekendste is Jean Taffin, de latere hofpredikant van Willem van Oranje. Tijdens het wonderjaar 1566 was hij actief als Calvinistisch predikant in Antwerpen en het valt dus aan te nemen dat Jeanne toen contact met hem heeft gehad. Een andere broer, Nicolas Taffin, was in 1566 de officiële woordvoerder van de Doornikse Calvinisten.

Behalve de pastoor van Sint-Maarten en zwager Joos Pollet behoorde nog een aantal plaatselijke overheidspersonen tot de tegenpartij van de pensionaris.

Diens belangrijkste rivaal bleek meester Lowys van Coppenhole te zijn. De man, licentiaat in de rechten, was in het begin van zijn loopbaan schout van Kortrijk geweest en was vervolgens twee keer (1568 en 1569) schepen. Na dat laatste mandaat — hij was toen circa 32 jaar oud - ambieerde hij de prestigieuze carrière van stadspensionaris. Hij wenste bijgevolg de post van meester Parmentier in te pikken. Ook Van Coppenhole stond op goede voet met pastoor Tsantele.

Vervolgens was er Jaspar Handtsaeme, zoon van meester Jan, luitenant van de hoogbaljuw. Via zijn vrouw was hij wellicht aangetrouwde familie van de Pollets. Ook hij had verschillende keren als wethouder in de Kortrijkse schepenbank gezeteld (1563, 1566, 1570

en 1571), werd daarop voogd in de wezenkamer en had het in 1572 tot luitenant van de hoogbaljuw van Kortrijk gebracht. Hij had er zelf blijkbaar belang bij om gezuiverd te worden van ketterse smet, een verdenking die hem precies met Parmentier een keer een hoog oplopende discussie had opgeleverd. Tot in de schepenbank toe, in zitting van *de secreta caemere*, had hij de pensionaris een *zekere lelick verwynt* gedaan. Betreffende zijn eigen vermeende ketterse connecties was Handtsaeme er door toedoen van zijn zwager Jan Bulteel in geslaagd twee getuigenissen á décharge los te krijgen.

Nummer vier was de in het begin van deze bijdrage genoemde Jan Haesby, koninklijk ontvanger van de confiscaties. In 1554 begonnen als klerk en commis van Jan Clayssone, vorstelijk ontvanger van West-Vlaanderen, was hij vervolgens luitenant van de Kortrijkse hoogbaljuw François Schoutheete, heer van Erpe, en uiteindelijk, sinds 1568, koninklijk ontvanger van de confiscaties uitgesproken tegen degenen die in de stad en de kasselrij Kortrijk bij de godsdienstberoerten van 1566/1567 betrokken waren geweest. Van zijn verbannen buurman Joos Brouc had Haesby vernomen dat er beschuldigingen van ketterij waren geuit aan het adres van zijn zwager Christiaan Quackelbeen. Christiaan was de broer van de bekende botanicus en arts Willem Quackelbeen, die in het gevolg van de humanist en diplomaat Ogier Busbecq, zelf afkomstig uit Komen, roem had geoogst aan het hof van sultan Soliman II in Constantinopel. Brouc, die de aanklacht tegen Christiaan Quackelbeen wilde gebruiken als wisselmunt om aan de intrekking van zijn eigen banvonnissen te geraken, liet zich door Haesby overhalen om toch maar liever een ander slachtoffer te kiezen, namelijk Nicolaas Parmentier.

De eveneens reeds genoemde cipier Willem vanden Ameye, ten slotte, had sinds vele jaren zo zijn bijzondere redenen om zich tegen Parmentier te keren. De pensionaris had immers in 1564 bij de Raad van Vlaanderen pogingen ondernomen om het beheer van de gevangenis van Kortrijk in het stadsbestuur te incorporeren. Door het terugschroeven van die privatisering zou Vanden Ameye in zijn rechten (en zijn brood winning!) worden geschaad. De cipier werd de sleutelfiguur van de samenzwering. Hij was het die aan zijn gedetineerde kostgangers beschuldigingen moest ontfutselen ten laste van de stadspensionaris. Voor de verrichting van het daartoe noodzakelijke schrijfwerk kon hij rekenen op de diensten van Jan Haesby.

In december 1573 vond men het tegen Nicolaas Parmentier bijeengebrachte materiaal bezwarend genoeg om ermee hogerop te gaan. Lowys van Coppenhole Jasper Handtsaeme en ook pastoor Jacob Tsantele waren akkoord. Maar wat daarop volgde werd voor alle betrokkenen een echte nachtmerrie. Haesby's voornemen om met de stukken rechtstreeks tot bij niemand minder dan de beruchte Juan de Vargas uit de Raad van Beroerten te geraken mislukte, omdat bij zijn aankomst in Brussel op 18 december 1573 Vargas net was vertrokken naar Spanje, in het gevolg van de hertog van Alva. De stukken ten laste werden bijgevolg overgemaakt aan de schepenbank van Kortrijk. Met als resultaat dat Nicolaas Parmentier door hoogbaljuw François Schoutheete gearresteerd en onmiddellijk van zijn pensionarisschap vervallen verklaard werd.

Maar de Raad van Vlaanderen trok daarop in omstandigheden die verder nog worden verhaald, de bevoegdheid in de zaak naar zich toe en liet Jan Haesby en Willem vanden Ameye als getuigen naar het Gravensteen in Gent overbrengen.

Met de verhoren werd daar begonnen op 21 januari 1574. Ze liepen dagelijks, bijna zonder onderbreking, door tot 26 maart. Uit het grootscheepse onderzoek - dat uiteindelijk zeventig dichtbeschreven bladzijden notulen opleverde - kwamen de raadsheren druppelsgewijs de weinig fraaie voorgeschiedenis en de achtergronden te weten.

Van Nicolaas Parmentier werd gezegd dat hij veel vijanden had in Kortrijk, *omme dat hy zo groots ende hooverdich es*. Al zes jaar lang, sinds 1567, zocht de tegenpartij naar middelen om de pensionaris uit de stad te krijgen, door banvonniss of anderszins, *ja hem zelfs van den hals te bringhene ende te cranckene in lyfve ende goede*. Zolang al stonden vooral Lowys van Coppenhole, Jaspas Handtsaeme en Willem vanden Ameye bekend als *duersleghen vianden* van de pensionaris. Met verbeterde ijver hadden ze sindsdien naar middelen gezocht om hem nadeel te berokkenen.

Waren er redenen voor de verdachtmaking van Parmentier? Er zijn alvast een aantal aanwijzingen dat die hoge stadsjurist in de periode van de op gang komende repressie na het wonderjaar toch minstens een dubbelzinnige rol heeft gespeeld. Verdachten tipte hij over op til zijnde vervolging, terwijl hij bijvoorbeeld Jan van Saesehem en Jaspas Handtsaeme ermee bedreigde hen te zullen aangeven. Beide laatsten kozen Parmentiers rivaal Lowys van Coppenhole als hun raadsman. Ze kregen van die jurist de raad om voor de hand liggende redenen hun zaak buiten de schepenbank van Kortrijk te houden. Beter ware het volgens hem ze bij dagvaarding rechtstreeks in de Raad van Beroerten te laten behandelen. Daar zou men in grotere vrijheid kunnen aantonen dat het de stadspensionaris zelf was die zich tijdens het wonderjaar gecompromitteerd had. Alleszins stond het voor alle samenzweerders vast dat Parmentier in 1566-67 medeplichtig was geweest aan de ketterij, maar het was zaak daarvoor bewijzen en getuigenissen aan te brengen.

De cipier werd bereid gevonden zulke getuigenissen in te zamelen bij gearresteerde ketteren in zijn gevangenis. Eerst probeerde hij het bij de protestantse wever Jan vander Meersch. Hij wilde hem begin 1569 laten getuigen dat de pensionaris een aanhanger was van de rebellen en brieven had uitgewisseld met de Prins van Oranje ende andere consistorianen (Oranje werd dus door de Kortrijkzaan gelijkgesteld met protestantse consistorieleden!). Een risico van beschuldiging van valsheid in geschrifte was er niet, zo verzekerde Vanden Ameye, aangezien hij die gegevens had van een zo vooraanstaand man als meester Lowys van Coppenhole en omdat de wethouders goed op de hoogte waren van de verdachte activiteiten van de pensionaris.

De gevangene **Vander Meersch** weigerde evenwel het spel mee te spelen. En daarmee was zijn doodvonnis meteen bezegeld. Hij werd na 152 dagen gevangenschap op 7 juni 1569 als hardnekkige ketter onthoofd op de Grote Markt in Kortrijk. De terechtstelling kreeg nog een staartje. Vrienden die tevergeefs hadden geprobeerd het onthoofde lijk van het rad waarop het tentoongesteld was weg te nemen, teneinde het heimelijk te begraven, werden als straf op bedevaart naar Keulen gestuurd. Het was de weduwe van Jan vander Meersch die later getuigde over het voorval met de cipier. Toen nog verweet ze Vanden Ameye, ondanks haar zwangerschap haar man uit revanche toch te hebben doen terechtstellen.

Een overredingspoging lukte evenmin bij de reeds genoemde Joos Brouc, iemand die na de troebelen door de schepenen van Kortrijk bij verstek was verbannen en nu gebruik wenste te maken van het 'generaal pardon' van Alva om intrekking te krijgen van de ban. Aanvankelijk bleek nochtans alles op wieltjes te zullen lopen. De vrouw van Brouc nodigde haar buurman Jan Haesbynt uit voor een gesprek met haar ondergedoken echtgenoot in de herberg 't *Scaeck* in Dentergem (tussen Deinze en Tielt). 'Ik heb aan Vargas van de Raad van Beroerten verschillende beschuldigingen laten geworden,' zo zei Joos Brouc daar, 'mocht ik er nog een paar kunnen doen, dan zal ik wel aan mijn pardon geraken.' Waarop Haesbynt hem de naam van de Kortrijkse stadspensionaris suggereerde, opnieuw doelend op diens geregelde contacten met Willem van Oranje.

Nadat hem verzekerd was dat zijn zaak niet zwaar zou zijn, liet Brouc zich vrijwillig meevoeren naar de gevangenis van Kortrijk, waar hij overgeleverd werd aan Vanden Ameye.

Hij genoot er van een voorkeursregime met grote bewegingsvrijheid. Lowys van Coppenhole liet hem in de gevangenis een briefje bezorgen waarin stond dat zijn banvonnis van destijds hoofdzakelijk aan Nicolaas Parmentier was te wijten. Maar toen Brouc tenslotte toch weigerde een geschreven aanklacht tegen Parmentier te ondertekenen, werd hij door de cipier in de boeien geklonken. Pas na zeventien weken werd hij er op last van de Raad van Vlaanderen uit bevrijd.

Succes had men eindelijk bij Christiaan de Scheemaeckere. In de godsdiensttribulaties van die tijd was de man een gevaarlijke windhaan. Eerst had hij toenadering gezocht tot de Doopsgezinden, net zoals trouwens verscheidene leden van zijn familie die al sinds 1551 in Kortrijk bekendstond als zijnde van de doperse sekte. Een zekere **Hans de Scheemaeckere** was als Mennoniet op 17 juli 1553 terechtgesteld. Ook Christiaan kwam als doopsgezinde in de Kortrijkse gevangenis terecht. Een van zijn kinderen was nog niet katholiek gedoopt. Tijdens zijn gevangenschap verklikte hij verschillende geloofsgenoten. Dat was toen de losprijs geweest voor zijn vrijlating. Hij sloot zich daarop aan bij de watergeuzen in Vlissingen en nam begin april 1573 deel aan de raid op Assenede, dat grotendeels in de as werd gelegd. Vervolgens ging hij met zijn kompaan Willem Maertens in dienst bij de bosgeuzen van kapitein Turcq in Menen. De bende was vooral actief in het gebied Wontergem-Vinkt-Poeke-Meigern Ronsele, waar ze vreselijk tekeering tegen plattelandspriesters, in kerken en op boerderijen. De geuzentroep probeerde daarop Nieuwpoort in te nemen. In die laatste confrontatie werd De Scheemaeckere ingerekend en opnieuw overgebracht naar de gevangenis van zijn geboortestad Kortrijk. Weer eens werd hij bereid gevonden om acht voormalige doperse geloofsgenoten uit Kortrijk en Menen te verklikken, met naam en adres in hun toevluchtsoord Gent.

Zulk een verlopen vagebond vond men nu bereid om enkele aantijgingen tegen de Kortrijkse stadspensionaris Nicolaas Parmentier te ondertekenen. Als wederdienst beloofde Haesbyt hem al zijn invloed bij de regering in Brussel aan te wenden om hem aan zijn pardon te helpen, zodat hij als vrij man zou kunnen terugkeren naar zijn geuzenkapitein. Was er in de vorige gevallen sprake geweest van Parmentiers vermeende contacten met de rebellen van Willem van Oranje, dan had De Scheemaeckere het nu uitdrukkelijk over diens zozegde doperse sympathieën. Hij vertelde in de zomer van 1567 of 1568 in een herberg in Kortrijk met zijn eigen ogen een brief te hebben gezien van de Kortrijkse pensionaris aan de cipier van Antwerpen. waarin gepleit werd ten gunste van aldaar gevangen Mennonieten. Inderdaad blijkt uit Antwerpse bescheiden dat er in die periode een tiental dopers uit Kortrijk in de Scheldestad waren gearresteerd. De brief was hem getoond door Gillis de Cordedraye of de Ghoreelmaker, iemand die inwoonde in het huis van de als protestant bekendstaande Joris ver Caempt, op de Kortrijkse Korenmarkt. Tevens beweerde De Scheemaeckere in een Mennonietenbijeenkomst met lof te hebben horen spreken over zowel de stadspensionaris als de Kortrijkse schepen Joos Eelboo. De lovende woorden zouden uit de mond gekomen zijn van niemand minder dan Pauwels de Backere, een van de belangrijkste doperse predikanten van Zuidwest-Vlaanderen in de periode 1566, tijdens en onmiddellijk na het wonderjaar.

Met het nieuws dat er een nuttige getuige was gevonden spoedde cipier Willem vanden Ameye zich naar de koninklijke ontvanger Jan Haesbyt. Die laatste riep onmiddellijk een topberaad bijeen. Pastoor Tsantele zei dat het beter zou zijn De Scheemaeckere zijn verklaring op schrift te doen stellen *omme te siene wat was*. Lowys van Coppenhole en Parmentiers zwager Joos Pollet sloten zich bij die mening aan. Voor de goede orde werd een lid van het

schepencollege, Jan de Cule, op de hoogte gebracht. Op 9 oktober 1573 ging Haesbyt heimelijk in de gevangenis de verklaring opnemen en na enige moeite lukte dat ook. Het door De Scheemaeckere ondertekende stuk werd triomfantelijk naar het huis van Van Coppenhole gebracht. Hij en Jaspas Handtsaeme zeiden zich te 'verblijdden inde vorseide depositie... wel besteedt te zyne zulx vutghecommen te zyne: *wy hebben nu 't spel upde waghene ende een man wier stede, ende zynen (zijn hem) hiermede quytte*. Ook Jacob Tsantele was aanwezig. Op verzoek van Van Coppenhole - wiens huis achteraan uitgaf op de gevangenis - ging de pastoor nog dezelfde avond persoonlijk via de achterdeur in de gevangenis bij de opgesloten De Scheemaeckere om er onder het voorwendsel van het afnemen van de biecht bevestiging te krijgen van de op schrift gestelde beschuldigingen. Na afloop gaf Tsantele het papier terug, met als enige commentaar dat hij in de bisschoppelijke officialiteit in Doornik 'daertoe wat doen zoude'. Waaruit men opmaakte dat hij de inhoud wel degelijk juist had bevonden.

Nog steeds op diezelfde avond, 9 oktober, ging Haesbyt ten huize van de luitenant van de baljuw, Jaspas Handtsaeme, nog veel belangrijkere getuigenissen ten laste van Nicolaas Parmentier opnemen uit de mond van linnenwever Hans vande Castele en van Jacob van den Neste. Handtsaeme was de getuigen op het spoor gekomen dankzij zijn zwager Jan Bulteel en verder door het aanbrenge van een zekere Filips van Ommeslaeghe, een hervormingsgezinde Kortrijkzaan die in 1573 in Antwerpen op de Hoendermarkt in het huis *In de Gans* woonde. Tevoren al was geprobeerd de verklaringen officieel bij notarisakte te laten registreren. Handtsaeme had daartoe een beroep gedaan op kanunnik Michiel Duyfkens, bekend om zijn diensten aan de inquisitierechtbank van Pieter Titelmans en kapelaan Raphaël de Maere, allebei in hun functie van notarissen. Maar de twee geestelijken vertrouwden het zaakje niet en hadden feestelijk bedankt.

Vande Castele en Van den Neste haalden naar ze zeiden hun informatie van een andere linnenwever, Hans Bornaige. Ook die Kortrijkzaan woonde in 1573-1574 in Antwerpen, maar had, naar ze beweerden, een klare herinnering aan wat er zich in 1566 in Kortrijk zelf had afgespeeld. Bornaige vertelde hoe pensionaris Nicolaas Parmentier ten tijde van de Beeldenstorm - op een avond zeer laat - met een nacht-tabbaard boven zijn onderhemd en op zijn pantoffels stadsbode Joris de Deurwaerder had opgezocht. Mede in naam van burgemeester Jan de Tollenaere vroeg hij hem onmiddellijk naar Menen te reizen. 'Gij zult daar volk en predikanten vinden,' zo zou hij gezegd hebben, 'nodig hen uit om ook in Kortrijk te komen preken en zeg hen indien zy bevel ofte last hadden van breken dat zy ooc tot Curtrycke commen zouden.'

Bij wijze van parenthesis moet, in het licht van de huidige kennis van het verloop van de Beeldenstorm, even worden ingegaan op die opmerkelijke informatie. Enerzijds moet worden vermeld dat men ook Joos Brouc had willen horen getuigen dat pensionaris Parmentier *ten tyde vande troublen by (bij monde van) eenen Jooris de Deurweerdere ontboden zoude hebben den ministre vande sectarissen, omme te commen predeken binnen der vorseide stede*, maar hier was er wel geen sprake van een uitnodiging om te komen breken. Anderzijds is het bekend dat de kerkbrekers in Menen hun daden legitimeerden met een zagezegde schriftelijke toelating van de Graaf van Egmont. Met het bevel ofte last in het getuigenis van Hans Bornaige wordt hier op dus allusie gemaakt. Verder weten we dat de beeldenstormers van Menen zich in derdaad op weg begaven in de richting van Kortrijk. In Wevelgem verwoestten ze de Guldenbergabdij. Waren er plannen om verder te trekken naar Kortrijk en ook daar gebruik te maken van hun zagezegde 'opdracht'? Binnen de muren van

die stad zijn ze alleszins niet geraakt.

Intussen was Jan Haesbyt nog aan een derde getuigenis ten laste geraakt. In augustus 1573 had hij tijdens een cafégesprek Matthias de Warigny weten op te stoken tegen Nicolaas Parmentier. Sinds 1561, waar we hem al hebben ontmoet als criticus van de kettervervolging, was De Warigny van stadsgriffier opgeklommen tot de functie van luitenant van de kapitein van het kasteel van Kortrijk. Haesbyt diste hem nu een vreemd verhaal op. Hij zei in de Raad van Beroerten met eigen ogen een document te hebben gezien waarin hij, De Warigny, als ketter en begunstiger van de rebellen zou zijn aangeklaagd bij Jean du Bois, procureur-generaal van de Grote Raad in Mechelen, en wel door niemand minder dan zijn vermeende vriend, de Kortrijkse pensionaris.

De procureur-generaal zou reeds aanstalten hebben gemaakt om Matthias de Warigny geboeid naar Brussel te laten overbrengen, ware het niet dat Haesbyt naar eigen zeggen dat voornemen nog nipt had kunnen verhinderen dankzij zijn persoonlijke invloed bij de Raad van Beroerten. Bij De Warigny was er een reactie van totaal ongelooft. Haesbyt wist evenwel een zekere Loys Coperman, klerk bij de Grote Raad, ertoe te overhalen in september 1573 persoonlijk in Kortrijk het gebeurde te komen bevestigen. De klerk getuigde inderdaad hoe hij enige tijd tevoren met de procureur-generaal, op doortocht in Kortrijk, in de afspanning *Inden Franschen Schilt* in de Pamele-wijk logeerde. Hij had er de beschuldigingen tegen Matthias de Warigny kunnen afluisteren tijdens een gesprek dat bij een roemer wijn werd gevoerd tussen zijn baas en twee Kortrijkse ambtenaren, namelijk pensionaris Nicolaas Parmentier en griffier Joos vande Piedt. De Warigny was ontzet over het verraad van zijn vriend en koos, rancuneus, dan maar de partij van diens tegenstanders.

Na de verklaringen van Christiaan de Scheemaeckere waren er volgens Parmentiers tegenpartij voldoende bezwarende getuigenissen om de stadspensionaris aan te geven bij de overheid. Zoals reeds vermeld, liep het bij de Raad van Beroerten in Brussel mis omdat Vargas op 18 december 1573 naar Spanje was vertrokken. Daarop raadde Van Coppenhole Haesbyt aan om ermee naar Gent bij de procureur-generaal van de Raad van Vlaanderen te gaan. Maar die reis durfde hij niet alleen doen, omdat hij zich door de geuzen bedreigd voelde en vreesde dat die hem onderweg weleens in een hinderlaag zouden kunnen lokken. Jaspas Handtsaeme, die toch naar Antwerpen moest, verklaarde zich bereid hem tot in Gent te vergezellen. Maar ook van die reis keerde Haesbyt onverrichter zake terug omdat hij in Gent de procureur-generaal niet thuis had gevonden. Men legde de aanklacht dan maar neer bij de schepenbank van Kortrijk.

Nicolaas Parmentier werd daarop gearresteerd en ontheven uit zijn functie van pensionaris. De belangrijkste getuige ten laste, Christiaan de Scheemaeckere, werd in de Kortrijkse gevangenis aan een officieel verhoor onderworpen. Tevoren was hij er door de cipier op voorbereid dat de onderzoeksrechters hem allicht hard zouden aanpakken en hem zelfs op de pijnbank zouden laten leggen. Hij zou zich dus moeten *cloeck* houden, maar hij mocht er stellig op rekenen dat een anonieme hand hem een dag of twee voor de foltering wel iets zou toesteken, namelijk zeker substantie, ‘daerby hy de zelve torture zoude verdraeghen ende wederstaen.’

Meester Van Coppenhole, eveneens als getuige opgeroepen, verklaarde aan hoogbaljuw François Schoutheete wel twintig personen te kunnen aanwijzen die genoeg over de zaak Parmentier zouden weten te vertellen. Later zei hij aan de Raad van Vlaanderen dat er hoe dan ook aan Parmentiers ketterse gezindheid niet kon worden getwijfeld: persoonlijk had hij hem

gesprekken zien voeren met suspecte personen. Pastoor Tsantele had hem als verdacht van ketterij bestempeld en tenslotte had niemand minder dan zwager Joos Pollet de verdenkingen volmondig bevestigd.

De officiële aanklacht van de hoogbaljuw tegen Parmentier luidde *dat hij sinds lange tijd verdacht werd van ketterij, met name dat hij een begunstiger zou zijn van de Mennonieten*. Raadsheer Joos Huusman van de Raad van Vlaanderen werd erbij gehaald als expert ter zake. Daarop trok het hoge hof in Gent de zaak bij evocatie naar zich en liet Parmentier gevankelijk naar het Gravensteen overbrengen. Ook Lowys van Coppenhole, Jaspar Handtsaeme, cipier Willem vanden Ameye, Jan Haesbyt, Loys Coperman, Joos Brouc, Hans vande Castele, Jacob van den Neste, Hans Bomaige en Christiaen de Scheemaekere werden naar Gent gedagvaard voor een getuigenverhoor. Met uitzondering van Van Coppenhole werden ze op hun beurt in de Gravensteengevangenis opgesloten. Zelfs de edelman François Schoutheete werd door het Gentse hof opgeroepen om als hoogbaljuw van Kortrijk te komen getuigen. Allicht onder de indruk van het feit dat zowel zijn voormalige als zijn huidige luitenant in de zaak betrokken waren, hield hij zich met enkele nietszeggende verklaringen volkomen op de vlakte. Waarop hij terug naar huis werd gestuurd.

Ondertussen had de procureur-generaal van de Grote Raad van Mechelen, aan wie Parmentier een proces-verbaal had gevraagd van hun zogenaamde gesprek in herberg *Inden Franschen Schilt* in Kortrijk, formeel laten ontkennen zulk gesprek ooit te hebben gehad. Jean du Bois kon zich enkel herinneren dat griffier Vande Piedt hem in de Kortrijkse herberg de stadswijn was komen presenteren. Na wat aandringen trok procureursklerk Loys Coperman zijn eerder gedane verklaringen dan maar wijselijk weer in. De Raad van Vlaanderen sloot op 4 februari 1374 zijn zaak met het opleggen van een lichte straf. Hij moest het hof geknield om vergiffenis bidden en diende een boete van 60 karolusgulden te betalen. Matthias de Warigny kon opgelucht ademen: zijn vriend Parmentier had hem niet verraden.

Het zwaarst tilde de rechtbank aan de vermeende doperse sympathieën van Parmentier. De volgende beschuldigingen van Christiaan de Scheemaekere lagen voor:

- 1) de pensionaris is een groot begunstiger en aanhanger van de anabaptisten - sekte, hetgeen blijkt uit het feit dat hij onlangs brieven heeft ontvangen van in Antwerpen gevangen Mennonieten en antwoorden heeft geschreven zowel aan henzelf als aan de Antwerpse cipier om voor hen ten beste te spreken;
- 2) de pensionaris heeft de Mennonieten verschillende keren met aalmoezen ondersteund;
- 3) Pauwels de Backere, dopers predikant, heeft in de sektevergaderingen tot drie keer toe doen bidden voor de pensionaris als hun weldoener.

De onderzoeksrechters evenwel, met flink wat ervaring in dat soort zaken, ontdekten ongerijmdheden in de aanklacht van De Scheemaekere. Zo stelden ze dat de Mennonieten niet de gewoonte hebben in hun predicaties te bidden voor een particulier persoon en nog minder aalmoezen te aanvaarden van mensen die niet daadwerkelijk de volwassenendoop hebben ontvangen en aldus echt tot de gemeente zijn toegetreden. Andere gevangen dopers ontkenden trouwens dat ze in de vergaderingen Parmentier ooit door Pauwels de Backere hadden horen aanbevelen.

Na meerdere ondervragingen op de pijnbank sloeg De Scheemaekere uiteindelijk op zijn beurt door. Hij gaf toe dat zijn beschuldigingen met alle details verzonnen waren. Haesbyt en Vanden Ameye hadden hem in de Kortrijkse gevangenis wekenlang met allerlei listen bestookt en hij had zich uiteindelijk laten overhalen, met als enig doel zo zijn hals te redden en zijn vrijheid te herwinnen.

Na in een confrontatie met de Kortrijkse cipier nog uitdrukkelijk die bekentenis te hebben

herhaald, *is hij daerup als up de pure waerhede de doot ghestorven*: een dood door ophanging aan de galg op het Gentse Sint-Veerleplein op 10 januari 1574, met verbeurdverklaring van al zijn bezittingen.

Christiaan de Scheemaeckeres laatste woorden betekenden meteen ook voor zijn medegevangene, cipier Willem vanden Ameye, het doodvonnis. Precies een maand later, op 10 februari 1574, werd aan hem een identieke straf voltrokken. Tot het einde toe, ondanks het ondergaan van het volledige gamma folteringen in de pijnkelder op 28 januari en 4 februari, had hij nochtans zijn onschuld staande gehouden en de beschuldiging van poging tot omkoperij van wie ook heftig bestreden. Na het aanhoren van zijn doodvonnis sprak hij enkel nog als zijn vast vertrouwen uit *dat zijn plaats in de hemel al was voorbehouden, aangezien hij op deze wereld bij niemand meer in het krijt stond*.

Nicolaas Parmentier, nu gezuiverd van doperse smet, moest zich bijgevolg enkel nog verantwoorden over zijn zogenaamde contacten met de Calvinisten en beeldenbrekers in Menen in 1566. Hij probeerde ze niet eens te verdoezelen. 'Immers,' zo zei hij, 'toen ik van vreemdelingen bij verschillende gelegenheden het onzalig voornemen van de geuzen vernomen had, heb ik effectief een onderzoek ingesteld naar deze intenties. 'Maar,' zo stelde hij te zijner verdediging, 'het is evident dat dit niet kon geschieden zonder in contact te komen met verdachte personen.' Verder had hij zijn eigen uitleg voor het feit dat hij geen al te beste naam had in Kortrijk. Hij wist, zo zei hij, dat enkele van zijn stadsinitiatieven bij sommigen kwaad bloed hadden gezet. Zo lag hij aan de basis van de oprichting van een openbare wijnkelder, om zo de grote duurte in de stad tegen te gaan, veroorzaakt door speculatie van de wijntappers en -verkopers. Ook het voornemen van de stad om een einde te maken aan accijnsvrij verbruik en verkoop van bier en wijn door de geestelijkheid was op grote tegenstand gestoten, onder meer bij het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw. Geen wonder dat hij in die kringen evenmin geliefd was. En uiteindelijk had hij geprobeerd binnen het stadsbestuur diverse ambten te saneren; dat was de reden waarom hij de haat van ondermeer Vanden Ameye en Haesbyt op zich had geladen. Blijkbaar wist de pensionaris met zijn argumenten het hof volkomen te overtuigen, want hij werd op 30 januari 1574 vrijgesproken en zonder meer uit de Gentse gevangenis ontslagen.

Als laatste kwam Jan Haesbyt aan de beurt. Volgens de rechtbank trof hem de zwaarste schuld en die werd hem, uit hoofde van zijn ambt van koninklijk ontvanger van de confiscaties, ook het zwaarst aangerekend. Hij viel onder het beulzwaard op 26 maart 1574.

In deze onverkwikkelijke zaak zijn Lowys van Coppenhole, Jaspas Handtsaeme en Joos Pollet uiteindelijk buiten schot gebleven. Pastoor Jacob Tsantele is zelfs niet eens verhoord. Maar het heeft er alle schijn van dat de afwikkeling van het hele geval Parmentier in januari-maart 1574 hem allerminst zinde. Hij heeft er ongetwijfeld over gesproken met de bisschop van Doornik, Guilbert d'Oignies, toen die in de zomer van 1574 in Kortrijk verbleef (en er op 24 augustus 1574 schielijk overleed ten huize van de douairière van Maelstede).

Enkele weken later, op 8 oktober 1574, stuurde Tsantele een uiterst kritisch verslag over de lamentabele toestand van de godsdienst in Kortrijk naar het geestelijk hof van Doornik. Eens te meer wees hij de stadsmagistraat als grote schuldige aan, die een onduldbare nalatigheid aan den dag legde in het arresteren en bestraffen van ketters. 'Moedige katholieken', zo stelde hij, 'krijgen hier nauwelijks toegang tot het stadsbestuur, terwijl daarin enkel lui zetelen die ten tijde van de godsdienstberoerten schandelijk afvallig zijn geworden, of tussen water en wind drevan, afwachting de kat uit de boom keken om zich dan aan te sluiten bij de partij die de

bovenhand zou halen. Om de door hen gewenste vrede te doen heersen tussen de aanhangers van de verschillende religies dient er naar hun oordeel - al zeggen ze dat niet met zoveel woorden - metterdaad gewetensvrijheid gedoogd te worden. Met het gevolg dat ketterij en rebellie elke dag aan kracht winnen. De enige autoriteit die in staat is de katholieken trouw in de godsdienstoefeningen en -plichten te houden, namelijk de geestelijke jurisdictie, is te Kortrijk door de burgerlijke overheid lelijk aangerand en tenietgedaan. Wordt er niet spoedig een einde gemaakt aan deze mistoestanden, dan zal de toekomst van de Kerk in deze gewesten weldra beklagenswaardig zijn.'

Met hoeveel bittere vooringenomenheid Jacob Tsantele zijn oordeel ook neerschreef, zijn typering van de Kortrijkse magistraat in zijn houding tegenover de kettervervolging was scherpzinnig en vanuit een orthodox katholiek en koningsgezind standpunt in zekere zin niet helemaal onjuist. Men kan goed vaststellen hoe er hier, zoals elders in Vlaanderen, vanaf de jaren zestig in bepaalde overheidskringen een groeiende afkeer bestond van de bloedige repressie tegen protestanten. Een afkeer die ook onder het meedogenloze regime van Alva 's Raad van Beroerten levendig bleef bestaan. Vooral hebben de Kortrijkse bestuurders-rechters geprobeerd hun eigen afvallige burgers op z'n minst te beschermen tegen het beulzwaard, de brandstapel en de confiscatie van bezittingen. Men moet bij hen - enkelen niet te na gesproken - wellicht niet direct leerstellige motieven zoeken.

Bij het vellen van sommige vonnissen gaven de schepenen overigens ruitelijk toe dat godsdienstmateries hen te hoog waren. In de zaak van de protestant Joos Goetghebuer uit Deinze die ze moesten behandelen, erkenden ze bijvoorbeeld: 'Bevindende de materie zulcx wesende, als dat zy niet wys noch vroet ghenouch en waeren omme die te definiëren.' Veeleer moet men bij hen denken aan een vaag intellectueel pacifisme in de Erasmiaanse traditie.

Allicht mag men in de wederzijdse aantijgingen ook de kleinsmenselijke kanten, met de onderlinge rivaliteiten en afrekeningen, niet uit het oog verliezen. In een middelgrote stad als Kortrijk, waar men elkaar persoonlijk goed kende en waar er, alleszins in de hogere standen, soms veelvuldige familiebanden bestonden, was de kans op wederzijdse beïnvloeding, zo niet stemmingmakerij, erg groot. Tegelijk waren er de naijver en het openbarsten van burens- en familieruzies. Verschillende van de in de jarenlange vete betrokken personen woonden in elkaars buurt. Joos Pollet had zijn huis aan de Leieaard en vlakbij, in het Broelstraatje, woonden de schepenen Joos Belboo en Alaert de Boosere. Schepenen Thomas Nootbaert en zijn schoonzoon Jacques de Crytsche en verder Joos Brouc en Jan Haesbyt woonden in de Vrouwenstraat, waarbij, zoals reeds is vermeld, het huis van Haesbyt achteraan paalde aan de gevangenis van Willem vanden Ameye en de woning van meester Lowys van Coppenhole in de Leiestraat. Burgemeester Jan de Tollenaere, Jan van Saeseghem en Christiaen Quackelbeen woonden in het Straatje zonder einde in de Parade-wijk. Ex-burgemeester heer Pieter van der Gracht en Jaspas Handtsaeme woonden aan de westzijde van de Sint-Janswijk; Nicolaas Parmentier in de Rijselsestraat, Joris ver Caempt aan de Korenmarkt. In de parochiale sfeer van het dichte samenleven groeide de clanvorming als vanzelf uit tot een echt wespennest. Net uit de periode van het eerste grote conflict tussen Tsantele en schepenen Thomas Nootbaert (1561-1562) dateert het bericht dat het Kortrijkse schepencollege de gewoonte had twee keer per week gezamenlijk een maaltijd te gebruiken, waarop het tevens de edelen en de notabelen van de stad uitnodigde.

Niet welkom in de schepenkamer was de (als rechtlijnig katholiek bekende) hoogbaljuw François Schoutheete, heer van Erpe. Men kan zich best voorstellen dat tijdens de informele gesprekken aan tafel ook de aan te nemen houding inzake de kettervervolging aan bod is gekomen.

In de revolutionaire tijd vanaf 1578 bleek hoe pastoor Tsantele de houding van sommige Kortrijkse overheidspersonen niet al te verkeerd had ingeschat. Een ultieme interventie van de vermaarde Brugse minderbroeder Cornelis van Dordrecht in februari 1578 vanaf de Kortrijkse kansel kon niet verhinderen dat de stad volop in het vaarwater van het Calvinistische Gent en Willem van Oranje terecht kwam. De zenuwen stonden erg gespannen sinds de nieuwe Spaanse landvoogd Don Juan van Oostenrijk op 31 januari 1578 in Clembloers aan het leger van de Staten-Generaal een verpletterende nederlaag had toegediend. Over de benarde militaire en politieke situatie die daarvan het gevolg was voor de positie van de staatsgezinden in Vlaanderen, komt uitvoeriger aan bod in het verhaal over de heer van Ryhove (hoofdstuk 15). Voor 'papisten' en 'kettters' kwam nu brutaal het moment van de verplichte keuze.

Toen de Gentenaren zich op 5 maart 1578 aanmeldden, werden ze eerst niet binnengelaten en ze klommen dan maar over de stadsmuren. 'De papen ende slechte magistraten van Kortrijk bleken spoorloos te zijn, omdat ze naar Don Juan van Oostenrijk gevlucht waren', zo berichtte op 7 maart 1578 een lid van het Calvinistische consistorie van Antwerpen vanuit Gent aan collega's van de vluchtelingengemeente in Londen. Maar in voetnoot gaf hij een rechtzetting: 'Zopas is hier vanavond het betrouwbare bericht binnengelopen dat die van Gent met hulp van sommige plaatselijke burgers te Kortrijk alle schepenen gevangen hebben genomen en dat er bij deze laatsten brieven gevonden zijn gericht aan Don Juan.' De conclusie was alleszins dat Gent door onverwijd ingrijpen de verraders voor was geweest.

De eerste die door de binnenvallende Gentenaren werd geviseerd, was hoogbaljuw Francois Schoutheete, heer van Erpe, het boegbeeld van de katholieke en anti-Oranje partij. Op 8 maart werd de edelman in zijn huis in Kortrijk opgesloten door drie Gentse kapiteins. Hij werd er voortdurend vernederd en gesard als 'verrader, papist en aanhanger van Don Juan'. Tot de heer van Ryhove hem op 13 maart met vijf tig ruiters kwam ophalen en hem in een kar gevangelijk naar Gent liet overbrengen Erpe wist later te ontsnappen en vluchtte naar Rijsel. Hij was vanaf dat ogenblik betrokken bij allerlei pogingen om Kortrijk door verraad van binnenuit over te leveren aan de katholieke Malcontenten

Nadat de hoogbaljuw buitenspel was gezet, ging een aantal personen wier namen al voorkomen in de enquêtes van 1561-1562 en 1573-1574 betreffende ketterse gezindheid - voor zover ze nog in leven waren - zich manifesteren als uitgesproken aanhangers van Willem van Oranje.

Hier mag wellicht ook gedacht worden aan de invloed van Pieter de Bevere, zelf afkomstig uit Kortrijk. Na studies in Orléans was Pieter griffier geworden van zijn geboortestad, en vervolgens griffier en raadshier in de Raad van Vlaanderen in Gent. Hij behoorde in 1576 tot de afgevaardigden van de Staten-Generaal in de onderhandelingen die leidden tot de Pacificatie van Gent (8 november 1576), maar koos daarop, in de frontvorming tegen Don Juan van Oostenrijk openlijk voor Willem van Oranje. Zijn gezag in Kortrijk was groot.

Naast gematigde orangisten waren er in Kortrijk echter ook aanhangers van het Calvinistische radicalisme van de Gentenaren. Een hele reeks 'verdachte' magistraatspersonen van vroeger was nu haantje-de-voorst. Jan de Tollenaere, heer van Kuurne, hielp op 10 april 1578 het eerste Comité der Achttienmannen in het zadel.

Jacques de Crytsche die er de hoofdman van was, kreeg spoedig de functie van stadsontvanger en werd in het tweede Comité (7 juni 1578) als Achttienman vervangen door zijn schoonvader. Thomas Nootebaert, Joris ver Caempt maakte deel uit van het eerste en het tweede Comité der Achttienmannen en werd later, als 'ouderling', lid van het Calvinistische consistorie. Jan de Boosere, zoon van Alaert en broer van de notoire doopsgezinde Mayken, was op zijn beurt enige tijd lid van de Achttienmannen en zetelde tevens in de bijzondere commissie van de stadsversterkingen.

Voorschepen/burgemeester van het revolutionaire stadsbestuur was in 1578 en 1579 Jan van Damme, een man die reeds tijdens het wonderjaar 1566 als begunstiger van de Calvinisten was gebrandmerkt. In december 1578 behoorde hij tot de Calvinistische delegatie die in Gent bij Oranje ging onderhandelen over de toepassing van de Religievrede in Kortrijk. Op 26 september 1579 organiseerde hij als voorschepen een luisterrijke ontvangst voor Oranjes hofpredikant Jean Taffin en maakte er samen met zijn vrouw Jeanne Taffin meteen een soort familiereünie van. Van Damme zou na de troebelen worden aangewezen als hoofdverantwoordelijke voor de verwoesting van de abdij van Groeninge. Nog tijdens het Calvinistische bewind nodigde het stadsbestuur een zekere Quintyn Taffin, volgens Spaansgezinde bronnen een notoire ketter en rebel, uit om zich kandidaat te stellen voor de vacante functie van hoogbaljuw van Kortrijk ter vervanging van de afgezette heer van Erpe. Was ook die Quintyn een telg uit de Doornikse protestantenfamilie Taffin en behoorde hij dus tot de aangetrouwde familie van de burgemeester?

Het nieuwe bestuur onderhield onmiddellijk goede contacten met de Calvinistische predikanten die vanaf april 1578 vanuit Gent naar Kortrijk kwamen. De eerste die poolshoogte kwam nemen was Jacob de Coninck, beter bekend onder zijn verlatijnste naam Regius en afkomstig uit Kortrijk zelf. In 1569 had hij in Genève gestudeerd bij Théodore de Bèze en nadien was hij predikant geworden in Engeland, eerst in Coventry en vervolgens bij de Vlaamse vluchtelingengemeente in Londen. Sinds maart 1578 was hij een van de leidende predikanten in Gent. Begin april berichtte hij dat hij bij zijn bezoek aan zijn geboortestad Kortrijk *etlicke godvruchtige herten had gevonden*, maar dat daar toen nog geen eigenlijke protestantse gemeente was gevormd.

Opzienbarend was de eerste Calvinistische preek in de Sint-Maartenskerk, op 22 juli 1578, van niemand minder dan de toppredikant van de Nederlanden, Pieter Datheen. De dienst werd bijgewoond door de Kortrijkse Achttien en het voltallige schepencollege. Nog dezelfde dag deed Datheen in een enthousiaste brief aan de Londense kerk het relaas. Alhoewel er geen officiële publiciteit was gemaakt en de dag en het uur niet waren meegedeeld, had hij een bomvolle kerk met meer dan duizend toehoorders gehad; allicht een fel overdreven aantal.

Datheen bemoeide zich daarop persoonlijk met de zoektocht naar een vaste predikant voor de Leiestad. Hij vroeg in Londen **Adrien Saravia**, een voormalige minderbroeder van Spaans-Artesische afkomst uit het klooster van Sint Omaars. Saravia bleef niet lang, omdat hij na zijn aankomst vaststelde dat er in Kortrijk enkel een Vlaamse kerkgemeente was en dat bijgevolg zijn vrouw, zijn moeder en zijn zoon, die geen Nederlands verstonden, van de kerkdienst verstoken zouden blijven.

Hij werd in september 1578 als vaste predikant vervangen door Jan Lamoot, een voormalige wever uit Reningelst die jarenlang functies bekleed had in de Londense vluchtelingenkerk en sinds 1574 predikant was in Lisselmonde. Vandaar had hij zich in Kortrijk laten beroepen. Dat gebeurde evenwel op een onorthodoxe wijze, zonder toestemming van de classis.

Frans van Lancenberghe uit Gent - misschien verwant met de Van Lancenberghes van Kortrijk - was de tweede predikant in Kortrijk. Ook hij had zijn Calvinistisch-theologische opleiding in Londen genoten. De latere peripetieën van zowel Lamoot als Van Lancenberghe na hun Kortrijkse intermezzo, zijn reeds verhaald in hoofdstuk 5 over *het onderwijs in Gent*. Uit: *De eerste protestanten in de Lage Landen*.

Over de beide aartsrivalen rond wie het dramatische conflict van 1567-1573 zich had afgespeeld, zijn er uit die revolutionaire periode eveneens enige gegevens beschikbaar.

Consequent met zijn katholieke overtuiging was meester Lowys van Coppenhole het nieuwe regime blijkbaar niet gunstig gezind. Hij was uit Kortrijk vertrokken toen Bussaert van Hembyze en Jan van Pottelberghe op 12 februari 1578 de aansluiting bij de 'particuliere alliantie' van het opstandige Gent kwamen bepleiten. Meester Nicolaas Parmentier daarentegen bleef tijdens het Calvinistische bestuur op post als stadspensionaris. Hij was goed bevriend met voorschepen Jan van Damme, dezelfde die destijds was genoemd als deelnemer aan ketterse bijeenkomsten in zijn huis tijdens het wonderjaar. Op Parmentiers advies werd er vanaf juni 1578 een grondige zuivering doorgevoerd in het gerecht en het bestuur van de stad, waarin nog slechts trouwe aanhangers van het nieuwe bewind werden gedoogd. Na het aannemen van de Religievrede in december 1578 werd hij door toedoen van Oranje tot commissaris benoemd voor het toezicht op de stipte uitvoering van de verplichting voor de katholieke clerus om jaarlijks 1200 gulden op te brengen ten behoeve van het onderhoud van de Calvinistische gemeente en de predikanten van Kortrijk. Zijn overtuiging deelde hij overigens met verwanten in Brugge. Zo behoorde zijn neef Jacob Broucsault, een rijke koopman-makelaar, tot de Achttienmannen van Brugge, om zich vervolgens tot 1584 toe in de stadsmagistraat te handhaven, van 1580 tot 1582 zelfs als eerste burgemeester. Als ijverig Calvinist liet hij zich opmerken als een van de belangrijkste opkopers van kerkelijke goederen. Evenzo manifesteerde Nicolaas Parmentier zich in zijn privéleven in die periode als een overtuigd Calvinist. Hij, die toch de zwager was geweest van Pieter Titelmans' trouwe secundant Jan Pollet, is er een sprekend voorbeeld van hoe in de 16de eeuw de religieuze breuklijn soms dwars door gezinnen en families liep.

Parmentiers openlijk Calvinistische houding vanaf 1578 werpt alleszins een nieuw licht op de werkelijke draagwijdte van de aantijgingen tegen zijn persoon in de jaren 1566-1573, Hadden Jan Haesbyt en Willem vanden Ameye dan toch gelijk gehad en waren bijgevolg de terechtstellingen van 1574 het gevolg van een gerechtelijke dwaling?

Op 27 februari 1580 viel Kortrijk in handen van de Malcontenten. Als een van de eerste priesters kwam Jacob Tsantele terug, nu als deken van de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Hij reisde op 30 maart 1580 naar Namen om in naam van het stadsbestuur met Alexander Famese, hertog van Parma, de reconciliatie van Kortrijk te negotiëren. Nu al de vierde keer in zijn loopbaan was hij de auctor intellectualis van belangrijke gebeurtenissen in de stad. Maar althans ditmaal zou zijn 38 dagen durende zending geen teken van tegenspraak meer zijn. Kortrijk kwam opnieuw onder het Spaanse gezag en werd na 1580 weer een zuiver katholieke stad. Jan Bulteel, iemand die in 1572 mee in het complot had gezeten tegen Nicolaas-Parmentier, wist nu probleemloos diens functie van stadspensionaris in te pikken.

HOOFDSTUK 13

Protestantisme in Noord-Vlaanderen

Gereformeerden in Axel, Hulst en Eeklo

In het inleidende hoofdstuk werd reeds uiteengezet hoe tegen het einde van de regering van keizer Karel v de Hervorming in de Nederlanden een nieuw kreeg, met een dynamiek die voornamelijk uit Emden in Oost-Friesland, Londen en het gebied aan de Neder-Rijn kwam. Buiten de grote steden spreekt vooral het Vlaamse Westkwartier - met als kerngebied Hondschote-Belle-Nieuwkerke-Nieuwpoort - sterk tot de verbeelding, als haard van een militanten soms gewelddadig protestantisme. Minder bekend is dat de Reformatie in die tijd ook in een aantal andere !kleinere steden als Oudenaarde, Ronse, Middelburg, Veere, Breda en 's-Hertogenbosch een opmerkelijke verspreiding kende. In Noord-Vlaanderen zijn Eeklo, Axel en Hulst treffende voorbeelden. Voor die drie stadjes in de schaduw van Gent is er - eens temeer dankzij de archieven van de repressie - tamelijk uitvoerige informatie bewaard gebleven voor de cruciale jaren 1555-1567. De politieke archieven van de stad Gent en de bewaard gebleven verslagen van de synodale en classicale vergaderingen van de Calvinistische kerk laten dan weer toe enig inzicht te krijgen in de ontwikkelingen van de jaren 1578-1584. Aangezien de godsdienststroeibelen in die drie Noord-Vlaamse stadjes zowel tijdens het wonderjaar 1566-1567 als tijdens de Gentse Calvinistische overheersing vanaf 1578 hoogtepunten kenden, plaatsen we het verhaal in de volgorde van dit boek als overgang van de ene naar de andere cruciale periode.

Zoals voor andere streken al herhaaldelijk is vastgesteld, was het ook hier de intellectuele middenklasse die met haar boekenbezit het terrein had voorbereid. Waarschijnlijk door toedoen van de chirurgijn Pauwels Daelman uit Axel werden kort na 1555 exemplaren binnengesmokkeld van Der Leecken Wechwyser, om ze ter plaatse uit te delen aan belangstellenden.

Het boek was geschreven door Jan Gerritsz. Verstege, een voormalige pastoor van Garderen bij Apeldoorn, in de Veluwe (vandaar zijn bijnaam Anastasius Veluanus, letterlijk 'de heropgestane Veluwenaar'). Het boek is in een eenvoudige taal geschreven en bevat de vroegste Gereformeerde geloofsleer die in het Nederlands is verschenen. Verstege bestrijdt de katholieke eucharistieopvatting, de oorbiecht, de beelden- en relikwieënverering, het vagevuur, de goede werken, het mirakelgeloof en het gebruik van het Latijn in de eredienst.

Heiligenverering en devoties bij afbeeldingen van heiligen zijn afgodendienst, en de kerken moeten dus van heiligenbeelden worden gezuiverd. Het geschrift hekelt verder de bloeddorstigheid van monniken en geestelijken en de onkunde van sommige priesters, die zelfs het Latijn van de psalmen niet verstaan. Het Avondmaal wordt het zekere teken genoemd dat Christus met zijn bloed voor de mens de zaligheid heeft verworven. Der Leecken Wechwyser werd hier zo populair dat de Gentse dominicaan Jan de Bundere het nodig vond al in 1556 een tegenschrift op te stellen. Het verscheen het jaar daarop ook in Nederlandse vertaling bij Cornelius Manilius in Gent. Veel van wat we inhoudelijk uit andere bronnen over de nieuwe religie in het Noord-Vlaamse gebied te weten komen, sluit nauw aan bij de voorschriften van Verstege. Zijn Wechwyser zal dan ook het handboek bij uitstek zijn geweest voor de plaatselijke Hervormden.

Daarnaast circuleerden er nog meer druksels. Zo is er in Axel sprake van het bezit van 'bibeis, testamenten ende andere boucken', of 'Duutsche bibels, id est Vlaemsche bibels'. Hier moet

wel gedacht worden aan *De Bibel in duyts*, beter bekend als de LiesveldtBijbel, of de zogenaamde Deux-aes-bibel in de bewerking van Godfried van Winghen, allebei gedrukt in Emden. Nog uit Emden kwamen exemplaren van de Catechismus van de reeds herhaaldelijk genoemde Gentenaar Maarten de Cleyne (Micron) en van het Martelarenboek van Adriaan van Haemstede.

In Axel, Eeklo en Hulst werden de protestantse boeken voornamelijk aangevoerd via Antwerpen, onder meer door de visverkoper Gelein Brant van (het nu verdrongen) Casuweele in het Land van Saeftinghe en door de koopman Michiel de Clerck van Kaprijke. Nadat die laatste zich metterwoon in Eeklo had gevestigd, organiseerde hij in zijn huis en op de Westmolen conventikels, geheime bijeenkomsten waar werd voorgelezen uit die geschriften. Door zijn arrestatie en zijn bestraffing in 1557 kwam daar een einde aan.

Twee vooraanstaande ingezetenen van Axel waren in hun stad de ijveraars voor het nieuwe gedachtegoed. Naast de zoëven vermelde chirurgijn Pauwels Daelman was er de gerechtsambtenaar Francois Baers, luitenant van de soeverein-baljuw van Vlaanderen en tevens procureur van de plaatselijke vierschaar. Baers werd wegens ketterij op 9 september 1553 voor vijftig jaar uit Vlaanderen verbannen. Al sinds 1560 was hij echter weer in Axel. Pauwels Daelman daarentegen verdween voorgoed van het toneel. Na een interventie van inquisiteur Pieter Titelmans in 1558 nam hij de wijk naar Emden. Na 1560 was hij in Londen, waar hij lid werd van de Nederlandse vluchtelingenkerk. Hij overleed er in 1571.

Het bezoek van de inquisiteur in 1558 was het gevolg van een klacht van de deken van Axel, Hermes Bukenole. Volgens de prelaat veroorloofden enkele van zijn parochianen het zich al geruime tijd openlijk krtiek te geven op de katholieke Kerk en haar eucharistieleer. Na Axel ging Titelmans ook een kijkje nemen in Hulst en Eeklo. Anders dan elders was hij blijkbaar van oordeel dat hij hier met een gematigd optreden het tijt alsnog kon doen keren. Zes verdachten, namelijk Jacob van Houcke, Gelein de Smet, Lucas de Cleene en Cornelis de Ram uit Axel, de baljuw van Hulster Ambacht Jan Bocxtale en Pieter Pauwels Lem uit Eeklo, liepen een straf op.

Tot een stopzetting van de protestantse activiteiten kwam het evenwel niet. Vanaf 1561 werden Eeklo, Axel en Hulst regionale knooppunten in het netwerk van verbindingen tussen zowat alle Gereformeerde kernen van Antwerpen en Vlaanderen. Daarvan is al melding gemaakt in het verhaal over het turbulente leven van de kapelaan van Alveringem. De plaatselijke overheden waren niet geneigd om krachtdadig op te treden, integendeel. Het stadsbestuur van Axel negeerde de parochiepriesters die kwamen aandringen op maatregelen.

In Hulst was het niet anders. Willem van Pottelsberghe, stadsbaljuw, en Jan Bocxtale, baljuw van Hulster Ambacht, werden zelf van ketterij verdacht. Baljuw Jan Stevins en griffier Lieven Pit van Axel hielden de Gereformeerden openlijk de hand boven het hoofd. Laatstgenoemde zou tijdens het wonderjaar 1566 persoonlijk de Calvinistische predikant binnenhalen in Axel en als principael hoofd van de kerkenraad een voorname rol spelen in de godsdiensttroebelen. De in Axel teruggekeerde justitieambtenaar Francois Baers gedroeg zich opnieuw zonder enige schroom en zelfs uitdagend als protestant. Zijn gelijkgezinden beschouwden hem als *huerlieden hoofd ende raedt*. Ze namen beleefd hun muts af als ze hem op straat tegenkwamen.

Er was trouwens een voortdurend vrijelijk komen en gaan vanuit Emden, de stad waar ook meester Pauwels Daelman naar toe was gegaan. De Gentenaar Francois van der Spurt verwierf op 7 december 1560 het poorterschap van de Oost-Friese stad, maar kwam later in Ursel wonen en gedroeg zich in Eeklo als 'grootelicx suspect van heresie'. De pastoor van Eeklo verweet het misprijzen van de kreupele Cornelis Wydet voor kerk, priesters en feestdagen aan het feit dat hij in veel vreemde landen was geweest. En ook de protestantse

voorgangers van de streek, bijna allemaal afkomstig uit Eeklo, stonden in contact met de Gereformeerde gemeente in Emden. Vier van hen belichten we hier nader.

De eerste is **Lowys de Voghele**, een afvallige karmeliet van het klooster van Brugge, zoon van Thomas de Voghele uit Eeklo. Na zijn overgang naar het Calvinisme koos hij Antwerpen als thuisbasis. Als ouderling' in de Antwerpse kerkenraad kwam hij geregeld over naar zijn geboortestad en naar Axel. In 1564 trad Lowys in Emden in het huwelijk. Alhoewel hij door het Emdense consistorie niet bekwaam werd geacht om zelfstandig een gemeente te leiden, werd hij in die functie in april 1565 toch aanvaard in Breda. In de zomer van 1566 zou hij een belangrijke rol spelen in de hagenpreken in de buurt van Eeklo.

De tweede Eeklonaar, **Jan Clayssone**, was een koopman van scheerwol die zich, op verdenking van ketterij, eveneens in Antwerpen had gevestigd. Hij leidde in Axel een protestantse bijeenkomsten op kerstavond en kerstdag 1562, op 1 oktober 1563 en op Pasen en Pinksteren 1564. Telkens las hij een passage voor uit het Nieuwe Testament en hield vervolgens een vermaning. Hij had het onder meer over 'de hoere van Babilonije'. Tussendoor werden psalmen en andere liedekens gezongen. De vergaderingen hadden nu eens plaats op de Houtmarkt of in het huis van Bernard van Deynse in de Rechtestraat, dan weer in de warande van het Hof Eversbeke en in het buitendorp Beoostenblij. Ook Clayssone was in 1566 erg actief in zijn geboortestreek als Calvinistische voorman.

Chirurgijn **Jan Lippens**, die in 1558-1559 burgemeester was geweest van Eeklo. was op het vlak van religie evenmin onverdacht. Na twee nieuwe ambtstermijnen, nu als schepen, vertrok hij in 1565 naar Emden. Nog hetzelfde jaar keerde hij terug als Calvinistisch voorganger in Breda, in het gezelschap van zijn stadsgenoot Lowys de Voghele. In 1566 was hij weer in Eeklo, als onbetwiste leider van de plaatselijke Calvinisten.

Nummer vier was **Lauwereyns de Vos**, een man die vanaf 1558, op de vlucht voor inquisiteur Pieter Titelmans, ook al enkele jaren in Emden had gewoond en er in de stadskerk het respectabele ambt van diaken voor pas aangekomen behoeftige geloofsvluchtelingen had bekleed. Na zijn terugkeer naar Eeklo, was hij in de jaren 1562-1563 zowat de spil van het reformatorische gebeuren in het hele gebied tussen Antwerpen en Gent. Hij trok rondreizende predikanten aan zo van Antwerpen als van veertich of vichtich milen daer boven en bood in zijn huis in Eeklo de nieuwgezinden een gastvrij onthaal aan.

Het was in De Vos' huis in Eeklo dat Michiel de Clerck van Kaprijke, naar hij in 1563 bekende, ongeveer dertien Calvinistische bijeenkomsten had bijgewoond. Nog in huize De Vos maakte de messenmaker Francois Zoete uit Hulst kennis met de reeds genoemde West-Vlaamse predikanten Pieter Hazaert en Jan Hendrickx. Hij introduceerde ze vervolgens bij de Axelse kring in het huis van Bernard van Deynse. Zoete was zelfde voorman van de Gereformeerden in Hulst. In zijn huis of in het gasthof De Pellicaen hield hij Bijbellezingen, andere keren deed hij dat in de bossen buiten Hulst. in de richting van het huidige grensdorp De Klinge-Clinge. Soms waren er tot dertig toehoorders. Zijn militante optreden zou Zoete later met de dood bekopen.

In Casuweele in het Land van Saeftinghe was het een zekere Marinus die de vergaderingen organiseerde. Op Pasen 1562 hield Lowys de Voghele uit Eeklo er een openbare preek in de kapel. Er was menichte van volcke uit Axel, Hulst en omgeving. Voor zover bekend was dat de eerste openbare predicatie van de Calvinisten in Vlaanderen, dus nog vóór de ophefmakende gewapende preek op het kerkhof van Boeschepe in Zuidwest-Vlaanderen in juli van datzelfde jaar.

De aanhangers van de nieuwe leer schrokken niet terug voor scherpe uitvallen tegen de mis.

Francois van Houcke eiste luid de afschaffing van de wekelijkse mis van de Sint-Elooisgilde in Axel. Elders vertelde hij dat de eucharistie slechts was ingesteld tot profijt van de priesters. Zij hadden het verhaal verzonnen dat God in het sacrament kwam nederdalen uit de hemel. Het gaat hier integendeel slechts om een gedachtenis, zei hij. Francois Zoete zei tot de klokkenluider van Hulst, die aan de kerkdeur eerbiedig het hoofd boog, dat het brood in het altaarsacrament hetzelfde is als dat in zijn provisiekast. Hij vond het schandelijk dat de parochiepriesters de mensen doen geloven in een 'broodgod' 'die hemselven vonden muysen ende wormen niet en can bewaren'.

De Eeklose nieuwgezinden lieten hun afkeer van het altaarsacrament blijken door een bord met een symbolische voorstelling van de eucharistie aan de muur van het Zusterhuis te vernielen. Op dezelfde kloostermuur stond op een morgen in augustus 1562 een duivel geschilderd die een ciborie vasthield. Aan Bauwen Bake, die in de afspanning Den Hazaert in Axel geen wijn wilde drinken, omdat hij nog maar pas had gecommuniceerd, vroeg wijnhandelaar Charles Persoon of hij zijn tanden dan niet bebloed had, aangezien hij volgens het woord van de priesters zijn God had gegeten in vlees en bloed. In Hulst riepen straatbengels de kerkgangers na: 'Ghij gaet nae die Babilioensch hoere'. Wanneer de processie voorbijkwam, trokken sommige parochianen zich achter gesloten deuren en vensters terug of ze gaven openlijk blijk van hun misprijzen.

Daarbij werd zelfs de platste boertigheid niet geschuwd. Jan de Grave uit Lamsweerde keerde zich ostentatief om en weigerde zijn muts af te nemen. Nicasius Vlassen liet bij het voorbijdragen van de monstrans zijn broek zakken en toonde zijn blote billen. Toen een priester in Eeklo het heilige oliesel naar een zieke droeg, spotte iemand: 'Heer, compt hier, mijn swijn es sieck, geeft hem 't heijlich sacrament.' Klokkengelui voor een uitvaart in Axel was voor de wijnkoopman Lieven Pit niets dan duivels trompetgeschal, want nu de overledene al zijn oordeel had ontvangen, was zijn uitvaartmis toch waardeloos. Men dreef de spot met de verering van heiligen en hun beelden. Die waren, nog steeds volgens Lieven Pit, maar goed genoeg om aan de galg in Beostenblij op te hangen. Toen een oude vrouw rozen wilde plaatsen bij het beeld van Maria in de kerk van Axel, werd ze weggejaagd door Lucas de Cleene met de waarschuwing zoiets nooit meer te doen. Volgens Francois Baers was Maria niet de Moeder Gods en was het *al abuus dat Christus opde weerelt ghedaelt ofte gheweest zoude hebben*.

Er waren parochiegeestelijken die zich bij de hervormingsgezinden aansloten, zoals kapelaan Christoffel in Casuweele en heer Jan de Voocht in Sint-Laurens in het Land van Saeftinghe. Andere priesters kregen het al eens hard te verduren. 's Nachts weerklonken er voor het raam van de pastoor van Eeklo schimpliederden. Zijn collega van Axel kreeg doodsb bedreigingen en diens kapelaan werd met messteken verwond door iemand die daarbij uitriep: 'Gij met al uw consorten moet uw bakhuis (bakkus) stoppen, of ge zoudt er uw hoofd weleens kunnen bij verliezen binnen hier en een jaar.' Iemand anders voorspelde in 1562 het einde van de geestelijkheid en voegde daaraan toe: 'Het is allemaal te doen binnen één of twee jaar.' De komst van de inquisiteur werd met gerust gemoed afgewacht, want 'wij zijn voorzien van twee of drie pistolen.' Al in 1563 orakelde Nicasius Vlassen dat de gewelddadige verwijdering van de beelden uit de kerken nakend was.

In dat alles is er een parallellisme waarneembaar met de toenemende driestheid van de Gereformeerden in het Vlaamse Westkwartier. In vergelijking met dat gebied, waar gerechtsambtenaren zich niet meer durfden vertonen zonder een sterke politiebewaking, ging het er evenwel nog braaf aan toe en was er veeleer sprake van verbale krachtpatserij. En toch stelden trouwe katholieken zich vragen. Waar was hier dan de 'rechtsstaat', waar bleef de overheid die moest toezien op de toepassing van de plakaten, waarde gedreven inquisiteur

die beweerde van niemand bang te zijn? Het heeft er alle schijn van dat vooral de plaatselijke geestelijkheid lang getalmd heeft om hulp van buiten in te roepen. De beide pastoors van Hulst, Marten Barthelemeizuene en Cornelis van Cuelene, maakten zich ervan af door te stellen dat het toch onbegonnen werk zou zijn al hun zeshonderd communicanten op hun rechtgelovigheid te controleren. 'Wat wil je dat we ondernemen', zo stelden ze, 'als zelfs onze hoogste justitieambtenaar, baljuw Willem van Pottelsberghe, zelden of nooit ter kerke komt en de ketters de hand boven het hoofd houdt?' Een jonge aspirant-procureur in Hulst zei sinds zijn aankomst in het stadje nog nooit het plakkaat op de ketterij te hebben weten publiceren. Deken Bukenole van Axel was in 1563 wat moediger geweest door vanaf de preekstoel de ketterij aan te klagen. Het bekwam hem slecht. Het voltallige schepencollege stuurde hem het verwijt toe de stad *grootelyks te hebben geblammeert*.

In Eeklo was de bereidheid van de plaatselijke overheden om de wet te doen toepassen iets groter. Al in mei 1563 werden de raadsheren van het hoge justitiehof van de Raad van Vlaanderen in Gent het stadje binnengehaald om een onderzoek te doen. Ze schreven zestien namen op. Negen ketters werden bij verstek voor vijftig jaar uit Vlaanderen verbannen, twee anderen toonden berouw en zwoeren op een schavot in Eeklo hun dwalingen af. Pas een jaar later, in mei 1564, kwamen de raadsheren in hun functie van vorstelijke commissarissen ook naar Hulst en Axel. In Axel werden vijf personen gearresteerd, twee andere verdachten waren voortvluchtig. In Hulst werden twee vluchtelingen verbannen verklaard. De baljuws Van Pottelsberghe (Hulst) en Bocxtale (Hulster Ambacht) werden uit hun ambt ontzet en gevankelijk naar Gent overgebracht en ook Victor de Grave werd opgesloten. Zware straffen bleven uit, en toch had de interventie vanuit Gent een kalmerend effect. De hervormingsgezinden hielden zich voortaan gedeisd. Meer nog, sommige justitieambtenaren toonden nu een grotere bereidheid om de ketterplakkaten naar de letter toe te passen.

Dat bleek toen **molenaar Jan de Grave** uit Vremdijk, afkomstig uit de wijk Ekkergem in Gent, ondanks zijn banvonnissen toch terugkeerde. In Antwerpen had hij zich aangesloten bij de Calvinistische gemeente en er zijn jongste kind laten dopen. Op 17 november 1564 werd hij gearresteerd door de nieuwe baljuw van Hulster Ambacht. Diens voorganger, Jan Bocxtale, zat nog in de gevangenis. Jan de Grave's verdere lot is omstandig beschreven in het Martelarenboek van Adriaan van Haemstede. De man zat de hele winter lang in Hulst opgesloten in een onverwarmde cel. Sommigen van zijn geloofsgenoten die hem voedsel brachten, werden door de cipier bij de geestelijkheid verklikt. Er werd geen moeite gespaard om hem tot andere gedachten te brengen. De twee pastoors van Hulst en inquisiteur Pieter Titelmans zelf kwamen twistgesprekken voeren. Maar Jan de Grave bleef hardnekkig de ware aanwezigheid van Christus in lichaam en bloed in het altaarsacrament ontkennen en zei dat de goede werken, het vagevuur, de bedevaarten en de heiligenverering tot niets dienden. Zijn vervolgers vroeg hij zich goed te realiseren dat er een dag des oordeels komt, 'alwaer men geen anschau nemen en sal nopen de placcaeten'.

Op advies van de Raad van Vlaanderen sprak de wet van Hulster Ambacht op 24 februari 1565 het doodvonnis uit. Omdat de burgemeester voor die dag een groot feest had georganiseerd, werd de terechtstelling een paar dagen uitgesteld. De Grave stierf op 26 februari op de brandstapel op de Grote Markt in Hulst.

De zaak kreeg nog een staartje. Procureur -postulant Jan de Kueeckere, die op verzoek van de wet van Hulster Ambacht als advocaat van De Grave een verdediging op geschrift had gesteld, werd door de Raad van Vlaanderen op het matje geroepen en op 22 mei 1565 tot een boete veroordeeld. Het was volgens de plakkaten immers verboden ketters tijdens hun proces

bij te staan. Ook brouwer Jan Willemets zat een tijdje gevangen omdat hij tijdens de executie de wethouders hun wreedheid verweten bad. 'De man spreekt van niets anders dan van God,' zo zei hij, denkt toch om uzelf, zullen de plakkatens u zalig maken?'

Na de vervolgingen van 1564 werd het stil rond de Hervorming in de streek. Sprekend nochtans was tijdens het gerechtelijke onderzoek de dringende vraag van de spijtoptant Bauwen Bake om zijn getuigenis toch alleszins geheim te houden 'omme niet te commene inde indignatie vande zulcke danof datter groote menichte es binnen Axele'.

Wie zich wegens de strenge repressie enige jaren bedekt had gehouden, kwam in de zomer van 1566 weer openlijk met zijn overtuiging naar buiten. De politieke instabiliteit in het land, de opschorting van de plakkatens en de sociaal-economische malaise gaven daartoe aanleiding. Het wonderjaar kreeg ook voor de drie Noord-Vlaamse steden wel een zeer letterlijke inhoud. Nieuwgezinden uit Axel, Hulst en Eeklo werden in juli 1566 gesignaleerd op de hagenpreken bij en in Eeklo, in Waarschoot, op de wijk Sint-Pieters-Aalst buiten Gent en in Petegem bij Deinze. De toehoorders werden er aangespoord terug te keren tot het zuivere geloof en de afgodsbeelden te vernietigen. Einde juli preekte men reeds op de markt in Eeklo.

Op 9 augustus passeerde een belangrijke groep Calvinisten met hun predikanten uit Gent, op doortocht naar Brugge, rond de middag Eeklo. Hoewel het vrijdag was, werden ze er door geloofsgenoten op een gratis maaltijd met ham en varkensvlees onthaald. De schalkse dichter Jan Onghena uit Gent ontpopte zich als kundige organisator. Hij was het die aldaer 't volck deed zitten ende omme niet 't'eten. De kreet 'vive le gueulx' klonk door de straten. Net toen de groep aanstalten maakte om verder te trekken, begon het plots hard te regenen. De predikanten en hun gevolg gingen schuilen in de kerk en begonnen daar te preken. Daardoor achtte de pastoor van Eeklo zijn kerk geprofaneerd. Hij wilde er pas weer mis in lezen nadat ze opnieuw was gewijd.

Op 10 augustus brak de **Beeldenstorm** uit in het huidige Frans-Vlaanderen. Tien dagen later werd er in de kerken van Antwerpen gestormd. Vanuit de metropool kwam het bericht dat er op zaterdag 24 augustus een predicatie zou zijn in Axel en de maandag daarop in Hulst. De boodschap was duidelijk: de beide stadjes waren eveneens aangeduid voor een beeldenbreking. Uit nog andere gegevens blijkt dat de Beeldenstorm in Hulst vooraf was beraamd door twee om hun-geloof verbannen Hulstenaars, Jacob Huyssens en Francois Zoete, in Axel door de rijke wijnkoopman en griffier van de schepenbank Lieven Pit.

Intussen was er in Eeklo op 23 augustus - volgend op het nieuws dat er na Antwerpen de vorige dag ook in Gent hevig was gestormd - al enige spanning geweest. Een aantal opgehitste Eeklonars liep met sinistere bedoelingen te hoop bij het klooster van de grauwezusters Onze-Lieve-Vrouw-ten-Doorn in de Zuidmoerstraat. Niet zonder enige moeite wist de baljuw ze uit elkaar te drijven. Ook bij de parochiekerk stonden een paar aspirant-beeldenbrekers klaar, onder wie de al herhaaldelijk genoemde Michiel de Clerck. Maar buiten het vernielen van enkele beelden op het kerkhof slaagden ze niet in hun opzet. Enkele katholieken onder leiding van kerkmeester Arnout Bruusterman hadden tijdig de juwelen en kostbare ornamenten in veiligheid gebracht en de kerk gesloten. Op zondag 25 augustus waren er geen missen.

Met de hulp van enkele gewapende geloofsgenoten uit Eeklo, dezelfde die de vorige dag tevergeefs geprobeerd hadden de beelden in hun eigen stad te breken, brachten de Gereformeerden van Axel op de aangekondigde zaterdag 24 augustus predikant Gaspard van der Heyden vanuit Antwerpen in hun stad. Hij predikte er 's ochtends en 's middags op het kerkhof.

Ook hier waren er op zondag 25 augustus geen missen in de Sint-Pieterskerk. Op het normale uur van de hoogmis predikte Van der Heyden opnieuw op het kerkhof. Er waren nu ook toehoorders uit Eeklo, Hulst, Sas van Gent, Beoostenblij, Zuiddorpe, Zaamslag, De Klinge en Sint-Jansteen. Na de preek trok een dertigtal personen onder leiding van Lieven Pit de kerk binnen. Nadat ze de deur achter zich hadden gesloten, voerden ze systematisch hun opzet uit. Ze braken alle beelden, de glasramen, de altaartafels, de kruisen en het sacramentshuis. Van de preekstoel kapte Jan Verschoot enkel de beelden af. Het was klaarblijkelijk de bedoeling het 'gereinigde' meubel te behouden voor een toekomstig gebruik van de parochiekerk als protestantse preekkerk. Enkele bladen van het misboek werden uitgescheurd. Later werden er in Zaamslag kruiden en poeders verkocht in zakjes waarop Latijnse liturgische teksten stonden! Vervolgens werd er in het klooster van de grauwbroeders gestormd.

Na de middag zetten groepjes beeldenbrekers hun vernielingswerk voort op het omliggende platteland. In Zaamslag hadden de kerkmeesters vooraf het schilderij van het hoofdaltaar willen wegnemen, maar het werd hen verboden, 'want het moet al ontstucken werden ghesmeten'.

In Beoostenblij werd onder gejoel het beeld van Sint-Jan boven op dat van Maria gelegd, de gezichten naar elkaar gekeerd. Jan van Overbeke nam de geconsacreerde vaten uit het tabernakel, met de spottende opmerking dat de priesters met de gewijde olie de getrouwde vrouwen betoverden. Op zijn boerderij zag men later het holle Christusbeeld van het Heilig-Kruisaltaar, dat er omgekeerd dienst deed als varkenstrog.

Ook de kerken van Vremdijk en Zuiddorpe werden niet gespaard. Het gros van de iconoclasten trok evenwel naar de cisterciënzerineenabdij van Ter Hagen. Het sacramentshuis, de altaren, het orgel, de beelden en gebrandschilderde ramen werden er duchtig bewerkt. Aangezien de avond was geval- km, besloten de beeldenstormers de nacht in de abdij door te brengen. Een groot eetfestijn werd op touw gezet, met de voorraden uit keuken en kelders.

Het bericht van de gebeurtenissen in Axel en omgeving was intussen binnengelopen in Hulst. De magistraat stuurde een delegatie naar **Gaspard van der Heyden** om hem te doen afzien van zijn aangekondigde komst. De predikant zei afwijzend dat alles al onveranderbaar was gepland. De waardevolste ornamenten, die alle zo goed als gloednieuw waren na de grote kerkbrand van 1562, werden in veiligheid gebracht. In allerijl werden de schuttersgilden van Sint-Joris, Sint-Sebastiaan en Sint-Christoffel onder de wapens geroepen, maar de opkomst was zo gering dat er niet te denken viel aan gewapende weerstand.

Ook in Eeklo was tevoren een beroep op de schutters van de plaatselijke Sint-Sebastlaans- en Sint-Jorisgilde tevergeefs geweest, ingezien de meeste gildebroeders begunstigers bleken te zijn van de nieuwe religie.

Op maandagmorgen 26 augustus trokken de beeldenstormers onder leiding van Lieven Pit naar Hulst. Vooraan marcheerde een twintigtal gewapende mannen in slagorde, de vrouwen en predikant Gaspard van der Heyden volgden op wagens. Onderweg kregen zij versterking uit Hulst, Eeklo, Saeftinghe en Beoostenblij. Bij het naderen van de stad droeg Lieven Pit de leiding over aan de Hulstenaar Jacob Huysens.

De predikant werd ingehaald door een aantal burgers van Hulst en gebruikte samen met de plaatselijke calvinistische kopstukken het middagmaal in de afspanning De Zwaan. Om drie uur hield hij een predicatie bij het schuttershof van Sint-Sebastiaan. Vervolgens wees hij een dertigtal mannen aan om onder leiding van Cornelis Matthyssone, lid van het consistorie, de beeldbraak te doen. Vooraf was de deelnemerslijst nog eens voorgelegd aan het stadsbestuur. Het mocht de namen van slecht aangeschreven personen eventueel schrappen. In de Sint-Willibrordkerk werden daarop het prachtige sacramentshuis, het grote kruisbeeld, enkele

altaarstukken, heiligenbeelden en andere kerkornamenten vernield.

Ook in het grauwbroeder- klooster werd het weinige dat daar na de brand van 1562 nog was overbleven kapotgeslagen. Maar het zusterghasthuis en de gasthuiskerk bleven gespaard. Daags na de Beeldenstorm ging Pieter Janssens, een oud-schepen, met enkele andere Hulstenaree bij de burgemeester de sleutel van de parochiekerk vragen om wat daar nog intact was alsnog te verwijderen. Ook hier was het blijkbaar de bedoeling de calvinistisch predicaties in een gezuiverde kerk te houden. Maar de burgemeester gaf de sleutels niet.

Predikant Van der Heyden keerde 's avonds terug naar Axel. Hij bleef daar nog enkele dagen. In Hulst werd hij niet meer binnengelaten. Op de valreep echter was ook in Axel de kans verkeken om nog langer binnen een wettelijk kader te preken. In die stad was er pas op 24 augustus voor het eerst gepreekt.

Nu was er net de dag tevoren door landvoogdes Margaretha van Parma een akkoord gesloten dat de predicaties toeliet buiten de steden, maar dan enkel op die plaatsen waar tot en met 23 augustus was gepredikt. Eeklo, waar al op 11 en 15 juli en 9 augustus een predicatie had plaatsgehad, viel binnen het akkoord, Axel en Hulst erbuiten.

Van der Heyden legde zich hierbij neer en vertrok op 30 augustus dan maar terug naar Antwerpen. De Axelse gereformeerden haalden evenwel al 's anderendaags een andere predikant binnen, namelijk Balthasar Annosius, een voormalige dominicaan uit Brugge. Die man had de naam nogal roekeloos te zijn en zich niets van wettelijke bepalingen aan te trekken. Illegaal begon hij in Axel te preken op de Botermarkt en in Hulst buiten de muren op Maalstede.

In juli of augustus 1566 waren er in Axel en Hulst eigen kerkgemeenten met een consistorie opgericht. In Axel vergaderde de kerkenraad samen met predikant Annosius in het huis van Bernard van Deynse in de Rechtestraat. Lieven Pit was er het principael hoofd van. Het Hulsterse consistorie vergaderde bij meester Jan de Voghele. Toen het eind september kouder begon te worden, werd zowel in Axel als in Hulst een leegstaande zoutkeet gehuurd en van preekstoel en zitbanken voorzien.

In Eeklo blijkt er geen consistorie te zijn geweest. Wel kwamen de Calvinistische kopstukken daar geregeld bijeen in de huizen van Jan Lippens en Thomas de Voghele. De godsdienstige bijeenkomsten werden gehouden op het erf van Jacob de Potbackere en vanaf half november binnen, in een daartoe aangepast lokaal in de Brugsestraat, tussen Eeklo en Raveschoot. De vergaderingen hadden plaats op zondag en ook op donderdag, dat was - en is nog steeds - de wekelijkse markt in Eeklo.

In de nadagen van de Beeldenstorm bleven in de drie steden de verhoudingen tussen katholieken en protestanten slecht. Calvinistische dopen en begrafenissen gaven telkens aanleiding tot scheldpartijen. Vooral in Axel was de spanning soms te snijden. De eerste preek van de pastoor sinds de troebelen, in de onbeschadigde kapel van het Axelse hospitaal op 8 september, werd al verstoord door schepen Jan Struvinck en diens broer Geert. Ze maanden de parochieherder aan het oude geloof te verlaten en waarschuwden hem dat het tabernakel met de hosties - ze noemden het de 'broodschapraai van de priesters' - weldra zou worden gesloten.

De arrestatie van Francois van Houcke en diens broer Jacob op 17 oktober 1566, op beschuldiging van deelname aan de Beeldenstorm, leidde tot gevaarlijke onlusten. Met de kreet 'vive les gueulx' - de leus was in juli ook al in Eeklo gehoord - en onder het uiten van doodsbedreigingen tegen de baljuw, de priesters en de katholieken werden de arrestanten met geweld uit de gevangenis bevrijd. Men zond een vraag om hulp naar de rebellen van Jan

Denijs die voor Terneuzen in de Westerschelde voor anker lagen. Er zouden plannen hebben bestaan om hen op 10 oktober de priesters te doen vermoorden, het stadhuis en de kerk te laten innemen en de katholieken uit de stad te verdrijven. De baljuw trok met die alarmerende berichten naar Gent en kreeg vandaar de 'Rode Rokken', de ruiters van de heer van Backerzeele, nagestuurd. Ze vernielden in Axel de inboedel van het consistoriehuis en van het protestantse vergaderlokaal in de zoutkeet.

Predikant Annosius zocht nu zijn toevlucht in Zuiddorpe en vestigde zich vervolgens in Hulst. De magistraat van Hulst evenwel wenste de onrust die in het naburige Axel had geheerst niet te zien overslaan naar zijn stad.

Op zijn beurt riep hij veertig ruiters uit Gent en twintig soldaten onder de baljuw van het Land van Waas te hulp. Die militairen kwamen op 10 november aan. De volgende dag werden hier eveneens de preekstoel en de banken op de Grote Markt verbrand en de zoutkeet verzegeld. Balthasar Annosius vertrok naar Gent. Met hem gingen verschillende gemeenteleden weg. Enkel wisten zich slechts met groot levensgevaar, zwemmend de gracht van de stadswallen, in veiligheid te brengen.

Voor velen van hen was vanaf het najaar van 1566 de realiteit bitter. Onder bescherming van vijftig soldaten in Hulst en half zoveel in Axel werd een begin gemaakt met de bestraffing van de verantwoordelijken voor de troebelen. Aldus werd in de beide steden brutaal een punt geplaatst achter amper vier maanden betrekkelijke geloofsvrijheid voor de gereformeerden.

Eeklo was al die tijd nog buiten schot gebleven. Zoals reeds vermeld waren ingevolge het akkoord van 23 augustus de preken daar immers legaal. Chirurgijn en oud-burgemeester Bertelmeus de Voldere en oud-burgemeester Jan Lippens waren de leiders van de calvinisten. Tot de meest vooraanstaande aanhangers behoorden verder brouwer Erasmus Parisis, graanhandelaar Geleln Coppens, Jacob Lambrecht, zoon van een ex-schepen, grootgrondbezitter Arnout Sanders uit Boelare, Thomas de Voghele, vader van predikant Lowys de Voghele, Lieven de Vos, Antoon de Rijcke, Zeger Wittewronghele en Daneel Wante. Diaken voor de ondersteuning van behoeftige geloofsgenoten was Jan de Hondt. Filiep Weyns, alias Cramere, bezorgde de boeken. Hans de Zwarteruutere was de boodschapper van de hervormden. In het eerste gedeelte van de winter konden ze al met al tamelijk ongemoeid hun vergaderingen houden in hun gebouw in de Brugsestraat.

Veel consternatie verwekte op 5 februari 1567 de komst van de graaf van Egmont naar Eeklo in zijn functie van gouverneur van Vlaanderen. Op een vergadering in het stadhuis distantieerde Egmont zich van de toelating die zijn stadhouder, de heer van Backerzeele, destijds aan de hervormden had gegeven en sprak nu een krachtig verbod uit. De laatste predicatie had plaats op 16 februari.

Kort daarop werd ook hier het preekgebouw gesloopt. Vanaf die tijd was de toestand in Eeklo niet meer anders dan in Axel en Hulst. In de drie Noord-Vlaamse stadjes leek een uiterst turbulente periode definitief te zijn afgesloten. Er volgde nog slechts kommer en kwel voor in totaal 245 personen uit de streek van Axel en Hulst en voor 120 mensen uit Eeklo die meer of minder actief bij de troebelen betrokken waren geweest.

Op 1 mei 1567 vond op de Grote Markt in Hulst de eerste terechtstelling plaats. De messenmaker Francois Zoete, een banneling die in augustus 1566 was teruggekeerd en een rol had gespeeld in de organisatie van de Beeldenstorm in zijn geboortestad, eindigde onder het beulzwaard.

Einde mei 1567 kwamen de 'Rode Rokken' uit Gent naar Eeklo. In het bijzonder hadden ze de opdracht de personen uit Eeklo die op 24 augustus 1566 predikant Gaspard van der Heyden

binnen Axel hadden helpen brengen, te arresteren. Een aantal geviseerden wist zich tijdig in veiligheid te brengen. Vier mannen, onder wie Jan van den Spieghele en Jan van der Meulen, de beide schoolmeesters van Eeklo, werden in de nachtelijke razzia aangehouden.

Voor Jan van der Meulen betekende dat het einde. Zijn geleerde collega Jan van den Spieghele werd ter berechting overgeleverd aan het justitiehof van de Raad van Vlaanderen in Gent. Hij kwam echter vrij en reisde daarop naar Londen, waar hij zich aansloot bij de Nederlandse vluchtelingenkerk. Later, in oktober 1578, zou hij vanuit Yarmouth terugkeren als Calvinistisch predikant in Gent. In 1584 werd hij predikant van Brouwershaven.

In Hulst werd enkele maanden na Francois Zoete ook Joos de Naghele terechtgesteld. De Axelaren Danneel de Creecke en Pieter de Prince werden bij vonnis van de Raad van Vlaanderen in Gent ter dood gebracht.

Nog meer vaart werd achter de berechting gezet na de oprichting van Alva 's Raad van Beroerten. Van 1567 tot 1574 werden in totaal elf Axelaren geëxecuteerd: negen in hun geboortestad en twee in Gent. In Hulst werden op 19 juli 1568 acht personen tegelijk terechtgesteld op de Grote Markt. Nog vijf andere Hulstenaren en iemand uit Lamsweerde werden eveneens in Hulst terechtgesteld; verder nog twee Hulstenaren in Antwerpen, één in Vilvoorde en twee op een onbekende plaats. Anderen kwamen er met lijfstraffen of geldboeten van af.

De meesten evenwel, in totaal 62 uit Axel en Hulst samen, werden bij verstek verbannen verklaard. Een andere strafmaat was voor hen niet meer mogelijk, aangezien ze uit schrik voor de repressie al veiliger oorden hadden opgezocht. Sommigen van die ballingen, zoals baljuw Willem van Pottelsberghe uit Hulst en Bernard van Deynse uit Axel, sloten zich aan bij het rebellenleger van Jan van Marnix, heer van Toulouse. Van Deynse zou later een belangrijke rol spelen in het leger van de watergeuzen.

In Eeklo begonnen de terechtstellingen op 28 juni 1567. De beul die op diezelfde dag in Axel Francois Baers en Hector de Zuttere had geëxecuteerd alvorens ze verbannen werden, kwam naar Eeklo om er schoolmeester Jan van der Meulen op te hangen aan een boom tussen Eeklo en Raveschoot.

De Gentse kroniekschrijver Marcus van Vaernewyck geeft het relaas van de verhoren die aan het doodvonnis waren voorafgegaan. Jan van der Meulen zei gezien zijn kreupelheid niet in staat te zijn op een andere manier dan als schoolmeester aan de kost te komen voor zijn grote gezin. Twee dingen werden hem in het bijzonder ten laste gelegd: het verstrekken van logies aan predikanten in zijn huis en het niet laten dopen van zijn jongste kind. Naar zijn zeggen wachtte hij op een gelegenheid om het kind te laten dopen *'in vlaemsche, zoo dat dc verstaen mochte, zoo die ministers deden die daer ghepreect hadden'*. Hij viel uit tegen afgoderij met houten en stenen beelden en tegen de mis in de kerk, gebruiken die enkel ingesteld waren om de gierigheid en de verdorvenheid van de priesters te bevredigen. De kerk diende volgens hem voor niets anders dan om er het Woord Gods aan het volk te verkondigen, tot God te bidden en Hem te dienen.

Op 3 juli 1567 rukten de 'Rode Rokken' uit Gent opnieuw met slaande trom Eeklo binnen, als ultieme afdreiging tegen al wie het nog zou wagen in protestantse vergaderingen samen te komen. In de daaropvolgende maanden en jaren werden nog 69 vonnissen uitgesproken tegen Eeklonars. De calvinisten Jacob Mattheus en Geraard Teerlinck werden onthoofd in Eeklo, drie anabaptisten kwamen op de brandstapel terecht, alle overige verdachten waren al gevlucht en werden bij verstek verbannen verklaard, met beslaglegging op hun bezittingen.

Het laatste spoor van repressie was de arrestatie en terechtstelling van **Jan de Buck in Axel** in 1574. Er is van hem een brief uit de gevangenis aan zijn vrouw en zijn ouders bewaard, waarin hij het relaas doet van zijn verhoor op de dinsdag na Pasen. De pastoors van Axel en Beoostenblij hielden met hem een godsdienstgesprek in aanwezigheid van de voltallige magistraat. Verschillende geloofspunten kwamen aan bod, zoals het vagevuur, de biecht, de eucharistie, het doopsel en de vier andere sacramenten. Op de vraag of hij geloofde dat Christus in het brood van het Avondmaal lichamelijk aanwezig was, antwoordde hij: 'Als ik het brood bij het juiste gebruik vat het Avondmaal geniet en de beker des Heren drink, ontvang ik de Heere Christus geestelijk en niet vleselijk.' Kinderen moeten niet gedoopt worden met uitgedachte zaken, zoals kaarsen, zout, speeksel en duivelbezwering. Tegenover het gezalfde priesterschap stelde hij dat volgens de leer van Petrus alle gelovigen priesters zijn van het koninkrijk van Christus. In het oog van de dood zei hij dat volgens Christus.' Woord men niet degenen moet vrezen die het lichaam doden, maar wel Hem die de macht heeft ziel en lichaam te verderven in de hel, waar er gewezen en tandengeknars zal zijn.

Op 25 april 1574 werd Jan de Buck opgehangen. Zie Van Haamstede, Martelaarsboek.

Ongetwijfeld behoren de gebeurtenissen in de drie Noord-Vlaamse steden tot de meest intrigerende in de geschiedenis van het opkomende calvinisme en van de godsdienstberoerten van 1566-1567. Hier waren het zeer uitgesproken de maatschappelijke middengroepen die de hele beweging hebben gestuurd. Niet de *upper ten*, evenmin de armoedzaaiers waren de gangmakers, wél kooplui, ondernemers, zelfstandige ambachtslieden, overheidspersonen zoals burgemeesters, schepenen en baljuws, uitoefenaars van intellectuele beroepen, onder wie alle chirurgijns van de drie steden en de beide schoolmeesters van Eeklo. Wat heeft hen tot zulke revolutionaire houding bewogen? Over de intellectuele openheid van een geletterde en zelfbewuste middengroep hadden we het reeds. Ze stelden kritische vragen naar de fundamenteën van hun geloof en wensten af te rekenen met inhoudloze praktijken als beeldenverering, bedevaarten, processies, zondagsmis, biecht en communie, allemaal gebruiken waarvan de betekenis door het toenemende formalisme erg wazig was geworden. Vervolgens was er het charisma van de plaatselijke voormannen en van welbespraakte predikanten. Door hun woord, door het nieuwe van hun argumentatie en de aantrekkelijkheid van de daarin vervatte geloofsleer hebben ze velen ertoe aangezet hun weg te zoeken buiten de katholieke Kerk.

Op de religieuze hunker entte zich de sociaal-economische ontevredenheid. Men kan bijvoorbeeld goed vaststellen dat het met de economie van Axel en Hulst vanaf 1560 steil bergafwaarts ging. De markt- en havenfunctie kende een inzinking, met de zoutnering was het ellendig gesteld. Pogingen om de stadseconomie nieuw leven in te blazen, onder andere door het stimuleren van de wol- en zijdenijverheid, waren niet succesvol. Waren de laagste bevolgingsklassen de eerste slachtoffers, dan was er ook voor de middenstanders een plotse bedreiging van de zo veilig gewaande bestaanszekerheid. Het is niet zonder betekenis dat zowel in Axel als in Hulst een verlaten zoutkeet werd gebruikt voor de Gereformeerde diensten en dat daar de helft van de zoutzieders bij de religietroebelen betrokken was. De ontgoocheling over de gang van zaken bij een zelfbewuste en geestelijk geëmancipeerde middenstand heeft de wervingskracht van het nieuwe zeker begunstigd.

Een grondige ommekeer werd ingeluid door de machtsgreep van de Calvinisten in Gent in de herfst van 1577. De gebeurtenissen van 1566, met hagenpreken, Beeldenstorm en publieke uitoefening van het Calvinisme, begonnen zich te herhalen. Wel waren de omstandigheden anders, ook het tempo, en was het resultaat tenslotte veel ingrijpender dan tijdens het

wonderjaar. Het initiatief ging uit van de twee sterke mannen van Gent, jonker Jan van Hembyze en de heer van Ryhove. Ze streefden ernaar hun stad zoals in de Middeleeuwen weer een leidende rol te doen spelen in Vlaanderen. In de ogen van Hembyze moest Gent dat doen als ondernemende koopmansstad en als een 'nieuw Genève', aan het hoofd van een Calvinistische republiek die geheel Vlaanderen zou omvatten. Een na een zouden dan de meeste Vlaamse steden spoedig het hoofd moeten buigen voor de ambities van de Arteveldestad.

In januari 1578 trok jonker Karel de Gruutere, heer van Croovelde, met 35 ruiters naar Hulst om de stad in het Gentse kamp binnen te halen. Onmiddellijk werd de hoogste macht in Hulst toevertrouwd aan een college van negen notabelen, een regime vergelijkbaar met dat van de Gentse Achttienmannen. Op verzoek van Gent kwam in maart de beruchte geuzenkapitein Bernard van Deynse terug naar zijn geboortestreek, als bevelhebber van een compagnie voetvolk. Hij zou de daaropvolgende jaren een krachtige steunpilaar zijn van het Gentsgezinde regime van de Negenmannen in Hulst.

Op 4 mei 1578 volgde de overrompeling van Eeklo. De schepenen, de pastoor en de koster van Eeklo en de schepenen van Lembeke werden gevankelijk naar Gent overgebracht. Onmiddellijk werd ook hier een nieuw, aan Gent onderdanig bestuur geïnstalleerd. Op zijn beurt kreeg Axel op 24 juni 1578 een Gentse bezettingsmacht en een bestuur naar Gents model opgelegd. De Gentse kapitein Jacob Myeghem ging zich hier aan verschrikkelijke brutaliteiten te buiten. De baljuw en de griffier van Axel, Jacob Roelandt en Martin Musaert, die zich naar zijn mening niet snel genoeg schikten naar de Gentse intenties, bracht hij begin november 1578 gevankelijk naar Gent over.

Vlak voor ze de stad bereikten, in het gehucht Meulestede, liet hij de beide arrestanten met messteken afmaken en beroven. Ze werden heimelijk begraven, maar enkele dagen later werden hun naakte lichamen door een hond bovengehaald. De lijkschouwer telde respectievelijk 26 en 23 messteken. Er werd een aanhoudingsbevel uitgevaardigd tegen de kapitein, maar bij beslissing van Jan van Hembyze werd hij daarop buiten vervolging gesteld. Cynisch verklaarde de Gentse voorschepen dat de Axelaren hun gerechte straf hadden gekregen, aangezien ze in Menen contacten zouden hebben gehad met Emmanuel van Lalaing, baron van Montigny, met het oog op de uitlevering van Gent en Axel aan de vijandige katholieke Malcontenten. Op 29 november 1578 kon Myeghem ongehinderd zijn kapiteinsfunctie in Axel weer opnemen.

Ook op religieus gebied volgden de drie steden spoedig het voorbeeld van Gent. De hetze tegen de biddende orden in Gent, die een climax bereikte toen bekend werd dat een aantal minderbroeders en augustijnen zich in hun kloosters aan homoseksualiteit hadden schuldig gemaakt, sloeg over naar andere plaatsen. In een volgende verhaal gaan we uitvoeriger in op die spectaculaire gebeurtenissen. De gardiaan van het minderbroedersklooster van Hulst stond eveneens onder verdenking. Hij werd naar Gent gevoerd en er op de pijnbank gelegd, naar bleek op bevel van voorschepen Jan van Hembyze, die daarmee bereikte dat een welbespraakte katholieke predikant het zwijgen werd opgelegd. Alhoewel er geen waterdichte bewijzen waren van zijn schuld, bleef de gardiaan nog maandenlang in de kerker opgesloten. Bruut geweld was er ook in Eeklo. Op 25 juli braken Gentse soldaten binnen in de kerk. De celebrerende priester werd van het altaar weggesleurd en mishandeld. De hele inboedel werd kort en klein geslagen. Gedurende enkele maanden gebruikten de Calvinisten de kerk als preekkerk.

In de wijde omgeving van Gent was sinds het najaar van 1578 de openlijke uitoefening van het katholicisme volkomen gestaakt. Op 28 augustus 1578 werd de abdij van Ter Hagen in

Axel grondig vernield door Gentse soldaten en burgers, met de commentaar dat daar toch alleen maar schandelijke afgoderij werd bedreven. Vanaf februari 1580 werden de goederen verkocht. Hetzelfde gebeurde in Hulst met de bezittingen van de minderbroeders en van de abdij van Boudelo, waarvan de kloostergebouwen in Sinaai zelf volkomen werden verwoest. In Eeklo maakte muntmeester Cornelis van Hooghendorp van Brugge in oktober 1578 de volledige kerkschat te gelde. Vervolgens werden de klokken naar beneden gehaald en uiteindelijk werd de hele parochiekerk ontmanteld, tegelijk met de refter van het naburige Zusterhuis.

Een soortgelijk lot was enige weken later de parochiekerken van Hulst en Axel beschoren. De motieven waren ook van militaire aard. Het metaal en de klokspijs had men nodig voor het vervaardigen van wapens, terwijl het ontmantelen van de kerken moest beletten dat de vijand ze zou innemen en gebruiken als versterking.

Onder impuls van Gent werd tegelijk werk gemaakt van een grondige godsdienstige reorganisatie. Al op 7 april 1578 schreef het Gentse consistorie naar de vluchtelingenkerk in Londen dat het vanuit verschillende Vlaamse steden, met name ook uit Hulst en Eeklo, overstelpt werd met vragen om Calvinistische predikanten. 'Als gij kandidaten kent,' zo luidde de opdracht, 'stuur ze onmiddellijk, want den ougust is groot, ende de aerbeyders zyn weynich.' Op de meeste plaatsen in de wijde omgeving van Gent werd een Gereformeerde kerkgemeente opgericht en moest de pastoor de plaats ruimen voor een bedienaar des Woords. In Eeklo sprak men van 'de ghemeente der suuver en reformeerden religie binder stede ende vrijhede van Eeelo'. Lowys van der Veste, die binnen de Eeklose kerkgemeente het ambt van ouderling' bekleedde, was aanwezig op een vergadering in Wervik op 10 mei 1578 met het oog op de samenstelling van een delegatie van de Vlaamse Calvinistische klassen (een classis of klasse is ietwat te vergelijken met een katholiek decanaat) naar de synode van Dordrecht.

Op 29 en 30 juli was er een classicale vergadering in Gent. Er was daar naast Eeklo ook al sprake van de kerkgemeente van Axel. In de daaropvolgende maanden groeide het aantal Calvinistische gemeenten zo sterk dat er een verdere opsplitsing kwam. Eeklo vormde nu samen met Lembeke, Waarschoot, Kaprijke, Zomergem, Adegem, Sint-Laureins, Ursel en Watervliet een afzonderlijke classis. Een andere classis omvatte de kerken van Hulst, Axel, Assenede, Boekhoute en Ertvelde.

We geven hierna een lijst van de verschillende predikanten in de drie Noord- Vlaamse stadjes, met vermelding van hun herkomst en - indien bekend - hun latere levensloop, nadat ze weer vertrokken waren. We zien vele namen de revue passeren. Hun komen en gaan kunnen we vrij goed volgen aan de hand van bewaard gebleven verslagen van de classicale vergaderingen. Zulke vergaderingen werden regelmatig gehouden om de gemeenschappelijke problemen van nabijgelegen gemeenten bij de uitoefening van het kerkelijke bestuur te bespreken en te regelen.

Eeklo en Hulst kregen op 29 juli 1578 allebei hun eerste predikant. Die van Hulst was de reeds vermelde voormalige chirurgijn Jan Lippens uit Eeklo. Na de godsdiensttroebelen van het wonderjaar was hij naar Wezel in Westfalen gegaan. In 1569 werd hij daar predikant van een Nederlandse Gereformeerde gemeente van zo'n vierhonderd leden, die door zijn toedoen tegenover de Lutherse stadskerk geleidelijk uit de clandestiniteit wist te treden. In 1572-1574 was hij predikant in Dordrecht. En nu werd hij dus beroepen in Hulst.

De gemeente van Eeklo verzekerde zich van de diensten van Michiel Panneel. Hij was afkomstig uit het Westkwartier. Onder het bewind van Alva was hij naar Engeland gevlucht, waar hij predikant was van de Vlaamse vluchtelingen in Ipswich en vervolgens in Norwich.

Door toedoen van Gaspard van der Heyden, die we in 1566 al hebben zien optreden in Axel en Hulst, kwam hij in november 1577 terug als predikant naar Middelburg. Het was die laatste gemeente die hem acht maanden later uitleende aan Eeklo. Hij verbleef hier enige tijd met zijn gezin, onder meer met zijn begaafde zoon Jan, geboren in Norwich, die in 1591 zou gaan studeren aan de universiteit van Heidelberg. Panneel blijkt tegelijk in Brugge werkzaam te zijn geweest, zeker tot 1581, toen hij definitief terugging naar Middelburg.

In de herfst kreeg Eeklo een voltijdse vaste predikant. Van november 1578 tot november 1579 was dat een zekere Filiep Andries. Bij zijn aankomst verwelkomde het stadsbestuur hem met twee kannen wijn. Hoewel hij geen hoge opleiding had genoten, was hij erg populair bij de gemeenteleden om zijn welsprekendheid. 'Ouderling' Lowys van der Veste van de kerk-gemeente van Eeklo promoveerde in 1579 tot predikant van Lembeke.

In Eeklo zelf waren er in 1579 en 1580 nog diverse andere predikanten werkzaam, namelijk een zekere Francois Pauli, de ex-pastoor van Oostburg Robrecht de Riddere en Pieter Wante, allicht familie van de Daneel Wante die we al in 1566 bij de Calvinistische kopstukken van Eeklo hebben ontmoet. Pieter werd gedeeld met Watervliet, waar hij zijn vaste standplaats had.

Van 10 juni 1580 tot de val van de stad begin oktober 1583 was Jan van Noorthout de residerende predikant van Eeklo. Tevoren had hij dezelfde functie al uitgeoefend in Sint-Anthoniepolder bij Dordrecht en in Tielt. Hij overleed in 1588 als predikant van Streefkerk bij Dordrecht.

Evenmin als in Eeklo bleef de eerste predikant van Hulst lang op zijn plaats. Reeds op 11 oktober 1578 werd hij afgelost door Jan Struyve. Toen die op zijn beurt in oktober 1580 wegging, kwam Theodorus Siligius. Diens opvolger sinds mei 1582 was Theodoor Verhaer. De man had in 1578 de intentie gehad een Calvinistische gemeente te stichten in Aalst, maar aangezien die stad al na korte tijd in handen van de katholieke Malcontenten viel, had hij een nieuw werkterrein gezocht in Tholen in Zeeland. Vandaar kwam hij naar Hulst.

Axel heeft het langst moeten wachten op een vaste predikant. Op 23 november 1578 richtte het consistorie van Gent een dringende smeekbede aan de collega's in Londen ten voordele van Axel. 'De plek is tamelijk groot en vermaard,' zo schreven ze, 'maar de inwoners zijn woeste ende rou, zodat een fijnzinnige en kundige leraar daar met grote vrucht zou kunnen werken ten bate van de Here Christus.'

Op kerstavond 1578 had Axel eindelijk zijn predikant in de persoon van Arnold de Steur. Hij was niet een deskundig iemand uit Londen zoals gevraagd, maar een eenvoudige man uit Zwijndrecht bij Dordrecht. Na zijn aankomst in Vlaanderen had hij aanvankelijk moeilijk kunnen kiezen tussen Roeselare en Axel. Hij bleef in Axel tot 6 oktober 1579. Zijn opvolger was Christoffel van den Bulcke.

Nadat Axel en Hulst door het verraad van Servaas van Steelandt, hoogbaljuw van het Land van Waas, op 30 oktober 1583 in handen van de Spanjaarden waren gevallen, vertrokken hun predikanten Christoffel van den Bulcke en Theodoor Verhaer naar Zeeland.

Uit de verslagen van de classicale vergaderingen blijkt dat niet enkel Eeklo, Axel en Hulst, maar zowat alle dorpen in Noord-Vlaanderen vanaf einde 1578 of in de loop van 1579 over een eigen predikant beschikten. De overgrote meerderheid van de bedienaren des Woords hier waren Vlamingen die reeds een rol hadden gespeeld in de Calvinistische beweging van de jaren zestig, maar na 1567 als geloofsvluchtelingen elders hun toevlucht hadden moeten zoeken. Toen de geuzen zich in 1572 meester hadden gemaakt van grote delen van Holland en Zeeland, hadden ze in die noordelijke gewesten al praktijkervaring opgedaan. De nieuwe

Calvinistische gemeenten in Noord-Vlaanderen gingen vanaf 1578 dan ook vooral in de buurt van Middelburg en in de streek van Dordrecht op zoek naar kandidaat-predikanten. Het consistorie van Gent was tegelijk motor en maatstaf van alle kerkgemeenten in Vlaanderen. Met zijn groot gezag richtte het zich ook tot plaatsen in het buitenland, met de hoop daar onder Vlaamse geloofsvluchtelingen nog meer geschikte kandidaten te vinden. Men vond inderdaad gegadigden in het emigrantenmilieu van Emden, Frankenthal in de Palts, Wezel, Londen, Norwich en Ipswich.

Op andere plaatsen waren er parochiepriesters die zonder al te veel scrupules naar de nieuwe religie overgingen. Zo iemand was Adriaan de Schuytere van Bassevelde, die aldus gewoon op zijn standplaats kon blijven. Robrecht de Riddere, pastoor van Oostburg, zagen we reeds als Calvinistisch predikant naar Eeklo gaan. Vóór hun aanvaarding werden de nieuwelingen door de classis op hun rechtgelovigheid geëxamineerd en moesten ze bij aankomst op hun standplaats een 'propositie', een soort proefpreek, houden voor de verzamelde kerkgemeente. Op de meeste plaatsen was er ook een Calvinistische schoolmeester.

Maar overal verliep de organisatie vrij moeilijk. Zoals al uit het overzicht van de drie stadjes bleek, was er een groot verloop van predikanten, mede ten gevolge van de karige verdienste, vaak zelfs zonder het uitkeren van elementair leefgeld. Oorzaak waren de aanhoudende vijandelijkheden en niet het minst ook geldgebrek. De Gentse oorlogskas - gespijst door de opbrengst van de verkoop van aangeslagen kerkelijke goederen - waaruit naast de oorlogvoering zelf, ook nog het onderhoudsgeld voor predikanten en schoolmeesters moest worden betaald, was immers bijna voortdurend leeg.

Over het eigenlijke reilen en zeilen van de gelovige gemeenschap in Eeklo, Axel en Hulst tijdens deze op politiek en militair gebied erg moeilijke periode weten we eigenlijk niet zoveel. Het register van de armenrekeningen van Eeklo bevat enkele gegevens over de gebruiken binnen de gemeente. Elke zondag had er een *ghemeyne vergaderinghe* plaats, en vaak een tweede op donderdag. Vlak voor de grote feestdagen was er telkens een plechtigheid voor de geloofsbelijdenis. Op de hoogdag zelf was er een Avondmaalsviering. Er staan uitgaven genoteerd voor het aankopen van psalmboeken voor behoeftige geloofsgenoten. Het armenfonds betaalde zelfs een keer een overtocht naar Engeland.

Veel vragen op de classisvergaderingen hadden betrekking op problemen met de overgang van katholiek naar protestant of omgekeerd. Op de vergadering van 29 juli 1578 in Gent vroeg Eeklo hoe men moest omgaan met personen die in 1566-1567 Gereformeerd waren geweest, nadien tot het pausdom waren teruggekeerd en zich nu weer bij de Calvinistische gemeente wilden aansluiten. Het antwoord was dat een publieke schuldbekentenis volstond. Axel vroeg op 7 mei 1579 of men kinderen ook buiten de predicatie kon dopen. 'Men moet', zo luidde het antwoord, 'dit gebruik geleidelijk afbouwen en er in de preek dikwijls op hameren dat dit eigenlijk niet kan.' Predikant Christoffel van den Bulcke van Axel zat met een prangende vraag betreffende de kwaliteit van de mensenziel. Aan de classis van 1 augustus 1579 in Beostenblij vroeg hij of ze in jonge kinderen even wijs en verstandig is als bij volwassenen. Het antwoord was: 'Neen, nemaer datse toeneemt.'

In Hulst was er een probleem met Dirk Nut, die het ambt van 'ouderling in de gemeente waarnam. Zijn vrouw was niet alleen katholiek, maar ze was ook wegens een lichaamsgebrek niet in staat tot de huwelijksdaad. Aangezien dus zijn huwelijk niet voltrokken was, had Dirk in Antwerpen zijn oog laten vallen op een jong protestants meisje. In die stad was reeds een eerste huwelijksaankondiging openbaar gemaakt. De vraag was nu of men de huwelijksaankondiging ook moest doen in Hulst, met het risico dat er daardoor schandaal zou

ontstaan. De classis besloot voorzichtigheidshalve het geval voor onderzoek voor te leggen aan drie of vier wijze personen van onbesproken levenswandel. Over de uitslag is later niets meer meegedeeld.

Een zeldzame keer, als een conflictsituatie compleet uit de hand liep, vernemen we iets over de verhoudingen tussen katholieken en protestanten. Einde juli en begin augustus 1578 was er in Eeklo felle ruzie tussen de protestanten, die bezit hadden genomen van de kerk, en de katholieken, die ze terug wilden. In Hulst probeerden verschillende ingezetenen na het aanvaarden van de Religionsfrid door de stad Gent begin 1579 (hierop wordt verder nog ingegaan) de uitoefening van de katholieke eredienst te herstellen. Tevergeefs. Welsprekend is het smeekschrift dat de Gereformeerden van Axel en Axel-Ambacht in 1583 naar de schepenen van Gent stuurden. 'Alhoewel gij alle papistische en bijgelovige oefeningen verboden hebt,' zo begonnen ze hun klaagbrief, 'blijvende papisten hier doorgaan met het dopen van kinderen en het inzegenen van huwelijken, zowel overdag als 's nachts. Het is hun verboden school te houden, en toch doen ze het, waarbij ze de jeugd aansporen om onze gemeenteleden uit te dagen.

Katholieke jongelui worden opgehitst om tijdens de predicaties rond de kerk te lopen onder het roepen van scheldwoorden als *keercdieven*, *keercroovers*. En er is nog meer. Pauwels de Pau beroemt zich erop dat hij de eerste zal zijn om de protestanten te helpen doodslaan. Jacob Clauwaert heeft gezegd dat hij zijn beste paarden wil lenen om de Gereformeerde kopstukken naar de galg in Beostenblij te voeren en dat hij graag uit eigen zak de strop zal betalen waarmee ze daar zullen worden opgehangen. Baljuw Jan van de Mare onderneemt niets om de ongeregelde bezettingen te bezetten. Ondanks het strikte verbod tijdens de predicatie te drinken, schenken, roepen of tieren laat hij zomaar begaan. Nu de baljuw toch gevangen zit in Antwerpen, ware het wenselijk hem te vervangen door een ghetrauwe patriot, bijvoorbeeld meester Adriaan Damman.'

Met hun keus grepen de Axelaren alleszins te hoog. Adriaan Damman, heer van Bystervelt, was op dat ogenblik niemand minder dan de rector van de Latijnse school in Gent. Maar ook los daarvan was Gent toch niet meer in staat zich nog veel om de religieuze noden in de buitengebieden te bekommeren. Voortaan moesten immers, tegenover de dreiging van het Spaanse leger van de hertog van Parma, alle beschikbare middelen worden ingezet voor de verdediging van de stad. Vanuit Roeselare wis Parma en zijn Spaanse kapitein Christoffel de Mondragon met hun leger van tienduizend soldaten op 18 oktober 1583 het stadje Eeklo in te nemen. Ze vestigden er hun hoofdkwartier.

Vier dagen later werd Sas van Gent veroverd. Na het verraad van Servaas van Steelandt, hoofdbaljuw van het Land van Waas, vroeg Hulst wanhopig om militaire hulp uit Gent. Die kwam er niet meer. De overgave die het Land van Waas, Beveren, Saeftinghe, Sint-Jansteen, Hulst en Axel op 31 oktober 1583 gingen aanbieden in het Spaanse kamp in Eeklo betekende ook daar het einde van de Calvinistische godsdienstuitoefening.

Al in november 1583 werden in Eeklo en in Hulst de katholieke diensten hervat. Axel viel op 17 juli 1586 weer in handen van het Statenleger. De protestantse gemeente werd onmiddellijk heropgericht, maar het duurde nog tot 1590 vooraleer de stad opnieuw een predikant had. Door de aanhoudende vijandelijkheden in dat gebied aan de frontlijn geraakten Eeklo, Axel en Hulst grotendeels ontvolkt. Een schuchter herstel trad pas omstreeks 1596 in. In Eeklo waren alle sporen van het Calvinisme systematisch - en definitief - uitgebannen. In Axel en Hulst had de wisselende krijgskans tot gevolg dat de religieuze situatie er nog vele decennia onduidelijk bleef.

HOOFDSTUK 14

Ontuchtige monniken op de brandstapel in Brugge en Gent in 1578 **Door Dr. Joh. Decavele**

Aanleiding voor het begin van de openlijke Calvinistische predicatie in Vlaanderen

Op zondag 11 mei 1578 speelde zich in Brugge in het huis van jonkheer Ferdinand Leys een merkwaardige gebeurtenis af. Wat eerst een tamelijk onschuldig voorval leek, kreeg spoedig een dramatische uitkomst. In Vlaanderen en in de hele Nederlanden was de verbijstering groot.

Vooraf dient de context te worden belicht. Op 1 november 1577 hadden Jan van Hembyze en Frans van der Kethulle, heer van Ryhove, zich meester gemaakt van het stadsbestuur in Gent. Na verschillende andere Vlaamse steden te hebben bezet, waren de Gentse soldaten op 20 maart 1578 uiteindelijk ook in Brugge binnengevallen. Het was de bedoeling er een revolutionair comité van Achttienmannen naar Gents model aan de macht te brengen. Onmiddellijk werd de zittende magistraat vervangen door een ander schepencollege, waarvan men verwachtte dat het meer volgzzaamheid zou tonen voor de zaak van Willem van Oranje en de Staten-Generaal. In godsdienstig opzicht waren de Achttienmannen en de nieuwe magistraat van Brugge nochtans veel minder radicaal dan hun Gentse collega's. Naast enkele Calvinisten bleef het stadsbestuur aanvankelijk overwegend uit katholieken bestaan. Het probeerde in de religieuze controverse dan ook een pragmatische koers te varen. Alleszins wenste Brugge zich te houden aan de bepalingen van de Pacificatie van Gent (8 november 1576), die weliswaar de opschorting van de kettervervolging afkondigde, maar in Vlaanderen het katholicisme toch bleef handhaven als de enige toegelaten godsdienst.

Die omzichtige evenwichtspolitiek werd reeds na anderhalve maand danig op de proef gesteld door een initiatief van Ferdinand Leys. Die jonker was een belangrijk lid van de Brugse Calvinistische kerkenraad, een man ook die in de kijker liep als notoir tegenstander van de katholieke geestelijkheid. Zijn haat en die van vele anderen in de stad richtte zich in het bijzonder tegen de bedelorden. Voor de bewuste zondag 11 mei stelde Leys zijn huis beschikbaar voor een protestantse bijeenkomst. Dat was onwettig, in strijd met de Pacificatie van Gent. Bijgevolg ging Nicolas Despars, voorman van het comité der Achttienmannen en kolonel van de stedelijke burgermilities, sa men met twee collega's van het comité ter plaatse poolshoogte nemen. Ten huize Leys troffen ze een veertigtal personen aan die, boek in de hand, psalmen aan het zingen waren. Met zachtheid overreedde Despars de aanwezigen om rustig weer weg te gaan. Daar de heer des huizes afwezig was, informeerde hij bij de meid naar *'een man met een satijnen muts, afgeboord met fluweel'*, waarmee kennelijk een predikant of een voorganger bedoeld was. Er volgde een huiszoeking. Toen Despars een valdeur liet openen, trof hij daarachter tot zijn verbazing niet een Calvinistische voorganger, maar twee grauwbroeders in kloosterpij aan. Ook zij hadden dus blijkbaar de protestantse zangstonde bijgewoond.

Onmiddellijk zond Despars om de gardiaan van de Brugse grauwbroeders, de Spanjaard Francisco d' Astudillo. Die herkende zijn medebroeders formeel en liet ze naar het klooster overbrengen. Ze werden in de kloosterkerker opgesloten. Kort daarop werden ze voor het kapittel gebracht. De gardiaan liet ze op hun naakte lijf tot bloedens toe geselen en het kapittel verwees ze tot levenslange opsluiting op water en brood. Daarmee leek de zaak als een interne kloosteraangelegenheid te zijn beslecht. Tot er rond zes uur 's avonds van stadswege een boodschap werd afgegeven met het verbod de twee broeders nog iets te doen.

In het holst van de nacht, omstreeks twee uur, viel jonkheer Wouter van den Hecke, een protestants lid van de Achttienmannen, samen met zijn broer Joos en nog een aantal gelijkgezinde burgers binnen in het klooster. Hij riep de hele communautiteit samen, met inbegrip van de beide afvalligen. Na een kijkje te hebben genomen in de kerker — die hij vies vond — gebod hij onder straffe bedreigingen de geviseerde broeders voortaan met rust te laten.

Het was duidelijk dat er in de loop van de namiddag en avond in de schoot van het comité der Achttienmannen onenigheid was gerezen over de juiste aanpak. De volgende dag, 12 mei, kwam het comité samen met het schepencollege in spoedvergadering bijeen. Gardiaan Francisco d' Astudillo werd erbij geroepen. Scherp deed die zijn beklag over het onrecht dat hemzelf, zijn klooster en zijn orde de voorbije nacht was aangedaan. Hij verwierp elke inmenging in de berechting van ordebroeders. Tijdens de daaropvolgende deliberatie kreeg Nicolas Despars het hard te verduren. Een aantal schepenen verweten hem de twee franciscanen wederrechtelijk uit het huis van Ferdinand Leys te hebben weggehaald. Volgens de privileges, zo zeiden ze, mag in het huis van een burger van Brugge een gerechtelijke handeling enkel geschieden na voorafgaande toestemming van de schepenen. Dat was niet gebeurd, en bijgevolg moesten de twee naar Leys' woning worden teruggebracht.

In zulke gespannen sfeer stelde de gardiaan zich nu wijselijk wat omzichtiger op. Hij vroeg toelating om de aangelegenheid in zijn klooster ter stemming te leggen bij zijn medebroeders. De magistraat zei niets met zulke stemming te maken te hebben en wilde de collegebeslissing onmiddellijk zien uitvoeren. Jacob de Boot, Wouter van den Hecke en andere leden van de Achttien trokken samen met schout Joris van Themsicke in het voetspoor van de gardiaan mee naar het grauwbroedersklooster.

Zodra ze binnen waren, verklaarde d' Astudillo dat hij er niet aan dacht de twee monniken vrij te geven. 'Onze privileges staan boven die van de stad,' zo zei hij, 'want ze zijn van goddelijke, niet van menselijke oorsprong.' Waarop Van den Hecke op brutale toon: 'Uw privileges zijn slechts verderfelijke instellingen van de monniken en de priesters.' Op het einde zwichtte de gardiaan voor de overmacht: ga ze dan maar zelf halen! In uitvoering van het schepenbevel werden de religieuzen naar het huis van Leys teruggeleid. Vandaar bracht iemand hen in veiligheid buiten de stadsmuren. Daar begonnen de twee opzienbarende onthullingen te doen over dingen binnen de kloostermuren die het daglicht niet verdroegen.

Schepen Reynier Winckelman en de griffier van de kamer der Achttienmannen, Michiel Heyns, gingen de volgende dag, 13 mei, buiten de stadspoorten de verklaringen van de beide religieuzen opnemen. Ze noteerden getuigenissen ten laste van een vijftiental medebroeders. Na uitgebracht rapport deed het schepencollege op 14 mei de volgende officiële vaststelling:

'Verschillende broeders van het convent van Sint-Franciscus zijn besmet met de ondeugd van sodomie⁷, tot grote oneer van de stad en tot schandaal van de gemeenschap.' Op last van de magistraat en onder bescherming van een vendel van vijfentwintig soldaten begaven burgemeester Joos de Cabootere en schout Joris van Themsicke zich naar het grauwbroedersklooster, om de religieuzen in verzekerde bewaring te plaatsen in afwachting

⁷ De gebruikte terminologie was 'sodomie ende buggherye'. Het woord sodomie stamt van de bijbelse stad Sodom, met een verwijzing naar de schanddaden die er werden bedreven. Het Middel-Nederlandse buggherye gaat terug op het Franse woord bouggerie, van bougre of bulgare, waarmee verwezen wordt naar de Bulgaren als aanhangers van het Manicheïsme, een ketterij waar sodomie geacht werd zijn oorsprong te hebben.

van hun verhoor. Tot zolang zouden de soldaten daar gelegerd blijven.

Brugge was te klein voor het sensationele nieuws. De buitenwereld zou niet lang moeten wachten. Op 17 mei werd stadsjurist Nicolas Casembroot naar Brussel gestuurd om de nieuwe landvoogd, aartshertog Matthias van Oostenrijk, alsmede Willem van Oranje en de Raad van State van de gebeurtenissen op de hoogte te brengen. Reeds de dag voordien, 16 mei, had het stadsbestuur van Brugge per bode berichten gestuurd naar de collega's van Gent, en vermoedelijk zal pensionaris Casembroot op 17 mei op weg naar Brussel van zijn doortocht in Gent gebruik hebben gemaakt om de details te vertellen. Onmiddellijk verspreidde zich ook hier het gerucht dat minderbroeders van de kloosters van Gent, Brussel, Antwerpen en Mechelen zich aan gelijksoortige feiten als in Brugge hadden schuldig gemaakt.

Nog een dag later, op pinksterzondag 18 mei, gingen in Gent de poppen pas goed aan het dansen in de kloosters van de bedelorden. Omstreeks 11 uur, tijdens de hoogmis, kwamen vendels soldaten gelijktijdig binnenvallen bij de dominicanen aan Onderbergen, de minderbroeders iets verderop aan de Leie, de karmelieten in de Lange Steenstraat en de augustijnen in de Sint-Margrietstraat. Met verwijzing naar het nieuws uit Brugge trokken ze de kazuifels en gewaden van de priesters die voor het altaar stonden af. De celebranten sloten ze samen met de medebroeders in hun kloosters op. 's Avonds brak er een ware vernielingsgolf los bij de dominicanen en de minderbroeders. De meubels werden door de ramen in de Leie gegooid, kinderen liepen met mis en koorboeken langs de straten, vrouwen sleepten huisraad en beddengoed weg. In de kelders werd de tap uit de wijnvaten getrokken en maakte men van de boter *slidderbanen*, glijbanen. Er werd hevig gestormd in de kloosterkerken. Dronken soldaten speelden op het orgel of liepen spottend, verkleed als weggelopen priesters, processiegewijs rond. Weliswaar werd de volgende dag, 's ochtends om acht uur, bij trommelslag uitgeroepen dat alle gestolen goed in het stadhuis moest worden afgegeven, op straf van onmiddellijke terechtstelling aan de galg. De kloosters bleven evenwel gesloten.

Er is een omstandig relaas bewaard van de terreur bij de dominicanen. Vooral op hen woog er verdenking van samenzwering met de vijand. Ze hadden immers geweigerd de eed van haat af te leggen tegen Don Juan van Oostenrijk, de Spaanse landvoogd die door de Staten-Generaal na diens onverhoedse inname van de citadel van Namen tot landsvijand was verklaard. De heer van Ryhove, een van de sterke mannen van Gent, ontbood de procurator van de dominicanen bij zich. Na hem smadelijk te hebben toegesproken, liet hij hem verder toch ongemoeid. Maar zijn eigen soldaten gaf hij de vrije hand. De kerk werd deerlijk gehavend en het klooster leeggeroofd. Later kwamen er een achttal 'opperhoofden van de kettters' op inspectie. Ze lieten folterinstrumenten aanrukken om de jonge novicen zagezegd hun tegennatuurlijke misdaden te doen bekennen. 'Zo meenden ze de zopas gebeurde wandaden te kunnen vergoelijken', zo commentarieert de kloosterchroniqueur. Tegen de avond gingen ze weer weg.

Maar rond middernacht viel er een nieuwe bende van zo'n zestig man binnen. Aangezien er geruchten gingen dat de katholieken gewapenderhand zouden tussenbeide komen, werden de dominicanen verplicht allemaal samen aan een grote tafel in de refter te gaan zitten. Ze werden ermee bedreigd bij de minste onraad doodgeschoten te worden. Tot driemaal toe werden er die nacht aanstalten gemaakt om zagezegd aan een massa-executie te beginnen. De beproevingen stegen ten top toen iemand die zich als beul uitgaf de prior beval bij het kapblok neer te knielen en het zwaard hief om hem het hoofd af te slaan. 'Maar daarna hebben wij

gehoord dat het allemaal geveinsd, een Kluchtspel was', aldus opnieuw de kloosterkroniek. Zo leefden de religieuzen vijf dagen lang onder de terreur. Ze kregen aan het einde toestemming om het klooster te verlaten, iets wat de meesten van de tweeënvijftig broeders op 24 mei ook daadwerkelijk deden. Die dag deden ook de Gentse karmelieten en augustijnen hetzelfde. De minderbroeders bleven onder huisarrest. Acht onder hen waren als verdachten in de nacht van Pinksteren op pinkstermaandag overgebracht naar het Huis van Schardau in de Onderstraat, de plek waar tevoren ook al de bisschoppen van Brugge en Ieper hadden gevangengezeten.

Het nieuws van de ophefmakende gebeurtenissen in Brugge en Gent verspreidde zich als een lopend vuurtje door de hele Nederlanden. Vanuit Antwerpen deed de Engelse gezant William Davison op 21 mei 1578 er het relaas van aan zijn chef in Londen, Sir Francis Walsingham. Hij berichtte dat er in de eerste Vlaamse stad achttien of negentien broeders en vijf of zes jonge novicen waren gearresteerd op beschuldiging van *the horrible vice of sodomye*. Ze hadden volgens hem bekend dat zulke feiten niet enkel in hun eigen klooster voorkwamen, maar ook onder de religieuzen van Gent, Mechelen, Brussel en in nog twee of drie andere steden. Naar men algemeen verwachtte zouden die van Brugge de straf ontvangen die voor zulke misdaad door de wet was voorzien en het zag ernaar uit dat die van de andere plaatsen waar hetzelfde was onthuld niet beter af zouden zijn. En het bericht gaat verder: 'De Gentenaren, deels uit reactie op dit nieuws uit Brugge, deels in verband met enige moeilijkheid bij het afnemen van de eed die algemeen was opgelegd aan de hele geestelijkheid, en deels uit bijzondere nijd die ze hebben tegen de broeders van de vier bedelorden van hun stad, zijn begonnen hen op te sluiten en wat ruw te behandelen. Naar de mening van sommigen zullen ze hen allen, of althans het grootste deel van hen, uit de stad verdrijven. Sindsdien zijn er veertien of vijftien minderbroeders tengevolge van hun weigering de hogergenoemde eed af te leggen uit de stad vertrokken. De anderen, die zich naar het gebod hebben gevoegd, kregen toelating om in hun staat te blijven.'

Tot zover het stuk, dat thans nog wordt bewaard in het Public Record Office in Londen. In zijn rapport stelt William Davison de brutale aanpak van de Gentenaren meteen in de juiste context. Hij laat doorschemeren dat de affaire gretig werd uitgebuit door de radicalen in de revolutionaire stadsbesturen van Gent en Brugge. Ze hadden nu een bruikbaar argument om eens en voorgoed af te rekenen met de biddende orden.

De allesbehalve vriendschappelijke relaties met de bedelmonniken, die doorgiften voor de kampioenen van de conservatieve orthodoxie, waren in beide steden niet nieuw. In Brugge was sinds de verhitte discussies rond de armenzorg in de jaren der tig de spanning tussen de erasmiaansgezinden in het stadsbestuur en de mendicanten eigenlijk nooit meer ver weg geweest. In het verhaal over het optreden van Lorenzo de Villavicencio (hoofdstuk 8) is reeds uitvoerig bericht over het heroplaaiende conflict tussen de stad en de dominicanen, augustijnen en minderbroeders in de jaren zestig. Aan het heikele probleem van de stedelijke armenzorg werd nu nog de aanpak van de kettervervolging toegevoegd. De minderbroeders deelden daarbovenop in het odium waarmee de controversiële broeder Cornelis van Dordrecht beladen was, een man die tijdens de revolutionaire gebeurtenissen van 1578 vanaf de kansel weer onvervaard tekeering tegen de Brugse stadsmagistraat. Ook een andere minderbroeder, Francois Everaert, en de provinciaal van de augustijnen, Jacob van de Velde, hielden in maart 1578 vanaf de preekstoel *indiscrete ende uproerighe proposten*. De schepenen stuurden hun een strenge waarschuwing, met het verbod zich in hun sermoenen nog langer te bemoeien met staatszaken. Nu die confraters gekapitteld waren, nam de prior van de karmelieten, Karel Courtewyle, het strijdwapen over. Zijn preek tegen de 'onwettige' aartshertog Matthias en

tegen de aan hem verschuldigde eed — waarover hierna uitvoeriger wordt gehandeld — leverde de karmeliet op 13 mei 1578 eveneens een scherpe berisping op.

In Gent waren de spanningen lange tijd minder uitgesproken geweest.

Maar tijdens de Beeldenstorm van 1566 was ook hier gebleken dat dominicanen, minderbroeders, karmelieten en augustijnen ten zeerste gehaat waren bij de Calvinisten. Al spoedig na de machtsovername van 1577 lieten de twee sterke mannen van het nieuwe bewind, Jan van Hembyze en de heer van Ryhove, hun afkeer ten aanzien van de mendicanten blijken. Op 5 februari 1578 legerde Ryhove in de vier kloosters telkens veertig soldaten, onder het voorwendsel dat er 's nachts heimelijk krijgsvolk en geschut zou zijn binnengebracht. Toen het vermoeden onjuist bleek, werden de soldaten teruggetrokken. 'Maar het valt wel te denken', zo luidt de interpretatie van de kroniekschrijver, 'dat de reden van zulk gedrag minder hun vrees voor verraad is, dan wel hun begeerte om onder een verzonnen dekmantel de geestelijken te beroven en verjagen, iets wat ze zich bij de eerste goede gelegenheid hebben voorgenomen te doen.'

In Gent was het gemeend, zo beseften de mendicanten, en daarom hielden ze zich, veel meer dan de Brugse collega's, van meet af aan gedeisd. Een waarnemer vertelt dat ze goed beseften dat het stadsbestuur het vooral op de geestelijken had gemunt, als potentiële verraders, die zonder twijfel in contact stonden met de afgezworen landvoogd Don Juan. Aanhoudend waren er pesterijen. Op 22 februari 1578 eiste de stad de kloosterschat van de augustijnen en de minderbroeders op. Vanaf 11 maart mochten de kloosters 's nachts geen klokkeel meer luiden. Net zoals in Brugge werd op 3 mei een augustijn aangemaand zich in zijn preken maar beter aan het ware evangelie te houden, zonder zich met de zaken van de stad te bemoeien. Vanaf 11 mei waren in elk van de vier kloosters opnieuw dertig soldaten gelegerd. Ze gaven zich daar over aan bandeloosheid. De brutale pinksterstorm van de week daarop kwam dus niet helemaal uit de lucht gevallen.

Dat de gespannen verhoudingen met de geestelijkheid in het algemeen en de bevelorden in het bijzonder naar een climax gingen, is niet zomaar te verklaren door een redeloos antipapisme bij de nieuwe machthebbers. Er was bij hen ook daadwerkelijk paniek wegens de precaire politieke en militaire situatie van het regime van de Staten-Generaal. Enerzijds had die Generaliteit met haar troepen op 31 januari 1578 in Gembloers een verpletterende nederlaag moeten incasseren van het Spaanse leger onder leiding van de hertog van Parma. Daarop zette Leuven zijn poorten open voor de overwinnaars, andere steden in Brabant, Henegouwen en Limburg volgden. Anderzijds was bekend geraakt dat de paus een volle aflaat verleende aan de soldaten van het Spaanse leger in de Nederlanden. Men was ervan overtuigd dat de adel en de geestelijkheid van de Waalse gewesten spoedig helemaal van de Staten-Generaal zouden afvallen en zich zouden aansluiten bij Don Juan. Buiten de Generaliteit om begon Gent in eigen naam een politiek tegenoffensief. Het recept was de hernieuwing van een aloud alliantieverdrag uit 1339 tussen het graafschap Vlaanderen en het hertogdom Brabant, waardoor de stad van Jacob van Artevelde met het oog op de gemeenschappelijke economische belangen van beide gewesten ook een meer eenduidige 'nationale' politiek had willen doordrukken. Gent wachtte nu zelfs niet op een akkoord om zich al in februari en maart 1578 *manu militari* te verzekeren van alle Vlaamse steden, met inbegrip van Brugge, en ze een vanuit Gent gedirigeerd regime op te leggen.

Het nieuwe centrale bestuur, met een Raad van State waarin nu ook vrienden van Willem van Oranje zetelden, eiste op 22 april 1578 van de geestelijkheid een eed van trouw aan de door de Staten aangestelde landvoogd, aartshertog Matthias van Oostenrijk, en van afkeer van de

officiële koninklijke landvoogd, Don Juan van Oostenrijk. Vele geestelijken weigerden de gevraagde eed uit protest tegen het mateloze drijven van de Calvinisten. Dat gaf de antikatholieke partij de wind in de zeilen. De gedrukte exemplaren waarin de eed werd geëist, werden in Gent op 3 mei gewelddadig vernield. De onderliggende reden was dat het betreffende plakkaat tevens bepalingen bevatte tegen de openlijke Calvinistische predicaties, die immers nog steeds onwettelijk waren, in strijd met de Pacificatie van Gent.

In Brugge maakte men een begin met het afnemen van de eed, maar ook daar was er vooral bij de bedelorden veel tegenkating. Volgens een mededeling van Oranje in de Staten-Generaal verscheen er in mei 1578 in Gent een vlugschrift waarin werd geëist dat de ketterplakkaten weer in werking zouden worden gesteld, wak vroeger met galg, beulzwaard en brandstapel. Nog steeds volgens de Prins zouden *die van Audenaerde, Curtrycke ende Brugghe hemlieden inde handen van don Je han willen overgheven hebben*.

In Gent hadden de vier bedelorden het aanhoudend zwaar te verduren. Na de pinkstertroebelen van 18 mei werd er op 25 mei opnieuw hevig gestormd in de kloris terkerken van de augustijnen en de karmelieten, en het meest nog bij de minderbroeders, waar de beelden op een hoop werden gegooid in het kerkschip en in brand gestoken. Einde mei werden de kerken van de karmelieten en de dominicanen witgekalkt en omgevormd voor de Calvinistische eredienst. Met toestemming van het stadsbestuur hielden op zondag 1 juni 1578 in de beide kerken Calvinistische predikanten voor de eerste keer een publieke preek, naar het heette onder grote toeloop.

INTERMEZZO

Houding van het Calvinistische consistorie van Gent tegenover de gebeurtenissen in de kloosters

Het is interessant te peilen naar de reactie van de Gentse Calvinisten en hun predikanten op de pinksterstorm in de kloosters. Daartoe beschikken we over een merkwaardige brief van 29 mei 1578, waarin de Calvinistische kerkenraad van Gent het omstandige relaas doet aan de collega's van het consistorie van de Nederlandse vluchtelingenkerk in Londen. 'Van de religieuzen van de vier orden', zo luidt het bericht, 'is een deel gevangen om de gruwelijke zonden tegen de natuur die zij begaan en zelf bekend hebben, de anderen zijn uit hun klooster gelopen. Wij verhoppen bijgevolg, zonder twijfel volgens de wens van het college der Achttien, binnen zeer korte tijd de kloosterkerken te gebruiken om er openlijk des Heren Heilig Woord in te preken.'

Dit interne bericht laat er geen twijfel over bestaan: er was een rechtstreeks verband tussen de uitdrijving van de bedelorden en de eerste publieke predicaties. Evenmin is er twijfel aan de openlijke steun van de Gentse Achttienmannen aan dat voornemen. Die hadden al op 27 mei 1578 een brief gericht aan de synode die tegen 3 juni was samengeroepen in Dordrecht. 'Wij twijfelen er niet aan', zo schreven ze, 'dat uw christelijke vergadering tot doel zal hebbende gereformeerde gemeenten in ons land te bevorderen. De opportunitie die de Almachtige God ons door Zijn wijsheid nu dagelijks verleent willen we aangrijpen om de kerkgemeente die ons is toevertrouwd te begunstigen. Het comité der Achttienmannen van onze stad heeft het daarom goed bevonden naar middelen te zoeken waardoor wij het Rijk van Christus het best zouden kunnen opbouwen en vergroten. Gewone predikanten volstaan daartoe niet, wij vragen u enige geleerde en godvruchtige predikanten naar hier te sturen. Want gij beseft maar al te goed hoeveel er gelegen is aan onze stad Gent, die wij volgens Gods Woord

willen reformeren.'

Alleszins kwam de voorspelling van het Gentse consistorie van 29 mei uit: op 1 juni hadden de eerste publieke predicaties plaats. Op de openingszitting van de synode van Dordrecht op 3 juni 1578 sloeg het nieuws uit Gent in als een bom. De hoge vergadering beseftte goed dat door dat nieuwe feit zowel op het kerkelijke als op het politieke vlak grote moeilijkheden te verwachten

waren. Oranje en de Staten-Generaal hielden krachtig vast aan de Pacificatie, omdat die het enige middel was om het zo moeilijk bereikte samengaan tussen de opstand in het Noorden en de beweging in het Zuiden te bewaren. Zelfs als men aan de bepalingen van de Pacificatie een zeer ruime interpretatie gaf, dan nog was met het houden van geheime protestantse bijeenkomsten in de nog katholieke gebieden de grens van het toelaatbare reeds bereikt. Met de openbare preken was in Gent die grens nu ver overschreden. Er ontstond hier dus een kerkelijk en politiek probleem van eerste orde.

Zodra het ophefmakende nieuws uit Gent Dordrecht had bereikt, stuurde de synode Jean Taffin, hofprediker van de Prins, naar Antwerpen om Oranjes reactie te vernemen. Tijdens Taffins audiëntie op 5 juni vertoefde ook de Gentse predikant Jacob de Coninck in Antwerpen. Na afloop kreeg hij van Taffin en van de tweede hofprediker, Pierre Loyseleur de Villiers, te horen hoe *grootelick dat het doen dier van Ghent syner Excellentie mishaechede*. De arme De Coninck werd door de hofpredikanten hard gekapitteld en met *hooghe woorden* werd hij aangemaand de Gentenaren te doen inbinden, wilden zij zyner Excellentie niet de hoogste swaericheit ende den vaderlande het merckeicste pericule aenbrengen. Ontdaan reisde Jacob de Coninck naar Gent terug. Onmiddellijk na zijn aankomst riep hij de gemeenteleden samen. Die lieten zich niets opleggen: eendrachtig waren ze van mening dat de publieke kerkdiensten moesten doorgaan, 'aangezien het belang van de stad, alsook het welvaren van alle Calvinistische gemeenten in Vlaanderen die het oog op ons gericht houden, daarvan afhangt.'

's Anderendaags, 7 juni, was er al een brief van Oranje aan de predikanten van Gent, waarin hij hun plannen kort en krachtig een halt toeriep. Onverwijld trokken ze met de brief naar de Achttienmannen, met de vraag wat hun te doen stond. Die antwoordden dat ze er zich niets moesten van aantrekken en dat de publieke predicaties onverminderd moesten worden voortgezet. Na veel twijfels besloot Jacob de Coninck uiteindelijk zich bij dat standpunt neer te leggen. Op 8 juni preekte hij zelf in de dominicanenkerk, *'beide met vrymoedicheyt ende beven, op den Heere alleene siende en op Zyn gemeynte'*, zoals hij zijn relaas besluit. De Gentse Calvinisten, met de steun van het stadsbestuur, wisten nu van geen wijken meer.

Gent liet al spoedig blijken de zaak van de ontuchtige monniken ten gronde te zullen aanpakken. Op 25 mei 1578 was er op het stadhuis een buitengewone gezamenlijke vergadering van de beide schepencolleges met de Achttienmannen en de ambachtsdekens. Men besliste de acht in het Huis van Schardau gevangen minderbroeders en tevens zeven augustijnen over te leveren aan de baljuw. Ze werden de volgende morgen opgesloten in het Gravensteen. Op 26 mei werd de bewaking van de overige, nog steeds in hun klooster vastgehouden minderbroeders, opgeheven waarna zij, zoals tevoren hun confraters van de andere orden, toestemming kregen om weg te gaan.

Het minderbroedersklooster van Hulst was eveneens enige tijd bewaakt geweest door

acht soldaten, maar nadien weer opengesteld voor de uittocht van de broeders. Enkel de Hulsterse gardiaan, Jan Taeye, die door enkele burgers met groot *leedt ende quellinge* werd bestookt, kreeg geen paspoort om de stad te verlaten. Toen hij uit het klooster kwam, werd hij onmiddellijk opnieuw gearresteerd en gevankelijk naar Gent overgebracht. Hij werd er samen met de Gentse betichten in het Gravensteen opgesloten.

Op 3 juni werd de hele groep van zestien gedetineerde religieuzen overgebracht van het Gravensteen naar de voormalige kerkelijke gevangenis van het Geestelijk Hof, onder de hoede van de *gheweldighen prevoost* Willem vander Muelne. Dat was een juridische spitsvondigheid. Aangezien het om geestelijken ging, konden ze in theorie enkel berecht worden door de kerkelijke rechtbank, de officialiteit van het bisdom Gent. Na de dood van de eerste bisschop Cornelius Jansenius was de Gentse zetel evenwel vacant. Aan Clemens Crabeels, vicarisgeneraal van het bisdom en als officiaal ook kerkelijk rechter, was op 24 januari 1578 de geestelijke jurisdictie ontnomen. Ze was overgedragen aan een leek, een stroman van het nieuwe regime. In die bizarre situatie besliste het hof van aartshertog Matthias in Antwerpen het initiatief van de rechtspleging toe te vertrouwen aan het hoge burgerlijke justitiehof, de Raad van Vlaanderen. De raadsheren Joos Huusman en Gillis Wyts werden belast met het instrueren van de processen. Als vorstelijke commissarissen vormden ze samen met de schepenen de strafrechtbank. Die nooit eerder geziene constructie rammelde juridisch aan alle kanten, maar werd gewettigd door de stelling dat uitzonderlijke situaties uitzonderlijke schikkingen vereisen.

De verhoren onder foltering vonden plaats op 3 en 5 juni 1578. Op 7 juni overleed een van de hoofdbetichten, Jan d'Hamere, afkomstig van Kaprijke en sacristieverantwoordelijke van de Gentse minderbroeders. Het gerucht ging dat hij zelfmoord had gepleegd door verhangings of vergiftiging. Meester Bauwyn Avroy, beëdigd stadsdokter, deed samen met de chirurgijns pensionarissen een lijkschouwing. Gevangenisbewaarder Sanders de Groote kreeg een extra vergoeding voor zijn dienst, *moeyte en vulichede ghedoocht inden persoon ende lichaeme van broeder Jan d' Hamere, die aldaer openghesneden es byden ghezwooren medecin*. De lijkschouwers kwamen tot de bevinding dat de dood het gevolg was van een breuk (opgelopen bij de pijniging?). Niettemin velden de schepenen van 'de keure', in aanwezigheid van hun collega's van de tweede schepenbank (van 'gedele') en de Achttienmannen, op 9 juni alsnog een vonnis: het dode lichaam, gehuld in de kloosterpij, diende op een sleewagen naar de galgplaats buiten de Muidepoort te worden gevoerd om het, geketend aan een staak, met bundels stro te verbranden. De bij de dissectie verwijderde ingewanden werden zomaar in de Leie gegooid.

Intussen was er veel heisa ontstaan rond de beschuldigingen tegen gardiaan Jan Taeye. Er was in Hulst een onderzoek naar hem ingesteld op aangeven van zijn voormalige medebroeder Hans van Hove, iemand die al vijfjaar tevoren zijn grauwe sappe had afgegooid. Tegenover kapitein Vendere en het vanuit Gent opgelegde comité van Negenmannen van Hulst had Hans bekend dat de gardiaan drie keer met hem *te doene ghehadt hadde*. Van Hove, op zijn beurt gevankelijk overgebracht naar Gent, bleek gemakkelijk beïnvloedbaar te zijn. Toen het Hembyze ter ore kwam dat die belangrijke getuige van plan was zijn beschuldigingen te herroepen, liet hij de Raad van Vlaanderen een onderzoek instellen. Uit de chaotische opeenvolging van talrijke tegenstrijdige verklaringen én van medegevangenen én van burgers van Hulst — die blijkbaar ongehinderd op bezoek konden komen in de Gentse gevangenis — kwam tussen 2 en 11 juni beetje bij beetje de ware toedracht aan het licht. Hans van Hove zou destijds tijdens zijn verhoor in Hulst onder druk zijn gezet door middel van een zogenaamde bekentenis die de gardiaan in zijn Gentse gevangenis had neergeschreven. *'Hans,*

wat wilt ghy 't loochenen, de Gardiaen heeft ons selve ghescreven dat hy u ghehouden heeft voor zyn meysen', zo zei men hem, waarop hij dan: 'Waeromme en soude ick oick den Gardiaen niet belasten, hy heeft my wel belast.'

Bekennen dus maar, dat het onder meer een keer gebeurd was in het minderbroedersklooster van Gent met een zekere broeder Michiel, nog eens in het vrouwenklooster van Sint-Clara in Brugge en een derde keer in Sint-Omaars. Na talrijke welles-nietes hield Van Hove het tegenover de raadsheren ten slotte bij één keer, al negen jaar geleden. Hij bekende in Sint-Clara in Brugge eens bij de gardiaan te hebben geslapen *'ende dat de sake daer gebuert es'*. Wel had de gardiaan nadien boete en uitzuivering van zijn zonde gedaan. De warrige opeenvolging van het uiten en weer intrekken van beschuldigingen bleek niemand echt te overtuigen. Weliswaar bleef Jan Taeye nog gedurende zeven maanden opgesloten, maar op 12 januari 1579 werd hij zonder meer uit de gevangenis ontslagen.

Tegelijk met de zaak van de gardiaan van Hulst kreeg het onderzoek tegen de Gentse religieuzen zijn beloop. Beducht om praatjes dat het niet met de nodige onpartijdigheid werd aangepakt, meldde zich op 31 mei 1578 een belangrijke stadsdelegatie aan in de vergadering van de Raad van Vlaanderen. Jan van Hembyze zelf voerde als delegatiehoofd het woord. De vraag was de informatie, verhoren en eventuele bekentenissen van de gevangen mendicanten te laten nazien door drie raadsheren, in het bijzijn van vertegenwoordigers van de geestelijkheid. Raadsheren Jan de la Porte en Lieven Snouck en advocaatfiscaal Joos Jaqueloet werden met de aangelegenheid belast. Een meer kritische commissie was in de gegeven omstandigheden nauwelijks denkbaar. De drie heren waren immers destijds betrokken geweest bij Alva's Raad van Beroerten en hadden om die reden enkele weken tevoren zelfs huisarrest gekregen van de Achttien!

Op 9 juni was het onderzoek gedaan. Alle stukken waren nagezien door de drie 'zeer onpartijdige' raadsheren en verder door drie kanunniken van Sint-Baafs, de deken van de christenheid en meer dan vijftintig leden van zowel de beide Gentse schepenbanken als van het comité der Achttienmannen. Op die dag kreeg de Raad van Vlaanderen opnieuw een gewichtige stadsdelegatie op bezoek. Weer werd ze aangevoerd door Jan van Hembyze en ze bestond verder uit vertegenwoordigers van de beide schepenbanken en de Achttienmannen, de deken van de wevers, de overdeken van de 53 kleine ambachten en stadspensionaris Filips de Brune. De delegatie zei te komen luisteren naar het advies van het hof betreffende de aard van de op te leggen straf. De Raad van Vlaanderen stak zijn wrevel over dat ongepaste bezoek niet onder stoelen of banken. De Raad beperkte zich tot de mededeling dat in het algemeen misdadigers een voorbeeldige straf moeten krijgen, zonder meer. Hembyze zei daarop te verwachten dat de schuldigen die én een actieve én een passieve rol hadden gespeeld in de seksuele handelingen de doodstraf zouden krijgen. Degenen die tegen hun zin misbruik hadden ondergaan, zouden moeten worden verbannen na het verschroeien van hun hoofdkruin. Het hof antwoordde koekjes niet eerder een advies te zullen uitbrengen dan na voldoende tijd te hebben gehad om de stukken grondig te bestuderen. Of de Raad van Vlaanderen later ook daadwerkelijk zo'n advies heeft gegeven, is niet bekend.

De maand juni toonde in Gent spanningen te over op het godsdienstige vlak. Niet alleen was er het wachten op het vonnis tegen de gevangen kloosterlingen, ook de almaar toenemende illegale predicaties van de Calvinisten droegen daartoe bij. Op zondag za juni was er een zwaar incident in de Sint-Michielskerk. Aangezien de Gentse mendicanten monddood waren gemaakt, kwam er voor het sermoen van drie uur 's middags een minderbroeder over uit Brugge. Het was de reeds genoemde Francois Everaert, iemand die

befaamd was om zijn geleerde preken tegen de ketterij. Onder de talrijke toehoorders ontstond er groot tumult toen soldaten en kinderen buiten op het kerkhof twee grote straathonden tegen elkaar ophitsten en ze al vechtend en blaffend de kerk binnenjoegen. De predikant vluchtte ijlings naar de sacristie en wist ternauwernood in wereldlijke kleren uit Gent te ontsnappen.

Op zaterdag 28 juni viel de uitspraak in de strafzaak. Het eerste vonnis betrof vijf religieuzen, namelijk Vincent Ysert, zoon van Pieter, Vincent Hofiate, zoon van Goris, en Gelein Boye, zoon van Cornelis, alle drie geboren in Brugge maar geprofest in het Gentse minderbroedersklooster, en verder de augustijnenbroeders Joos van Dijke of van Dickele, zoon van Jan, geboren in Gent, en Clays Danneels, geboren in Leuven, beiden eveneens geprofest in hun Gentse klooster. Volgens de termen van het vonnis waren ze schuldig bevonden aan seksuele omgang met elkaar, 'elkaar tegennatuurlijk bevlekkend en wellustig behandelend in hun respectievelijke kloosters, tot aan de daadwerkelijke en volkomen bevrediging van hun vleselijke en onredelijke drift toe, boven nog verschillende andere afgrijselijke vuiligheden en onnutigheden die zij, de een met de ander, bedreven hebben.' 'Dat alles is zowel door hun eigen bekentenissen als anderszins genoeg gebleken', zo eindigt de motivering.

De vijf religieuzen werden veroordeeld tot terechtstelling op de brandstapel. De uitvoering van het vonnis was nog voor de dag zelf vastgesteld, in de namiddag. Even voordien, op het middaguur, werden aan drie lekenbroeders lichtere straffen voltrokken. De vlinderbroeders Jan Vyncke, zoon van Pieter, afkomstig uit Oosteeklo, en Rogier Vlamijnck, zoon van Charles, afkomstig uit Rijsel, waren schuldig bevonden aan 'wellustige tegennatuurlijke handelingen met elkaar en met andere religieuzen van hun convent.' De misdaad van de lekenbroederaugustijn Lieven Luck, afkomstig uit Kaprijke, was 'gelijksoortige tegennatuurlijke daden met een religieus van zijn convent te hebben bedreven.' Voor alle drie was er de verzachtende omstandigheid dat 'hun vleselijke lust niet tot volkomen bevrediging had geleid.' Als straf werden ze op een straatwagen tot voor het schepenhuis gevoerd, elk met stro voor de ogen gebonden, om er tot bloedens toe te worden gezeseld en waar hun vervolgens de kruin werd verschroeid. Na die publieke vernederingen werden ze uit de stad gejaagd, met een banvonnissen van vijftig jaar uit Vlaanderen.

Enkele uren later was het de beurt aan de ter dood veroordeelden. De plaats van executie was de Vrijdagmarkt. Er was veel volk op die zaterdagmiddag, maar de stad had op en rond de plek scherpe veiligheidsmaatregelen getroffen. De toegangswegen waren met gewapende soldaten en geschut bezet en ook op het plein zelf stond er ter afschrikking een kanon (misschien is hier de Dulle Griete bedoeld, die pas uit Oudenaarde was overgebracht naar Gent, waar ze in de buurt van de Vrijdagmarkt was opgesteld). Jonkheer Adolf de Gruutere, Pieter Cluetryn en Lieven Mannins schepenen van 'de keure', namen als vertegenwoordigers van de rechtbank plaats in de voorkamer van het Tooghuis, het huidige Keizershof. Na hun dodenmaal werden de patiënten in een kar aangevoerd. Voor hun laatste tocht kregen ze geestelijke bijstand van broeder Jan de Pottere, prior van de karmelieten, en Lieven Baers, prelaat van de premonstratenzerabdij van Drongen. Op een stellage werden de vijf aan evenveel palen vastgeketend. Getuigen beschreven ze als allen zeer jong, de oudste nog niet eens twintig jaar.

De jongste was Clays Danneels, neef en petekind van niemand minder dan voorschepen/burgemeester Jan van Hembyze zelf. Volgens de kroniekschrijvers Jan van de Vivere en pater Bernardus de Jonghe had Hembyze de jongen met *pluymstrijckerie ende veel beloften misleid*. Hij had beloofd hem buiten vervolging te laten stellen als hij schuld zou bekennen, iets waar Clays was op ingegaan. Vanaf de brandstapel riep de jongen zijn oom

nog toe: *'Peetgen, Peetgen, eyst ditte, dat ghij mij belooft hebt?'* Bij het oplaaien van de vlammen waren 'de rauwheid en het misbaar die zij maakten bij het ter dood verwijzen en het sterven godgeklaagd.' De Calvinistische predikant die bij hen op het schavot stond om hen in het stervensuur te troosten, riep overluid dat men voor hen zou bidden, 'want zij onnoosel (kinderlijk onschuldig) waeren.' Er ontstond wat rumoer bij sommige omstanders. Ze vroegen waarom die nog zo jonge mensen dan wel moesten worden gedood. Na afloop werden de verbrande lichamen naar de galgplaats buiten de Muidepoort gevoerd en er begraven. Het schavot bleef nog tot 30 juni op de Vrijdagmarkt staan, wat velen deed denken dat er nog meer religieuzen zouden worden gedood.

Drie franciscanen en twee augustijnen waren nu terechtgesteld, één franciscaan was postuum gevonnist, twee lekenbroedersfranciscanen en een lekenbroederaugustijn waren smadelijk weggejaagd. Een aantal andere verdachten zou nog lange tijd opgesloten blijven. Noch van gardiaan Jan Taeye van Hulst, noch van zijn drie Gentse ordegenoten, Jan Briel, Adriaan van Damme en Jacob Ingelbrecht, wist men enige duidelijke bekentenis af te dwingen. Pas op 12 januari 1579, enkele dagen nadat Willem van Oranje de stad Gent ertoe had kunnen overhalen om in toepassing van zijn *Religionsfrid* meer gematigdheid te betonen in godsdienstige aangelegenheden, kwamen de vier vrij. Twee anderen van amper 19 jaar oud, namelijk de augustijnennovicen Anthonis Soetaert en Hendrik Zeghers, tegen wie men blijkbaar toch enige schuld had kunnen aantonen, werden de volgende dag voor drie jaar uit de stad verbannen.

In Gent waren de vonnissen al uitgesproken en voltrokken toen Brugge nog een begin moest maken met de berechting. Aanvankelijk waren de repressiemaatregelen tegen de mendicanten daar in grote mate gelijktijdig met die in Gent uitgevoerd. Ook de Brugse grauwbreders kregen op dezelfde 14 mei 1578 huisarrest onder toezicht, maar net zoals in Gent werd de militaire bewaking op 24 mei opgeheven. Op die datum werden zes religieuzen tegen wie de zwaarste beschuldigingen wogen, opgesloten in het Steen, en wel in afzonderlijke *blockhuysen*, een soort isoleerkamers, 'omme de zelve te bet te moghen houden verscheden'. Vijf anderen werden in de kloosterkerker aan de hoede van de gardiaan overgelaten. De overige broeders moesten in hun klooster blijven met gesloten deuren en zonder klokkengelui, op straf van anders als medeplichtigen van *de vuylen faicte* waarmee het klooster besmet was uit de stad te worden verjaagd.

Net zoals in Gent waren ook hier de raadsheren Joos Huusman en Gillis Wyts door het hof van aartshertog Matthias aangesteld tot commissarissen van de landsheer. Bijgestaan door de assessoren Jan du Breucq en Jan Caluwaert vormden ze samen met de Brugse schepenen de strafrechtbank. Op uitdrukkelijke vraag van Willem van Oranje richtten zij evenwel een uitnodiging aan vertegenwoordigers van de geestelijke rechtbanken om het verloop van het proces te komen volgen. De bisschop, Remi Drieux, sloeg men over omdat hij sinds de staatsgreep van Hembyze en Ryhove nog steeds gevangenzat in Gent. In zijn afwezigheid aanvaardde de officiaal van de bisschoppelijke rechtbank de oproep. Twee kanunniken van SintDonaas, namelijk aartsdiaken Jacob van den Eecke en penitentiarius Matthias Lambrecht, vertegenwoordigden tegelijk het kapittel en de gardiaan van de grauwbreders. Ook de generaal van de minderbroeders was gevraagd. Pater Francois de Goisseau, lector van het klooster van Aat, fungeerde als zijn plaatsvervanger. De provinciaal van de minderbroeders, eveneens aangezocht als waarnemer, liet niets van zich horen.

De eerste verhoren die Huusman en Wyts tussen 18 en 21 juni 1578 in Brugge afnamen, leverden onder meer zware beschuldigingen op tegen broeder Francois Voughenaere. Hij

kreeg de novice Jacob Tant evenwel zo ver zich te zullen inspannen om de medenovicen ervan te overtuigen 'hun geweten te ontlasten'. Mogen ze hier al oren naar hebben gehad, enkele van de jonge religieuzen raakten helemaal van de wijs toen hun werd gezegd dat wie anaal geslachtsverkeer had toegestaan, al was het passief, zelf eveneens ter dood zou worden gebracht. Met zo'n noodlottig perspectief trokken Jan Fabri, Adolf Clauwaert, Jacob Speelman en Jan de Smit de ergste beschuldigingen tegen pater Voughenaere dan maar weer in. Fabri en Speelman schreven in die zin ook briefjes aan hun gardiaan Francisco d 'Astudillo en aan hun gezaghebbende kloosterpredikant Francois Everaert. Ook broeder Cornelis van Dordrecht bemoeide zich met de zaak.

Toen die onverwachte wending de rechtbank ter ore kwam, werd beslist de ondervraging van de betichten onder tortuur te doen verlopen. Er kwam hevig verzet van de kerkelijke waarnemers. Ze gingen hun beklag doen bij aartshertog Matthias Op hun beurt vroegen raadsheren Huusman en Wyts aan het schepencollege advies in te winnen in Brussel. Ze wilden zich ervoor hoeden de hun toegemeten opdracht te buiten te gaan. Later kwam er bericht uit Brussel dat men, gezien de aard van de fel ten, niet al te nauw moest letten op het canoniek recht. Op 5 juli eisten Francois de Goisseau en gardiaan Francisco d 'Astudillo in naam van de generaal van de minderbroeders de uitlevering van de gevangen broeders, om ze door de eigen orderechtbank te doen berechten. Ze zeiden zich ervoor te engageren dat bij een eventuele bestraffing de eer Gods zou worden gehandhaafd en dat zou worden voldaan aan behoorlijke justitie, tot volledige voldoening van de schepenen. Op 9 juli verwierp de rechtbank hun eis.

Nog dezelfde dag begon de procedure op de pijnbank. Van de verhoren onder foltering die in de zaak Francois Voughenaere tussen 9 en 16 juli 1578 werden afgenomen is het integrale procesverbaal bewaard. Merkwaardigerwijs bevindt het stuk zich niet in het boek van de criminele verhoren in het Brugse stadsarchief, maar wel in een 'verspreid' register in het rijksarchief van Brugge. De ondervragingen in de folterkamer van het Steen werden bijgewoond door de raadsheren Huusman en Wyts, en verder door de beide burgemeesters van Brugge, het bijna voltallige schepencollege, pensionaris Nicolas Casembroot en schout Joris van Themsicke.

Onder indruk van de onwezenlijke sfeer in de pijnkelder gingen sommige gevangenen spontaan tot bekentenissen over. Anderen spraken slechts nadat ze waren vastgemaakt *ande crammen* en onder lijfslagen met roeden. Zorgvuldig werd telkens genoteerd of ze vervolgens, na de tortuur, al dan niet bij de afgedwongen bekentenis bleven. Tijdens de verhoren werden de meest delicate vragen niet geschuwd. Zo kwam dan het onfrisse, soms zielige verhaal naar boven van wantoestanden in het grauwbroedersklooster.

Blijkbaar waren er soms uitingen van noodseksualiteit geweest, dan weer brutaal misbruik van jonge novicen door oudere paters vanuit hun machtspositie. Een enkele keer was er sprake van een langdurige homoseksuele relatie. Volgens Francois Voughenaere was het tussen hem en Gillis Logghe al zo'n twintig jaar geleden, in hun noviciaatstijd, tijdens het kaartspel begonnen met een uit de hand gelopen 'kastijding' van de verliezer op diens ontblote achterwerk. Al van in die tijd hadden ze geregeld betrekkingen met elkaar, nog tot anderhalf jaar geleden. Maarten Revelaere zei dat hijzelf en zijn medenovicen soms de aandrang voelden om hun onkuisheid te biechten. Ze ontvingen geen troost in de biechtstoel en kregen gemakkelijk absolutie, met als penitentie doorgaans enkel het lezen van een Miserere of iets anders onbenulligs. Bij Allaert Francaert en Francois Maertens was het, toen ze nog novicen waren, tijdens de zangstonden tot een wederzijds betasten onder de pij gekomen. Maertens had een jaar of acht geleden onkuis handelingen moeten ondergaan van Adriaan Screywatere, de toenmalige meester van de jonghers. Screywatere was tegelijk ook hun biechtvader. In de

biechtstoel zei hij aan de aspirantnovicen de macht te hebben om in naam van de provinciaal zulke zonden te vergeven, en waarschuwde hen vooral niet te gaan klikken. De gardiaan zou immers veeleer geloof hechten aan zijn eigen versie dan aan die van de verklikkers. Francois Maertens was reeds als leerling van de kloosterschool verkracht geweest door novice Jan Fabri en door een pater. Een andere pater, Filips Ossaert, had hem herhaaldelijk misbruikt in de schoolkamer of elders. Die Ossaert was op een bepaald ogenblik voorgedragen als meester van de kloosterschool, maar uiteindelijk was hij voor die functie gewraakt vanwege zijn slechte reputatie. Maertens zou zich naar zijn zeggen later nooit aan sodomie hebben overgegeven, was hij soms in de stad mogen gaan bij een vrouw, *'maer en mochten noyt uytghaen'*.

Voorals Francois Voughenaere zou zich meermaals aan schoolknappen hebben vergrepen, meestal in staat van dronkenschap. Hij was eens enkel op formele beschuldiging van onkuise aanrakingen door de gardiaan en door broeder Cornelis van Dordrecht gestraft, hoewel de bestraffers maar al te goed wisten dat er in werkelijkheid meer aan de hand was. Broeder Denijs Hocke zou zich schuldig hebben gemaakt aan allerlei perversiteiten. Van hem werd gezegd dat hij *'achter de jonghers liep gelijc d' honden doen'*. Alhoewel de novice Baseye uitdrukkelijk toegaf nog recent sodomitische betrekkingen aan Hocke te hebben toegestaan en zich zelfs nog de precieze datum herinnerde, namelijk daags na de komst van de Gentenaren in Brugge (21 maart 1578), bleef die laatste onder de zwaarste foltering met roeden toch hardnekkig ontkennen. Hij zei liever te willen sterven dan gedwongen te worden toe te geven dat hij ooit *'niet zyne mannelicheijt om ijemants lichaem gecommen heeft'*. Denijs Hocke was de enige van de betichten die tot het einde toe alles bleef loochenen.

Kanunnik Adriaan Smout ging in de stad geweldig tekeer tegen de in het vooruitzicht gestelde doodstraffen. Het kapittel van Sint-Donaas moest hem tot de orde roepen. Vicaris Francois de Gousseau van zijn kant weigerde de minderbroeders Adriaan Screywatere en Gillis Logghe uit handen te geven. Op 12 en 14 juli moesten de schepenen geweld doen gebruiken om ze in hechtenis te nemen. De raadsheren Huusman en Wyts en de Brugse schepenen deelden op 25 juli officieel aan de vicaris mee dat zes van zijn ordebroeders schuldig waren bevonden aan 'de vuile zonde tegen de natuur.' Om daaraan een einde te maken vroegen ze hem hun een hand af te trekken, zodat ze konden worden berecht 'volgens hun verdiensten'.

in Brugge zijn er bij het vaststellen van de straf andere normen gehanteerd dan in Gent. Enkel de priesters van wie volgens de strafrechtbank uitdrukkelijk vaststond dat ze met misbruik van hun machtspositie anaal geslachtsverkeer hadden gehad met inbegrip van een zaaduitstorting, werden tot de brandstapel verwezen. Die drie elementen waren duidelijk gespecificeerd: misbruik van machtspositie, anaal geslachte verkeer, *cum emissione seminis*. Daar waar in Gent de priesters aan de ergste straf ontsnapten en het de novicen waren die hun daden met de vuurdood moesten bekopen, werden in Brugge de jonge mendicanten gespaard. Zo is er niets bekend van enige straf voor Adolf Clauwaert, Jan de Smit, Baseye, Mareschal, Querci en Verleye, jonge religieuzen die nochtans hadden toegegeven bij sodomitische handelingen be trokken te zijn geweest.

Onmiddellijk na het vellen van het vonnis op 26 juli 1578 gebeurde de terechtstelling van de minderbroederspriesters Francois Voughenaere, Francois Maertens en Maarten Revelaere. Op de Burg werden ze na wurging op de brandstapel gecremeerd. Hun verbrande lichamen werden nadien, uit consideratie voor hun priesterlijke staat, in gewijde aarde begraven. De novicen Jan Fabri, Jacob Speelman en Jacob Prumbout werden dezelfde dag met roeden gegeseld en uit de stad verjaagd. Op 1 augustus werden eveneens verbannen: de priesters Adriaan Screywatere, Denijs Hocke, Filips Ossaert, Gillis Logghe, Allaert Francaert. Denis Busco en Gillis Marcelis, de novice Jacob Tant en de lekenbroeder Antoon Fevers.

De arrestaties en vervolgens de terechtstellingen van 28 juni in Gent en van 26 juli in Brugge hadden zware gevolgen voor de betrokken kloostergemeenschappen. In Gent hadden de augustijnen, de karmelieten en de dominicanen al op 24 mei hun kloosters verlaten om in andere kloosters of bij vrienden in te trekken. Op 26 mei kregen de minderbroeders de toestemming om hetzelfde te doen. Einde mei werden de in beslag genomen kerken van de karmelieten en de dominicanen witgekalkt en omgevormd voor de Calvinistische eredienst. De minderbroederskerk kreeg de functie van magazijn voor het geschut. In het klooster richtten men later een 'schone kamer' in voor de vergaderingen van de krijgsraad. De inboedel van de vier kloosters en kloosterkerken kwam in de loop van de maanden juni en juli onder de veilinghamer. De bibliotheken evenwel werden naar het stadhuis overgebracht om er bewaard te worden. We zagen reeds dat er vanaf juni 1578 in het karmelietenklooster een Calvinistisch gymnasium was en dat daar op 6 oktober ook de theologische opleiding van start ging. Het gymnasium vond vanaf december 1578 onderdak in het augustijnenklooster. Het werd in juli 1580 samen met het theologische atheneum overgebracht naar het dominicanenklooster. De dominicanen en de karmelietenkerk waren van 1578 tot 1584 Calvinistische preekkerken. De augustijnenkerk werd grotendeels afgebroken.

In de zomer van 1578 verlieten de meeste Gentse mendicanten de stad. Al vanaf 1 januari 1579 mochten ze terugkeren omdat het stadsbestuur zich neerlegde bij de bepalingen van de Religionsfrid. Maar nadat hier in maart 1579 alles in zijn oude staat was hervallen en er nieuwe beeldenstormen woedden in kloosters en kerken, werden op 8 april 1579 de vier biddende orden kort en goed uit Gent verdreven. Eens te meer verwees het stadsbestuur daarbij naar de leelicke stucken, delicten ende mesusen die sommigen van hun leden tevoren hadden gepleegd.

In Brugge ging het er minder brutaal toe, maar het resultaat was uiteindelijk hetzelfde. Op 6 en 7 augustus 1578, kort na de terechtstellingen aldaar, kwamen de Brugse schepenen in besloten vergadering nog eens uitvoerig terug op de gebeurtenissen. 'De overblijvende broeders moeten afgeweten hebben van de *abominable vicie ende zonde jeghens nature,*' zo stelde het verslag, 'maar ze hebben het bedekt gehouden. Ze toonden immers geen teken van spijt of afkeer, zoals men redelijkerwijs had kunnen verwachten.'

De schepenen beslisten bijgevolg de grauwbroeders uit hun klooster te zetten, en wel binnen de tien dagen. Ze moesten zich verspreiden. Enkel wie in Brugge geboren was of er het poorterschap bezat, mocht, gekleed in het habijt van wereldlijk priester, in de stad blijven wonen bij vrienden, niet in andere kloosters. Aldus moest 'de herinnering worden uitgewist aan de schande die zovele jaren had voortgeduurd en waarmee de stad oneer was aangedaan en de Almachtige God vergramd.'

Op 13 augustus werd de beslissing door de gezamenlijke vergadering van de beide schepencolleges en de Achttienmannen bekrachtigd en meteen meegedeeld aan de kloosteroversten, gardiaan Francisco d'Astudillo en broeder Francois Everaert. Als bijzondere toegeving kregen broeder Cornelis van Dordrecht en pater Nicolays Defense, hoewel ze geen burger van Brugge waren, op 18 augustus toestemming om eveneens in de stad te blijven, maar wel in het habijt van seculier priester

Intussen had de gardiaan met de steun van de Florentijnse natie een beroep gedaan op aartshertog Matthias om de uitdrijving ongedaan te maken. De stad meende voldoende redenen te hebben om daar niet op in te gaan. Ze had immers in het grauwbroedersklooster het reeds genoemde geschrift gevonden van broeder Jacob Speelman, waarin hij de bekentenissen ten laste van Jacob Voughenaere introk en tevens de houding van enkele schepenen en

pensionarissen hevig hekelde. Verder had men gehoord van de kritiek die de minderbroeder Gerard Vervuust in Sluis had geuit, en ook broeder Cornelis van Dordrecht had een briefken *revocatoire* geschreven. Dat alles zou volgens de magistraat hoe langer hoe meer tot blaam van het bestuur strekken en tot oproer van de ingezetenen.

De weer ten top gedreven polemiek werd doorkruist door het vermoeden dat broeder Jacob Speelman was vergiftigd. Terwijl hij zich klaarmaakte om uit de stad te vertrekken, was hij nog binnen geweest in zijn klooster. Onder aanhoudend braken en een onlesbare dorst was hij twee dagen later gestorven. Stadschirurgijn Francois Raepaert en stadsjurist Boudewijn Wyts raadden het schepencollege af een exhumatie te laten doen. Een lijkschouwing zou volgens hen weinig uithalen, aangezien de betrokkene op dat moment al twaalf dagen begraven was. Al die feiten deden de magistraat op 22 augustus 1578 terugkomen op zijn vorsge beslissing. Zonder onderscheid dienden nu alle grauwbroeders, Brugs burger of niet, vóór zonsondergang de stad te verlaten. De volgende dag werden gardiaan d'Astudillo en pater Everaert, die nog vastgehouden waren voor nadere verantwoording, en broeder Gerard Vervuust, die was gearresteerd in Sluis, eveneens uitgedreven. Vanaf 3 september 1578 mochten de Calvinisten over het minderbroedersklooster beschikken voor het uitoefenen van hun erediens. Het werd evenwel op 26 juli 1580 verkocht en nadien grotendeels afgebroken. Op de plek kwamen een blekerij en een houtmarkt. Net zoals de katholieke repressie in 1525 het ketterse augustijnenklooster van Antwerpen tot de laatste steen had laten slopen, wilde Brugge nu ook elke herinnering aan het grauwbroedersklooster uitwissen.

Het gerechtelijke optreden in de lente en de zomer van 1578 tegen een aantal mendicanten in Brugge en Gent onder beschuldiging van sodomie is in de geschiedschrijving niet onbekend, maar er toch steeds erg omzichtig behandeld. Naast de betrokkenheid van geestelijken was er natuurlijk het feit dat sodomie op zich als een zeer ernstig misdrijf, een *crimen nefandum* werd beschouwd. In zijn handboek strafrecht van 1554 noemde de Brugse criminalist Joos de Damhoudere *sodomie het alderzwaerste crime van oncuysheyt*. Hij maakte een onderscheid tussen het misdrijf met dieren en dat tussen twee mensen. In het laatste geval moesten beide daders met de vuurdood worden bestraft.

Als thema in de historiografie is sodomie ook lange tijd onbespreekbaar geacht. Hier vindt men allicht de reden waarom de gebeurtenissen in Gent en Brugge nog zeer onvolkomen zijn bestudeerd. Het is bovendien de vraag of er in de loop van de eeuwen niet een aantal archiefbronnen — al dan niet met opzet — zijn verdwenen. Zo zijn in de meest omstandige en betrouwbare Gentse kroniek van die tijd, die tegenwoordig bewaard wordt in de Gentse universiteitsbibliotheek, de bladzijden tussen de folio's 338 en 342 verdwenen. Ze handelen over de periode 14 mei tot 13 juli 1578. In het Gentse Bouc van den Crime ontbreken de protocollen van de verhoren. Het Brugse pendant, het Bouc van den Steene, vertoont een lacune voor de betreffende periode, die evenwel ten dele wordt opgevuld door het procesverbaal van enkele verhoren in de folterkelder van het Steen, tot voor kort bewaard in de Interrogatoriën van het fonds Découvertes in het Rijksarchief in Brugge.

Het is tegelijk opvallend dat er later nauwelijks gebruik is gemaakt van de feiten voor apologetische doeleinden in de antikatholieke geschiedschrijving, niet in de 16de en de 17de eeuw en evenmin later. Een protestantse tijdgenoot, Emmanuel van Meteren, schrijft over *de Sodomijtsche vuylicheyt die in Brugge en Gent werd ontdekt*, maar knoopt er verder geen beschouwingen aan vast. In zijn boek over de kerkhervorming in Brugge (1856) vermeldt dominee Henricus Quirinus Janssen dat er tegen de minderbroeders 'hevige beschuldigingen

waren opgerezen (beticht van afschuwelijke zonden), hoezeer misschien partijdigheid daaronder gemengd was, uit ouden haat tegen broeder Cornelis'. H.A. Enno van Gelder schreef in 1943, in zijn verhaal over het weigeren van de eed van trouw aan aartshertog Matthias en de Staten-Generaal en over de afkeer van Don Juan: 'Een aantal Minderbroeders werd om dezelfde reden gebannen en dit lot trof in Gent niet alleen deze (die bovendien van de allerschandelijkste ontucht werden beticht, waarom enkelen zelfs levend verbrand werden, een waar schandaalproces dat ook te Brugge plaats vond!), maar ook de Carmelieten, Augustijnen en Cordeliers.'

De katholieke historici namen, soms zeer bewogen, de verdediging op van de terechtgestelde mendicanten. Volgens Patricius Beaucourt de Noortvelde (hij schreef omstreeks 1790) had hun bestraffing niets te maken met ware delicten die ze zouden hebben bedreven, maar alles met de haat van de geuzen tegen de bedelorden in het algemeen en de minderbroeders in het bijzonder. In de egde eeuw zag de Nederlandse katholieke plattelandsartshistoricus W.J.F. Nuyens het proces als een onderdeel van een vooraf beraamd plan van de Calvinisten tegen de bedelorden, uitgewerkt door slimme en stoutmoedige lieden. Hij heeft het over een 'gerechtelijke moord', die 'zoo gansch en al met het Calvinistisch woelen in Gent strookt', en *'een vuigen laster, die den dood van zes ongelukkigen ten gevolge had.'* De Gentse minderbroederrecollect Adolphus van Puymbrouck stelde dat in de zaak tegen de mendicanten de geuzen even erg waren als de Spaanse inquisitie. De augustijn Dominicus Duynstee noemde de Gentse terechtgestelden 'martelaren van de Calvinistische beeldenstormerij' en verheerlijkte ze nog in 1903 in een toneelstuk. Omzichtiger was de Brugse kanunnik A.C. de Schrevel, toen hij na een diepgaand onderzoek van het Brugse bronnenmateriaal in 1895 tot de conclusie kwam: 'Alle omstandigheden pleiten in het voordeel van de onschuld van de veroordeelden.' Nog genuanceerder was de jezuïetenpater Edouard de Moreau in 1952: 'Niemand zal de schuld van de franciscanen van Brugge als bewezen beschouwen. Wat het proces van Gent betreft zal men zich eerst verbazen over de gelijktijdigheid met dit van Brugge, over de onduidelijkheid en de contradicties van de getuigenissen, over de haast waarmee het onderzoek van de zaak werd gevoerd.'

Een bepaalde katholieke historiografie heeft dus geprobeerd de onschuld van de mendicanten aan te tonen, of althans hun schuld te verdoezelen. De verklikking kwam immers van afvallige medebroeders en de bekentenissen waren door pluymstrijckerie ende veel beloften of onder zware foltering afgedwongen. Een schuldig bevonden en verbannen Brugse minderbroeder zou later zijn bekentenissen hebben ingetrokken, maar door vergiftiging gestorven zijn. En nog in Brugge heeft Francois Everaert, die als predikant van het minderbroedersklooster getuige was van de levenswandel van de drie terechtgestelde medebroeders, bij de heroprichting van de kloostercommunauté in 1584 een distichon gewijd aan hun nagedachtenis. Het luidt dan dat hij dat zeker niet zou hebben gedaan mocht hij zelf van hun schuld overtuigd zijn geweest. Volgens een martyrologium van de augustijnen heeft in Gent de karmeliet Jan de Pottre verklaard dat de broeders Danneels en Van Dycke zowel in als buiten hun laatste biecht hun onschuld staande hielden.

Is het gerechtelijk optreden tegen de mendicanten dan een schijnproces geweest, geleid door partijdige onderzoeksrechters?

Men dient ongetwijfeld voor ogen te houden dat zowel in Brugge als in Gent verscheidene schepenenrechters uitgesproken protestanten waren. De Gentse pensionarissen Jacob Tayaert en Lucas Mayaert, die in de zaak van de mendicanten van stadswege in de Raad van Vlaanderen verschenen, waren ex-geloofsballingen en allang overtuigde Calvinisten. Ook de

Brugse pensionaris Nicolas Casembroot, die veel werk verzette voor de aangelegenheid, stond allerm minst in het katholieke kamp: in 1568-1569 was hij lid en 'ouderling' van de Italiaanse vluchtelingenkerk in Londen geweest en in 1572 had hij als gezant van Oranje een flinke subsidie weten te verwerven bij het Engelse hof ter ondersteuning van het geuzenregime in Holland en Zeeland. Over de overtuiging van de beide commissarissen van de landsheer dient men genuanceerder te oordelen. De eerste, Gillis Wyts, uit erasmiaansen huize, was de man die in de jaren zestig, als toenmalig stadspensionaris van Brugge, vanwege zijn verhandeling over de armenzorg in een hevig conflict was geraakt met precies de Brugse bedelmonniken. Zijn afhankelijkheid tegenover het Gentse regime bewees hij door in 1579 als raadsheer de kant van de dissidente Raad van Vlaanderen te kiezen. Daarentegen was de tweede commissaris, Joos Huusman eveneens een voormalig pensionaris van Brugge — een onverdachte katholiek. Dat blijkt onder meer uit het feit dat hij na de herovering door de hertog van Parma werd voorgedragen voor het presidentschap van de heropgerichte katholieke en Spaansgetrouwe Raad van Vlaanderen. Wel was hij in de dagen na de terechtstellingen in Brugge het voorwerp geweest van een ophefmakend incident. Pastoor Pieter Braems van de (nu verdwenen) Sint-Basiliuskerk, gelegen naast de gevangenis van het Steen, onderbrak op 30 juli 1578 zijn mis toen hij onder de kerkgangers Huusman bemerkte. Hij vroeg hem terstond zijn kerk te verlaten, aangezien hij hem wegens medeplichtigheid aan de terechtstelling van priesters als geëxcommuniceerd beschouwde.

De raadsheren De la Porte, Snouck en Jaqueloet, die als taak hadden voor de Raad van Vlaanderen de stukken van de Gentse processen op hun juridische juistheid na te kijken, waren alleszins overtuigde katholieken en extreem koningsgezinden. En uiteraard waren er de vertegenwoordigers van de katholieke geestelijkheid zelf. In Brugge mochten ze de rechtshandelingen als waarnemers bijwonen, in Gent het procesdossier inkijken en desnoods commentariëren. Er is geen enkel spoor dat een van al die katholieke betrokkenen enig protest heeft laten horen tegen de ten laste gelegde feiten als zodanig. Er zijn dus geen klaar aanwijsbare redenen om de strafzaak als een doorgestoken kaart te beschouwen, noch om het schuldvraagstuk open te laten. Zowel de vorstelijke raadsheren als Jan van Hembyze zelf hebben zich trouwens zeer solide ingedekt tegen elke mogelijke schijn van vooringenomenheid.

Dat alles neemt niet weg dat het ogenblik waarop de feiten aan het licht werden gebracht chronologisch wonderwel paste in de strategie van de antikatholieke machthebbers. Ze hebben het geval gretig aangepakt om er een waar spektakelstuk van te maken. Het viel in een periode waarin niet alleen in Gent en in Brugge, maar ook in verschillende andere Nederlandse steden de mendicanten het voorwerp waren van verdachtmaking en haat. De reden was hun vermeende afhankelijkheid aan Don Juan en zijn katholieke partij, de vijand dus tegen wie de 'patriotten' met alle middelen de oorlog krachtig wensten voort te zetten. Dat was hier zo en dat was elders in het land niet anders. Op pinksterzondag 1578, de dag waarop in Gent de hel losbarstte, werden in Antwerpen de jezuïeten onder dwang ingescheept op een beurtschip naar Mechelen, en op 22 mei vond daar de uitdrijving van de minderbroeders plaats.

Ook in mei 1578 ontstond er in Amsterdam felle beroering tegen de mendicanten die niet onmiddellijk gevolg hadden gegeven aan het bevel van de Staten-Generaal om een eed van trouw aan Matthias en van afkeer van Don Juan af te leggen. Op 26 mei werden de Amsterdamse minderbroeders naar de Dam gebracht, onder spottend gejoel van de menigte, die met vuil gooide en allerlei handtastelijkheden bedreef. Samen met de regenten en enkele andere geestelijken werden de minderbroeders uit de stad verdreven.

In Haarlem werd op 29 mei 1578 lelijk huisgehouden in de kloosters van de minderbroeders en dominicanen. In Utrecht waren de minderbroeders vanaf 15 juni in onderhandeling met de stad over het al dan niet afleggen van de eed. Op 27 juni werden ze kortweg buitengezet, volgens een kroniek in het British Museum mede op beschuldiging van sodomie.

Tenslotte dient te worden herhaald dat het optreden tegen de biddende orden in Gent volkomen samenvalt met een felle gedrevenheid om plaats te maken voor de Calvinistische predicatie. Niet ten onrechte was later Jean le Clerc (1657-1736), een in de Republiek verblijvende protestantse historicus van Geneefse origine, van oordeel dat Hembyze en Ryhove het delict gretig hebben aangegrepen om de bevolking tegen de geestelijkheid op te hitsen en vervolgens met grote voortvarendheid de gereformeerde religie in te voeren in Gent. In het meer bezadigde Brugge was de samenhang aanvankelijk nog niet zo uitgesproken. Op 27 juni 1578, de dag vóór de terechtstellingen in Gent, had de Zwinstad het zelfs nodig gevonden een speciale afvaardiging naar Gent te sturen om de woede om het verbod van Calvinistische predicaties in Brugge aldaar te temperen. *'Elke magistratuur moet rekening houden met de eighen inclinatie van zynder gemeente'*, zo zette het Brugse stadsbestuur tegenover de collega's van Gent de puntjes op de i. Maar kort daarop was in de praktijk de situatie in Brugge niet anders meer dan in Gent.

De pinksterdagen van 1578 hebben een uiterst zwarte periode ingeluid voor de mendicanten van Gent, Brugge en Hulst. Ze werden mateloos getreiterd en uiteindelijk weggejaagd door de revolutionaire stadsbesturen. Bovendien werden ze gestigmatiseerd door het openbaar maken van wantoestanden in hun kloosters. In totaal werden 36 minderbroeders en augustijnen gearresteerd op verdenking van ontucht. Acht van hen zijn uiteindelijk op beschuldiging van sodomitische praktijken op de brandstapel terechtgesteld, één werd postuum op de brandstapel gecremeerd. Elf anderen werden verbannen en nog eens zes onder geseling gewoon weggejaagd uit het land. Vier betichten werden na een langdurige gevangenschap uiteindelijk vrijgelaten zonder verdere straf. Niet het minst het overlijden onder zeer verdachte omstandigheden van Jan d' Hamere in Gent en van Jacob Speelman in Brugge geeft de gebeurtenissen een bijna hallucinant karakter.

Alleszins behoort het schokkende optreden tegen de mendicanten van Brugge en Gent tot de meest opzienbarende feiten in de Vlaamse kloostergeschiedenis van de 16de eeuw.

HOOFDSTUK 15

Frans van der Kethulle, heer van Ryhove

De 'condottiere' van het Calvinistische en republikeinse Gent

Een van de parels van het Gentse bouwkundige patrimonium is het in 1985 fraai gerestaureerde Hof van Ryhove in de Onderstraat. De meest roemruchte bewoner ervan is zonder twijfel Franchois (Frans) van der Kethulle geweest. Zijn optreden in het Calvinistische en republikeinse Gent van de jaren na 1576 tekent hem als een late exponent van de middeleeuwse condottieregeest. Zo onberaden maar stoutmoedig als hij was, verschaft zijn kleurrijke persoonlijkheid alleszins stof genoeg om er een episch historieverhaal rond op te bouwen, even bewogen allicht als dat van Enguerrand de Coucy, van wie Barbara Tuchman haar vermetele leidsman maakte in haar De waanzinnige veertiende eeuw. Hij en zijn kompaan van het eerste uur - maar latere rivaal - Jan van Hembyze hebben nog één keer de aloude Gentse droom van een 'stadsstaat' werkelijkheid willen doen worden. En wel op een zo schokkende wijze, met een zo radicaal omvergooien van de bestaande staatsvorm en de godsdienstige en maatschappelijke grondvesten van de stedelijke én de Vlaamse samenleving, dat het rebelse Gent van die tijd thans, na meer dan vierhonderd jaar, nog onnoemelijk sterk tot de verbeelding blijft spreken.

Hoofdpersonage van dit verhaal is dus Frans van der Kethulle, telg uit een geslacht dat sinds de Bourgondische hertogen een zeer vooraanstaande positie bekleedde in Gent. Hij was de tweede zoon van zeven kinderen die Filips van der Kethulle (1485-1545) in zijn derde huwelijk had met Françoise de Duernaghele (t 1574). Zijn oudere broer was Willem, heer van Asse, over wie in dit verhaal eveneens wordt verteld. Door zijn tijdgenoten werd Frans kortweg Ryhove genoemd, en het is ook onder die benaming dat de patriciërswooning in de Onderstraat, sinds hij er de bewoner van was geweest, de geschiedenis is ingegaan.

Zijn naam kreeg Frans van het gebied 'Ryhove', een heerlijkheid in Ninove en Okegem die hem als elfjarige knaap bij testamentaire beschikking van 27 maart 1542 ten deel viel vanwege zijn tante Marie van der Kethulle. Zelf had die dame geen directe erfgenamen, aangezien ze haar man en haar kinderen had overleefd. Uit dezelfde testamentaire akte blijkt dat Frans in 1542 samen met zijn ouders, zijn vier broers en twee zussen toen reeds in de *huusynghen ende erfven... staende inde Donderstraete binnen de prochie van Sente Jacops* woonde. Geboren was hij evenwel naar eigen zeggen op het kasteel Eversteyn in Wondelgem. Veel wijst er trouwens op dat die waterburcht, gelegen buiten de Muidepoort en op korte afstand van de Sasse Vaart, het eigenlijke familieslot was. Vader Filips overleed immers op Eversteyn. Hij en later ook zijn echtgenote werden niet in Gent, maar in de (thans verdwenen) Sint-Catharinakerk in Wondelgem begraven. Het steen in de Onderstraat werd gebruikt als residentie in de stad.

Dáár, in de Onderstraat, zal Frans al op jeugdige leeftijd geconfronteerd zijn geweest met het woelige en meedogenloze politieke bedrijf in Gent. Hij was een jaar of acht oud toen de beruchte opstand tegen keizer Karel v in augustus 1539 zijn hoogtepunt kende. De wraakzuchtige Gentenaren onthoofdden de stokoude ex-overdeken Lieven Pyn op het nabijgelegen Sint-Veerleplein, en hetzelfde lot spiegelde ze voor aan Ryhoves vader Filips, die evenwel tijdig was kunnen onderduiken. Zelf herinnerde Frans zich nog in 1585 scherp die gebeurtenissen, daar waar hij stelt: 'Redeloos en tegen elk recht hebbende Gentenaren vóór

het jaar 1540 een aanslag gepleegd op mijn vader.' Filips van der Kethulle kreeg van de keizer na de onderdrukking van de rebelle zijn eer terug, maar speelde nadien geen politieke rol meer. Zijn oudste zoon Willem, heer van Asse, nam tegen het einde van de regering van Karel v de familietraditie weer op. Vanaf 1555 zetelde hij geregeld in de Gentse schepenbank van 'de keure', en in 1570, 1572 en nog eens in 1573 deed hij dat zelfs als voorschepen/burgemeester. Dat wijst erop dat hij in die tijd bekendstond als een loyale aanhanger van het vorstelijk gezag.

Van de volwassen geworden jongere broer Frans is er intussen niet veel bekend. Blijkens de autobiografie die hij later op schrift stelde, startte hij met een militaire carrière, onder meer in Duitsland en ook onder de bekende Filips van Montmorency, graaf van Home. Hij geeft grif toe sinds zijn jeugd een tamelijk avontuurlijke jonker' te zijn geweest, maar toch een vrij man die geen enkele staat of dienst had te bekleden en onder geen servituut stond.' Na zijn huwelijk op 29 september 1560 met Suzanna van den Houte uit Ieper vestigde hij zich in die laatste stad. Het echtpaar kreeg er vier kinderen: Filips (1561), Jacqueline/Cathérine (1563), Lowys (1565) en Johanne (1568). Enkele jaren na de dood van zijn vrouw op 17 oktober 1569, ging Frans weer in Gent wonen. Nadat ook zijn moeder op 17 juli 1574 was overleden, kwam hij in gedeelde erfenis met zijn zuster Johanne - toen reeds kinderloze weduwe - in het bezit van het Hof van Ryhove.

Voor het eerst verschijnt Ryhove op het openbare toneel in 1576, in de dagen dat de sinds lang niet meer betaalde Spaanse troepen na het beleg van Zierikzee muitend naar de rijke gewesten Vlaanderen en Brabant kwamen afgezakt. Op 25 juli 1576 waren ze Aalst binnengevallen en hadden er een 'Spaanse furie' aangericht. Groot was het gevaar dat het Spaanse bezettingsgarnizoen in de citadel van Gent gemene zaak zou maken met de muiters en die stad eveneens in hun handen zou spelen. Er zaten ook brandschattende soldaten in Dendermonde en Ninove, namelijk een regiment Duitse huurlingen onder kolonel Pollweiler. De Vier Leden (namelijk Gent, Brugge, Ieper en het Brugse Vrije) en de Staten van Vlaanderen, sinds 14 september 1576 voortdurend in vergadering bijeen in Gent, slaagden er niet in met de muiters in onderhandeling te komen. In die kritieke situatie riep men Ryhove te hulp. Hij twijfelde eerst wat, maar aanvaardde uiteindelijk de missie. En hij had succes. Hij wist in Dendermonde de aftocht van het Duitse krijgsvolk af te kopen voor 260.000 gulden. Als dank kreeg hij later van de Vier Leden van Vlaanderen het ambt van hoogbaljuw van Dendermonde aangeboden, ter vervanging van Louis van Blois, heer van Treslong.

In de loop van de maand oktober wierpen Ryhove en zijn voormalige stadsgenoot Antheunis van Gistel, hoogbaljuw van Ieper, zich op als opposenten van de gouverneur van Vlaanderen, Jan van Croy, heer van le Roeulx. Ze verdachten hem ervan slechts militaire schijnacties te ondernemen in het bedreigde gebied tussen Gent, Mechelen en Aalst en heimelijk met de muitende Spaanse soldaten samen te heulen. Ryhove en zijn broer Willem, heer van Asse, klaagden tevens over de stuntelige manier waarop Jan van Croy het Spanjaardenkasteel, van waaruit de in het nauw gedreven garnizoen soldaten sinds 18 september 1576 aanhoudend de stad Gent beschoten, zonder succes belegerde.

Prins Willem van Oranje werd te hulp geroepen. Maar toen diens eerste vendels met stukken geschut vanuit Vlissingen over Sas van Gent en langs de Sasse Vaart op 26 september 1576 aankwamen bij de stadspoorten, werden die op last van gouverneur Jan van Croy en de Vier Leden van Vlaanderen gesloten gehouden. Willem van der Kethulle was vanuit zijn nabijgelegen kasteel Eversteijn in Wondelgem getuige van het geharrewar. Hij wist de poortwachters te overreden zodat Olivier van den Tynpel zijn intocht kon doen in Gent met zijn soldaten van Oranje. De vendels hielden een grimmige parade op de Vrijdagmarkt. De

daaropvolgende weken leverden ze goede hulp bij de belegering van het Spanjaardenkasteel. Het Spaanse garnizoen, aangevoerd door de kranige Guillemette de Chastelet, echtgenote van de afwezige bevelhebber Christoffel de Mondragon, moest uiteindelijk zwichten en capituleerde op 11 november 1576.

Drie dagen tevoren was in het stadhuis de bekende Pacificatie van Gent gesloten. Men mocht verwachten dat er een einde zou komen aan de burgeroorlog in de Nederlanden en dat alle gewesten de handen in elkaar zouden slaan om de gehate Spaanse troepen uit het land te verdrijven. Tevens kwam er een voorlopige oplossing voor het zo netelige godsdienstvraagstuk. Op het eerste gezicht leek er, zo kort na de gruwelijke uitpattingen van de Spaanse furie in Antwerpen (6 november), een nooit eerder geziene eendrachtigheid te zijn bereikt. Alle tegenstanders van het Spaans bewind in de Nederlanden sloten de gelederen rond de Staten-Generaal der Nederlanden.

Al vlug werd het evenwel duidelijk dat het enthousiasme niet in alle kringen even groot was. Met name bij de hoge geestelijkheid en de adel was er op z'n zachtst gezegd nogal wat terughoudendheid. Niet ten onrechte heeft Oranje veel later, in zijn Apologie, de onbetrouwbaarheid van de Vlaamse adel aangeklaagd: 'Het is niet aan Frans van Halewijn, hoogbaljuw van Oudenaarde, Jan van Croy, gouverneur van Vlaanderen, Ferdinand de la Barre, hoogbaljuw van Gent, of hun medestanders gelegen dat de Spanjaarden, wier handen nog bebloed waren van de Furie van Antwerpen, niet hetzelfde hebben gedaan te Gent.' En letterlijk gaat de Apologie verder: *'Hier uut kan men sien, hoe dat dese eerlicke luyden, tewyle dat men het trompet noch blies om de Pacificatie te publiceren, hebben de selve alreede beghonnen te breken.'* Alleszins is het juist dat de adellijke groep waartoe al de genoemde personen behoorden reeds vanaf september 1576 tot de kring van de jaloeerse tegenstanders van Willem van Oranje in Vlaanderen moet worden gerekend.

In de daaropvolgende maanden zouden die hoge edelen zich in hun oppositie tegen de Prins nog nauwer aaneensluiten rond Oranjes grote rivaal in de Nederlanden, namelijk Filips van Croy, hertog van Aarschot. Tegenover hen stonden vooral in Brussel en in Gent een groep overtuigde 'patriotten'. In Gent hadden Willem en Frans van der Kethulle zeker sinds september 1576 hun keuze voor de Prins definitief gemaakt. Sinds hetzelfde ogenblik was Oranje reeds onophoudelijk in briefcontact met de toekomstige Gentse volksleider Jan van Hembyze. Zo was de samenhang in de Staten-Generaal dan toch maar schijn. Mede door toedoen van Ryhove zou de latente maar bittere dualiteit in het Statenbewind spoedig op een spectaculaire manier tot uitbarsting komen.

Ryhove was nauwelijks voor de tweede keer getrouwd, nu met de edeldame Isabelle de Prud'homme d'Ailly (augustus 1577), toen hij zich met verve ging mengen in de machtsstrijd tussen de hoogste Nederlandse edelen. Filips van Croy, hertog van Aarschot, wilde als leider van het Zuid-Nederlandse adelsverzet zijn eigen positie verstevigen door zich op 20 september 1577 tot gouverneur van Vlaanderen te laten benoemen. Zo kwam hij in de plaats van zijn neef Jan van Croy, heer van le Roeulx, die in de zomer van 1577 de partij van de zich in Namen verschansende Spaanse landvoogd Don Juan had gekozen. Met ergernis moest de hertog van Aarschot toezien hoe Brussel op 22 oktober de Prins van Oranje tot ruwaard van Brabant verhiel. Nu Brabant dus stevig in de handen van Oranje zat, was het voor de adelspartij zaak van de andere grote provincie, Vlaanderen, een anti-orangistisch bolwerk te maken. Op 23 oktober, de dag na de aanstelling van Oranje tot ruwaard, kwam Aarschot samen met zijn aanhang naar Gent voor een vergadering van de Staten van Vlaanderen. In een behoudsgezinde reflex sloten adel en geestelijkheid de gelederen rond de hertog. Ze spraken zich uit tegen een definitieve breuk met de Spaanse landvoogd, beraadden zich over

maatregelen om de verderfelijk geachte infiltratie van de ketterij tegen te gaan en kantten zich vooral tegen de benoeming van Willem van Oranje in Brabant.

De hertog van Aarschot had evenwel de slagvaardigheid van de patriottische partij in Gent onderschat. Die ijverde vurig voor het herstel van de stedelijke privileges, de aloude stedelijke voorrechten die na de Gentse opstand van 1539-1540 door keizer Karel v waren afgeschaft. Op aandringen van Hembyze, Ryhove en Gillis Borluut had Gent op 21-22 oktober 1577 in Brussel een principiële toezegging hieromtrent verkregen van de Staten-Generaal, nog wel dankzij de persoonlijke tussenkomst van Willem van Oranje. Van 24 tot 26 oktober hielden Hembyze en Karel de Gruutere, heer van Croovelde, niet op van de nog steeds in Gent verblijvende hertog van Aarschot de onmiddellijke uitvoering te eisen van het Brusselse besluit, *waer over den Hertog en zynen Raedt met spytge woorden hun begonst een quaet getoet te toonen*.

Dat was voor Ryhove het sein om Oranje te hulp te roepen. Heimelijk trok hij naar Antwerpen. Hij werd er op 27 oktober door de Prins een eerste keer in audiëntie ontvangen en trachtte hem te winnen voor een vermetel plan om de hertog van Aarschot, diens adellijke aanhang en de bisschoppen, die op dat ogenblik in Gent verbleven, *by den kop te vatten ende te verdryven*. De Zwijger zei niet ja en niet neen. De volgende dag was er een nieuw gesprek tussen de beide mannen. Weer hield Oranje zich gedeisd, maar nauwelijks was Ryhove vertrokken of de Prins gaf pardessoubs la main aan zijn raadsman Marnix van Sint-Aldegonde de opdracht hem in de herberg te gaan opzoeken, met de boodschap dat hij zijn plan maar moest uitvoeren 's'il avoit le coeur', indien hij er het hart toe had. Aldegonde riep de afreizende Ryhove nog achterna: Vive qui vince!' Oranje van zijn kant stuurde zijn privésecretaris Francois de Sacquespée, heer van Beaudemont, en enkele andere vertrouwelingen heimelijk als waarnemers naar Gent om er na te gaan met welk succes Ryhove zijn slag zou slaan.

Ongeveer op het ogenblik dat Ryhove de terugreis aanvatte, op 28 oktober rond vier uur 's middags, had er in Gent bij de hoofdingang van het Hof van Sint-Baafs (waar thans het Provinciehuis staat) een hevige woordenwisseling plaats tussen Jan van Hembyze en de hertog van Aarschot over de teruggave van de stedelijke privileges. Aarschot verloor opeens zijn zelfbeheersing en riep scheldend dat de privilege-roepers echte oproerkraaiers waren, dat ze de galg verdienden, ook al hadden ze de steun van Willem van Oranje zelf. Er ontstond een begin van gewapend oproer, maar de stadsmagistraat wist alsnog de gemoederen te bedaren.

De nacht was al gevallen over de weer rustig geworden stad toen Ryhove via 'zijn' Dendermonde thuiskwam. Hij riep enkele getrouwen bijeen en wist ze ervan te overtuigen 'zich te wapenen voor de vrijheid van het vaderland, om aldus het juk van dienstbaarheid af te gooien, de Spaanse inquisitie met al de nieuwe bisschoppen uit te roeien, en elk voor zijn leven en hoofd te vechten'. Boodschappers werden de stad rondgestuurd om de burgerij onder de wapens te roepen. Zonder al te veel succes. Hembyze was wel akkoord, maar liet zich niet weglokken uit zijn huis in de Voldersstraat. Ryhove, wel wetende 'dat eene corte goede resolutie en haestige rasheydt in eene groote verslagentheyd veel vermag', wilde nu van geen wijken meer weten.

Nadat hij het Prinsenhof en het Spanjaardenkasteel (waar zich geschut bevond) had laten bezetten, trok hij met een handvol trawanten rond vier uur in de ochtend naar de residentie van de nietsvermoedende Aarschot. De hertog moest zich samen met zijn zoon gevangen geven. Onmiddellijk werden in hun respectieve verblijfplaatsen ook de andere hoge heren en de bisschoppen van Brugge en Ieper van hun bed gehaald. Ze werden gevankelijk samengedreven in het huis van Ryhove in de Onderstraat en in het nabijgelegen huis van

Schardau. Toen het daglicht werd was de hele klus geklaard.

Door de putsch had Ryhove zo ongeveer de hele top van het burgerlijke en kerkelijke gezag van het gewest in zijn macht, terzelfder tijd de groep van de belangrijkste tegenstanders van Oranje in Vlaanderen. De coup van de Gentenaren kwam de Prins dus niet ongelegen. Hij heeft weliswaar niet nagelaten 's anderendaags, op 29 oktober, luid zijn onschuld bekend te maken in de vergadering van de Staten-Generaal. Maar nog een dag later stuurde hij troepen uit Walcheren naar Gent om er de gewapende macht van Ryhove te versterken. Dat echter zijn hoge adellijke standgenoot Aarschot, al was hij zijn aartsrivaal, door een burgerlijk-democratische groep stadsvolk blijvend gevangen werd gehouden, was hem een gruwel. Hij wendde al zijn invloed aan om de hertog weer vrij te krijgen. Zeer tegen de zin van Ryhove werd althans die topman al op 1 november weer vrijgelaten, maar wel werd hij niet langer als gouverneur van Vlaanderen erkend. Wat evenwel de andere gevangenen betreft - ze werden na de winter vanuit het Hof van Ryhove en het Huis van Schardau overgebracht naar het Prinsenhof-hadden Oranjes interventies veel meer weg van louter verbalisme dan van gezagvolle bevelen. De meeste arrestanten hebben dan ook zeer langdurig opgesloten gezeten, sommigen zelfs tot aan de val van Gent in 1584. Ze waren onophoudelijk het voorwerp van cynische pesterijen, chantage en afpersing door Ryhove en diens zuster Johanne. Verscheidenen van hen, onder wie de heer van Moeskroen, hoogbaljuw van Gent, stierven in Gentse gevangenschap.

Onmiddellijk na de putsch van 28-29 oktober bracht Ryhove een eigen gewapende macht van duizend man op de been, terwijl voor alle volwassen mannelijke inwoners van de stad, zonder onderscheid van stand en met inbegrip van de geestelijkheid, de verplichte burgerwacht werd ingesteld. Ryhove, die vanaf dat ogenblik in de praktijk ook de functie van hoogbaljuw waarnam in plaats van de gevangen heer van Moeskroen, voerde het opperbevel over de gewapende burgers en nam ook eigen troepen in dienst. Om de revolutie te onderschragen werd op 1 november 1577 een revolutionair comité der Achttienmannen opgericht dat het opperste gezag in Gent naar zich toe trok. Op 4 november kwam er een vendel soldaten van Oranje uit Arnemuiden aan in de stad om het nieuwe regime ook militair te steunen. Zelfs de cadeautjes als dank voor het geleverde werk ontbraken niet. De Prins schonk een leeuw voor de bij de Gentenaren erg populaire leeuwenhof in het Prinsenhof.

Frans van der Kethulle en Jan van Hembyze waren nu de onbetwiste leiders van het rebelse Gent, de ene naar eigen zeggen als consul militiae (consul voor militaire aangelegenheden), de andere als consul domi (consul voor het burgerlijke bestuur), met dus een ondubbelzinnige verwijzing naar de Romeinse Republiek. Ze waren met elkaar verwant, aangezien Jans broer Roeland van Hembyze - in de hele revolutionaire periode onafgebroken de gematigde Gentse stadssecretaris - was getrouwd met Ryhoves zuster Adriaene. Beide voormannen wisten Willem van Oranje ertoe te bewegen de Gentse revolutie persoonlijk te komen bezegelen. De Prins arriveerde op 29 november 1577 in de stad en beleefde er een triomfantelijke intocht. De schitterende feestceremonie was georganiseerd onder leiding van de bekende kunstenaar en rederijker Lucas d'Heere. Zelf oefende Oranje toezicht uit op de vernieuwing van de magistraat op 14 januari 1578. Hij achtte die aangelegenheid zo belangrijk dat hij aartshertog Matthias van Oostenrijk, die zijn eigen Blijde Inkomst in Brussel als (tegen-) landvoogd op diezelfde datum had gepland, liet weten dat hij zijn plechtigheid maar een dag of vier moest uitstellen.

In de beide Gentse schepencolleges werden uitsluitend 'patriotten' gekozen, terwijl Hembyze als voorschepen van 'de keure officieel in zijn politieke leiderschap werd bevestigd. Het was dus duidelijk met de zegen van Willem van Oranje zelf dat de politieke aardverschuiving in

de stad uit de onwettelijkheid was gehaald. Ten zeerste ook steunde Oranje de herleving van een aloud politiek-economisch verbond tussen Vlaanderen en Brabant, gesloten in 1339 ten tijde van Jacob van Artevelde, al wist hij zeer goed dat de Gentenaren er misbruik van maakten om hun gezag met militair geweld op te leggen aan alle andere Vlaamse steden. Voorwendsel voor dat autoritair optreden was de verslechterde militaire situatie van de (opstandige) gebieden onder de Staten-Generaal tegenover het (wettelijk) gezag van de Spaanse landvoogd Don Juan. Op 31 januari 1578 leed het Statenleger immers bij Gembloers een smadelijke nederlaag tegen de Spaanse troepen van Alexander Farnese, hertog van Parma. Vanaf dat ogenblik stonden twee kampen duidelijk tegenover elkaar: de aanhangers van de Staten-Generaal, kortweg de 'Generaliteit' genoemd, en degenen die trouw bleven aan Don Juan, de 'Johannisten'.

De nieuwe Gentse machthebbers, met Ryhove als stuwende kracht, zagen in de nu levensgrote dreiging van de oprukkende vijand een voldoende reden om hun militaire verdediging voortaan in eigen handen te nemen. Na 'Gembloers beschikte Gent, naast de troepen die het zelf reeds had aangeworven, tevens over enkele compagnieën ruiters die op naam van de Vier Leden van Vlaanderen waren gelicht ten behoeve van de Generaliteit. Ryhove voerde het bevel over het voetvolk, de heer van markt! Asse had het commando over de ruitery. De twee broers bezaten aldus een militair instrument om in de stad zelf alle verzet te breken, dat ze bovendien aanwendden om alle andere Vlaamse steden in handen van partijgenoten én onder Gentse voogdij te brengen. Met het argument dat de zittende magistraten moesten worden vervangen om verraad en aanslagen tegen te gaan van degenen die nog onder de vervallen verklaarde landvoogd Don Juan de eed hadden gedaan, achtte Gent zich gerechtigd overal in te grijpen. Ondubbelzinnig werd dat standpunt bijvoorbeeld diets gemaakt biecht aan een afvaardiging van Oudenaarde die, toen ze tegen de Gentse intenties kwam protesteren, te horen kreeg 'dat alle de steden in Vlaenderen groot en cleene souden opengaen ende vulcommen dat die van Ghendt hemlieden ghebieden souden angaende de welvaert vanden lande van Vlaenderen, ende Ghendt handen voor huere hueverhooft'.

Vanaf einde januari 1578 brachten Ryhove en zijn Gentse kapiteins met militair geweld in heel Vlaanderen systematisch bijna alle steden in het Gentse kamp binnen Dendermonde (28 januari), Deinze (5 februari), Oudenaarde (16 februari), Kortrijk (10 maart), Hulst (11 maart), Sluis (20 maart), Brugge (20 maart), Menen (17 april), Eeklo (4 mei), Ronse (juni), Axiël (24 juni), Rijsel (18 juli, maar mislukt), Ieper (20 juli) en van hieruit Veurne, Poperinge, Belle, Diksmuide, Kassel, Sint-Winoksbergen, Stegers, Duinkerken; verder ook nog Aalst (6 oktober), Ninove (1 november), Geraardsbergen (2 november) en het Land van Waas (18 november). De verovering door Gent werd telkens onmiddellijk gevolgd door het 'verzetten' van de wet. Notoire tegenstanders uit de oude besturen werden gevankelijk naar Gent gevoerd, terwijl overal de magistraat gewijzigd werd in pro-Gentse, veelal ook in pro-Calvinistische zin en met een ruimere vertegenwoordiging van de stedelijke ambachtsgilden. De ommuurde steden kregen bovendien naar Gents model een comité van Achttienmannen of een soortgelijk opperste college van bestuur en van militaire aangelegenheden.

De kandidatenlijsten voor zowel de schepencolleges, de baljuwsambten als de comités der Achttienmannen werden vooraf door Gent geïseerd. De verovering voor de Gentse partij ging in de meeste steden gepaard met gewelddaden in katholieke kerkgebouwen en betekende, daar waar dat nog niet het geval was, het begin van de openbare Calvinistische predicatie.

Van sommige van die stedenonderwerpingen maakte Ryhove spektakelstukken zonder

weerga. Hij gaf er niet alleen blijk van knap strategisch inzicht en geslepenheid, maar vaak ook van zin voor schokkend vertoon en meedogenloze wreedheid. Zo liet hij, als prelude op zijn tocht naar Kortrijk op 4 oktober 1578, twee gevangenen van de putsch van oktober 1577 uit het Sausselet (de stadsgevangenis op de Korenmarkt) halen: de 72-jarige Jacob Hessele, vice-president van de Raad van Vlaanderen, en Jan de Visch, baljuw van Ingelmunster. Beide heren waren in de repressietijd onder Alva berucht geweest, Hessele als lid van de Raad van Beroerten - waar hij onder meer de doodvonnissen van Egmont en Horne had voorbereid - De Visch als adjunct van de soeverein-baljuw van Vlaanderen. Ryhove liet bij zijn vertrek uit Gent met de ongelukkigen in Sint-Denijs-Westrem een macaber schouwspel opvoeren, dat eindigde met hun opknoping, zonder vorm van proces noch mogelijkheid van laatste biecht, aan twee eiken op het gehucht Maalte*. * Later, in 1585, zou bij de opgraving in Maalte het lijk van Hessele verbazend goed geconserveerd blijken te zijn. Men zag dat toen als een bijzonder teken, waarop enkele katholieken de canonisatie aanvroegen.

Met het afgesneden witte sikbaardje van Hessele als pluim op zijn hoed gestoken arriveerde Ryhove in Kortrijk.

Het brutale exploit op weg naar Kortrijk was ongetwijfeld mee ingegeven door Ryhoves wraakzuchtige woede om de inname, op 1 oktober 1578, van het naburige stadje Menen door de troepen van de Waalse katholieke edelen onder Emmanuel de Lalaing, heer van Montigny, de zogenoemde Malcontenten. Trouwens, in het algemeen hield het fanatisme waarmee in Gent tegen de katholieken werd opgetreden van meet af aan gelijke tred met de groei van de vijandelijke dreiging. Alle roomsen werden door Ryhove en Hembyze immers als potentiële verraders beschouwd die, zodra ze daar de kans toe hadden, het land aan de Johannisten of aan de met hen gelieerde Waalse Malcontenten zouden overleveren. Dat had Ryhove al laten blijken toen hij op 5 februari 1578, enkele dagen na de nederlaag van de Staatse legers bij Gembloers, zijn soldaten legerde in de Gentse kloosters van de bedelorden, op beschuldiging dat daar 's nachts heimelijk geschut en krijgsvolk zouden zijn binnengebracht. Vanaf dat ogenblik hield hij niet meer op de mendicanten te sarren. Hij was actief betrokken bij de felle beeldenstorm rond Pinksteren 1578 in hun vier kloosters. Om duidelijk te maken waar hij uiteindelijk op uit was, had hij op 3 mei voor het eerst een Calvinistische predikant bij zijn huis in de Onderstraat een publiek sermoen laten doen. Al heeft hij wellicht niet zelf deelgenomen aan de anti-katholieke terreur van de zomer 1578 (waarover in het vorige hoofdstuk is gehandeld), toch heeft hij de invoering van het Calvinisme in Gent en in de Vlaamse steden die hij wist te veroveren ten zeerste gesteund. Als tegen het einde van de maand augustus 1578 de protestanten in alle door Gent bezette gebieden publiekelijk in de parochiekerken preekten en op de meeste plaatsen de uitoefening van de katholieke eredienst was gestaakt, dan was dat voor een aanzienlijk deel het resultaat van het drijven van de heer van Ryhove. Nog in augustus liet hij Frederik Perrenot, de jongste broer van kardinaal Granvelle, in zijn woning in de Onderstraat opsluiten op beschuldiging dat hij in Brussel de Calvinistische preken niet wilde toelaten. De adellijke vrouwe van Stegers werd in september eveneens gevankelijk naar het Hof van Ryhove gebracht, omdat ze de protestantse predikanten uit haar heerlijkheid had verjaagd.

De reeds vermelde verovering van Menen door de Malcontenten op 1 oktober 1578, die Ryhove de fanatieke daad in Maalte had doen stellen, ging zeer zwaar wegen op de verhoudingen in Gent. Jan van Hembyze voerde het radicalisme van de Calvinistische republiek ten top. Overal speurde hij verraad en tegen de katholieken liet hij steeds scherper optreden. Hij keerde zich nu ook tegen Oranje, die immers met de Religionsfrid een beperkt herstel wilde brengen van het katholicisme, in een poging om de almaar noodlottiger

wordende tegenstellingen in de Generaliteit te temperen. Die godsdienstvrede hield in dat op elke plaats waar tenminste honderd gezinnen erom vroegen, de vrije uitoefening van de andere religie (katholieken in protestantse steden, protestanten op katholieke plaatsen) zou worden toegestaan. De Duitse term die ook in de Nederlanden gemeenzaam werd gebruikt, was een verwijzing naar de bekende Godsdienstvrede van Augsburg van 1555 in Duitsland.

Hembyzes onverzoenlijke houding werd van kerkelijke zijde met overtuiging geschraagd door Pieter Datheen. We zagen reeds hoe die toppredikant van de Nederlanden zijn functie van preses in de synode van Dordrecht inruilde voor een beroeping naar Gent. In zijn preken schrok hij niet terug voor boude politieke uitspraken. Vanaf de kansel in Sint-Baafs ging hij heftig tekeer tegen Oranje. Het zou, ondanks vele verzoeningspogingen, tussen beide mannen nooit meer goed komen. Datheen is vermoedelijk mede verantwoordelijk geweest voor de komst van de landsheer van zijn vroegere ambtsgebied in Frankenthal, namelijk paltsgraaf Johann Casimir. Die ultraCalvinist en fanatieke papenvreter kwam op 10 oktober 1578 uit Duitsland in Gent aan om er met zijn 1500 ruiters het revolutionaire regime te steunen. Koningin Elizabeth van Engeland, in wier kraam dat te pas kwam, stak geld in de onderneming.

Het *stuck particulier* van de Gentenaren, hun fanatisme en niet te vergeten de ongezouten uitspraken van predikant Datheen over zijn persoon, brachten Oranje tot vertwijfeling. De menigvuldige interventies in Gent van zijn raadsman Marnix van Sint-Aldegonde hadden niet het minste resultaat. Nadat de Malcontenten in Atrecht uitdagend de twee kopstukken van het patriottische en pro-Gentse comité der Vijftienmannen op 22 oktober 1578 hadden terechtgesteld, wilden de Gentse radicalen immers niet langer meer praten met de Generaliteit. Zijn laatste hoop stelde de Prins op een scheuring van binnen uit van het Gentse regime, door te proberen de leiders ervan, Hembyze en Ryhove, tegen elkaar op te zetten. Ryhove immers was hem al die tijd onvoorwaardelijk trouw gebleven en kon ertoe overgehaald worden blok te vormen met een groep gematigde maar gezaghebbende orangisten uit de stadsadel en de hoge burgerij, onder wie Gillis en Joos Borluut, Karel Utenhove, Lieven Sanders, Andries Baerdeloos, Lieven Mannins en de gezagsvolle jurist Jacob de Somere. Zoals later nog meer zou blijken had Oranje een oprecht vertrouwen in die Gentse jurist. Hij liet De Somere op 17 november 1578 een persoonlijk schrijven overhandigen aan Ryhove, met de opdracht doortastend in te grijpen in Gent en zich indien nodig meester te maken van Jan van Hembyze.

Volgens zijn eigen Apologie was Ryhove hevig ontdaan door de inhoud van de brief. 's Anderendaags kwam de niets vermoedende Hembyze naar het Hof van Ryhove. Ook de schepenen en de leden van de grote stadsraad of Collatie waren uitgenodigd. Toen Ryhove er niet in slaagde Hembyze te doen zwichten voor het gezag van de Prins, haalde hij opeens de bewuste brief te voorschijn. Hembyze, geschrokken, wilde toch van geen wijken weten. Onverhoeds werden alle toegangen van het Hof met wachtposten afgesloten en op de strategische punten van de stad stelde Ryhove zijn vendels op. Een dienaar van Hembyze wist alsnog te ontsnappen en sloeg alarm bij de vrienden. Er dreigde straatrumoer, maar dankzij de interventie van enkele daadkrachtige burgers werd de rust hersteld. Hembyze, dan toch veilig weer thuis geraakt in de Voldersstraat, zon nu op wraak. Hij liet kanonnen aanrukken voor het Hof van Ryhove in de Onderstraat en riep een vergadering samen op de Collatiezolder van het stadhuis om Ryhove ter verantwoording te roepen. Razend van woede sloeg Hembyze daar direct een hoge toon aan. De bijeenkomst onttaardde in een hevige scheldpartij tussen de beide Gentse voormannen.

Op een bepaald ogenblik trok Ryhove, die zich bedreigd voelde, zijn zwaard: het theatrale anachronisme van de middeleeuwse condottiere ten top! Enkele schepenen gooiden olie op de golven en wisten de Collatie ervan te overtuigen dat men naar een compromis moest streven. De bezwerende brief van Oranje kwam opnieuw ter sprake en gaf uiteindelijk de doorslag. Men geraakte akkoord over een tekst die naar de Prins zou worden gestuurd. De vertoning eindigde in een compleet melodrama toen Hembyze en Ryhove elkaar in de armen vielen en samen een pint wijn gingen drinken in de kelder van de conciërgerie van het stadhuis...

De compromistekst van 18 november 1578 was op z'n zachtst uitgedrukt een zonderling document. Er stond in dat Gent slechts over de invoering van de Religionsfrid zou praten als alle Malcontente Walen zich uit Vlaanderen hadden teruggetrokken en nadat de bewuste vrede ook zou zijn aanvaard door alle andere Nederlandse gewesten, inclusief de 'afvallige' Waalse (hetgeen dus inhield dat die eveneens een opening moesten maken voor de invoering van het Calvinisme). Verder verklaarde de stad zich bereid om met Brugge, Ieper en het Brugse Vrije - waarmee ze samen de Vier Leden van Vlaanderen vormde - Willem van Oranje als gouverneur van Vlaanderen te erkennen. Die plaats was vacant na de afzetting van de hertog van Aarschot, Oranjes grote rivaal. Gent zei het gebaar tegenover de Prins niet alleen te willen stellen wegens diens vele kwaliteiten, maar in sonderheyt om zijn belijdenis van de Gereformeerde religie, een godsdienst vande welcke die van Ghendt, door Ghodts ghenade ende vaderlycke barmherticheit, nemmermeer noch in leven noch in sterven hopen in eenighe manieren af te wycken.

Op 22 november kwam Oranje naar de garnizoenstad Dendermonde om er, via de voortdurend heen en weer reizende Ryhove, onderhandelingen te beginnen met de tenoren van de radicale partij in Gent. Hembyze en predikant Datheen bleven onophoudelijk agitatie voeren, laatstgenoemde ook in de preekstoel, waar hij de Prins brandmerkte als iemand die om staat noch godsdienst geeft en even gemakkelijk van geloofsovertuiging verandert als iemand anders van bovenkleed. Ook de aankomst in Dendermonde van Jan van Nassau, die veel meer uitgesproken naar het Calvinisme neigde dan zijn broer en dus geschikter leek als bemiddelaar, haalde aanvankelijk niets uit. Pas na tien dagen onderhandelen en nadat Ryhove voldoende garanties had kunnen bieden voor zijn persoonlijke veiligheid, waagde Oranje zich op 2 december 1578 in het hol van de Gentse leeuw. Tijdens zijn anderhalve maand durende verblijf in de stad kreeg hij het met zijn persoonlijk charisma gedaan de Religionsfrid er te laten aanvaarden. Merkend dat hij het onderspit had moeten delven, ging predikant Pieter Datheen weg. Op 1 januari 1579 werden de eerste katholieke missen gelezen. Het was voor velen van het nieuwe regime een niet geringe desillusie te moeten vaststellen dat de hervatte katholieke kerkdiensten veel meer volk aantrokken dan de Calvinistische.

Nauwelijks had Oranje op 19 januari 1579 de stad verlaten of Jan van Hembyze en de ijlings teruggekeerde predikant Pieter Datheen lieten blijken zich nooit te zullen neerleggen bij een akkoord dat opnieuw veel rechten toekende aan de katholieke geestelijkheid. Vrij spoedig werd de zo moeizaam bedongen godsdienstvrede alweer buiten werking gesteld en in de lente herbegon de uitdrijving van de geestelijkheid. De spanning steeg weer ten top toen Hembyze op 7 juli 1579 van alle waardigheidsbekleders kort en goed eiste het katholieke geloof af te zweren. De gematigden, onder leiding van Ryhove, gingen eens te meer klagen bij Oranje. Hembyze echter sloeg zonder dralen toe.

Op 28 juli pleegde hij een putsch, met de bedoeling Willem van Oranje deze keer in elk geval buiten de stad te houden. De edelman Joos Borluut, heer van Boekel, en de reeds genoemde jurist Jacob de Somere, die in de voorbije maanden met grote gedrevenheid hadden geijverd

voor gematigdheid, werden beschuldigd van samenzwering, maar konden zich tijdig in Antwerpen in veiligheid brengen.

Tijdens de bittere machtsstrijd van de daaropvolgende dagen bleek Ryhove het grootste deel van het stadsbestuur en ook het krijgsvolk op zijn hand te hebben. Tegen de wil van de Hembyze-partij in werd Oranje opnieuw naar Gent uitgenodigd. Zijn aankomst op 18 augustus 1579 in de stad - nu zonder veel praal - was het sein voor een reeks vijandige massademonstraties, waarin ook de Calvinistische predikanten de hand hadden. Te midden van aanhoudend oproer en doodsbedreigingen hield de Prins dapper stand. Op advies van Joos Borluut en Jacob de Somere installeerde hij op 20 augustus een nieuw stadsbestuur, uitsluitend bestaande uit gematigde orangisten. Toen Hembyze en Datheen op 29 augustus hun nederlaag beseften en heimelijk de stad verlieten, was het duidelijk dat Willem van Oranje ook nu het pleit had gewonnen.

Ryhove nam de teugels in handen. Oranje kon bij zijn vertrek op 2 oktober 1579 hopen dat zijn trouwe volgeling de stad een gematigder koers zou doen varen. Van enig herstel van de katholieke eredienst was er nu evenwel geen sprake meer. Zo kwetsbaar dicht bij de frontlinie laaide het radicalisme bij tijden wijle weer fel op, omdat men meende dat door elke gematigdheid de strijd tegen Spanje werd ontkracht.

De trouw waarmee Ryhove de stad zo goed en zo kwaad het ging binnen de politieke lijn van het Statenbewind hield, werd door Oranje beloond.

Op 30 augustus 1580 werd hij door de Prins persoonlijk in Gent in de allerhoogste functie, die van hoogbaljuw van de stad, aangesteld. De onderbaljuw, de hoogbaljuw van de kassel-rij van de Oudburg en 42 vooraanstaande burgers, die het met die keuze blijkbaar niet eens waren, liet Ryhove enige tijd opsluiten in zijn steen in de Onderstraat. Zijn autoriteit en zijn aanzien waren nu onbetwist en hij genoot ervan met volle teugen. Hij kreeg het gedaan - naar eigen zeggen op gezag van Oranje - dat de magistraat hemzelf en zijn kinderen een jaargeld toekende van ruim 5300 gulden.

Het Hof van Ryhove werd het toneel van schitterende ontvangsten. Tot twee keer toe verbleven Willem van Oranje zelf en zijn gevolg er als gasten, namelijk op 16 augustus en op 22 oktober 1581. Andere trouwe orangisten schoven eveneens enkele banken op naar voren. Een van hun belangrijke woordvoerders, Jacob de Somere, werd in maart 1580 beloond met de benoeming tot tweede pensionaris van de Gentse schepenen van 'de keure'. Ook trad hij herhaaldelijk op als vertrouwensman van Oranje in diplomatieke aangelegenheden op hoog niveau. Hoezeer hij bij hem in aanzien stond, blijkt uit het feit dat de Prins hem tijdens een verblijf in Delft op 14 december 1580 belaste met de voorlezing van diens Apologie in de vergadering van de Staten-Generaal.

Vanaf 1582 evenwel werd Ryhoves (én Jacob de Someres) orangistische trouw danig op de proef gesteld. Tot verbijstering van velen ging Willem van Oranje een Fransgezinde politiek voeren, met nog wel een katholieke prins als uithangbord. Hij wenste aan Francois van Valois, hertog van Anjou, broer van de Franse koning Hendrik II, de soevereiniteit over de Nederlanden aan te bieden. Anjou was niemand minder dan de zoon van Catharina de Medici. De Bloedbruiloft die de koningin-moeder tijdens de Bartholomeusnacht van 1572 had aangesticht, lag eenieder nog vers in het geheugen. Een katholieke hertog uit het Frankrijk dat door Vlaanderen als erfvijand werd beschouwd, moest wel voor onbetrouwbaar sujet en potentiële verrader doorgaan.

Toen Anjou zich klaarmaakte om in het gezelschap van Oranje zijn Blijde Intrede als graaf van Vlaanderen te doen in diverse Vlaamse steden, laaiden de passies reeds een eerste keer

hoog op. Daar kwam bij dat Oudenaarde, een stad die de Gentenaren hun oorkussen' noemden, op 6 juli 1582 in handen viel van de Spaanse landvoogd Alexander Farnese, hertog van Parma. De blaoenen van Anjou, die met het oog op diens nakende intrede in Gent op triomfbogen en op verschillende openbare gebouwen waren aangebracht, werden 's nachts heimelijk neergehaald. Aanplakbrieven en kwade geruchten die rondgestrooid werden, haalden de hertog over de hekel. Ten zeerste ook waren de Gentenaren gebelgd over de eis van de nieuwe landsheer dat er drie kerken zouden worden teruggegeven aan de katholieken. Zelfs Ryhove fronste nu de wenkbrauwen. Maar hij bleef toch loyaal.

Ondanks alles verliep de Blijde Intrede van Anjou in Gent van 20 tot 31 augustus 1582 ongestoord en onder een feestelijke luister, waarvoor eens temeer de dichter- kunstenaar Lucas d'Heere had getekend. Ook rector Adriaan Damman van het Calvinistische gymnasium bood zijn goede diensten aan (hetgeen hem later zuur zou opbreken). De plechtigheid startte in het kasteel Eversteyn in Wondelgem, dat door Willem van der Kethulle, heer van Asse, als logement was aangeboden aan de hertog. Broer Frans leidde als hoogbaljuw de hele ceremonie in de stad zelf.

Niet lang daarna volgde de ontnuchtering. De Franse furie die zijn soldaten in Antwerpen op 17 januari 1583 aanrichtten, deed Anjou alle krediet verliezen, het meest nog in Vlaanderen, waar hij zich meester had gemaakt van de steden Dendermonde - nog wel de stad van Ryhove zelf! - Aalst, Menen, Diksmuide en Duinkerken. Het voornemen van Oranje om zich na de gruwelijke feiten niettemin met de Franse prins te verzoenen - omdat er naar zijn mening tegen de oprukkende Spanjaarden echt geen andere keus was - riep in Gent en elders slechts ongeloof en verbijstering op. Op een vergadering die hij in zijn Hof op 18 juni 1583 belegde, verdedigde Ryhove bij de Vier Leden van Vlaanderen krampachtig het standpunt van de Prins. Hij kreeg niet het minste gehoor. Op voorstel van het Gentse stadsbestuur en met de warme steun van de Calvinistische predikanten besliste de hoge vergadering aan de Staten-Generaal te laten weten niet meer bereid te zijn Anjou als landsheer te aanvaarden. 'Het is beter twee openlijke vijanden te hebben, namelijk de Spanjaarden én de Fransen, dan een bedekte, verraderlijke vijand te dienen aan wie men 't mes om hun de kele af te steken zou moeten overhandigen en wiens handelen fataal zou leiden tot den ondergank zoo van de Religie (namelijk de protestantse), als van de Vryheidt.'

Oranje was woedend op Gent. Maar zijn uitval sterkte de stad slechts in haar onbuigzame anti-Franse houding. Zelfs zijn trouwe volgeling Jacob de Somere keerde zich nu voorgoed van hem af. Dadelijk werd een delegatie naar de Palts gestuurd om er de contacten te herstellen met de daar verblijvende Jan van Hembyze, die, zo luidde de uitleg, al sinds lang bekend stond als dé notoire vyandt van den Franschen en van den Prins van Oraison. Dat was een veeg teken.

Het Franse avontuur van Oranje had ook Ryhove volkomen in diskrediet gebracht in de stad. Hoezeer hij en Oranje ook aandrongen, de Gentenaren weigerden halsstarrig vrije doorgang te verlenen aan de Franse troepen van kolonel Biron door het Land van Waas en de eigen stad, teneinde het door de Spanjaarden belegerde Duinkerken te ontzetten.

Op 16 juli 1583 viel de Vlaamse kuststad in handen van Parma.

Zodra het slechte nieuws in Brugge bekend raakte, nam de magistraat daar het initiatief om het gouverneurschap over Vlaanderen aan te bieden aan de zoon van Oranjes vroegere aartsrivaal, de hertog van Aarschot, namelijk Charles van Croy, prins van Chimay. Hiermee werden definitief de plannen begraven om Oranje zelf als gouverneur te vragen. Gent en Ieper

volgden spoedig het Brugse voorbeeld. Op de dag zelf dat Chimay in Brugge werd gehuldigd, 22 juli 1583, trok Oranje, ten zeerste onder de indruk van de openlijke kritiek van de Zuid-Nederlandse steden, weg uit Antwerpen, naar Zeeland en Holland. Definitief.

Meteen was ook de rol van Frans van der Kethulle in Gent volkomen uitgespeeld. Jan van Hembyze kreeg op 14 augustus 1583 opnieuw de post van voorschepen aangeboden, maar hij vertoefde nog in Duitsland. Op 20 oktober deed Ryhove nog een wanhopige poging om het tij te doen keren. Hij hield een grote gloedvolle rede tegenover de magistraat, waarin hij het eens te meer opnam voor Oranje. Hij bezwoer de stad standvastig en toegewijd te zijn tegenover de Prins en het 'gemene vaderland', omwille van het handhaven van de Calvinistische godsdienst. Vier dagen later kwam Jan van Hembyze aan in Gent, weer in het gezelschap van predikant Pieter Datheen. Ryhove wilde zijn oude kompaan nog gaan verwelkomen, maar hij diende zich te reppen voor zijn lijfsbehoud. Hij zal niet hebben beseft dat die 24ste oktober 1583 zijn definitieve afscheid van Gent was. Zelfs met moeite wist hij zich te handhaven in 'zijn' stad Dendermonde, waar zich immers agenten van Hembyze bevonden die het garnizoen tegen hem probeerden op te ruien.

Toen Ryhove toch nog een poging deed om met Gent in onderhandeling te treden en daartoe zijn oudste zoon Filips uitstuurde, werd de jonge man als gijzelaar in verzekerde bewaring opgesloten in het ouderlijke steen in de Onderstraat.

In Gent was de situatie intussen stilaan uitzichtloos geworden. Op de dag zelf van zijn terugkomst in de stad, 24 oktober 1583, had Hembyze er een gesprek met Servaas van Steelandt, hoogbaljuw van het Land van Waas. Vier dagen later strooide Van Steelandt het gerucht rond dat Gent van plan was Oranje de oorlog aan te doen, en nog eens vier dagen later leverde hij zelf zijn hele gebied over in handen van de Spaanse veldheer Parma. Overal was er verraad, en ook Hembyze zelf speelde vanaf februari 1584 dubbel spel. Terwijl de Gentse predikanten Jan van den Spieghel en Filips Andries in onderhandeling probeerden te komen met Ryhove, beraamde Hembyze samen met zijn voormalige aartsvijand Montigny, de geduchte aanvoerder van de Malcontenten, een duivels plan om Dendermonde te verrassen. Dendermonde was het belangrijkste overblijvende steunpunt van het Statenleger in de Gentse regio onder Ryhove. De samenzwering werd ontdekt door de Oranjevrienden, die er binnen de Gentse stadsmuren toch nog steeds waren. Hembyze werd gearresteerd op beschuldiging van hoogverraad en zou later, op 4 augustus 1584, de snode daad met zijn hoofd bekopen op het Sint-Veerleplein. Pieter Datheen was toen al weg, nu voorgoed, een nieuwe etappe tegemoet gaand in zijn levenslange odyssee. (moeizame zoektocht)

De heer van Ryhove, voortdurend in de weer om de wanhopige situatie van Gent en Dendermonde alsnog te keren, trok naar Delft om er persoonlijk de hulp in te roepen van de Staten-Generaal. Bij zijn aankomst op 12 juli 1584 verkeerde de Hollandse stad volop in rouw om de moord op Willem van Oranje, twee dagen eerder. In de rouwstoet mocht Ryhove de grote strijdbanier dragen van de man die hij in voor- en tegenspoed zo onvoorwaardelijk trouw was gebleven. Alhoewel de Staten-Generaal nog beslisten samen met Ryhove een commissie op te richten om te onderzoeken hoe men de bedreigde steden Antwerpen, Brussel, Mechelen, Gent en Dendermonde te hulp zou kunnen komen, kwamen alle plannen rijkelijk te laat. Op 22 augustus kwam in Delft het bericht binnen van het verlies van Dendermonde. Vier weken later, op 17 september 1584, gaf Gent zich over aan Parma.

Ofschoon de geslagen stad door Alexander Farnese niet overdreven streng werd behandeld, vielen er vanzelfsprekend toch straffen. Ryhoves goederen, met inbegrip van zijn gedeelde

eigendomsrecht van het Hof in de Onderstraat, werden in beslag genomen. Tevergeefs klopte de doodzieke en totaal berooide Frans van der Kethulle in Delft aan bij de Staten-Generaal om enige (financiële) consideratie. Nu Vlaanderen verloren was, sloeg men geen acht meer op hem. Enigszins weer op krachten gekomen, trok hij ontgoocheld naar Engeland. Hij wist er de aandacht te wekken van de graaf van Leicester, die hem zelfs introduceerde bij koningin Elizabeth. Maar de verhoopde nieuwe carrière kreeg hij ook daar niet.

Wel schreef Ryhove er in het Frans zijn - ietwat onsamenhangende, maar toch zeer informatierijke - *Apologie*. Die wordt tegenwoordig nog steeds bewaard in het British Museum in Londen (fonds Cotton, Galba). Ze bevat op het einde zeer bittere beschouwingen aan het adres van Holland en Zeeland. Terwijl Vlaanderen de volledige last van de oorlog droeg, konden volgens Ryhove de noordelijke provincies veilig ver weg van het front rustig de tijd nemen om hun steden te versterken. Zij waren het die de in het Zuiden oprukkende vijand onophoudelijk met hun koopwaar kwamen bevoorraden, en aldus zelfs meer winsten maakten dan ze in vreedstijd hadden kunnen doen. En ten slotte profiteerden ze van de goederen die de refugiés uit Vlaanderen en Brabant naar hun gewesten overbrachten. Een Vlaams spreekwoord zegt: 'Als zich ghebuers huis gebrant is, zoo warmten zich aen die colen', zo luidt de éنية (kreupele) Nederlandse zin als zure commentaar in de Apologie.

Al na enkele maanden moet Ryhove uit Engeland zijn teruggekeerd naar Holland. Uit een akte in het Gentse stadsarchief weten we dat hij op 3 november 1584 in Delft trouwde met zijn derde vrouw, Cornelia Poussens, en een kind bij haar verwekte, maar dat hij nog voor het geboren werd in de Hollandse stad overleed op 15 juni 1585.

De scheidingslijn die na 1585 ontstond tussen de katholieke Spaanse Nederlanden en de Republiek der Verenigde Provinciën, liep ook door Frans vander Kethulles gezin. Zijn oudste zoon Filips verzoende zich met Parma, werd katholiek en kon zo in Gent blijven. Hij overleed er op 5 mei 1620.

De tweede zoon, Lowys, ontpopte zich in de Republiek als een uitmuntend krijgsman in het leger van prins Maurits van Nassau. Hij speelde een beslissende rol in de verovering van het Gelderse stadje Wachtendonck in januari 1600, maar oogstte vooral grote roem als bevelhebber van Bergen op Zoom tijdens de succesvolle verdediging tegen het leger van de Spaanse markies van Spinola in 1622, naar aanleiding waarvan Adriaen Valerius het bekende lied Merck toch hoe sterck dichtte. Lowys van der Kethulle bleef de gezagvolle militaire gouverneur van die stad tot aan zijn dood op 31 oktober 1631. In de Grote Kerk of Sint-Gertrudiskerk van Bergen op Zoom bevindt zich zijn mausoleum.

Ryhoves jongste dochter Johanne, die in 1584 met haar vader was meegegaan naar Engeland, trouwde daar met John Danyell, squire van Deresbery in het graafschap Chester. Zij werd de vriendin van de dochter van Sir Francis Walsingham, 'minister van buitenlandse zaken' van koningin Elizabeth. Die diplomatendochter was getrouwd met de graaf van Essex, tot grote woede van de koningin, wier minnaar hij was geweest.

Toen Elizabeth aanstalten maakte om zich op Essex te wreken, vertrouwde diens echtgenote een pak bezwarende liefdesbrieven toe aan haar vriendin Johanne van der Kethulle. Johannes man John Danyell schond het vriendenvertrouwen door de brieven te misbruiken voor afpersing en chantage, maar hij werd ervoor gestraft. Na de dood van haar Engelse echtgenoot, in duistere omstandigheden, kwam Johanne terug naar Gent. Ze overleed er op 1 september 1613.

De roemruchte bewoner van het Hof van Ryhove in de Onderstraat kan moeilijk een ware

staatsman worden genoemd en hij was maar een middelmatige veldheer. Hij was vooral een man van de actie, die zich aangetrokken voelde tot het stellen van gedurfde, spectaculaire daden. Zijn ongebreidelde eigenwaan was ook Willem van Oranje niet ontgaan. Ryhoves militaire esbatterementen moe, probeerde hij hem op een bepaald ogenblik ertoe te overhalen maar liever een hoge bestuurlijke functie te aanvaarden, die hem minder zou blootstellen aan de dreiging van de vijand. 'Immers,' zo stelde Oranje fijntjes, 'indien hij tijdens een gevecht ooit in handen zou vallen van de vijand, dan zou al het goud van Amerika niet volstaan voor zijn losgeld, want er bestaat geen losgeld hoog genoeg voor hem.'

Ryhove is er ten overvloede een voorbeeld van hoe de 16de eeuw, de eeuw van de humanisten en wetenschapslui en van de nieuwe intellectuele en morele fijn-besnaardheid, ook de eeuw was van brutaal geweld en wreedheid zonder scrupules. Berucht was hij alleszins in zijn dagen - en zo is hij ook de geschiedenis ingegaan - om de ophefmakende arrestatie van de top van de hoge Vlaamse adel en geestelijkheid in november 1577 en om de cynische moord op Jacob Hessele en Jan de Visch. En toch is het aan zo'n man dat Willem van Oranje en Marnix van Sint-Aldegonde hun vertrouwen schonken, allicht omdat ze door het mateloze drijven van Gent in de Nederlandse Opstand geen andere keus hadden.

Dit althans moet Ryhove dan toch worden nagegeven: in goede en kwade dagen is hij nimmer ook maar één duimbreed afgeweken van zijn onvoorwaardelijke trouw aan de politiek van Oranje en de Staten-Generaal. In zijn grote rede tot de Gentse stadsmagistraat tijdens het onzalige Anjou-tijdperk gaf hij toe hoe moeilijk hij het daar op dat moment ook zelf mee had. 'Ondanks alles doorgaan,' zo vond hij, omdat het aan onze chef en aan de Staten van het land aldus behaagt.' Tot het eind toe, toen er overal verraad was en afvalligheid, heeft hij zich dapper gedragen en heeft hij, als een van de allerlaatsten in Vlaanderen, niet willen wanhopen aan de vrijheid van het 'gemene vaderland'. Door de manier waarop hij aanhoudend oog had voor de belangen van de Generaliteit onderscheidt hij zich van zijn tegenspeler Jan van Hembyze. Intellectueel overvleugelde Hembyze hem ongetwijfeld ver, hij lijkt ook een meer doorwrochte visie te hebben gehad op staatsvorm, godsdienst en samenleving, maar hij staarde zich in puur middeleeuwse zin nog blind op de particuliere belangen van de grote autonome gemeente.

Hebben beide volksleiders schuld aan de *catastrofale evolutie van Gent na 1584*, toen zo'n 15.000 inwoners - ruim een op drie - wegtrokken, hoofdzakelijk richting Holland en Zeeland? Allicht niet. De leegloop hield meer verband met de terugkeer van de stad onder Spaanse heerschappij, met haar dwingend-monochrome godsdienst, en vooral met de lokroep van het weldadige klimaat voor nijverheid, handel, kunst en wetenschap in het vrije Noorden.

Ryhove en Hembyze: ze waren de twee 'Romeinse consuls' die het reilen en zeilen van Gent hebben gedictieerd tijdens een van meest bewogen hoofdstukken van de stadsgeschiedenis. En wat een verschil in de beoordeling door die geschiedenis! Naar Ryhove kon in Gent zonder enig probleem een lange, brede, dichtbebouwde laan worden genoemd, terwijl zijn gerestaureerde Hof in de Onderstraat tegenwoordig opnieuw luisterrijk zijn naam draagt. Hembyze, eigenlijk een veel boeiender figuur, maar een 'verrader' (zoals *mutatis mutandis* ook Marnix van Sint-Aldegonde als buitenburgemeester van Antwerpen tijdens het beleg van Parma), wekte enkele jaren geleden in de Gentse gemeenteraad nog afkeer op, toen een klein stukje onbewoonde straat naar het aloude Hembyzebolwerk werd genoemd.

Bibliografische verantwoording

Dit boek bundelt een selectie van eerder afzonderlijk verschenen bijdragen. Ze werden daartoe grondig bewerkt en herschreven. Voor de bibliografie en het geraadpleegde bronnenmateriaal wordt verwezen naar de oorspronkelijke artikels. Wie belangstelling heeft voor verdere lectuur over het onderwerp vindt achteraan een oriënterende bibliografie.

DE EVANGELISCHE BEWEGING EN DE GODSDIENSTIGE VERDEELDHEID IN DE LAGE LANDEN IN DE 16DE EEUW

Reformatie en begin katholieke restauratie 1555-1586', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, VI (Haarlem, Fibula Van Dishoeck, 1979), pp. 166-185, 435-437: 'Histoire religieuse', in: J.A. van Houtte (ed.), *Un quart de siècle de recherche historique en Belgique 1944-1968* (Brussel, Nationaal Belgisch Comité voor Geschiedkundige Wetenschappen, 1970), pp. 387-403; 'Ontstaan van de evangelische beweging en ontwikkeling van de protestantse kerkverbanden in de Nederlanden tot 1580', in: *Ketters en papen onder Filips II*, Utrecht, 1986, pp. 41-57.

'EEN NIEUW LIED HEFFEN WIJ AAN, ZO WIL HET GOD ONZE HEER'

De dageraad van de reformatie in Vlaanderen (1520-1565) , 2 dln. (Brussel, Paleis der Academiën, 1975), LVI+648 en 212 pp. (*Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen*,

Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, XXXVII, 76); 'Luther en de reformatie in Vlaanderen', in: *Kultuurleven*, 50/9 (1983), pp. 791-799; 'Ontstaan van de evangelische beweging en ontwikkeling van de protestantse kerkverbanden in de Nederlanden tot 1580', in: *Ketters en papen onder Filips II*, Utrecht, 1986, pp. 41-57.

EEN SELECTE CLUB LUTHERAANHANGERS IN BRUSSEL

'De opkomst van het protestantisme te Brussel', in: *Noordgouw. Cultureel tijdschrift van de Provincie Antwerpen*, XIX-XX (1979-1983), pp. 25-44; 'Vroege reformatorische bedrijvigheid in de grote Nederlandse steden: Brussel, Antwerpen, Amsterdam, Leiden (1524-1528)', in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, 70/1 (Leiden 1990), pp. 13-29.

OPVOERING VAN EEN KETTERS TONEELSTUK IN ROBORST IN 1543

'Jan Utenhove en de opvoering van het zinnespel te Roborst in 1543', in: *Jaarboek 'De Fontaine'*, XXXIX-XL (Gent 1989-1990), pp. 101-116; 'Utenhove, Jan', in: H.J. Hillerbrand (ed.), *The Oxford Encyclopedia of the Reformation*, dl. 4, p. 206. Een van annotatie voorzien heruitgave van het zinnespel werd verzorgd door C.C. de Bruin, 'Een seer schoon Spel van zinnen ghemaect by mijn Heer Johan Wtenhove', in: *Jaarboek 'De Fontaine'*, XXXIX-XL (Gent 1989-1990), pp. 21-94.

VAN GELETTERDE MENSEN EN GELEERDE SCHOOLMEESTERS IN GENT

'Onderwijs-Boekdrukkunst-Rederijkers', in: J. Decavele (red.), *Keizer tussen Stropdragers. Karel V 1500-1558*, Leuven 1990, pp. 68-89; 'Het culturele en intellectuele netwerk: Middeleeuwen en 16de eeuw', in: *Het stedelijk netwerk in België in historisch perspectief (1350-1850). Een statistische en dynamische benadering. Handelingen van het 15de Internationaal Colloquium*, Spa, 4-6 sept. 1990, Brussel, 1992, pp. 365-383; 'Kerk en

onderwijs tijdens de Gentse Calvinistische Republiek', in:

J. Decavele (red.), *Het eind van een rebelse droom*, Gent 1984, pp. 63-88; 'Het herstel van het Calvinisme in Vlaanderen 1577-1579', in: *Brugge in de Geuzentijd* (Brugge 1982), pp. 9-33.

KAREL VAN MANDERS GELOOFSGENOTEN IN VLAANDEREN

De dageraad van de reformatie in Vlaanderen (15201565) , 2 dln. (Brussel, Paleis der Academiën, 1475), LVI+648 en 212 pp. (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, XXXVII, 76); 'Het Land van Nevele in de hervormingstijd', in: *Het Land van Nevele*, XII-4 (1981), pp. 147-174; 'Ketterse baljuws voor de rechter in de inde eeuw', in: *Liber Amicorum Herman Maes* (Deinze, Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring, 1996).

DE RADICALE 'KAPELAAN VAN ALVERINGEM'

Jan Hendrickx en het Calvinisme in Vlaanderen (15601564)', in: *Handelingen van het Genootschap Société d'Emulation* te Brugge, CVI (1969), PP. 17-32.

'DE STEDE VAN BRUGGHE ES ARGHER DAN GENÈVE'

De dageraad van de reformatie in Vlaanderen (15201565) , 2 dln. (Brussel, Paleis der Academiën, 1975). LVI+648 en 212 pp. (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, XXXVII, 76).

CATHARINA VAN BOETZELAER, KASTEELVROUWE VAN AALTER

'Katharina van Boetzelaer, een merkwaardige figuur in het protestants verzet tijdens het "wonderjaar" (1566), in: *Vereniging voor de Geschiedenis van het Belgisch Protestantisme*, reeks V, aflevering 5, Brussel 1969, pp. 151-171; 'Parochiaal en godsdienstig leven', in: F. Pille (red.), *Geschiedenis van Evergem*, Evergem 1994, pp. 299-342.

FILIPS VAN WISSEKERCKE, KASTEELHEER VAN NOKERE

'Enkele gegevens betreffende de relaties tussen het drukkerscentrum Emden en het gebied Gent- Oudenaarde', in: G. Janssens (red.), *Liber Amicorum Dr. J. Scheerder* (Leuven, Vereniging Historici Lovanienses, 1987), pp. 17-28, evenwel met rechtzetting van de gegevens over Anna van Wissekercke en Anna d'Hollehain.

'WANT DIE VAN WEST-VLAANDEREN ES EEN VECHTACHTICH VOLCK'

'Nieuwsgaring te Gent over de godsdienstberoerten in Westelijk Vlaanderen tijdens het Wonderjaar", in: *Liber Amicorum Roger-A. Blondeau*, Poperinge 1999, PP. 59-69.

KETTERS EN PAPISTEN IN HET KORTRIJKSE STADSBESTUUR

'Ketters en papisten in het Kortrijkse stadsbestuur (1561-1580)', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, n.r., XLIX (1995), pp. 223-252.

PROTESTANTISME IN NOORD-VLAANDEREN

'De reformatorische beweging te Axel en Hulst (1556-1566)', in: *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, XXII ('s-Gravenhage 1968-1969), pp. 1-42; 'De Reformatie', in: *Over den Vier Ambachten* (Kloosterzande 1993), pp. 743-750. Voor Eeklo aangevuld met gegevens uit A. de Vos, 'Godsdienstberoerten te Eeklo tijdens de XVIe eeuw' in: *Appeltjes van het Meetjesland*, XII (1961), pp. 57-136.

ONTUCHTIGE MONNIKEN OP DE BRANDSTAPEL IN BRUGGE EN GENT IN 1578

'Brugse en Gentse Mendicanten op de brandstapel in 1578', in: *Beleid en bestuur. Liber Amicorum Prof dr. Michel Baelde* (Gent 1993), pp. 73-93; 'De noodlottige zestiende eeuw', in: *Zeven eeuwen Augustijnen*, Gent, 1996, pp. 69-81.

FRANS VAN DER KETHULLE, HEER VAN RYHOVE

'Gent in de Nederlandse Opstand', in: J. Decavele (red.), *Het eind van een rebelse droom. Gent 1577-1584* (Gent 1984), pp. 9-62; 'Gent, Calvinistisch en republikeins strijdcentrum in de Nederlandse Opstand', in: *Willem van Oranje 1584-1984* (Brussel, Koninklijke Academiën van België, 1985), pp. 65-86; 'De mislukking van Oranjes 'democratische' politiek in Vlaanderen', in: *Bijdragen en Mededelingen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 99 (1984), pp. 626-650. Tevens is, met de nodige kritische zin, gebruik gemaakt van de Apologie, door (of op last van) Ryhove geschreven in Engeland in 1585, ed. Ph. Kervyn de Lettenhove, *Documents inédits relatifs à l'histoire du XVIe siècle*, Brussel, 1883, pp. 314-369.

KEUZELIJST BETREFFENDE HET ONDERWERP

De meest recente studie over het protestantisme in Antwerpen (en bij uitbreiding de Zuidelijke Nederlanden) is deze van Guido Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie*, Amsterdam/Leuven, Meulenhoff/Kritak, 1996.

Meer toegespitst op Holland, maar met talrijke verwijzingen naar de ontwikkelingen in het Zuiden, zijn: Alastair Duke, *Reformation and Revolt in the Low Countries*, Londen, The Hambleton Press, 1990, en Jonathan Israel, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness and Fall 1477-1806*, Oxford, Oxford University Press, 1995.

Een bijzonder rijke en complete studie over een naburig Nederlands gewest is: **C. Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland (ca. 1520-1572)***, Goes, De Koperen Tuin, 1996.

Juliaan J. Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog. Over de Nederlandse Opstand 1555-1580*, Amsterdam, Balans, 1994, gaat in op de ambigue relatie tussen religie en politiek, en op het belang van de 'middengroepen' tussen Trente en Genève.

De betekenis van de rederijkers in de religieuze controverse is door diverse auteurs belicht in de congresbundel: Bart Ramakers (red.), *Conformisten en rebellen. Rederijkerscultuur in de Nederlanden (1400-1650)*, Amsterdam, University Press, 2003.

De geschiedenis van de emigrantkerken wordt behandeld in Andrew Pettegree, *Foreign protestant communities in 16th-century London*, Oxford, Oxford University Press, 1986, en dezelfde: *Emden and the Dutch Revolt*, Oxford, Oxford University Press, 1992. Het onderzoek naar het voor de Vlaamse emigrés belangrijke toevluchtsoord Sandwich was het levenswerk van Marcel Backhouse, *The Flemish and Walloon Communities at Sandwich during the Reign of Elizabeth I (1561-1603)*, Brussel, Paleis der Academiën, 1995. De emigratie vanuit de Zuidelijke naar de Noordelijke Nederlanden komt aan bod in: Jan Briels, *Zuidnederlanders in de Republiek 1572-1630. Een demografische en cultuurhistorische studie*, Sint-Niklaas, Danthe, 1985, en recent in: Gustaaf Asaert, *1585. De val van Antwerpen en de uittocht van Vlamingen en Brabanders*, Lannoo, Tielt, 2004.

Over de Beeldenstorm is de beste studie nog steeds Jozef Scheerder, *De Beeldenstorm*, Haarlem, De Haan, 1978, aan te vullen met Phyllis Mack Crew, *Calvinist Preaching and*

Iconoclasm in the Netherlands 1544-1569, Cambridge, Cambridge University Press, 1978, en Marcel Backhouse, Beeldenstorm en bosgeuzen in het Westkwartier (1566-'68), Kortrijk, UGA, 1971. Voor de daaropvolgende Nederlandse Opstand: Geoffrey Parker, Van beeldenstorm tot bestand, Haarlem, Fibula/Van Dishoeck, 1978; A.Th. van Deursen en Hugo de Schepper, Willem van Oranje. Een strijd voor vrijheid en verdraagzaamheid, Weesp/Tielt, Lannoo, 1984; Koen W. Swart, Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand 1572-1584, Den Haag, Sdu, 1994. De latere periode in het Zuiden, met bijzondere nadruk op de katholieke Reformatie, wordt indringend beschreven door Eddy Put en Craig Harline, Verlopen schapen, schurftige herders, Leuven, Davidsfonds, 2002.

Het aangewezen startpunt voor verder wetenschappelijk onderzoek is het klassiek-degelijk encyclopedisch artikel geschreven door een van de beste kenners van de vroege Reformatie in de Nederlanden: Cornelis Augustijn, 'Niederlande', in: Theologische Realenzyklopedie, vol. 24 (1994), pp. 474-502, met uitvoerige bibliografische noten over bronnen en secundaire literatuur. Een beknopte synthese over het protestantisme in de Nederlanden is: Jo Spaans, Reform in the Low Countries (in voorbereiding).

Meer populariserende overzichten zijn Simon Groenveld, H.L.Ph. Leeuwenberg, N. Mout en W.M. Zappey, De kogel door de kerk? De Opstand in de Nederlanden en de rol van de Unie van Utrecht 1559-1609, Zutphen, De Walburg Pers, 1991; Johan Decavele, 'De verscheurde Nederlanden', in: De Gouden Delta der Lage Landen, Antwerpen, Mercatorfonds/Paribas, 1996, pp. 139-160.

Index van persoons- en plaatsnamen

De plaatsnamen zijn cursief gedrukt. Plaatsen waar geen toelichting bij staat, liggen in het huidige België.

Aalsmeer, plaats in Nederland 109
 Aalst 45, 78, 95, 156, 157, 185, 236, 266, 267, 272, 278
 Aalter 34,96,159,160-171,176
 Aarlanderveen, plaats bij Leiden 58
 Aarschot, Filips van Croy, hertog van 268, 269, 270, 276,279
 Aat 255
 Ackermans, Maria 102
 Adegem 235
 Adriaan 'de schilder' 55
 Adriaensz., Adriaan, professor 90
 Aechte, Francois 132
 Aelshuut, Andries, schoolmeester 72, 178
 Aervius, zie Erven
 Aire-sur-la-Lyse, zie Ariën
 Aken (Aachen), stad in Duitsland 27, 28, 79, 110
 Aken, Gillis van, dopers voorganger 116, 117
 Akkerwoude, plaats in Nederland 107
 Alaert, Frans (Franciscus Alardus), predikant 51
 Alcalá de Henares, stad in Spanje 143
 Aldegonde, zie Marnix, Filips van
 Aleander, Hiëronymus, pauselijk gezant 24, 25, 42, 43, 44.47
 Algoet, Lieven 96
 Alkmaar, stad in Nederland 107, 113
 Allerheiligenzwalm (nu Nederzwalm) 77
 Alphen aan de Rijn, stad in Nederland 58
 Alva, Fernando Alvarez de Toledo, hertog van 9, 19, 34, 35, 67, 72, 106, 158, 169, 188, 194, 200, 201, 204, 205, 212, 231, 235. 252. 273
 Alvarez de Toledo, Hernando, zoon van Alva 188
 Alveringem 67, 131, 132, 134, 140, 221
 Ameye, Willem van den, cipier 193, 204, 205, 206, 207, 210,211,213,217
 Amiens, stad in Frankrijk 16, 135, 136
 Amsterdam, stad in Nederland 13, 25, 34, 35, 45, 49, 50, 52.56,59, 65, 74, 86, 107, 109, 113, 115, 116, 117, 118, 198, 263
 Andries, Filiep, predikant 236, 280
 Anna van Oldenburg, gravin van Emden 80, 129
 Annosius, Balthasar, dominicaan, predikant 228, 229
 Ansins, Catharina 75
 Antheunisz, Hendrik 117
 Antwerpen 9, 12, 13, 20, 22, 23, 24, 28, 30. 31, 32. 33. 34, 35.37.41,42.45, 46, 48, 49, 51, 52, 53, 55, 56, 59, 61, 63, 64, 65,71,72,73,86,87,90, 93,108,114,115, 116, 117, 118, 119, 120, 123, 126, 127, 128, 129, 131, 132, 136, 137, 139, 142, 143. 144, 147, 148, 150, 152, 153, 155, 157, 168, 173, 174, 175, 176, 203, 206, 208, 209, 210, 214, 220, 221, 222, 225, 226,228, 231, 238, 239, 243, 245, 249, 250, 263, 269, 276, 278, 279, 280, 283

- Antwerpen, 'tAnkerken, herberg 175
 Antwerpen, augustijnenklooster 41,42, 45, 46, 47, 48, 60, 61, 260
 Antwerpen, De Coorenmate, herberg 173
 Antwerpen, Eikenstraat 55
 Antwerpen, Hoendermarkt 173, 207
 Antwerpen, In de Witte Lelye 56
 Antwerpen, Kiel 175
 Antwerpen, Onze-Lieve-Vrouwkapittel
 Sint-Jacobskerk 53, 55
 Antwerpen, Sint-Michielsabdij 62
 Antwerpen, Spaanse furie te 267, 268
 Apeldoorn, stad in Nederland 219
 Ariën (Aire-sur-la-Lys), plaats in Frankrijk 182
 Armentières, stad in Frankrijk 28, 31, 121, 124, 133, 181, 182, 183-184
 Arnemuiden, plaats in Nederland 271
 Arnhem, stad in Nederland 100
 Arondeaux, Gillis, schoolmeester 87
 Arras, zie Atrecht
 Artesië, landstreek in Frankrijk 25, 79
 Artevelde, Jacob van 247, 271
 Ascensius, zie Badius
 Ascensius Ashe, Anthony, koopman 109
 Ashe, Samuel, student 104, 109
 Asper 77
 Asperen, plaats in Nederland 34,160, 162, 169, 170
 Assenede 157,206,235
 Astudillo, Francisco d', franciscaan, gardiaan 242-243 255,256,257, 259
 Atrecht (Arras), stad in Frankrijk 274
 Augsburg, stad in Duitsland 42,51.274
 Auwater, Cornelius Valerius van, professor 101
 Avroy, Bauwyn, geneesheer 250
 Axel 12,21,30,34,126,136,137,166,187,219-239.272
 Axel, Den Hazaert, afspanning 223
 Axel, Hof Eversbbke 222
 Axel, Sint-Elooisgilde 223
 Axel, Sint-Pieterskerk 227
- Baarlen, Adriaan van, zie Barlandus
 Bachusius, Gerardus, kanunnik 83, 147
 Backere, Jacob de 120,124
 Backere, Menaert de 120
 Backere, Pauwels de, dopers predikant 118-119, 120, 123, 124, 207, 210
 Backere, Pieter de, dominicaan 124
 Backereel, Hermes, 'ouderling' 79, 126
 Backerzeele, zie Casembroot, Jan
 Backhouse, Marcel, historicus 188
 Badius Ascensius, Judocus, humanist 89
 Baelde, Denijs, raadsheer Raad van Vlaanderen 77

Baenst, Matthijs de 178
 Baerdeloos, Andries, Gents orangist 275
 Baerdeloos, Andries, predikant 185
 Baers, Francois, procureur 220, 221, 223, 231
 Baers, Lieven, abt 253
 Baersdorp, Cornelis van, geneesheer 146-147
 Bailleul, zie Belle
 Bake, Bauwen 223.225
 Bakker, Jan de, priester 24
 Barlandus, Hadrianus (Adriaan van Baarlen), humanist 89
 Barre, Ferdinand de la, heer van Moeskroen 200, 268, 270,271
 Barnoen, Pieter 167
 Barthelemeizuene, Marten, pastoor 224, 225
 Basel, stad in Zwitserland 13, 5839, 70, 84, 90, 91, 93 97
 Baseye, franciscaner novice 257
 Bassevelde 237
 Baten, Bartholomeus, humanist 95
 Batenburg, zie Bronkhorst
 Batenburg, plaats bij Nijmegen 161, 162, 170
 Baudaert, Willem sr., handschoenmaker 106
 Baudaert (Baudartius), Willem, Bijbelvertaler 98, 99, 105,106,107
 Baudry, Pieter 100
 Bauldier (Badius), Dominique le 109-110
 Beaucourt de Noortvelde, Patricius, historicus 261
 Becque, Christoffel de le, advocaat 164
 Becque, Mathieu dele, schoolmeester 93-94 95
 Beerlegem 77
 Belle (Bair 162, 1T
 Belle, Agnes Belle, 161
 Belle, Robe Bellem loc
 Benninck Cornelis, schepen 59
 Belle (Bailleul), stad in Frankrijk 12, 118, 132,133,138, 162, 170, 181, 182, 186, 189, 190, 191, 195, 219, 272
 Belle, Agnes van 161
 Belle, Jacob van 161, 162
 Belle, Philipotte van 161
 Belle, Robert van, heer van Schonewalle 162, 190
 Bellem 166
 Benninck, Cornelis, schepen 59
 Beostenblij, gehucht bij Axel 222, 223, 227. 228. 232, 238.239
 Bergen 12,29
 Bergen op Zoom, stad in Nederland 88, 150, 152, 153, 281
 Berghen, Adriaan van, drukker 48, 63
 Bergheyt de Hamalia, Jan van, geestelijke 57
 Bergues, zie Sint-Winoksbergen
 Berlin, Maarten, augustijn 47
 Bernaerts, Gielis, predikant 119
 Bernaerts, Lambrecht 119

Bertholf, Hilarius, humanist go, 96
 Béthune, stad in Frankrijk 182, 190
 Beune, Charles de, procureur 178, 179
 Bevere, Pieter de, jurist 214
 Bevere, plaats bij Oudenaarde 175, 177, 178 Beveren 239
 Bèze, Théodore de, Calvinistisch voorman 27, 33, 37.81 84, 102, 110, 135, 159, 215
 Bijns, Anna, dichteres 64, 90
 Bins, Callekin 196
 Biron, kolonel 279
 Blanckh(a)erdt, Jan, augustijn 47
 Blasere, Jacob de, raadsheer Raad van Vlaanderen 77
 Bloemkamp, zie Oldeklooster
 Blois, Jan van, heer van Treslong 168
 Blois, Louis van, heer van Treslong 267
 Blommaert, Jacob, geuzenkapitein 72
 Bocxtale, Jan, baljuw 221, 224, 225
 Boekhouse 235
 Boeschepe (Boeschêpe), dorp in Frankrijk 34, 88, 137, 190, 222
 Boetzelaer, Catharina van 159, 160, 161-170, 176
 Boetzelaer, Daniël van 162
 Boetzelaer, Elburg van, abdis 162
 Boetzelaer, Otto van 162
 Boetzelaer, Rutger van, heer van Karnisse 160, 161, 162
 Boetzelaer, Wessel van 160, 161, 162
 Boetzelaar, Wessel jr. van 162, 168
 Bogaert, Adriaan 167, 169
 Bois, Jan du, procureur-generaal 208, 210
 Bolle (Bollius), Jan, predikant 100, 104
 Bologna, stad in Italië 84, 95.99
 Bolsward, stad in Nederland i 15
 Boone, Lievin, schoolmeester 87
 Boosere, Alaert de, schepen 196, 197, 198, 213
 Boosere, Jan de, magistraatspersoon 215
 Boosere, Mayken de 198, 215
 Boot, Jacob de 242
 Bora, Catharina van Bora 53
 Borgharen, dorp bij Nijmegen 161
 Borluut, Gillis, edelman 269, 275
 Borluut, Joos, heer van Boekel 275, 276, 277
 Bornaige, Hans, linnenwever 208, 210
 Bossaert, Hendrik 131
 Bossche, Lieven van den, religieus 191
 Bossche, Pieter van den, tapijtwever 65
 Boudelo, abdijs van 234
 Bouwens, Lenaert, dopers voorganger 118, 129
 Boye, Cornelis 253
 Boye, Gelein, franciscaan 253
 Brabander, Willem de 169-170

Brabant 12, 21, 26, 30, 36, 37, 38, 39, 41, 51, 53, 70, 77, 85, 115, 116, 118, 126, 161, 174, 247, 266, 268, 269, 271, 281
 Brabant, Raad van, justitiehof 54, 60
 Braems, Pieter, pastoor 262
 Brandenburg, voormalig vorstendom in Duitsland 43
 Brant, Gelein, visverkoper 136, 220
 Braunschweig, voormalig vorstendom in Duitsland 43
 Breda, stad in Nederland 30, 31, 155, 157, 219, 221, 222
 Brederode, Hendrik van, edelman 21, 157, 162, 168
 Bremen, stad in Duitsland 46, 60, 117
 Brès, Guy de, predikant 18, 29, 31, 32, 35, 38, 126, 135- 136
 Breucq, Jan du, jurist 255
 Briel, Jan, franciscaan 254
 Brielle (Den Briel), stad in Nederland 19, 34, 35
 Bronkhorst en Batenburg, Catharina van 161-162
 Bronkhorst en Batenburg, Dirk van 161, 162-164
 Bronkhorst en Batenburg, Elisabeth 161
 Bronkhorst en Batenburg, Herman van 160, 161
 Brouc, Joos 203, 205, 206, 208, 210, 213
 Broucke, Jan van den, chirurgijn 72
 Broucsault, Catharina 202
 Broucsault, Jacob, koopman, burgemeester 216
 Brouwershaven, stad in Nederland 231
 Brugge 9,13,20,26,28,30,44,45,49 50,73,80,83,84, 86, 89, 90, 91, 110, 113, 115. 119. 124, 127, 139, 141,158, 161, 162, 163, 166, 169, 174, 177, 199, 202, 213, 216, 221, 226, 228, 234, 236, 241-247, 252, 253, 254-264,267,270,272,276, 279
 Brugge, augustijnenklooster 143, 149, 150, 175
 Brugge, Beurs 149,157
 Brugge, broederschap van Sint-Thomas Becker 150
 Brugge, dominicanen 141, 144, 150
 Brugge, dominicanessenklooster Spermalie 156
 Brugge, kartuizerinnenklooster 156
 Brugge, karmelieten 136, 150, 152, 221
 Brugge, minderbroeders (grauwbroeders) 242-243, 254, 255-258,259,260,261
 Brugge, Sint-Basiliuskerk 262
 Brugge, Sint-Donaas 44, 83, 144, 147, 255, 257
 Brugge, Sint-Joriskapel 150, 152
 Brugge, Sint-Walburga 83, 127, 150
 Brugge, Spanjaardstraat 149
 Brugge, vrouwenklooster Sint-Clara 251
 Bruiaen (Bruwaene), Antheunis 120
 Brune, Philips de, stadspensionaris 252
 Brussel 12, 13, 17, 20, 23, 24, 26, 30, 32, 33, 37, 45, 46, 5, 53-67, 71, 73, 77, 84, 89, 96, 115, 117, 135, 137, 145, 147, 151, 157, 159, 161, 162, 168, 169, 173. 178, 184, 188, 204, 206, 208, 209, 243, 245, 255, 268, 269, 271, 274, 280
 Brussel, aartsdiakonaat 59
 Brussel, Kapellekerk 65
 Brussel, minderbroedersklooster 60, 243
 Brussel, Sint-Goedelekerk 45.54,61, 65, 119

- Brussel, Sint-Gorikskerk en -wijk 53, 54, 57, 61
 Brussel, Sint-Nicolaaskerk 57, 61, 63
 Brussel, Steen poortgevangenis 60, 61
 Brussel, Vreuntegevangenis 65
 Bruusterman, Arnout, kerkmeester 226
 Buck, Jan de 232
 Bueren, Jan van, waard 175
 Bugenhagen, Johannes, reformator 61
 Bukenole, Hermes, deken 220, 224
 Bulcke, Christoffel van den, predikant 236, 237, 238
 Bullinger, Heinrich, reformator 29, 81
 Bulteel, Jan, stadspensionaris 203, 207, 217
 Bundere, Jan de, dominicaan 220
 Busbecq, Ogier de, humanist, diplomaat 203
 Busco, Denis, franciscaan 258
 Buscodensis, zie 's-Hertogenbosch, Nicolaas van
 Busschaert, Hans, dopers voorganger 118
 Buule, Frederik, baljuw 122
 Buyzere, Jacob de, augustijn, predikant 133, 136, 190
- Cabilliau, Jacob, geuzenkapitein 108
 Cabilliau, Jan 108, 109
 Cabilliau, Lieven 104, 108
 Cabootere, Joos de, burgemeester 243
 Cádiz, stad in Spanje 148
 Caempt, Joris ver 207, 213, 215
 Caerdemacker, Gerard de 173
 Caeskoper, Hansken de 117
 Calais, stad in Frankrijk 182
 Calcar (Kalkar), stad in Duitsland 28
 Calewaerts, Daniël 120, 124
 Caluwaert, Jan, jurist 255
 Calvijn, Johannes, reformator 27, 29, 30,31,32,33, 65, 79, 84, 85,95,97, 100, 101, 102, 108, 115, 125, 133, 159,163,173
 Cambrai, zie Kamerijk
 Cambridge, stad in Groot-Brittannië 13, 98 Cambridge, Sint-Magdalenacollege 98
 Camerlynck, Jan, geuzenkapitein 162, 188, 192
 Campene, Cornelis van, kroniekschrijver 88, 104, 109
 Campene, Jan van, stadssecretaris 97
 Canterbury, stad in Engeland 79,106
 Canto, Alonso del, betaalmeester 149
 Cappoen, Pieter, gerechtsofficier 190-191
 Carnivarius, zie Hondebeke
 Carpentier, Pieter, predikant 164, 165, 166, 167
 Carranza y Miranda, Bartolomé, aartsbisschop 148, 149
 Casembroot, Jan, heer van Backerzeele, jurist 151, 229,
 Casembroot, Leonard, jurist 151
 Casembroot, Nicolas, stadspensionaris 243, 256, 262

Cassander, Joris, humanist 70, 90, 91, 95, 145, 146, 147
 Cassel, zie Kassel
 Castele, Hans vande, linnenwever 207, 208, 210
 Casteleyn, Matthijs de, rederijker 72
 Castilië, voormalig koninkrijk in Spanje 188
 Casuweele, verdwenen plaats in Noord-Vlaanderen 220, 222, 223
 Cat, Anthonis de 120
 Cat, Barbele de 120
 Cat, Joos de, baljuw 120, 121, 122, 123
 Cat, Mayken de 120
 Cat, Medarde de 120
 Caub, stad in Duitsland 107
 Cauwenberghe, Jan van 166
 Cellier, Jacob du 115
 Celosse, Gaspard, lakenhandelaar 174, 179
 Cercez, Francois de, jurist 174
 Cester, John, lid Engelse natie te Brugge 150-151
 Chassey, Filips de, kapitein 138, 139
 Chastelet, Guillemette de 267
 Chimay 93, 279
 Christiaan n, koning van Denemarken 43, 53, 56
 Christoffel, kapelaan van Casuweele 223
 Clapbeeck, Jeronimus van, tapijtwever 64
 Clauwaert, Adolf, franciscaan 255, 257
 Clauwaert, Jacob 239
 Clayssone, Cornelis, doopsgezind weetdoener 117
 Clayssone, Jan, koopman 136, 221-222
 Clayssone, Jan, vorstelijk ontvanger 203
 Clayssone, Lucas, schoolmeester 98, 99
 Cleene, Lucas de 221,223
 Clerc, Jean le, historicus 263
 Clerck, Michiel de, koopman 220, 222, 226
 Cleyne, Marten de, zie Micron
 Clinge, zie Klinge
 Cloet, Jacob de, baljuw 165, 166, 167, 170
 Cloet, Jan de 166
 Clough, Richard, ambassadeur 71
 Cluetryn, Pieter, schepen 253
 Cock, Gillis, drukker 87
 Cock, Hendrik de 120, 121
 Coeijen, Pauwels van, dominicaan 141, 144
 Coigneau, Dirk, literatuurhistoricus 74
 Colchester, stad in Groot-Brittannië 80
 Colijn, Pieter, schepen 59
 Collins, Jacob, pastoor 166, 167
 Colonius, zie Keulen, van
 Coninck (Rex), Felix de, humanist 96
 Coninck (Regius), Jacob de, predikant 104, 109, 215, 249

- Coninck (Regius), Karel de, predikant 79, 109
 Coninxloo, Jan van, schilder 54
 Coolhaes, Caspar, predikant 38, 102
 Coperman, Loys, klerk 208, 210
 Copernicus, Nicolaus, astronoom 93
 Coppenhole, Lowys van, jurist, schepen 203, 204, 205, 206, 207, 209, 210, 212, 213, 216
 Coppens, Gelein, graanhandelaar 230
 Coppin, Nicolaas, geloofsonderzoeker 54
 Cordedraye, Gillis de, alias Ghoreelmaker 205-206
 Cornelis, broeder, zie Dordrecht,
 Cornelis van Cornelisz., Arent, predikant 102
 Corte, Pieter de, zie Curtius
 Coucy, Enguerrand de, middeleeuws ridder 265
 Courtewyle, Karel, karmeliet 246
 Cousaert, Johannes (Jan), hiëronymiet 67, 91, 95
 Covael, Jacob, jurist 186
 Covael, Pieter, advocaat 191
 Coventry, stad in Engeland 215
 Coyeghem, Anna van 80
 Crabeels, Clemens, vicaris-generaal 250
 Craneveld, Frans van, pensionaris 44, 45, 147
 Cranmer, Thomas, bisschop 79
 Creeckeke, Danneel de 231
 Croy, Charles van, prins van Chimay 279
 Croy, Jan van, heer van le Roelx 267, 268
 Croy, Filips van, zie Aarschot
 Crytsche, Jacques de 196, 213, 215
 Crytsche, Jan de, schepen 196,202
 Ctematius, zie Erven
 Cuelene, Cornelis van, pastoor 224,225
 Cueppens, Anthonis, rederijker 64
 Cule, Jan de, schepen 207
 Curtius, Petrus (Pieter de Corte), bisschop 142, 150, 151, 152, 153, 154, 155

 Dadizele 118, 192
 Daelman, Jan 22
 Daelman, Pauwels, chirurgijn 219, 220, 221
 Daknam 131, 137
 Damhoudere, Joost de, criminalist 260
 Damman, Adriaan, schoolrector 98, 99, 101, 239.278
 Damman, Willem, predikant 135. 137
 Damme, Adriaan van, franciscaan 254.
 Damme, Jan van, voorschepen 202, 215, 216
 Damme, Pieter van 120
 Daneau (Danaeus), Lambert, professor 38, 102-103, 104, 109, 110
 Danneels, Clays, augustijn 253-254,261
 Dantzig, zie Gdansk

Danyell, John, squire van Deresbery 281
 Datheen (Dathenus), Pieter, predikant 28, 33, 38, 81, 97, 100, 168, 184, 190, 215-216, 274, 276, 277, 279, 280
 David, Gerard, schilder 147
 Davison, William, Engels ambassadeur 245
 Deelen, Wouter, predikant 27
 Defense, Nicolays, franciscaan 259
 Deinze 34, 96, 98, 99. 106, 165, 166, 205, 213, 226, 272
 Delft, stad in Nederland 34, 45, 50, 89, 102, 107, 277, 280, 281
 Dendere, Jan de, amman 165, 167, 169, 171
 Dendermonde 267, 269, 272, 276, 278, 279, 280
 Denemarken 80
 Denijs, Jan, geuzenkapitein 190, 229
 Dentergem 175, 180, 205
 Despars, Nicolas, kolonel burgermilities 241-242
 Deurwaerder, Joris de, stadsbode 208
 Deventer, stad in Nederland 173
 Deynoot, Christoffel 108
 Deynoot, David 108
 Deynoot, Lieven 108
 Deynse, Bernard van, geuzenkapitein 222, 228, 231.233
 Dickele, Pieter van, schoolmeester 95
 Dielegem, abdij van 62
 Dieppe, stad in Frankrijk 187
 Dieussart, Jacob 29
 Dijcke (Dickele), Joos van, augustijn 253, 261
 Diksmuide 93, 123, 186, 272, 278
 Dinant 169
 Dondere, Simon de, rederijker 73
 Doornik 12, 13, 16, 26, 28, 31, 32, 33, 47, 64, 69, 93, 126, 132, 135, 136, 137, 164, 198, 203, 215
 Doornik, bisdom 128, 132, 138, 201, 207, 212
 Dordrecht, stad in Nederland 13, 16, 46, 47.48,97, 110, 117.125,235, 236.237
 Dordrecht, synode van 20, 38, 97, 110, 235, 248, 249, 274
 Dordrecht, Cornelis van, broeder, franciscaan 142, 146, 148,150,213,246,255,257,259, 260
 Douai, zie Dowaaï
 Dover, stad in Engeland 35
 Dowaaï (Douai), stad in Frankrijk 95
 Dranourer 132
 Drieux, Remi, bisschop 255
 Drongen 165,166
 Drongen, abdij van 166,253
 Dryander (Francisco de Enzinas), Spaans bijbelvertaler 65
 Duernaghele, Françoise de 265
 Duinkerken (Dunkerque), stad in Frankrijk 12, 31, 49, 131. 138, 272. 278, 279
 Duisburg, stad in Duitsland 13, 28, 94-95, 98.99
 Durer, Albrecht, schilder 41, 45
 Duyfkens, Michiel, kanunnik, notaris 207

- Duynstee, Dominicus, augustijn 261
 Dycke, Nicolaas van, klerk van de vierschaar 141, 144
 Dycke, Pieter van 144
- Edingen 47
 Edward vt, koning van Engeland 27
 Eecke, Jacob van den, aartsdiaken 255
 Eeklo 30, 31, 86, 136, 164, 165, 166, 184, 219-239,272
 Eeklo, Boelare 230
 Eeklo, Sint-Jorisgilde 227
 Eeklo, Sint-Sebastiaansgilde 227
 Eeklo, Zusterhuis Ten Doorn 223, 226, 234
 Eelboo, Joos, schepen 207, 213
 Egmond, abdij van, Nederland 36
 Egmont, Lamoraal graaf van 138, 139, 151, 152, 157, 164, 183, 184, 200, 208, 230, 273
 Eisenach, stad in Duitsland 41
 Eksaarde 93
 Elinck, Joos, rederijker 73
 Elinck, Lowijs, rederijker 73
 Elizabeth i, koningin van Engeland 27, 35, 80, 109, 148, 160, 274, 280, 281
 Elst, Nicolaas van der, priester 53, 54-59.62
 Elversele 30
 Emden, stad in Duitsland 13, 18, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 35, 72, 79, 80, 94, 95, 98, 99. 117, 126, 133. 134, 135, 137, 152, 154, 167, 173, 174, 175, 176, 179, 219, 220, 221, 222, 237
 Emmerik (Emmerich), stad in Duitsland 28
 Ente, Gillis 31
 Enzinas, Francisco de, zie Dryander
 Erasmus, Desiderius, humanist 27, 42, 44, 60, 62, 70, 88, 89, 90, 93, 97.145,147
 Erasso, Francisco, secretaris van Filips R 153
 Erbodemgem, heerlijkheid te Moen 175
 Erebodegem 186
 Erfurt, stad in Duitsland 42
 Ertvelde 235
 Erven, Gillis van der, (AegidiusAervius, Gelius Ctematius), drukker 133, 173, 174, 196
 Espinoy, Karel I', raadsheer 195
 Esschen, Jan van, augustijnernonnik 46, 47, 60 Essex, graaf van 281
 Estaimbourg 175
 Estaires, zie Stegers
 Estourmel, Jean d', heer van Vendeville 190, 192
 Everaert, Francois, franciscaan 246, 252, 255, 259, 261
 Eversteyn, kasteel te Wondelgem 265-266, 267, 278
 Eyck, Jan van, schilder 182
- Fabri, Jan, franciscaan 255, 256, 258
 Farnese, Alexander, zie Parma, hertog van
 Faulelius, zie Foekel
 Fevers, Antoon, franciscaner lekenbroeder 258

- Fevijn, Jan, kanunnik 147
 Filips II, koning van Spanje 10, 17, 23, 24, 33, 51, 67, 91, 108, 143, 147, 148, 149, 153-154, 157, 159, 165, 168
 Flacius, Matthias, predikant 51
 Florus, Gaspar 110
 Foekel (Faukelius), Herman, bijbelvertaler 110-111
 Fontanus, Johannes, predikant 100
 Fraeye, Lauwereys de, pastoor 119
 Francaert, Allaert, franciscaan 256, 258
 Franck, Sebastian, Duits spiritualistisch denker 175
 Franeker, stad in Nederland 106
 Frankenthal, stad in Duitsland 28, 35, 95, 237, 274
 Frankfurt, stad in Duitsland 13, 28, 94, 149
 Frans 1, koning van Frankrijk 99
 Fredericq, Paul, historicus 103 Frederik m, keurvorst van de Palts 28
 Frederik de Wijze van Saksen, Duits keurvorst 41, 56
 Fribourg, stad in Zwitserland 97
 Friesland, landstreek in Nederland 25, 26, 36, 114, 115, 116, 124
 Froymont, Pieter 56
 Fusipedijs, Johannes, predikant 174,175,179
- Gachard, Louis Prosper, archivaris 156
 Gallis, Abraham, predikant 107
 Gallis, Filips, predikant 107
 Garderen, dorp bij Apeldoorn 219
 Gdansk (Dantzig), stad in Polen 115
 Geheime Raad 65. 77, 135, 139
 Geldenhower, Gerard, reformatorisch voorman 56
 Gelder, H.A. Enno van, historicus 37, 260
 Gelderland, landstreek in Nederland 36, 38, 110, 161, 162
 Gembloers 20, 214, 247, 271, 272, 273
 Genève, stad in Zwitserland 13, 27, 29, 32, 33, 35 65, 79, 84,95,102,106,110,144,145, 159, 215, 233
 Genève, Académie 27, 84
 Gent 12, 13, 18, 19, 20, 21, 24, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 35, 37, 38, 43.45.47, 48,49,50, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75.77.78, 79, 80, 81, 83-84,86-111,113,115,116, 117, 118, 119, 123, 124, 126, 127, 128, 131, 137, 139, 144, 151, 154, 156, 157, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 176,178, 179,180,181-182,183,186-188, 189. 190, 191, 192, 193, 194, 195, 197, 199, 206, 209, 210,211,213,214,215,216,219,220,222,224,226, 229, 230, 231,233, 234, 235, 236, 237, 238, 239,243- 254, 255, 257, 258, 260-264, 265-283
 Gent, augustijnen 47, 84, 87.234, 244, 245, 246, 247, 250. 253, 254, 258, 261
 Gent, Clocke ten Putte 176
 Gent, De Sterre, herberg 176, 179
 Gent, dominicanen (predikheren) 98, 101, 244, 246, 248, 249.258
 Gent, Ekkergem 106, 188, 225
 Gent, Geraard de Duivelsteen (Reep) 83, 89, 91.96,97
 Gent, Gravensteen 49, 69, 115, 124, 164, 187, 190, 191, 192, 193, 204, 210, 250
 Gent, Groenenbriel 97.98

Gent, hiëronymieten 67, 89, 91, 96
 Gent, kapittel van Sint-Veerle 87
 Gent, karmelieten 101, 244, 245, 246, 247, 248, 253, 258, 261
 Gent, Maalte 273.274
 Gent, Meulestede 234
 Gent, minderbroeders 43, 87, 180, 234, 243, 244, 245, 246, 247, 250, 251, 253, 254, 258, 260-261
 Gent, Pacificatie van 19, 37, 52, 106, 160, 214, 241, 247, 249, 267, 268
 Gent, predikheren, zie Gent, dominicanen
 Gent, Sausselet 187, 273
 Gent, Sint-Agneten 94
 Gent, Sint-Baafsabdij 87
 Gent, Sint-Baafskathedraal 101, 252, 274
 Gent, Sint-Martinus 106
 Gent, Sint-Michielskerk 252
 Gent, Sint-Niklaaskerk 179, 187
 Gent, Sint-Pieters-Aalst 163, 226
 Gent, Sint-Pietersabdij 87, 180, 181
 Gent, Sint-Veerlekerk 43, 87
 Gent, Zandberg 70, 87, 90, 91, 93, 95.99
 Geraardsbergen 185, 272
 Gerijtsdochter, Dignum 58
 Gheeraerts, Jacob, alias den Hollander 157
 Gheerbrants, Hans Helverdynck 174
 Gheldolf, Mayken 120, 121
 Gheynst, Janneken van der 69
 Giessen-Nieuwkerk, plaats in Nederland 107
 Gistel 96, 164
 Gistel, Antheunis van, hoogbaljuw 267
 Gloucester, stad in Groot-Britannië 79
 Gnapheus, Guillelmus (Willem de Volder), schoolrector 45
 Goch, stad in Duitsland 28
 Goch, Johannes Pupper van, kloosterrector 45
 Goes, stad in Nederland 93
 Goetghebuer, Joos 213
 Gousseau, Francois de, franciscaan 255, 257
 Goor, Caharina van 168
 Gorcum, Gorinchem, stad in Nederland 34, 107, 117, 160
 Goris, Jan Albert (Marnix Gijsen), auteur 44
 Gossaert, Jan, alias Mabuse, schilder 149
 Göteborg, stad in Zweden 109
 Gouda, stad in Nederland 134, 147
 Gracht, Pieter van der, schepen 197, 213
 Granvelle, Nicolas Perrenot, kardinaal 149, 151, 274
 Grapheus (de Schryver), Corneli(u)s, stadssecretaris 23.45.46.56, 59
 Grave, Jan de, molenaar 223, 225
 Grave, Nicolaas de, boekdrukker 48, 63
 Grave, Victor de 224

's-Gravenhage (Den Haag), stad in Nederland 24, 45, 107
 Grevelingen (Gravelines), stad in Frankrijk 31
 Grimbergen, Joos van, tapijtwever 65
 Grobbendonk, klooster van 62
 Groenenburch, Pieter van, waard 173
 Groningen, stad in Nederland 107
 Groote, Sanders de, cipier 250
 Groote, Wouter de, koopman 173
 Grotius, Hugo, jurist, diplomaat 110
 Gruutere, Adolf, schepen 253
 Gruutere, Elisabeth de 69
 Gruutere, Karel de, heer van Croovelde 233, 269
 Guicciardini, Lodovico, historicus 85
 Gullegem 194

Haarlem, stad in Nederland 13, 34, 47, 107, 113, 117, 123, 263
 Habosch, Simon van, pastoor, predikant 178
 Hacke, Jan 133
 Haems, Synken 120, 121
 Haemstede, Adriaan van 22, 27, 29, 30, 80, 126, 148, 175,220,225
 Haesby, Jan, koninklijk ontvanger 193, 203, 204, 205,
 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 217
 Hagen, klooster van Ter 227, 234
 Halewijn (Halluin), stad in Frankrijk 123
 Halewijn, Frans van, hoogbaljuw 268
 Halluin, zie Halewijn
 Hamburg, stad in Duitsland 51, 117
 Hamere, Jan d', franciscaan 250-251, 264
 Handtsaeme, Jaspas, gerechtsofficier 203, 204, 205, 207, 209, 210, 213
 Hansbeke 165, 166
 Harlingen, stad in Nederland 13, 118, 179
 Harssyn, Simon de, waard 176
 Hasselt 12, 162, 170
 Hasselt, Jan van 86, 117
 Havekerke, Willem van 194
 Hazaert, Pieter, predikant 32, 131, 132, 133, 135-137, 140, 222
 Hazebroek (Hazebrouck), plaats in Frankrijk 186, 187, 189,191
 Hecke, Joos van den 242
 Hecke, Wouter van den, jonkheer 242-243
 Heere, Lucas d', dichter-kunstenaar 91, 92, 271, 278
 's-Heerenberg, plaats in Nederland 110
 Heeve, Charles, burgemeester 134,135
 Heide (Ditmarschen), stad in Duitsland 46
 Heidelberg, stad in Duitsland 13, 35, 84, 94, 95,100, 101, 102, 103, 106, 107, 110, 236
 Heinsius, Daniël, professor 110 Hellevoetsluis, plaats in Nederland 107
 Hellin, Robert 147
 Helst, Adriaan van der, kapelaan 167

Helverdynck, zie Gheerbrants
 Hembyze, Bussaert van 216
 Hembyze, Jan van, Calvinistisch voorman 75, 97,102, 233, 234, 241, 246, 251, 252, 254, 255, 262, 263, 265, 268,269-271,273-277,279,280,282,283
 Hembyze, Roeland van, stadssecretaris 271
 Hendrickx, Christiaen 134,135
 Hendrickx, Jan, priester 67, 128, 131-140, 221, 222
 Hendrik III, koning van Frankrijk 278
 Hendrik VIII, koning van Engeland 79
 Henegouwen 29, 70, 247
 Henric in 't Kelderken, boekverkoper 63
 Herentals 62
 Herenthals, Jan van, minderbroeder 43
 Herkenrode, abdij van 157
 's-Hertogenbosch, stad in Nederland 115, 116, 219
 's-Hertogenbosch (Buscodensis), Nicolaas van, schoolrector 45
 Herzele (Herzeele), plaats in Frankrijk 88,192
 Hessele, Jacob, raadsheer 195, 273, 282
 Heule, Jacob van, edelman 162,163,188
 Heyden, Cornelis van der, kanunnik 92
 Heyden, Gaspard van der, predikant 30, 35, 126, 226-227, 228, 230, 236
 Heyden, Malachias van der 176
 Heylwichen, Lodewijk van, president Raad van Vlaanderen 77,81
 Heyns, Michiel, griffier 243
 Hijngelbijn, Lieven, waard 192
 Hille, Cornelis van, predikant 107
 Hille, Cornelis sr. van, predikant 107
 Hilligersberg, plaats in Nederland 107
 Hobbels, Jaenkin 121
 Hocke, Denijs, franciscaan 257.258
 Hoecke, Gillis van den, boekverkoper 87
 Hoen, Cornelius, advocaat 45
 Hoffman, Melchior, reformator 25,114
 Hoflate, Goris 253
 Hoflate, Vincent, franciscaan 253
 Hollehain, Anna d' 175, 179 -
 Holland 21, 25, 26, 30, 32, 34, 35, 36, 37, 85, 114, 115, 116, 160, 237, 262, 279, 281, 282
 Holland, Hof-van 45, 59
 Hondebeke (Canirivus), Frederik, schoolrector 45
 Hondschote (Hondschoote), stad in Frankrijk 12, 26, 29, 115, 123, 128, 129, 132, 135, 137, 138, 181, 182, 185, 188, 189, 190, 192, 219
 Hondt, Jan de, diaken 230
 Hondt, Joos de, (Jodocus Hondius), cartograaf 107
 Hoochstraten, Michiel Hillen van, drukker 48
 Hooghendorp, Cornelis van, muntmeester 234
 Hoogmade, plaats in Nederland 108
 Hooper, John, bisschop 79
 Horne, Filips van Montmorency, graaf van 157, 266, 273

- Horsen, dorp bij Nijmegen 161
 Houckaert, Elooi (Eligius), schoolmeester 70, 90, 91
 Houcke, Francois van 223, 229
 Houcke, Jacob van 221, 229
 Houte, Suzanna van den 266
 Houtkerke (Houtkerque), plaats in Frankrijk 189
 Houwaert, Balthazar, predikant 51
 Houwaert, Hendrik, twijnverver 60
 Houwaert, Jan Baptist, dichter 51
 Hove, Hans van, franciscaan 251
 Hubrechtsz, Jan, schout 56, 59
 Huick, notaris 81
 Hulst, Frans van der, inquisiteur 17, 24
 Hulst, plaats in Nederland 12, 21, 30, 34, 50, 90, 136, 166, 219-239, 251, 264, 272
 Hulst, afspanning De Zwaan 228
 Hulst, gasthof De Pellicaen 222
 Hulst, grauwbroedersklooster 227, 228, 250, 254
 Hulst, Maalstede 228
 Hulst, Sint-Christoffelgilde 227
 Hulst, Sint-Jorisgilde 227
 Hulst, Sint-Sebastiaansgilde 227, 228
 Hulst, Sint-Willibrordkerk 228
 Hulster-Ambacht 87, 221, 224, 225
 Huubert, Sander, boekverkoper 49
 Huugaert, Joos, chirurgijn 178
 Huusman, Bartholomeus, boekverkoper 80
 Huusman, Joos, raadsheer 210, 250, 255, 256, 257, 262
 Huyssens, Jacob 226, 228 Ieper 20, 26, 42, 46, 49, 50, 86, 93, 107, 108, 121, 133, 137, 138, 181, 182, 186, 187, 188, 190, 192, 245, 266, 267, 270, 272, 276, 279

 Ieper, Sint-Maartenskerk 182
 IJsselmonde, plaats in Nederland 107, 216
 Ingel, minderbroeder 60
 Ingelbrecht, Jacob, franciscaan 254
 Ingelmunster 273
 Ingels, Michiel, predikant 186
 Ipswich, stad in Groot-Brittannië 235,237
 Isaac, Jan, baljuw 75
 Isabella van Oostenrijk 53
 Izenberge, plaats bij Veurne 90

 Jacob I, koning van Engeland (Jacob VI, koning van Schotland) 108
 Jaeghere, Gillis de 120
 Jaeghere, Pieter de 120, 124
 Jansenius, Cornelius, bisschop van Gent 90, 96, 195, 196,202,250
 Jansenius, Cornelius, bisschop van Ieper 96
 Janssen, Henricus Quirinus, historicus 9, 10, 260
 Janssens, Pieter, schepen 228

Jaqueloot, Joos, advocaat-fiscaal 252, 262 J
 erez de la Frontera, stad in Spanje 148 Jette 62
 Jiménez, Pedro, professor 148
 Johann van Saksen, Duits keurvorst 56
 Johann-Casimir, paltsgraaf 103, 110, 274
 Johann-Sigismund van de Palts 110
 Jonghe, Bernardus de, kroniekschrijver 254 –
 Jonghe, Jan de, schepen 190,191
 Joods, Dierik, koopman 165, 176, 177, 178
 Joyeulx, Gillis, alias den Drom, rederijker 73-74
 Juan van Oostenrijk, landvoogd 19, 213, 214, 244, 246, 247, 260, 263, 268, 271, 272

Kamerijk, bisdom 59, 61
 Kamerijk (Cambrai), stad in Frankrijk 61, 93
 Kampen, stad in Nederland 106, 107, 178
 Kaprijke 220, 222, 235. 250, 253
 Karel V, keizer van het Heilige Roomse Rijk 9, 10, 17, 23, 24, 26, 41, 42, 43, 44, 49, 53, 67, 69, 70, 71, 89, 99, 146, 159, 160, 194, 202, 219, 266, 269
 Kassel (Cassel), stad in Frankrijk 138, 186, 272
 Kats, Maria van 173
 Keere, Hendrik van den, drukker 91, 92
 Keere, Pieter van den, drukker 92
 Keldermans, Rombaut, bouwmeester 55
 Kempeneer, Pieter de, tapijtwever 55.59
 Kempeneer, Willem de, tapijtwever 65, 67
 Kerckhove, Jan van den, (Polyander), predikant 95
 Kerremans, Geert 174
 Kethele, Arent de, rederijker 74
 Kethulle, Adriaene van der 271
 Kethulle, Filips van der 265, 266
 Kethulle, Filips jr. van der 266, 279, 281
 Kethulle, Frans van der, zie Ryhove
 Kethulle, Jacqueline/Cathérine van der 266
 Kethulle, Johanne van der 266, 270, 281
 Kethulle, Karel van der 103
 Kethulle, Lowys van der 266, 281
 Kethulle, Marie van der 265
 Kethulle, Willem van der, heer van Asse 265, 266, 267, 268, 272, 278
 Keulen (Köln), stad in Duitsland 13, 27, 42, 79, 84, 98, 101, 102, 110, 137, 147, 160, 205
 Keulen (Colonus), Daniël van, collegeregent 106
 Keulen (Colonus), Pieter van, predikant 106
 Keyser, Lieven de 86, 117
 Keysere, Robert de, drukker-humanist 89, 91
 Kimedonck (Kimedonckius), Jacob, professor 100,101, 102, 104, 105, 109, 110
 Kinderen, Jan der, jurist 45.59-63,67
 Kleef (Kleve), Land van, landstreek in Duitsland 116, 160, 169
 Klinge, De, (Clinge), plaats in het Land van Waas 222,
 Knesselare 164, 165, 166, 167

Komen 116, 117, 187, 203
 Kortrijk 26, 50, 86, 87, 89.93. 107, 113,115, 118, 121, 122, 123, 125, 127, 175, 176, 193-217, 247, 272, 273
 Kortrijk, abdij van Groeninge 215
 Kortrijk, Onze-Lieve-Vrouwkerk 87, 199, 211, 217
 Kortrijk, Sint-Maartenskerk 194, 195, 200, 201, 202, 203, 215
 Kortrijk, Adriaan van, dopers voorman 118 Kudelstaart, plaats in Nederland 109
 Kueeckere, Jan de, procureur 225
 Kuiper, Gerrit, literatuurhistoricus 74
 Kuringen 157

Lactaeus, zie Wittewronghele, Jan
 Lalaing, Emmanuel van, baron van Montigny 234, 273, 280
 Lambrecht, Jacob 230
 Lambrecht, Joos, drukker 70, 71, 91-92
 Lambrecht, Matthias, kanunnik 255
 Lamoot, Jan, predikant 93, 104, 107, 216
 Lamoot, Jan sr., predikant 107
 Lamsweerde, dorp bij Hulst 223, 231
 Lancenberghe, Daneel van, schoolmeester 92, 93
 Lancenberghe, Filips van, predikant, astronoom 93
 Lancenberghe, Frans van, predikant 93,216
 Langerak, plaats in Nederland 160, 162, 169, 170
 Langhe, Gillis de 132
 Lannoy, stad in Frankrijk 93
 Lansbergen, zie Lancenberghe
 Lasco, Johannes a, reformator 27, 29, 79, 80, 148
 Latau, Arent 94
 Laurin, Marc(us), kanunnik 44, 147
 Laventie, plaats in Frankrijk 190
 Lechard, Joris, augustijn 47
 Leeuwarden, stad in Nederland 34
 Leiden, stad in Nederland 13.23.26.34, 36, 38, 48, 49, 50, 58, 59, 63.65.84, 98, 101, 102, 103, 106, 107, 108, 109, 110, 116, 117, 157, 162, 170
 Leiden, Jan van, (Jan Beukelsz.) 26
 Lem, Pieter Pauwels 221
 Lembeke, plaats bij Eeklo 233, 235,236
 Leo x, paus 42
 Lestrem, plaats in Frankrijk 189
 Leupegem, plaats bij Oudenaarde 178
 Leuven 12, 24, 25, 26, 42, 50, 55,59,65, 69, 70, 71, 83, 157, 195, 247, 253
 Leuven, Drietalencollege 83, 89
 Leuven, universiteit van 42,54, 55, 59, 69, 70, 83, 90, 96, 132,142,143,144, 148,202
 Leuven, Willem van 117
 Leys, Ferdinand, jonkheer 241-243
 Liebaert (Leopardus), Paul, schoolmeester 90
 Lier 53,116
 Liesveldt, Jacob van, drukker 49, 220

- Lille, zie Rijsel
 Limbourg/Vesdre 103
 Lippens, Jan, chirurgijn 222, 229, 230, 235
 Lipsius, Justus, professor 103
 Lisse, plaats in Nederland 106
 Listius, Gerardus, schoolmeester 45
 Loaysa Girón, Garcia de, aartsbisschop 119
 Lobuck, Hans 120
 Lodewijk IV van Vlaanderen, heer van Praet 89, 160
 Lodewijk V van Vlaanderen, heer van Praet 169
 Lodewijk VI, keurvorst van de Palts 101
 Logghe, Gillis, franciscaan 256, 257, 258
 Londen, stad in Groot-Brittannië 13, 18, 27, 28, 29, 31, 32, 65, 69, 79, 80, 81, 90, 93, 94, 98, 104, 107, 108, 109, 126, 129, 133, 136, 148, 154, 164, 173, 196, 214, 215, 216, 219, 220, 231, 235, 236, 237, 245, 248, 262
 Loof, Jacques de 196
 Loon, Land van 157, 161
 Loosvelt, Johannes 120, 123, 124
 Loosvelt, Pierijntgen 123
 Lotenhulle 166, 167, 169
 Loyseleur de Villiers, Pierre, hofpredikant 249
 Lubeck, stad in Duitsland 117, 147
 Luck, Lieven, augustijner lekenbroeder 253
 Luik, prinsbisdom 60, 159, 169
 Lumey, geuzenkapitein 89
 Luneburg, stad in Duitsland 117
 Luther, Maarten, reformator 17, 22, 23, 24, 25, 41-52, 53, 55, 56, 57, 59, 61, 62, 63, 65, 66, 71, 73, 81, 84, 85, 90, 91, 125, 142, 173
 Lyon, stad in Frankrijk 71
- Maagdenburg (Magdeburg), stad in Duitsland 47
 Maastricht, stad in Nederland 30
 Madrid, stad in Spanje 147. 153 Madrid, klooster San Felipe el Real 158
 Maelstede, douairière van 212
 Maere, Raphaël de, kapelaan, notaris 207
 Maertens, Francois, franciscaan 256-257, 258
 Maertens, Willem, geuzenleider 205 Magdeburg, zie Maagdenburg
 Maldreghem, Adriaan van, pastoor 165, 169, 171
 Male, Lodewijk van 160
 Malebosch, Martijntgen van 120, 124
 Malebosch, Pierijntgen van 120, 124
 Mander, Karel van, kunstenaar, auteur 25, 92, 113-114, 123
 Manilius, Cornelius, drukker 108, 220
 Manilius, Ghileyn, drukker 92
 Mannekensvere 132
 Mannins, Lieven, schepen 253, 275
 Manslagt, dorp bij Emden, Duitsland 133

Marburg, stad in Duitsland 62, 84, 90
 Marcellis, Gillis, franciscaan 258 Mare, Jan van de, baljuw 239
 Mareschal, franciscaan 257
 Margaretha van Oostenrijk, landvoogdes 47, 53, 54, 55
 Margaretha van Parma, landvoogdes 19, 69, 84, 139, 143, 145, 151, 152, 153, 154, 155, 159, 162, 166, 168, 199, 200, 228
 Maria van Hongarije, landvoogdes 65, 75, 77, 96
 Marnix, Jan van, zie Toulouse
 Marnix, Filips van, heer van Sint-Aldegonde 159, 160, 161, 168, 169, 269, 274, 282, 283 Marnix, Maria van 169
 Marot, Clément, Frans psalmvertaler 33, 81
 Marquet, Pieter 131
 Martens, Barbara 107
 Martens, Dirk, drukker 42
 Mary Tudor (Bloody Mary¹), koningin van Engeland 27, 28, 80, 109, 148
 Matança, Fernando de, Spaans koopman 157
 Mater, plaats bij Oudenaarde 77
 Mattheeus, Jacob 232
 Matthias van Oostenrijk, landvoogd 243, 246, 247, 250, 255, 259, 260, 263, 271
 Matthyssone, Cornelis 228
 Maximiliaan n, keizer van Duitsland 155
 Mayaert, Lucas, pensionaris 262
 Mechelen 12, 30, 45, 60, 61, 80, 92, 243, 245, 263, 267,
 Mechelen, Grote Raad 69, 208, 209, 210
 Mechelen, Jan van, augustijnenprior 48 Medici, Catharina de, koningin-moeder van Frankrijk 135, 278
 Meereghem, Jean 186, 187
 Meersch, David van der, schout 166
 Meersch, Jan vander, wever 205
 Meerschman, Cornelis de 87
 Meeus, Pieter Zoo
 Meigem 206
 Melanchton, Philipp, reformator 56, 59, 61
 Memling, Hans 147
 Menen 115, 118, 123, 124, 125, 206, 208, 211, 234, 272, 273, 274, 278
 Menno Simons, dopers hervormer 26, 85, 115-116, 117, 118, 126, 130
 Mercator, Gerard, cartograaf 28, 94
 Meregem (Merville), plaats in Frankrijk 186
 Merendree 163
 Mermier, Etienne, predikant 164
 Merville, zie Meregem
 Mesen 133, 164, 190, 191, 195
 Meteren, Emmanuel van, geschiedschrijver 260
 Metsys, Katelyne 25
 Metz, stad in Frankrijk 95, 106 Meulebeke 92, 113, 114
 Meulen, Jan van der, schoolmeester 230, 231
 Mexico, land in Latijns-Amerika 129, 130
 Meyere, Jacob de, historicus 90

- Meynfroot, Adriaan, chirurgijn 72
 Meysebaert, Isbrand, orgelmaker 86, 124
 Micron (de Cleyne), Marten, predikant 27, 29, 79, 109, 126, 175, 220
 Middelburg (Vlaanderen) 161
 Middelburg, stad in Nederland 13, 34, 35, 38, 50, 93, 102, 110, 150, 152, 153, 173, 175, 180, 219, 236, 237
 Mijle, Abraham van der 110
 Miritsch, Melchior, augustijnenprior 47
 Moded (Herman de Strycker), priester, predikant 136, 162, 163, 164, 168
 Moen, plaats bij Kortrijk 175
 Moeskroen, heer van, zie Barre
 Mondragon, Christoffel de, Spaans bevelhebber 239, 267
 Monnikendam, plaats in Nederland 25
 Mont, Rijcxkin du, rederijker 73
 Montigny, zie Lalaing
 Montmorency, Filips van, zie Home Montpellier, stad in Frankrijk 13, 84
 More, Thomas, kardinaal 44
 Moreau, Edouard de, jezuïet, historicus 261
 Moreels, Hendrik, tapijtwever 80
 Mortaigne, Antoine, humanist 80
 Mortaigne, Gerard, humanist 79, 80
 Moyen, Christiaan der, tapijtwever 53
 Moyen, Jan der, jurist 65
 Muelne, Willem vander 250
 Muldere, Tijsken de, zanger 74, 78
 Mullem, Adriaan van, onderbaljuw 78
 Munck, Lieven de 108
 Munster, stad in Duitsland 26, 115
 Musaert, Martin, griffier 233
 Musius, Cornelis, priester 89
 Myeghem, Jacob, kapitein 233-234
 Myelbeke, Stefaan, schoolmeester 29, 80, 93, 94, 95
- Naghele, Joos de 231
 Namen 19, 26, 217, 244, 268
 Namen, graafschap 31
 Nassau, Jan van 98, 100, 102, 276
 Nassau, Maurits van, prins 281
 Navarra, landstreek in Frankrijk 103
 Neckers, Catharina 120, 123
 Nederename 77
 Nederzwalm, zie Allerheilgenzwalm Neetezone, Michiel, boekbinder 49
 Neste, Jacob van den 207, 208, 210
 Neurenberg (Nurnberg), stad in Duitsland 42
 Neusen (Noutzenus), Sebastiaan, schoolmeester 45, 90, 91, 95
 Nicolaasdochter, Wendeloet 25
 Nieppe, zie Nipkerke

Nieuwenhoorn, plaats in Nederland 107
 Nieuwenhuuse, Francois van, schepen 141, 144, 145
 Nieuwenhuyse, Jan van 113
 Nieuwerkerke 29, 31, 131, 132, 137, 190, 219
 Nieuwpoort 31, 67, 128, 131, 134, 135, 138, 206, 219
 Nijmegen, stad in Nederland 44, 56, 147, 161, 162
 Ninove 265,267,272
 Nipkerke (Nieppe), plaats in Frankrijk 192
 Nokere, plaats bij Oudenaarde 167, 173, 175, 176-180
 Noord-Beveland, eiland in Nederland 173
 Noordwijk, plaats in Nederland 45
 Noorthout, Jan van, predikant 236
 Noorwegen 80
 Nootebaert, Thomas, schepen, koopman 195-196, 197, 198, 201, 202, 213, 215
 Norwich, stad in Groot-Brittannië 80, 107, 236, 237
 Noutzenus, zie Neusen
 Nuens, Hansken 138
 Nurnberg, zie Neurenberg
 Nut, Dirk, 'ouderling' 238
 Nuyens, W.J.F., historicus 261

Oecolampadius, Johannes, hervormer 59, 61
 Oedelem 163,165
 Oignies, Guilbert d', bisschop 201, 212
 Okegem 265
 Oldeklooster Bloemkamp, abdij in Friesland 115
 Oldenbarneveldt, Johan van, landsadvocaat 107
 Olieschlager, Jan, professor q5
 Ommeslaeghe, Filips van 207
 Onghena, Jan, schoolmeester, rederijker 95-96, 226
 Onghena, Lieven 96
 Oostburg, plaats in Nederland 236, 237
 Oosteeklo 253
 Oosterweel 34,168,170
 Oostwinkel 165, 166
 Oranje, zie Willem van Oranje
 Orléans, stad in Frankrijk 59, 69, 70.83.84, 214
 Orley, Bernard van, schilder 53-54,55,56,57, 58, 61, 63, 65, 67
 Orley, Everaert van, schilder 61
 Orley, Jan van, schilder 67
 Orley, Michiel van, tapijtwever 67
 Orley, Pieter van 67 -
 Orley, Valentijn van, schilder 56, 61, 63
 Orthez, universiteit in Frankrijk 103
 Ossaert, Filips, franciscaan 257.258
 Oste, Ydrop, deurwaarder 77
 Ottho, Daniël, schoolmeester 95, 99
 Ottho (Oste), Jan, schoolmeester 87, 91, 93, 94-95.98, 99

Oudenaarde 22, 23, 26, 67, 69, 70, 71, 72,73,75.77.78, 79, 80, 81, 86, 93, 107, 163, 164, 174,
 175, 176, 177, 178, 179, 194, 219, 247, 253, 268, 272, 278
 Ouderdaghe, Jacob van, schepen 165,169
 Oudewater, zie Auwater
 Overbeke, Jan van, baljuw 227
 Overdam, Hans van 127
 Overijssel, landstreek in Nederland 36, 38, 178

 Padua, stad in Italië 84
 Palts, voormalig vorstendom in Duitsland 13.35. 102, 169,237, 279
 Pamele, plaats bij Oudenaarde 78
 Panneel, Jan 236
 Panneel, Michiel, predikant 235-236
 Pannemaeker, Pieter de, tapijtwever 53-54, 55, 57, 59, 61,65,67
 Pannemaeker, Willem de, tapijtwever 67
 Pantyn, Jacob 119,120,122
 Pantyn, Pieter, stadssecretaris 119
 Pantyn, Pieter jr., hoogleraar 119
 Pantyn, Willem, geneesheer 119,141,144
 Papendrecht, plaats in Nederland 110
 Parijs, stad in Frankrijk 13, 27, 44, 74, 83, 84, 89, 90.99,'
 Parisis, Erasmus, brouwer 230
 Parma, Alexander Farnese, hertog van 38, 105, 106, 169, 217, 239, 247, 262, 271, 278, 279,
 280, 281, 283 Parmentier, Francois, magistraat 202
 Parmentier, Josine 202
 Parmentier, Nicolaas, stadspensionaris 201, 202, 203, 204-212,213,216,217
 Pau, Pauwels de 239
 Paulatem, plaats in de Zwalmvallei 77
 Pauli, Francois, priester, predikant 236
 Peel, Michiel, gerechtsdienaar 190
 Peenen, Zeger van 175, 176, 177
 Penent, Frederik 274
 Persoon, Charles, wijnhandelaar 223
 Pestere, Martin de, schoolmeester 99
 Pestere, Reinier de, stadssecretaris 99
 Petegem, plaats bij Deinze 226
 Peyte, Pieter 78
 Philips, Dirk, dopers voorman 26, 115
 Piat, schoolmeester 100
 Piedt, Joos van de, griffier 209, 210
 Pieter, augustijn te Antwerpen 61
 Pit, Lieven, wijnkoopman, griffier 221, 223, 226, 227, 228
 Pittem 70, 90, 108
 Plantijn, Christoffel, drukker 93, 143
 Poeke 206
 Poissy, stad in Frankrijk 135
 Poitiers, stad in Frankrijk 69, 83, 84
 Polen 80, 115

Pollet, Jan, kanunnik, assessor 202, 216
 Pollet, Joos, koopman 202, 203, 207, 209, 212, 213
 Pollet, Margaretha 202
 Pollet, Raphaël, stadspensionaris 202
 Pollijn, Toussain 186
 Pollweiler, kolonel 267
 Polyander, zie Kerckhove, Jan van den Poperinge 115,272
 Porte, Jan de la, raadsheer 252, 262
 Potbackere, Jacob de 229
 Pottelberghe, Jan van 216
 Pottelsberghe, Lieven van, heer van Vinderhoute 89
 Pottelsberghe, Willem van, baljuw 221, 224, 231
 Pottere, Anthonis de, karmeliet 187
 Pottere, Jan de, karmeliet 253, 261
 Potvliet, Gillis 120, 121, 123
 Potvliet, Karel 120, 121
 Potvliet, Pieter, linnenwever 119, 120, 121, 123
 Pourbus, Frans, schilder 147
 Pourbus, Pieter, schilder 147, 148
 Poussens, Cornelia 281
 Praepositus (Proost), Jacobus, augustijnerprior 41, 42, 45.46.48
 Praet, Françoise van, vrouwe van Moerkerke 160
 Praet, Petronella van 160
 Prince, Pieter de 187, 231
 Proost, Jacob, zie Praepositus Prud'homme d'Ailly, Isabelle de 268
 Prumbout, Jacob, franciscaan 258
 Punderbroeck, Jan van, accijnsontvanger 175
 Puymbrouck, Adolphus van, recollect 261
 Pyn, Lieven, overdeken 266

Quackelbeen, Christiaan 203, 213
 Quackelbeen, Willem, arts-botanicus 203
 Quassaert, Jan, karmeliet 63-64
 Querci, franciscaan 257
 Quesnoy-sur-Deule, plaats in Frankrijk 31
 Quinten, meester, schilder 54

Rackelbosch, Pieter van, rederijker 74
 Raepaert, Francois, stadschirurgijn 259
 Ram, Cornelis de 221
 Rammekens, fort bij Vlissingen 168
 Raphelingius, zie Ravelingen, Frans van
 Ratloo, Alexander, professor 103, 105
 Ravelingen (Raphelingius), Frans van, drukker 93
 Raveschoot, plaats bij Eeklo 229, 231
 Reeckenaere, Cornelis de, schoolmeester-drukker 91, 100
 Regius, zie Coninck
 Reningelst 93,107, 216

- Renterghem, Roeland van Zoo
 Revelaere, Maarten, franciscaan 255, 258
 Rex, zie Coninck, Felix de
 Riddere, Robrecht de, pastoor 236, 237
 Rijcke, Antoon de 230
 Rijnsburg, plaats in Nederland 162
 Rijsel (Lille), stad in Frankrijk 12, 16, 25, 26, 28, 29, 31, 33, 83, 86, 87, 90, 93, 110, 190, 202, 214, 253, 272
 Roborst, plaats in de Zwalmvallei 69, 71-75, 77, 78, 81-83,94
 Rode, Hinne, schoolrector 24,45
 Roelandt, Jacob, baljuw 233
 Roermond, stad in Nederland 60, 107, 116
 Roesbrugge 189
 Roeselare 123, 236, 239
 Roesmaele, Antonia van 25
 Rogier, L.J., historicus 86
 Rombauts, Nicolaas, glaskunstenaar 54, 58, 63-64, 67
 Rome, stad in Italië 84, 95, 177
 Ronse 23, 26, 69, 70, 72, 73, 79, 80, 81, 94, 126, 174, 178, 219, 272
 Ronsele 166, 206
 Roo, Olivier de 198
 Roost, Augustin van de, baljuw 178
 Rore, Jacob de, dopers voorganger 121, 200
 Rostock, stad in Duitsland 84, 94,95
 Rotterdam, stad in Nederland 72, 93, 106, 108
 Rouck, Francois de, schepen 192
 Rouen, stad in Frankrijk 136
 Ruiselede 166
 Rupelmonde 131, 137, 138, 139
 Ruremond, Hans van, drukker 48
 Ryckaert, Jan, boekverkoper 49
 Rycke, Christiaan de, schoolmeester 93, 95, 96, 97, 99, 107
 Ryhove, Frans van der Kethulle, heer van 38, 178, 214, 233, 241, 244, 255, 263, 265-283
- Sacquespée, Francois de, heer van Beaudemont 269
 Saeftinghe 90, 136, 220, 222, 223, 228, 239
 Saeseghem, Jan van 205, 213
 Saint-Omer, zie Sint-Omaars
 Saksen, voormalig vorstendom in Duitsland 41, 56
 Salamanca, stad in Spanje 143
 Salenson, Geraard van, drukker 94
 San Emiliano, Alfonso de, dominicaan 141, 144, 145,
 Sanders, Arnout 230
 Sanders, Lieven 275
 Sandwich, stad in Groot-Brittannië 13, 31, 80, 106, 133, 137
 Sanghere, Sijnken de 119, 122
 Saravia, Adriaan, predikant 216

Sartorius, Johannes, schoolrector 45
 Sas van Gent, stad in Nederland 179, 227, 239, 267
 Sauldaens, Jan, pastoor 179
 Scheemaeckere, Christiaan de 206-207, 209, 210, 211
 Scheemaeckere, Hans de 206
 Schelden, Hanskin van der, rederijker 74
 Schepere, Cornelis de 120 Schepere, Pieter de 176, 180
 Schoonevelt, Antheunis 121
 Schore, Lodewijk van, president Geheime Raad 65, 71,
 Schoutheete, Francois, heer van Erpe, hoogbaljuw 197, 199-200, 203, 204, 209, 210, 213,
 214, 215
 Schrevel, A.C. de, kanunnik 261
 Schryver, Cornelis de, zie Grapheus
 Schuytere, Adriaan de, pastoor, predikant 237
 Scotus, Pieter, schoolmeester 89
 Screywaterre, Adriaan, franciscaan 256, 257, 258
 Scuddematte, Pieter, schoolmeester 72
 Segovia, stad in Spanje 19, 157
 Seversz., Jan, drukker 48, 63
 Sevilla, stad in Spanje 148
 Siberië, streek in Rusland 129, 130
 Siligius, Theodorus, predikant 236
 Silvius, Guillelmus, drukker 142
 Silvius, Lucas, drukker 137
 Simons, Menno, zie Menno
 Sinaai 234
 Sint-Aldegonde, zie Marnix, Filips van Sint-Amansberg, plaats bij Gent 181
 Sint-Andries, plaats bij Brugge 156
 Sint-Anna-ter-Muiden, dorp in Nederland 9
 Sint-Anthoniepolder, plaats bij Dordrecht 236
 Sint-Denijs, plaats bij Kortrijk 175
 Sint-Denijs-Westrem 273
 Sint-Jansteen, plaats bij Hulst 227, 239
 Sint-Laureins 235
 Sint-Laurens, verdwenen dorp in Noord-Vlaanderen
 223 Sint-Maria-Latem 77
 Sint-Michiels, plaats bij Brugge 156
 Sint-Omaars (Saint-Omer), stad in Frankrijk 89, 216, 251
 Sint-Truiden 163
 Sint-Winoksbergen (Bergues), stad in Frankrijk 49, 138, 272
 Slock, Joos 167
 Sluis, stad in Nederland 9, 86, 102, 105, 259, 272
 Smet, Anna de 102
 Smet, Gelein de 221
 Smet, Hendrik de, (Henricus Smetius), arts 95
 Smit, Jan de, franciscaan 255, 257
 Smout, Adriaan, pastoor, kanunnik 150, 257
 Snouck, Lieven, raadsheer 252, 262

Snouckaert, Martin, raadsheer 71, 83, 89
 Soetaert, Anthonis, augustijn 254
 Soliman 1t, sultan van Constantinopel 203
 Somere, Jacob de, jurist 275, 276, 277, 279
 Spa 159
 Speelman, Jacob, franciscaan 255, 258, 259, 264
 Spieghel(e), Jan van den, schoolmeester, predikant 230, 280
 Spinola, markies van 281
 Spurt, Francois van der 221
 Stade, stad in Duitsland 117
 Stalpaert, Simon, griffier 165, 169, 171
 Steelandt, Lievina van 89
 Steelandt, Servaas van, hoogbaljuw 237, 239, 280
 Steene, Jan van den, boekbinder-verkoper 49, 87
 Steenhuuse, Loys van, waard 176
 Steenvoorde, plaats in Frankrijk 165
 Steenwerk (Steenwerck), plaats in Frankrijk 189
 Stegers (Estaires), plaats in Frankrijk 187, 189, 272, 274
 Sternaer, Hubrecht 56
 Steur, Arnold de, predikant 236
 Stevin, Simon, humanist en wiskundige 145
 Stevins, Jan, baljuw 221
 Straatsburg, stad in Frankrijk 13.25,79, 94, 114
 Streefkerk, plaats bij Dordrecht 236
 Struvinck, Geert 229
 Struvinck, Jan, schepen 229
 Struyve, Jan, predikant 236
 Strycker, Herman de, zie Moded
 Strynck, Callekijn 120,121
 Strynck, Gillis 120, 121, 123
 Strynck, Pieter 120
 Sturm (Sturmius), Hubert, professor 102
 Susteren, plaats in Nederland 116
 Symon Nielaasdochter, Neeltje 58

Taccoen, Jacob, raadsheer Raad van Vlaanderen 77
 Taets, Gerard, schepen 165,169
 Teye, Jan, franciscaan 250.251.254 Taffin, Denis, koopman 202
 Taffin, Jacques, Calvinistisch voorman 190
 Taffin, Jean, hofpredikant 202-203, 215.249
 Taffin, Jeanne 202, 203, 215
 Taffin, Nicolas, Calvinistisch voorman 203
 Taffin, Quintyn 215
 Tant, Jacob, franciscaan 255.258
 Tapper, Ruard, theoloog 55
 Tayaert, Jacob, pensionaris 262
 Tayaert, Jan, schoolmeester 92, 95
 Teerlinck, Geeraard 232

- Ten Duinen, abdij van 183
 Terneuzen, stad in Nederland 229
 Terwaan, bisdom 132
 Themsicke, Joris van, schout 242, 243, 256
 Thiery, Loys, koopman 147-148
 Tholen, eiland en stad in Nederland 155,236
 Thorn, plaats in Nederland 60
 Thorn, Lambert van, augustijn 46, S3, 60-61
 Tielmans, Gillis 65
 Tielt 10, 32, 34, 108, 113, 118-124, 136, 144, 163, 166, 205,236
 Titelmans, Pieter, inquisiteur 11, 13, 18, 31, 33, 73, 80, 82, 94, 116, 117, 121-122, 127, 128, 133, 139, 146, 150, 175, 194, 197, 198, 199, 200, 202, 207, 216, 220, 222, 225
 Toerkonje (Tourcoing), stad in Frankrijk 31
 Toledo, stad in Spanje 119, 148
 Tollenaere, Jan de, heer van Kuurne, burgemeester 208, 213,214
 Tombe, Absolon van 194
 Tophusanus, zie Tophuve, Valeer Tophuve, Pauwels 72, 73
 Tophuve, Valeer (Valerius Pauli Tophusanus), predikant 72
 Torgau, plaats bij Wittenberg 56 Toulouse, stad in Frankrijk 83, 84
 Toulouse, Jan van Marnix, heer van 161, 168, 231
 Tourcoing, zie Toerkonje
 Triest, Filips, kapitein van de watergeuzen 168,169
 Tsantele, Jacob, pastoor 194-202, 203, 204, 207, 209, 212, 213, 217
 Tsas, Hendrik, tapijtwever 54, 55, 59, 60
 Tseraerts, Jan, tapijtwever 54 -
 Tuchman, Barbara, historicus 265
 Turcq, geuzenkapitein 206
 Turnhout 12,30,50
 Tympel, Olivier van den, legeraanvoerder 267
- Uitgeest, plaats in Nederland 107
 Ursel 165, 166, 169, 221, 235
 Utenhove, Antoon, edelman 190
 Utenhove, Jan, 'ouderling' 18, 27, 29, 67, 69-71, 73, 77, 78, 79-82, 83, 90, 109, 126, 148, 154
 Utenhove, Josine 69
 Utenhove, Karel, heer van Markegem 69-70, 80, 93, 94, 95,167-168,275
 Utenhove, Karel de jongere 93,97,98
 Utenhove, Marie 69
 Utenhove, Nicolaas, raadsheer Raad van Vlaanderen 69, 70, 77, 83
 Utenhove, Rijkaert 69, 83
 Utrecht, landstreek in Nederland 34, 36
 Utrecht, stad in Nederland 13, 24, 45, 50, 58, 65, 160, 263
- Vaernewyck, Marcus van, kroniekschrijver 21, 181-186, 188-192, 231
 Valcke, Martin 115
 Valencia, stad in Spanje 142

Valenciennes, stad in Frankrijk 12, 31, 33, 34, 137
 Valerius, Adriaen, Zeeuws dichter 281
 Valerius, Cornelius, zie Auwater
 Valois, Francois van, hertog van Anjou 98, 277-278, 282
 Vandekeybusch, Lut, filmmaakster 9,129
 Vargas, Juan de, adjunct van Alva 204, 205, 209
 Varsenare 156
 Vasseur, Dierik, karmelietenprior 150, 151
 Vassy, plaats in Frankrijk 135
 Veere, stad in Nederland 219
 Velde, Jacob van de, augustijnenprovinciaal 246 V
 eluanus, Anastasius, zie Versteghe
 Vendere, kapitein 251
 Verhaer, Theodoor, predikant 236, 237
 Verhagen, Lucas 104,109
 Verleye, franciscaan 257
 Vermeeren, Joachim, 'de Suickerbackere', dopers voorman 118
 Vermeersch, Hans 129
 Verschoot, Jan 227
 Versteghe, Jan Gerritsz., (Anastasius Veluanus), priester, reformator 219-220
 Vervuust, Gerard, franciscaan 259
 Veste, Lowys van der, 'ouderling', predikant 235, 236
 Veurne 26, 29, 86, 90, 131, 132, 181, 184-185, 190, 272
 Vianen, stad in Nederland 34, 168
 Vichte, Antheunis van der, heer van Nieuwenhove 178, 179,180
 Vichte, Filips van der, heer van Vichte 178
 Vichte, Jan van der, heer van Nieuwenhove, hoogbaljuw 173,196
 Viglius Aytta van Zuichem, proost Sint-Baafskapittel, president Geheime Raad 96, 139
 Villavicencio, Loren90 de, augustijnermonnik 139, 141, 143-158,245
 Vilvoorde 231
 Vinderhoute 166
 Vinkt 165,206
 Visch, Jan (Jean) de, stadhouder van de soeverein- baljuw 122, 189, 273, 282
 Visscher, Willem de, tapijtwever 79, 174
 Vivere, Jan van de, kroniekschrijver 193, 254
 Vives, Juan Luis, humanist 141-142, 145, 146, 147
 Vlaanderen, Jacob van 160,165
 Vlamijnck, Rogier, franciscaan 253
 Vlassen, Nicasius 223,224
 Vleteren 90
 Vlissingen, stad in Nederland 102, 110, 168, 206, 267
 Voës, Hendrik, augustijnermonnik 46, 47, 60
 Voghele, Jan de 229
 Voghele, Lowys de, karmeliet, predikant 136, 221, 222, 230
 Voghele, Thomas de, Kortrijks patriciër 195
 Voghele, Thomas de, notabele uit Eeklo 221, 229, 230
 Volckaert, Cornelis, goudsmid 29
 Volckaert, Gijselbrecht, schoolmeester 99

Volder, Willem de, zie Gnapheus
 Voldere, Bertelmeus de, chirurgijn 230
 Voocht, Jan de, kapelaan 223
 Voormezele, abdij van 192
 Vorst, Flotsenberg 61
 Vorsterman, Willem, drukker 49
 Vos, Lauwery(n)s de, predikant 136, 222
 Vos, Lieven de 230
 Voughenaere, Francois, franciscaan 255, 256, 257, 258, 259
 Vremdijk, dorp bij Hulst 225, 227
 Vulcanius, Bonaventura, humanist 110
 Vyncke, Jan, franciscaan 253

Waals-Vlaanderen 79
 Waarschoot 226, 235
 Waas, Land van 30, 131, 139, 237, 239, 272, 279, 280
 Waasmunster 131
 Waasten 89, 121, 129, 190, 192
 Wachtendonck, stad in Duitsland 281
 Waele, Gillis de, tapijtwever 72
 Waerhem, Johanne van 75
 Waerhem, Ydrop van, procureur-generaal 75, 77-78
 Wagemakere, Domien de, bouwmeester 55
 Wagemakere, Herman de, bouwmeester 55 Wakken 107
 Walcheren, eiland in Nederland 168, 270
 Walle, Gillis van de, boekverkoper 49
 Walle, Lauwers van de 120, 121
 Walsingham, Francis, Engels diplomaat 245, 281
 Wante, Danneel, Calvinistisch voorman 230, 236
 Wante, Pieter, predikant 236
 Waregem 167, 176, 177
 Warigny, Matthias de, stadsontvanger 196, 197, 208, 209, 210
 Watervliet 235, 236
 Weert, plaats in Nederland 107
 Welden 77, 78
 Wervik 116, 117, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 199, 235
 Wervik, heerlijkheid Oosthove 120, 122, 123
 Wesbusch, Passchier van 113
 Wesel, zie Wezel
 Westfalen 26, 115, 235
 Wevelgem, Guldenbergabdij 208
 Weyns, Filiep, alias Cramere, boekverkoper 230
 Weyns, Jan 132
 Wezel (Wesel), stad in Duitsland 13, 28, 35, 92, 94, 108, 178, 235, 237
 Wezel, Convent van 36
 Wilder (Wylder), plaats in Frankrijk 88
 Willem van Oranje 9, 18, 19, 20, 35, 36, 37, 38, 98, 102, 138, 157, 160, 168, 190, 202, 205,

206, 213, 214, 215, 216,241,243,247,249,254, 255,262, 267, 268, 269, 270, 271, 274, 275,
 276, 277, 278, 279, 280, 282
 Willemets, Jan, brouwer 225
 Winckelman, Reynier, schepen 243
 Winghen, Godried van, predikant 104, 109, 133, 220
 Winghen, Pauwels van 79
 Wippe, Joris 125
 Wismar, stad in Duitsland 94, 126
 Wissekercke, Anna van 173, 174, 196
 Wissekercke, Filips van 167, 173-180
 Wissekercke, Gillis van 173
 Wissenkerke, plaats in Nederland 173
 Witmarsum, plaats in Nederland 115
 Wittenberg, stad in Duitsland 13, 17, 42, 45, 46, 47, 53, 56, 84, 90, 91,141
 Wittewronghele (Lactaeus), Jan, schoolmeester 83, 90
 Wittewronghele, Zeger 230
 Woerden, plaats in Nederland 24
 Woestine, Josine van de 69, 78
 Wolsey, Thomas, kardinaal 44
 Woltseten, plaats in Duitsland 174
 Wondergem 164, 178, 265, 266, 267, 278
 Wontergem 206
 Wormhout (Wormhoudt), plaats in Frankrijk 88
 Worms, stad in Duitsland 28, 49
 Worms, Rijksdag van 24, 41.43
 Wybo, Joris, predikant 32, 108, 136, 137, 163, 165
 Wybo, Josyas 108
 Wyckhuuse, Jan van, schepen 166
 Wydet, Cornelis 221
 Wyngheene, Francois van, pastoor 177
 Wyts, Boudewijn, jurist 259
 Wyts, Gillis, stadspensionaris 142, 143. 145. 150, 151, 250, 255, 256, 257, 262

 Xanten, stad in Duitsland 28
 Yarmouth, stad in Engeland 107, 231
 Ysbaerts, Anthonis 124
 Ysert, Pieter 253
 Ysert, Vincent, franciscaan 253

 Zaamslag, plaats in Nederland 227
 Zachmoorter, Maria to6
 Zachmoorter, Michaël, pastoor 106
 Zaffelare 93
 Zaman, Joos 126
 Zeeland 26, 30, 34, 35, 36, 37, 38, 114, 115, 127, 155, 160, 161, 173, 179, 236, 237, 262, 279,
 281, 282
 Zeghers, Hendrik, augustijn 254
 Zevokote, gehucht bij Gistel 96, 164, 165

Zierikzee, stad in Nederland 34, 50, 266
Zingem 77, 78
Zoete, Francois, messenmaker 136, 222, 223, 226, 230, 231
Zoeterwoude, plaats in Nederland 109
Zomere, Lieven de, bakker 43, 44
Zomergem 165, 166, 235
Zottegem 69, 73,77
Zuiddorpe, plaats in Nederland 227, 229
Zürich, stad in Zwitserland 13, 25, 66, 79, 81
Zutphen, stad in Nederland to6 Zutphen, Hendrik van, prior 46, 60
Zuttere, Hector de 231
Zuttere, Jan de, schoomeester 73
Zuttere, Joris de, brouwer 167, 170
Zuttere, Lieven de 167
Zuttere, Pieter de, alias Overd'haghe, predikant108
Zuttere, Pieter jr. de 108
Zwarte, Jan de 118
Zwarteruutere, Hans de 230
Zwijndrecht, plaats bij Dordrecht 236
Zwingli, Ulrich (Huldrich), Zwitsers hervormer 25, 29, 59, 62, 63, 66-67, 81, 91
Zwolle, stad in Nederland 45, 136, 162, 173